

АКАДЕМИЯ НАУК ТУРКМЕНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. МАХТУМКУЛИ

АМАН КЕКИЛОВ

ИСКУССТВО СЛОВА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЫЛЫМ»
АШХАБАД—1970

ТУРКМЕНИСТАН ССР ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСЫ
МАГТЫМГУЛЫ АДЫНДАКЫ ДИЛ ВЕ ЭДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

АМАН КЕКИЛОВ

СӨЗ СУНГАТЫ

~~Турткул район
мийнеткешлер депутатларымык
Аткамыш ауылдык совети
АТКАРЫҰ КОМИТЕТИ
Исполнительный комитет
Аткамышского
ауылного совета
депутатов мийнеткешлер
Турткульского района~~

№

2

«ЫЛЫМ» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ — 1970

Филология ылымларының кандидатлары
А. Улугбердиевич ве Д. Нуралыевич редакциясы билен

Под редакцией кандидатов филологических
наук А. Улугбердыева и Д. Нуралиева

АВТОРДАН

Эдебият теориясының айры-айры меселесине багышланан шу ишде чепер дөредижилик билен мешгулланып ве хөвесленйән адамлара — орта хем ёкары мекдеплерин мугаллымларына, студентлере, яш языжылара, газет-журнал ишгәрлерине көмек этмек гөз өнүнде тутулды. Эгер бу китап бизиң гөз өнүнде тутан шу максадымызы азда-көпде хасыл этсе, онун авторы чекен зэхметинин ерине дүшдүги хасап эдерди.

Иш «Эстетик пикирлерин дөрейши ве өсүши», «Чепер эдебият хакыкаты шөхлелендирмегин бир формасыдыр», «Эдеби образ» ве «Гошгы дүзүлишинин кадалары» диен дөрт бапдан ыбаратдыр. Биринжи бапда биз адамзаның эстетик пикиринин дөрейшини хем өсүшини гадым заманлардан башлап, тэ бизиң гүнлеримизе ченли ызарламага сынанышык этдик. Ишде Гүндогар халкларының эстетик пикирлерине айратын үнс берилди. Түркмен филологиясында мунуң өзи илкинжи тежрибе, илкинжи сынанышык боланы үчин, элбетде, онда кэбир етмезчиликлерин, кемтер гайтмаларын болмагы кануныдыр. Эмма автор бу бапда гозгалап меселелер боюнча ишини ене-де довам этдиржекдир.

Икинжи бапда автор рус революцион-демократларының хем-де Г. В. Плехановын материалистик эстетикасы хакында, оларын Кантын ве Гегелин идеалистик эстетикасының гаршысына алып баран гөрешлери хакында гүррүн берйәр. Марксын, Энгельсин ве Ленинин тарыхы материализминин дүзгүнлерине хем-де оларын эстетик пикирлерине даянып, автор сунгат эсерлеринин, хусусан-да чепер эдебиятын дурмушы шөхлелендирмегин

специфик бир гөрнүши болуп дуряңлыгы хақында дуруп гечйэр.

Ишин үчүнжи бабында чепер дөреджилигинин мөхүм меселелеринден бири болан эдеби образ хақында гүррүн берилйэр. Бу ерде чепер образың манысы, оны дөретмегин ёллары, эсасан, түркмен эдебиятының, эсерлери мысалында гөркезилйән-де болса, автор герек еринде дүнйә эдебиятының, биринжи нобатда рус эдебиятының ядыгәрликлерине-де йүзленйэр, мешхур языжыларың өз дөреджилик ишлери хақында айдан сөзлерине салгыланяр.

Ишин соңкы—ин улы бабы түркмен поэзиясының гошгы дүзүш кадаларына багышланяр. Авторың башга бир ишинде түркмен классык шахырларының өз дөреджиликлеринде аруз өлчегини уланышлары хем-де бу өлчегин өзүне махсус болан хәсиетли айратынлыклары барасында гысгача айдыланы үчин, бу бапда диңе силлабик гошгы системасы хақында гүррүн эдилйэр. Бу бап «Ритм», «Капыя» ве «Бентлер» диен үч бөлүмден ыбарат болуп, халкымызың шахырына дөреджилигинин мысаллары эсасында оларың хер хайсының үстүнде гинден дурлуп гечилди. Бу бап язылан вагтында Орта Азия республикаларында хем-де Азербайжанда гошгы системалары билен мешгулланын алымларың ишлери назарда тутулды.

Гөрнүши ялы, эдебиат теориясының чепер дил, композиция ве сюжет, эдеби жанрлар хем эдеби методлар, социалистик реализм ялы бирнәче мөхүм меселелери бу китабын чәгинден дашда галяр.

Авторың индики китаплары шол айры-айры меселелере багышланжакдыр.

I БАП

ЭСТЕТИК ПИКИРЛЕРИҢ ДӨРЕЙШИ ВЕ ӨСҮШИ

Адамзадың чепер дөреджилигинин тарыхы өрән гадымыдыр. Онуң башлангыжы бизи жемгыетчилик дурмушының гадым дөвүрлерине алып баряр. Биз бу ерде чепер дөреджилик сөзлеринден сунгатың хемме гөрнүшлерини дүшүнмән, онуң диңе бир формасыны, ягны чепер эдебияты гөз өңүнде тутарыс.

Чепер эдебиат сөз сунгатыдыр. Шонуң үчин-де онуң гелип чыкышы дилиң гелип чыкышы билен багланышыкдыр. Дилиң гелип чыкышына болса Карл Маркс адам анының гелип чыкышы билен билеликте гарап, «Дил хем эдил аң ялы гадымыдыр», ол «...иш йүзүндәки хақыкы андыр ве аның эмеле гелши ялы, дил-де диңе башга адамлар билен арагатнашыгың талап этмеги, зерур хажаты себәпли эмеле гелйэр»¹ дийип гөркезийэр.

Дилиң аң ялы гадымы болшы дек, адамзадың чепер дөреджилигинин бир гөрнүши болан сөз сунгаты-да өрән гадымыдыр. Адамларың аныны сөз аркалы беян эдйән чепер дөреджилик, элбетде, дилиң дөрәп башлан дөвүрүндән пейда болан дәлдир, чүнки гадымы адамларың өз төвереклерини гуршап алан затлар, тебигат хадысалары хақындакы дүшүнжелеринин сада болшы ялы, оларың ыгтыярындакы сөзлериң мукдары-да өрән ужыпсыз болупдыр. Адамзадың анының өсмеги, шунуң билен багланышыкда дилиниң-де шол аңы белли бир дережеде чеперчилик билен беян этмек укыбына етмеги онларча, йүзлерче асыры талап эдипдир.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 4, 20—21 сах.

Адамзадын чепер дөредижилиги фольклордан башланар. Иүзе чыкышы хем өсүшү нукдайназарындан гаранында, язув эдебияты фольклордан гаты яшдыр. Фольклор эсерлери асырлар довамында несилден-несле гечип, адамзадын узун тарыхындан, башындан гечирен вакаларындан, дүйнөгарайшынын, ан-дүшүнжесинин өсүш стадияларындан гүррүн берйэрлер. Оларың мазмуну хем формасы кем-кемден кэмиллешйэр ве тимарланяр. Элбетде, фольклор эсерлеринг белли бир бөлеги соңкы несиллере етмэн, юваш-ювашдан ятдан чыкышып гидйэр. Эмма мунуң билен онун умумы өсүш процеси сакланмаяр, адамзадын узак гечмишининг ядыгэрлиги хем хемрасы хөкмүнде дынгысыз өсйэр.

Гадым дөвүрлерде яшан адамларын айдымларында, эртекилеринде, роваятларында оларың тебигат хадысалары, дурмуш вакалары хақында шол замандакы бүтин ой-пикирлери, дүйнөгарайышлары анык ве айыл-сайылыкда дэл-де, бир битевилигине, бир тутушлыгына, ягны синкретик хэсиетде беян эдилепдир. Мысал үчин, М. Горький гадымы адамларын хайванлары экди этмек, дерман отлары ойлап тапмак, зэхмет гуралларыны ясамак угрундакы эден ишлерининг мифлер хем эртекилер үсти билен бизе гелип етенлигини айратын ныгтап гөркезйэр¹. Диймек, эртекилер гадымы адамлары гуршап алан затлар хақында гызыклы гүррүн бермек билен чэкленмэн, оларда адамларын хайванлар хем өсүмликлер дүйнөси хақындакы, иш гураллары хақындакы пикирлери-де беян эдилепдир. Шу хили эртекилерде сөз сунгаты билен бирликде гадымы адамларын анында зоология, ботаника хем-де техники ылымларын башлангыжыны гөрйэрис. Эмма олар хақында айыл-сайыл гүррүн эдилмэн, бир тутушлыгына, оларың бир-бирлерине багланышыкылыгында гүррүн эдилйэр.

Синкретизм дине эртекилере махсус болман, фольклор эсерлерининг бейлеки гөрнүшлери үчин-де хэсиетлидир. Мысал үчин, айдымларда я-да лэлелерде гадымы адамлар жансыз затлара (даглара, дерялара, асмандакы булутлара ве ш. м.), хайванлара (гушлара, аждархалара ве ш. м.) нэме-де болса бир зады сорап йүз тутупдырлар, оларың айдылян сөзе дүшүнйөнликлерине ынаныпдырлар. Биз бу ерде хем хут эртекилердэки ялы ягдайы гөр-

йэрис. Гадымы адамларын дүшүнжеси өрэн сада, өрэн примитив болупдыр, олар тебигат гүйжүннн өнүнде гаты эжизлик эдипдирлер, өз душманлары билен тебигатын яшайшыны бир-биринден тапавутландырып билмэндирлер, олары бир-бирине кыбапдаш хасап эдипдирлер. Шу хили фантастик дүшүнжөннн нетижесинде илкидурмуш адамлары тебигы гүйчлере дине бир жанлы затлар хөкмүнде дэл, хатда олара пикирленмэге укыплы, хер бир зады дуюп билйэн жандар хөкмүнде гарапдырлар. Анимизм, ягны тебигаты жанландырмаклык, элбетде, адамзат тарыхынын өрэн илки дөвүрлерине дегишлидир, эмма онуң алапатлары соңкы дөвүрлеринг, хатда бизин заманамызын фольклор эсерлеринде хем душ гелийэр.

Тебигата ве онуң хадысаларына шу хили гарамаклык илкидурмуш адамларынын дүшүнжесинде олары өзбашдак хем анлы херекет эдйэн гудратлы гүйчлере өвүрйэр. Оларың дүшүнжесинде ер титремеги, ел турмагы, гөк гүрлемеги, ягыш ягмагы ве шулара мензеш тебигат хадысалары шол гудратлы гүйчлер тарапындан амала ашырылар. Тебигата анимистик гарамаклыкын өзи дурабара рухларын, худайларын йүзе чыкмакларына, илкидурмуш адамларынын олара уймакларына алып баряр.

Шейлелик билен, биз фольклор эсерлеринде гадымы адамларын, умуман, дүйнөгарайышларыны, ылым, сунгатын ве оларың хер хили дини-фантастик дүшүнжелерининг башлангыжыны айыл-сайылыкда дэл-де, тутушлыгына гөрйэрис. «Дүйнөннн хадысаларыны дүшүндирйөн миф адамзадын илкинжи өсүш стадиясында бир вагтын өзүнде хем ылым, хем поэзия (чепер эдебият — А. К.), хем дин болупдыр. Илкинжи дүшүнжеде гадымы адамын психологик дурмушынын шу үч тарапынын үчүси-де бирликде яшапдыр»¹.

Биз хэзир сунгаты, онуң айры-айры өзбашдак гөрнүшлерини айратынлыкда өврөнйэрис, жемгыетчилик идеологиясынын бейлеки гөрнүшлеринден сунгатын нахили хэсиетлендирижи тапавутларынын барлыгы, онуң хут өзүне махсус болан специфик айратынлыклары хақында гүррүн эдйэрис. Эмма гадым вагтларда жемгыетчилик идеологиясынын хемме гөрнүшлери бир тутушлыкда болупдырлар, оларда бир-бирлеринден үзцелик болмандыр.

¹ М. А. Рыбникова. Введение в стилистику. М., 1937, 150 сах.

¹ М. Горький о литературе. М., 1953, 693 сах.

Шу бир тутушлыгың өзи, синкретизм сунгатың өзүңе-де махсусдыр, онуң айры-айры гөрнүшлери гадым вагтларда өзбашдак болман, бир-бирлери билең багланшыклы болупдыр. Муны түркмен фольклорының мысалында хас айдын гөрмек мүмкиндр. Айдым билең сазда, ләле билең беден херекетлери аркалы ерине етирилйән дүрли оюнларда сунгатың дүрли-дүрли гөрнүшлери бир-лешйәрлер. Түркмен халк дессанларында хайсы-да болса бир гахрыман барасында хич вагт «ол бир шыгыр окады» дийилмән, хемише «голуна сазыны алып, бир эбят айдар болды» дийилйәр. Сунгатың драма ялы чылшырымлы гөрнүши хақында айданымызда болса, ол бизде диңе революциядан соң дөреди. Эмма онуң, ягны драманың эмбриал элементлери түркмен халк дөредижилигиниң дүрли гөрнүшлеринде хәли-шинди душ гелйәр.

Фольклор эсерлери гадымы адамларын өз яшайышлары үчин тебигатың гаршысына алып баран гөрешлериңи, реал дүйнәниң оларың келлесинде шөхлеленишини, оларың өсүш стадияларыны гөркезйәрлер, адамзадың гайталанмаз узак гечмишиниң мөхүм ядыгәрлиги болуп дурярлар. Оларың тарыхы әхмиети-де, әдеби гымматы-да шундан ыбаратдыр.

Язув әдебияты болса индивидуал дөредижилигин пейда болмагы хем-де хатың йүзе чыкмагы билең башланяр. Харплы я-да элипбийли хат дүйнәде гадымдан бәри довам эдип гелйәр. Илкинжи элипбий бизиң эйямымыздан өңки икинжи мүн йыллыкта финикиялылар тарапындан дөредилипдир. Соңра болса бу элипбий Гүндогарың хем Гүнбатырың көп юртларына яйраяр. Гадымы греклерде болса хат финикия элипбийиниң әсасында бизиң эйямымыздан өңки VII асырда дөредилипдир. Биз бу ерде харп-сес системасында дөредилең хатлар хақында гүррүң эдйәрис. Эмма булардан хас өң пиктографик хат (хер бир зат — предмет өзүниң сураты билең аңладыяр — белленйәр), идеографик хат (хер бир белги белли бир мана ве, көпленч, бир сөзе барабар гелйәр), богун хаты (хер бир белги бир богун я-да сөз аңладяр) болупдыр.

Хатың гелип чыкмагы, бир тарапдан, язув әдебиятының дөремегине хем өсмегине гиң ёл ачан болса, икинжи тарапдан, фольклор эсерлериниң топланып, бир ере жемленмегине ве оларың адамзадың гелжек несиллерине етирилмегине мүмкинчилик берипдир.

Фольклор ве язув әдебияты бир вагтда яшамак хем өсмек билең бир-бирлерине улы тәсир эдйәрлер. Бу ерде ики процес гидйәр: бир тарапдан, халк көпчүлигине хас якын болан, онуң жұммүшинде дөрейән ве хемише онуң рухы ислеглерине бирден-бире хызмат эдип гелйән фольклор язув әдебиятының иң бир гөзел нусгаларыны өз арсеналына аляр ве оны байлашдыряр. Икинжи тарапдан, язув әдебиятыны дөредижилер үчин фольклор чеперчилигиң ве сөз байлыгының түкениксиз бир чешмеси болуп дуряр. Шу ики процес адамзадың сөз сунгатында өрән гадымдан бәри довам эдип гелйәр, хайсы бир халкың әдеби дөредижилик тарыхына назар салсаң, шу ягдайы гөрмек боляр. Фольклор өзүниң гадымылыгы билең язув әдебиятының дөремегине, өсмегине әсас дөредйәр, хемише онуң уссатлык хем материал хазынасы хөкмүнде яшаяр. К. Маркс гадымы грек әдебияты хақында гүррүң ачып, шейле язяр: «Грек мифологиясының грек сунгатының диңе бир хазынасы дәл-де, әсасы-да боландыгы мәлимдир... Грек сунгатының деслапкы шерти грек мифологиясыдыр, ягны халк фантазиясы тарапындан дүшүнжесиз—чепер шекилде эййәм гайтадан ишленилең тебигатыдыр ве жемгыетчилик формаларының өзүдир»¹.

А. М. Горький өзүниң чепер әдебият хақында язан ишлеринде фольклоры дүйпли өврәнмеги профессионал язықыла хемише маслахат берйәрди: «Гахрыманларың хас дүйпли ве айдың чеперчилик тайдан кәмиллешен типлериниң фольклорда, зәхметкеш халкың ятдан айдылян дөредижилигинде эмеле гетириленлигиниң фактына, ёлдашлар, мен тәзеден сизиң үнсүңизи чекйәрин... Сөз сунгатының башлангыжы — фольклордадыр. Ёз фольклорыңызы топлаң, ондан өврениң, оны ишлән...»²

Хатың гелип чыкмагы билең, ылайта-да китап нешиниң башланмагы билең фольклор-да өз яшайшыны өзгәрдиәр, онуң гадымы эсерлери топланяр, бир ере жемленйәр, язув әдебиятының эсерлери ялы, голязмаларың, китап сахыпаларының үсти билең несилден-несле гечйәр.

Чепер дөредижилигиң өсүш тарыхы адамзадың шахырана пикириниң өсүш тарыхы диймекдир. Бу өсүш адам-

¹ К. Маркс ве Ф. Энгельс. Әдебият хақында. «Түркменистан» неширять, Ашгабат, 1969, 49 сах.

² А. М. Горький о литературе. М., 1953, 698, 729 сах.

задын онларча, йүзлерче ве мүнлерче неслинни тагал-
лаларыны өз ичине аляр. Адамзадын өз яшайшы үчин
алып барян хер бир практики ишинде дынгысыз тежрибе
топлайшы ве оны барха байлашдырмак билен гүнделик
ишини кәмиллешдириши ялы, шахырана пикирин, чепер
дөредижилигин өсүшинде хем ол хемише тежрибе бай-
лыгыны артдырар. Тежрибе байлыгының бирсыхлы дын-
гысыз артмагы болса, бир тарапдан, чепер дөредижили-
гин барха кәмиллешмегине алып баряр, икинжи тарапдан,
онун, ягны чепер дөредижилигин када-кануныны эмеле
гетирйәр. Аслыетинде чепер дөредижилигин када-кану-
ны, дүзгүни, башгача айданында, теориясы, онун өзүниң
дөрән дөврүнден башланяр. Эмма ол гадым вагтларда
өзбашдак гөрнүшинде болмаяр, адамзадын умуы эсте-
тик ойланышыгының бир тутушлыгында болуп, ондан
сайланып билмейәр.

Академик Н. И. Конрадын ныгтап гөркезиши ялы, че-
пер дөредижилик хем-де онун теориясы бир-бирине баг-
лылыкда, бир-бирине тәсир этмекликде өсйәр¹. Теорети-
ки пикир чепер дөредижилик практикасының тежрибе-
лерини жемләп, оларын эсасында эдебиятын
дүзгүнлерини, нормаларыны ишлейәр. Бу ягдайда эде-
бият теориясы я-да поэтика чепер дөредижилигин ызы-
сүре баряр, онун тежрибелерини өврөйәр. Эдеби дөре-
дижилик практикасының тежрибелерини жемләннннен
соң болса, эдебият теориясы чепер дөредижилик ишине
тәсир эдип башлаяр, онун өсмегине ярдам берижи улы
бир гүйже өврүлйәр. Бу ягдайда эдебият теориясы, бир
тарапдан, языжының практики ишине, онун сунгата хем-
де сунгатын социал-жемгыетчилик ролуна гинден дү-
шүнмегине көмөк эдйән болса, икинжи тарапдан, жемгы-
ет членлеринде эстетик дуйгыны тербиелйәр, оларын
сунгат эсерлеринден баш чыкарып билмеклери угрунда
чалышяр. Эдебият теориясы чепер дөредижилигин прак-
тикасындан, онун иш тежрибесинден үзнеликте яшап
билмез. Ол адамзадын эдеби дөредижилик ишинин
процесинде йүзе чыкып, онун өсмегине хызмат эдйәр.

Ишин шу бөлүминин максады эдебият теориясының
гелип чыкышыны хем-де өсүш ёлларыны гадым заман-
лардан башлап гысгача ызарлап гайтмакдан ыбаратдыр.
Мәлим болшы ялы, Гүнбатарда чепер эдебиятын, шунун

¹ Н. И. Конрад. Литература народов Востока и вопросы
общего литературоведения. М., 1960.

билен бирликде поэтиканың хем тарыхы гадымы грек
ве Рим эдебиятындан башланяр. Бу ики халкың гадымы
эдебияты бейлеки хемме Европа халкларының эдебият-
ларының соңкы дөврүлдерде өсмеклерине улы тәсир этди¹.
Эдил шунун ялы хем, Хытайын, Хиндистаның гадымы
эдебиятлары Гүндогар халкларының эдебиятларының
өсмегинде өрән улы роль ойнадылар. Башга бир сөз би-
лен айданында Европа эдебиятының гадымыети болшы
ялы, Гүндогар эдебиятының хем өз гадымыети болупдыр.
Эдебият теориясының гелип чыкышы хем өсүши ызарла-
нанда, бу ики гадымыетин икиси-де назарда тутул-
жакдыр.

I

Карл Маркс гадымы грек жемгыетини адамзадын
чагалык дөври, греклерин өзлерини болса акыллы, нор-
мал чагалар дийип атландырыпдыр². Грек гадымыети-
нин шол «нормал чагалары» адамзадын гелжек несил-
лерине сунгатын дүрли гөрнүшлеринин ажайып, хич
вагт унудылмажак ве хич вагт хич ким тарапындан
гайталанмажак ядыгәрликлерини галдырыпдырлар.

Греклерин улы тәсири астында, башда олар бирден-
бире өйкүнмек билен, хут шунун билен бир вагтда-да,
өзлерине махсус болан эдеби айратынлыклары саклап,
гадымы римлилер «нормал чагаларың» ажайып ядыгәр-
ликлеринин үстүни етирипдирлер.

Европа халкларының медениети өзүниң тарыхы өсү-
шинде узак асырларың довамында шу ики гадымы хал-
кың медениетине даяндылар. Шонун үчин-де сунгат,
онун дүрли гөрнүшлери бу халкларың арасында грек
хем Рим гадымыетинин эдеби ядыгәрликлеринин улы
тәсири, онун нусгалары эсасында дөреди ве өсди. Хут
шунун өзи сунгатын, онун гөрнүшлеринден бири болан
чепер эдебиятын када-канунлары, дүзгүнлери хақында
хем айдылмалыдыр, чүнки олар, ягны сунгатын када-
канунлары — эстетик пикирлер, ёкарда гөркезилиши
ялы, өзлеринин башлангыжыны сунгатын дөрән дөврү-
нден алып гайдырлар. Грек эстетикасының дөрөйшини

¹ Бизин чепер эдебият хақында гүррүн эдйәнлигимиз үчин, бу
ерде дине шоны гөз өңүнде тутярис, эмма гадымы греклер хем рим-
лилер Европа халкларының дине эдебиятының дәл, эйсем умуы
медениетинин өсмегине-де тәсир эдипдирлер.

² К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве. М.—Л., 1938, 38 сах.

грек сунгаты билен баглашдырып, профессор А. М. Мионов шейле аязар:

«Сунгат теориясының башлангычларының (башлангычлар диен сөзе гөзден гечирилйән заман үчин сунгатың гелип чыкышы, мақсады, мазмуны ве адама тәсири хақындакы әнтеқ үзлем-саплам пикирлерин дине жемленмеси хөкмүнде дүшүниленде) — эстетиканың шонун ялы башлангычларының классыкы гадымыетиниң барып өрән узакдакы заманларында-да боландыгыны гөркезмек мүмкиндр. Шу маныда сунгат теориясы-да сунгатың өзүниң (гожаман) болшы ялы гожамандыр. Хут шу маныда, эстетик таглыматларын тарыхының өзи-де классыкы гадымыетиниң гадым шахыры Гомерден башланяр»¹.

Гадымы греклерин ве римлилерин эстетик гарайышларыны оларын философик гарайышларындан үзнеликде өврнемек мүмкин дәлдир, чүнки «философия» атландырылан илкинжи ылым билимлерин хемме пудакларыны өз ичине алыпдыр. Вагтын гечмеги билен юваш-ювашдан шол илкинжи ылымдан тебигат, тарых, сунгат хақындакы ве бейлеки ылымлар өзбашдак болуп айрыллар. Ф. Энгельс өзүниң «Тебигат диалектикасы» атлы эсеринде гадымы греклерин философиясы хақында гүрүң ачып, онун, ягны грек философиясының көп дүрли формаларындан соңкы вагтлардакы дүнйәгарайыш типлериниң хеммесиниң диен ялы өз эмеле гелмегинде, йүзе чыкмагында бар боланлыгыны айлратын ныгтап гөркезийәр².

Философияның гелип чыкмагы адамзадын илкидурмуш дөврүнден гулчулык дүзгүнине гечмеги билен багланышыклыдыр. Сынпларын йүзе чыкмагындан озалкы дөврде, ягны илкидурмуш жемгыетинде философия болмандыр, чүнки өнүмчилик гүйжүниң өрән пес халда, өрән примитив ягдайда болмагы адамлары бүс-бүтин тебигата гарашлы, оңа долы табынлыкда саклап, абстракт ойланмаклык үчин олара хич хили мүмкинчилик бермәндир. Адамзат тарыхының илкинжи дөврүлеринде дине философия дәл, хатда дин-де болмандыр. Илкидурмуш адамларының тебигат өңүнде әжизлик этмеклериниң нетижесинде дини дүшүнжелер йүзе чыкар. Мунун өзи болса

¹ А. М. Мионов. История эстетических учений. Казань, 1913, 23 сах.

² Ф. Энгельс. Диалектика природы. Госполитиздат, М., 1949, 25 сах.

дура-бара адамларын анында худайларын дөредилмегине алып баряр.

Илкидурмуш заманындан гулчулык заманына, ягны сынпсыз жемгыетден сынплы жемгыете гечилйән дөврде, бир тарапдан, философия йүзе чыкян болса, икинжи тарапдан, дин өзүниң хәсиетини өзгердийәр. Әгер сынпы жемгыетден озалкы дөврде дин адамларын тебигатдан әжизлик этмеклериниң, оңа гарашлылыкларының беяны болан болса, сынпы жемгыетде ол адамлар арасындакы жемгыетчилик гатнашыкларының фантастик шөхлеленмеси боляр. Башга бир сөз билен айданында дин гулчулык дөврүнде сынпы хәсиетде болуп, гул эелериниң элинде гуллара гаршы гөрешмегин йити ярагына өврүлйәр.

Эксплуатацияның ин гөдек формасы болан гулчулык адамларын белли бир социал топарларының агыр гара ишден бошап, акыл зәхмети билен, ягны башда дөвлет, соңабака болса ылым хем сунгат иши билен мешгулландырыла мүмкинчилик дөредийәр. Шу жәхтден гаранында гулчулык эксплуатацияның агыр бир гөрнүши болан-да болса, тарыхың белли бир дөврүнде прогрессив роль ойнапдыр. Марксизм-ленинизм классыклары гулчулыгың гелип чыкмагына адамзат жемгыетиниң тарыхы өсүшиниң хөкманы хем кануны шерти хасаплапдырлар:

«Гулчулык болмадык болса, грек дөвлети-де, грек сунгаты ве ылым-да болмазды; гулчулык болмадык болса, Рим дөвлети-де болмазды...

...Бир зат айдындыр: адам зәхмети әнтеқ шейле аз өндүрижиликли болуп, зерур яшайыш серишделерине гаранда дине ужыпсыз артыкмачлык берйәркә, шона ченли өндүрижи гүйчлерин өсүши, арагатнашыкларын гиңелмеги, дөвлетин ве хукугың өсүши, сунгатларын ве ылымларын дөредилмеги—шу затларын хеммеси дине зәхметин гүйчли бөлүнишигиниң көмеги аркалы мүмкин болупды, бу зәхмет бөлүнишигине болса, йөнекей физики зәхмет билен мешгулланын көпчүлик билен ишлере ёлбашчылык әдйән сөвда, дөвлет ишлери билен, соңрак болса ылым ве сунгат билен хем мешгулланын артык хукуклы аз санлы адамларын арасындакы зәхметин улы бөлүнишиги эсас болуп дурярды. Зәхметин шу бөлүни-

шигиниң иң йөнекей, бүтинлей өзакымлайын эмеле гелен формасы хем хут гулчулык болупды...»¹.

«Гадымы дүйнениң, хусусан-да грек дүйнэсиниң тарыхы шертлеринде сынпы гапма-гаршылыга эасландырылан жемгыетчилеге гечилмеги дине гулчулык формасында амала ашырылып билинжекди. Мунун өзи хатда гуллар үчин хем прогресди: харбы есирлери — гуллар аглаба шолардан йыгнанарды — озаллар өлдүрйөн болсалар, хас өнрөклер болса хатда нен хем болсалар, инди олар, хич болманда, жанларыны аман саклаярдылар»².

Гулчулык гурлушында гуллар, эксплуатирленйән дайханлар ве сенеткэрлер билен гул эелериниң арасында дүрли формаларда сынпы гөрөш гидйэр. Шунун билен бир вагтда-да жемгыетин эксплуататорлар сынпының — гул эелериниң өз ичиндэки дүрли топарлары арасында хем ыкдысады, сыясы ве идеология меселелери боюнча гаршылыклар пейда болярды ве олар барха өсйэрди.

Идеология мейданында гул эелериниң прогрессив ве консерватив топарларының арасындакы гаршылыклар яны дөрөп башлан материалистик дүйнөгарайыш билен дини дүшүнжелерин, дини дүйнөгарайыш арасындакы гөрөш гөрнүшинде йүзе чыкяр. Гулчулык дөврүнде дөрөн бу материалистик дүйнөгарайыш гул эелериниң прогрессив гатлагының философиясы болуп, онун дине гаршы гөрөшиниң довамында гул эелериниң консерватив аристократик гатлакларының идеологиясының бир гөрнүши хөкмүнде идеалистик философия дөрөйэр. Өзүниң бүтин вагтыны, бар гүйжүни чыдамсыз агыр зэхмете, гара ише сарп эдйән ве шунун билен-де жемгыетин хемме материал гымматларыны дөрөдйән гуллар, эксплуатирленйән дайханлар хем сенеткэрлер сынпы болса өзүниң дүйнөгарайышы белли бир тертип билен беян этмек мүмкинчилигинден махрум болуп галяр.

Гадымы греклерин философиясы гулчулык гурлушының, гулчулык дөврүниң мивесидир. Бу философияның материалистик гөрнүшинде-де, идеалистик гөрнүшинде-де гул эелериниң идеологиясы беян эдилйэрди. Гул эелериниң векиллери тарапындан дөрөдилен гадымы грек философиясында-да, сунгатында-да жемгыетин эксплуатирленйән сынпының бэхбитлери шөхлеленмейэрди.

Гадымы греклерин эстетик гарайышлары оларын философик трактатларында беян эдилепдир. Шонуң үчин-де философиядакы бир-бирине терс болан ве бир-биринин гаршысына гөрөш алып барян ики угур, ягны материалистик хем идеалистик угур гадымы грек эстетикасына хем дегишлидир. Башга бир сөз билен айданында, аңын барлыга (дурмуша) болан гатнашыгының философиянын эсасы меселеси болшы ялы, сунгатың чепер образларының хақыката болан гатнашыгы хем эстетиканың эсасы меселесидир.

Гөрнүкли грек философларының эстетик гарайышлары хақында гүррүн ачмаздан өң, кэбир грек шахырларының өз дөрөдижиликлери барасында айдан пикирлери билен гысгача танышмак гөрек, чүнки грек шахырлары эдеби дөрөдижилик хақында йөрите трактат язмадык болсалар-да, чепер эсерлеринде бизи гызыкландырян меселе боюнча анык пикирлери өңе сүрүпдирлер.

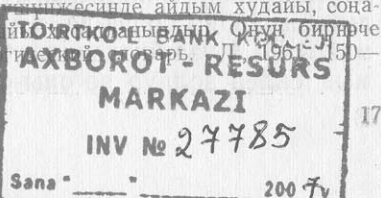
Мешхур «Илиада» хем «Одиссея» поэмаларының авторы Гомер (яшан вагты анык дэл, бизиң эйямыыздан өңки XII—VIII асырлар арасында яшанлыгы чак эдилйэр) дөрөдижилик ишинде өз шахсыетини орта атмаяр. Шахыр айдян айдымларының (эсерлериниң) өзи тарапындан дөрөдилмән, *Музаның*¹, ягны худайың тарапындан дөрөдиленлигини беллөп гечйэр, өзүни болса ол айдымлары сада адамларын гулагына дегйән йөнекей бир орган хасап эдйэр. Муза шахыра ылхам берйэр, оны рухландыряр, айтмалы сөзлерини ядына саяр, ол болса шундан соң өзүниң айдымына башлаяр. Шейлелик билен, шахыр дөрөдижилик ишинден өзүни үзнөлөшдирйэр.

Гомерин дөрөдижилик ишине бу хили гарамагының онун пес-пөллигинден, салыхатлылык этмегинден, кичигөвүнлигинден гелип чыкман, онун дүйнөгарайышын, дини ынанжындан гелип чыкянлыгыны профессор А. М. Миронов өзүниң ёкарда ады гөркезилен ишинде айратын беллөп гечйэр. Бу ерде чепер эсерин чешмеси, шахыра ылхам берйән зат реал хақыкат, дурмуш хасап эдилмән, адамларын (Гомерин өз гөркезишиче — худайларын) келлесинде дөрөн тайяр пикир хасап эдилйэр.

Гадымы Грецияның башга бир шахырында, ягны

¹ *Муза* — гадымы греклерин дүйнөжесинде айдым худайы, сонэбака поэзия, сунгат ве ылым худайы. Онун бирөөчө атлары болупдыр. Серет: Мифологиясы, М., 1961, 95—151 сах.

2 Закал № 99

¹ К. Маркс ве Ф. Энгельс. Эдебият хақында, 127—128 сах.
² К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве. М.—Л., 1938, 226—227 сах.

такмынан бизиң эйямымыздан өңки VIII—VII асырларда яшап гечен Гесиодың эдеби дөреджилик ишине гарайшында хем биз эдил шу ягдайың өзүни гөрйәрис. Гесиод «Зэхметлер ве гүнлер» («Труды и дни») хем-де «Феогония» («Худайларың гелип чыкышы») атлы ики саны улы поэмаың авторы болуп, оларда өзүниң эдеби дөреджиликге гарайшыны-да беян эдйәр. Гесиод өзүниң «Зэхметлер ве гүнлер» поэмасында дайханлар зэхметиниң рехнети хакында гүррүң берип, оны өзүче вәсп эден болса-да, дөреджилигиң чешмеси барасында эдил Гомериң дуран позициясында дуряр. «Феогония» поэмасының гиришинде ол шейле бир ваканы гүррүң берйәр: Геликон дагларың этегинде гоюн бакып йөркә, онуң янына телим гезек музалар (Муза — грек мифологиясында шахырлара, алымлара ылхам берйән, сунгата ве ылма ярдам эдйән худай) гелйәрлер ве дүйнәниң геченини ве гелжегини адамлара хабар бермек үчин онуң, ягны надан чопаның гөдек богазына нәзик лабызлы хең берйәрлер. Ине, шундан соң ол өзүниң айдымына—дөреджилигине башлаяр.

Музалар оңа шуны хем айдярлар: «Биз дашдан гаранында хакыката гаты чалым эдйән өрән көп дүрли тосламалары-да айдып билйәрис, эмма биз ислән вагтымызда түйс хакыкатың өзүни-де жар эдип билерис». Бу ерде, әлбетде, дурмушы догручыл гөркезмек хакында шахырың өзболушлы, өрән примитив беян эдилен пикири орта атылар.

Гесиод сунгат эсерлериниң практик эхмиети, адамлара берйән пейдасы хакында хем өз пикирини беян эдидир. Ол эгер гайгы-гама батан адам багшының худайлары ве гечмиш ата-бабалары вәсп эдйән айдымыны динлесе, онуң жанында хич бир азар галмаз — дийип айдяр.

Чепер дөреджилик хакында Гесиод өзүниң пикирини, Гомере гаранында, гиңирәк беян эден хем болса, эстетиканың эсасы меселесине, ягны сунгатың хакыката болан гатнашыгына геленинде ол хем, эдил Гомер ялы, дини дүшүнжеде, идеалистик позицияда дуряр.

Гадымы Грецияның лирик шахыры Пиндар (518—442) дөреджилик ылхамыны музаларың гудратындан аланлыгыны айдян болса-да, дөреджилик ишинден үзге тутмаяр. Ол Муза йүзленип: «Сен мениң калбымы өз айдымын билен долдур ве оны өзүң илки айдып башла, мен

болса оны хор хем саз билен беземәге чалшайын» дийип айдяр. Пиндар поэзия улы gymmat гоюп, шахыры акылдар, хатда музаларың пыгамбери хасап эдйәр.

Екардакы шахырларың эдеби дөреджилик хакындакы пикирлери бир-бирлеринден белли дережеде тапавутланян болса-да, эсасы бир меселеде, ягны чепер дөреджилигиң чешмесини, онуң эмеле гелмегиниң себәплерини реал хакыкатдан, дурмушын тәсири билен ылхамланан шахырың эдеби тагаллаларындан гөзлемән, дашардан, адамлардан хас екарда дурян бир гудратлы гүйчден, худайлардан агтармакда ве шолардан тапмакда оларың хеммеси бирлешйәрлер. Оларың өрән сада болан дини-эстетик гарайышларының хәсиетли тарапы шундан ыбаратдыр.

Чепер дөреджиликге шу хили гарамаклык соңкы дөврлерде дүрли халкларың шахырларында хем душ гелйәр. Шу санда XVIII асырың мешхур түркмен шахыры Магтымгулы-да өзүниң дөреджилик ылхамыны дүйшүнде тапанлыгыны «Тургул» дийдилер» ве бейлеки бирнәче эсерлеринде долы гүррүң берйәр. Профессор Е. Э. Бергельс «Чепер дөреджилик хакында Магтымгулының пикирлери»¹ диен макаласында бейик шахырың эстетик гарайышлары хакында дүйпли дуруп гечйәр. Е. Э. Бертельс Магтымгулының эдеби ылхамы дүйшүнде тапышыны, онуң она пыгамберлер, эренлер, чарыярлар тарапындан берилмесини гадымы грек шахырларының ве философларының эстетик гарайышлары билен бирден-бире баглашдымаяр, пикирлерин бу хили кыбапдаш гелмеклерини стадиялайын мензешлик хасап эдйәр. Макаланың авторы шахырың дөреджилик ылхамыны дүйш гөрен вагтында тапмагыны онуң яшан дөври билең баглашдырып, бүтинлей башга хили дүшүндирийәр. «Магтымгулы өзүне гөрнен рухлар хакында айданда, оларың гижә гөрнендиклерини, ятан вагтында гелендиклерини ныгтап айдяр, башга хили эдип айданымызда, олары дүйше мензедйәр. Мунуң себәби-де дүшнүклидир. Мусулман дөп-дессуры боюнча айданда, онуң өз янына пыгамбериң ве ягшызадаларың оялыгында гелмеги хакында ол асла айдып билжек дәл. Мунуң ялы эдип айтмагы өрән гелшиксиз боларды, чүнки бейле дийсе, шахырың өзүне мусулманларың ягшызадаларына гошдугы боларды.

¹ Магтымгулы. Макалалар йыгындысы. ТДН, Ашгабат, 1960, 92—105 сах.

Оларың оңа дүйшүндө гөрүнмеклери болса, мусулман дессурының өрөн ыкпар эден, ылхам хем шепагат берилмегиниң аламаты хем-де түйс зехин чешмеси дийип хасап эдйән хадысасыдыр. Шахырлык ылхамы берилйән адама «мей» берилмеги-де махсус бир зат болуп, мунуң өзи Пушкиниңкидәки¹ «чүфлемә» мензейәр. Шу гөрнүш суфы шейхлериниң өрөн көплериниң тержиме халында душ гелйәр. Айдып отурсак, мешхур Хожа Хафызың-да шахырлык ылхамының гижә, әхтимал хем даңдан, Ширгазың янындакы шейх Баба Кухының мазарының башында уклан махалында сыр ачыш аркалы берлендиги ровайтда айдылар. Шейлелик билен, меселәниң шейле гоюлмагы мусулман диндарлары тарапындан дил етирилмегине ёл гоймандыр, шахыр бу тарапдан өзүни ховдан халас эдипдир².

Магтымгулы өз заманасының мөхүм меселелерине ичгин, батыргай гошулмак максады билен ылхам чешмесини дүйш билен, пыгамберлерниң ады билен баглашдырыпдыр. Шунуң үчин-де, дашкы мензешлигиң бар болмагына гарамаздан, онуң чепер дөрөдижилик хақындакы пикирлерини грек гадымыетиниң дини-эстетик гарайышлары билен бир хатарда гоймак я-да олары формал тайдан, ясама суратда бир-бирине баглашдырмак мүмкин дәлдир.

Дине бир Аристотелиң «Поэтикасы» болаймаса, гадымы грек акылдарлары өзлериниң эстетик пикирлерини, эсасан, айры-айры философик трактатларда баян эдипдирлер. Биз оларың хеммесиниң дәл-де, кәбирлериниң эстетик гарайышлары хақында гысгача гүррүң этжекдирис.

Сократ (469 — 339) өзүниң философик гарайыш боюнча идеалист. Сократың язып галдыран зады ёк, ол хич бир язувсыз, хер ким билен бирден-бире йүзбе-йүз дуруп жеделлешер экен ве өзүниң гаршыдашыны еңип, хайсы меселе хақында болса-да, өңе сүрийән пикирини субут этмегиң хөтдесинден гелер экен.

Сократ өзүниң айдан затларыны хич вагт кагыз йүзүне гечирмәни үчин, өленден соң, онуң философик пикирлери башга адамлар (Ксенофонт, Платон ве башгалары)

¹ Бу ерде А. С. Пушкиниң «Пыгамбер» диен гошгусы гөз өңүндө тутулар.

² Магтымгулы, Макалалар йыгындысы. ТДН, Ашгабат, 1960, 96—97 сах.

тарапындан язылыпдыр. Бу ерде шу мынасыбетли бир зады белләп гечмек герек. Кәбир алымлар¹ Ксенофонтың гүррүң берйән Сократыны хақыкы Сократ, хақыкы тарыхы шахсыет хасап эдип, Платоның ве бейлекилерин гүррүң берйән Сократыны болса, хақыкы философ Сократ дәл-де, ойланып тапылан бир ат хасап эдйәрлер. Оларың пикириче, мысал үчин, Платон тарыхы шахсыети гөз өңүндө тутман, Сократ диен адамың ады, онуң сөзлери билен өз хусусы пикирини баян эдйәр.

Сократың пикириче, сунгат тебигата өйкүнмекликдир. Онуң эсасы суратландырмалы зады гөзел кешпли, оңат ахлаклы, сагдын рухлы адам болмалыдыр. Йөне велин, онуң пикириче, хич бир сунгат эсери өзүниң гөзеллигини тебигатдакы гөзеллик билен, ягны тебигатың өзи тарапындан дөрөдилен гөзеллик билен денешдирип билмез, чүнки тебигат гөзеллиги асыл гөзеллик болуп, сунгат гөзеллиги ондан гөчүрме гөзелликдир. Шунуң билен бир вагтда-да Сократ сунгатың тебигатдан артыклык эдйән ерини хем белләп гечйәр. Онуң пикириче, өйкүнмекликде ынсан гөзеллигини дине бир шахсыетде, дине бир адамда тапмак мүмкин болмаяр, шонуң үчин хем сунгат ынсан гөзеллигини дөрөтмекден өтри дине хут бир адамда болан гөзеллиги дәл-де, көп адамларда болан гөзеллиги бир ере жемләп, олардан герегини сайлап, өзүниң бүтин гөрнүшинде гөзел болан бир ынсан беденини дөрөйдәр.

Сунгатың тебигатдан икинжи артыкмачлыгы, Сократың пикири боюнча, художнигиң тебигатдакы затларың чем геленини алман, өзүниң дөрөйдән образының томашачының я-да оқыжының хөвесини өзүне чекип билмеги үчин оларың иң герекли тарапыны сайлап алмага чалыш-яндыгындан ыбаратдыр.

Сократ сунгаты тебигата өйкүнмеклик хасап эдип, сунгат эсерлериниң гөзеллигини болса оларың пейдалылыгы билен кесгитлейәр. Онуң пикириче, пейдасы болмадык сунгат эсеринде хич хили гөзеллик болуп билмез. Эмелсиз ясалан ве дерде ярамаян алтындан эдилен галкандан башарныклы, уссатлык билен өрүлен ве пейдалы болан дерс дашалян себедиң гөзелдигини Сократ өз окувчыларынын бири билен эден гүррүниңде айратын белләп гечйәр. Бу ерде Сократ сенеткәр уссатларың яса-

¹ К. Варналис. Эстетика-критика. М., 1961 (грекчеден тержиме); А. М. Ми ро н о в. История эстетических учений. Казань 1913.

ян затларының практики эхмиети хақында гүррүң берйәр. Эмма велин, гадымы грек акылдары сунгатың бейлеки, ёкары гөрнүшлери хақында гүррүң эденинде хем пейдалылыгы гөзеллигин эсасы шерти эдип гойяр.

Сократың гарайшында, сураткешлик сунгаты адамының дине дашкы сыпатыны гөркезмек билен чәкленмән, онуң, ягны адамың рухы халыны-да гөркезмелидир. Художник Паррасий билен эден гүррүңинде Сократ оңа гөнүкдирижи сораглар берип, өзүниң художникден—сураткешлик сунгатындан эдйән талабының догурылыгыны субут эдйәр. Сократ Паррасиден сораяр:

—Живописиң бизиң гөрйән затларымызың шеклини чекйәнлиги догры герек?

—Өрән догры,—дийип, художник жогап берйәр.

—Йөне вели, живопись адамларың рухы ягдайларыны, «рухы сыпатларыны» хем шекиллendirip билер ахыры.

—О нәхили бейле болуп билер, рухы ягдайлар гөрүнмейәр ахыры, оларың пропорциясы-да, реңки-де ёк ахыры?

—Бир адам башга адамлара сөйги я-да йигренч билен середен вагтында, онуң шол вагтдакы гарайшыны художник суратландырып билерми?

—Элбетде, суратландырып билер¹.

Сократың сунгата дүшүниши онуң философ-идеалистик гарайышлары билен багланышыклыдыр. Дүнйәниң гелип чыкышына, онуң гурлушына адамың гөз етирип билмежекдигини ыкпар эдип, Сократ философияның эсасы мешгул болмалы задыны ахлакчылык меселелерине сырыкдыяр, философияны нәхили яшамак хақындакы ылым хасап эдйәр. Онуң шу хили философ гарайышларындан хем сунгат хақындакы пикирлери гелип чыкяр.

Гадымы Грецияның белли акылдары **Платон (Эфлатун)** (бизиң эйямыыздан өңки 427—347-нжи йыллар) сунгат меселелерине көп үнс берипдир. Өзүниң философ гарайышы боюнча Платон субъектив идеалистидир, сыясы гарайышы боюнча Афыны гул эчилик реакцион аристократиясының идеологыдыр. Философия мейданында Платон Гераклитиң (бизиң эйямыыздан өңки 530—470-нжи йыллар) ве Демократиң (460—370) материализмине гаршы гөреш алып барыпдыр. Сыясат майданында болса ол гулчулыгын аристократик формасының тарапдары болуп, онун демократик формасына гаршы гөрешипдир.

¹ История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли, т. I. М., 1962, 90 сах.

Философияның аның барлыга, барлыгын аңа болан гатнашыгы хақындакы эсасы меселесини Платон идеалистлерче чөзйәр. Ол хемишелик өзбашдак яшап йөрән идеяны илкинжи, материал дүнйәни болса икинжи хасап эдйәр. Өзүниң көп санлы эсерлеринде Платон рухлар дүнйәсини арша гөтерип, барлык, материал дүнйәни болса эсгермезлик эдйәр. Шу хили идеалистик дүнйәгарайыш эсасында Платон өзүниң идеалистик эстетикасыны дөрөдйәр. Платоның эстетикасы гадымы Грецияда идеалистик эстетиканың иң белент дережә галан дөврүдир.

Платоның пикириче, сунгат эсерлери адамларын чепер дөрөдиджилик тагаллаларының, олар дашкы дүнйәнин эден тәсирлериниң нетижеси болман, хемишелик яшап йөрән идеяларың копиясыдыр, худай тарапындан адамларын келлесине гуйлан пикирлериң беяныдыр. Платоның дүшүндиришине гөрә, худай дүнйәдәки хемме задың «идеясыны» дөрөдйәр. Мысал үчин, стол «идеясыны» илки худай дөрөдйәр. Соңра эййәм келлесинде стол «идеясы» болан агач уссасы шол «идея» боюнча оны ясаяр. Мундан соң суратчы гелип, яңкы столуң суратыны чекйәр. Шейлелик билен, худай—дөрөдиджи, усса—өйкүнжен, суратчы болса—өйкүнжеңе өйкүнжен боляр. Платоның сунгат эсерлери хақында өне сүрен бу пикирини сада түркмен дили билен айданында сунгат эсерлери адамларын келлесинде дашкы дүнйәниң, реал хақыкатың шөхлелениши болман, олар «чорбаның чорбасының чорбасы» боляр.

Платон сунгат хақында шу пикирини «Ион» атлы диалогында өрән айдың беян эдйәр.

...Магнит демир халкажыклары өзүне чекйәр, йөне магнит олары дине өзүне чекмек билен-де чәкленмән, олар гүйч-де берйәр. Магнитден гүйч алан демир халкажыклар соңра хут магнитиң өзи ялы башга демир халкажыкларыны өзлерине чекйәрлер. Шейлелик билен, бир-бирине баглы болан, бир-бирини өзүне чекйән демир халкажыкларының узын тиркеши эмеле гелияр. Эмма оларың хеммеси өз гүйжүни шол башдакы магнитден аляр ве шоңа баглы боляр. Музада хем эдил шонун ялыдыр. Худай адамлара ылхам берйәр, худай тарапындан ылхамланан адамлар өз акыл-хушларындан жыда болуп, телбе халына гелиярлер ве шондан соң гөзел эсерлери дөрөдип башлаярлар. Шейлеликте, адамлар өзлериниң

ажайып эсерлерини сунгатың гүйжи, онуң серишделери аркалы дәл-де, худайың хөкүми, эрки ве олара берйән гүйжи билен дөрөдйәрлер. Худай тарапындан ылхамланып, акыл-хушдан жыда дүшүп, телбе халына гелмедик адамлар хич бир хили эсер дөрөтмәге укыплы дәлдирлер. Шахырлар өз гошгуларыны, айдымларыны акылларынын дуры вагты дөрөтмән, терсине, өз акылларыныдан айра дүшен вагтлары дөрөдйәрлер. Шахырлар өзлериниң айдымларыны, гөзел гошгуларыны Музаның багларындакы ве жеңнеллериндәки бал акян чешмелерден, хут бал арылары ялы гөзлөп тапянлыкларыны айдярлар ахыры! Оларың шу айданлары өрән догрудыр, чүнки шахыр өрән еңил жандардыр, ол ганатлы ве мукаддес жандардыр, ол дине акыл-хушуну йитирен вагтында дөрөтмәге укыплыдыр, ол өзүниң зэхинини, сунгаты аркалы дәл-де, худайың гүйжи билен херекет эдйәр, худайың хызматчысына өврүлип, онуң талапларыны ерине етирйәр. Узун тиркеш демир халкажыкларының хеммесиниң магнитден гүйч алып, оңа баглы, оңа табын болушлары ялы, шахырлар хем өзлериниң ылхам берижисине — худая баглыдырлар.

Платон әдеби дөрөдижилик хақында өзүниң шу хили идеалистик пикирлерини довам этдирип, онуң (әдеби дөрөдижилигин) айры-айры гөрнүшлериниң гелип чыкышыны хем өзүниң шу идеалистик гарайышлары билен дүшүндирийәр. Шахырларың дөрөдижилик иши оларың өзлерине баглы болман, худай тарапын болянлыгы үчин, Муза хер бир шахыры хайсы угра гөнүкдирсе, ол дине шол угурда онат эсерлер дөрөдип билер, бейлеки угурларда болса ол гаты эжиздир. Худайың эври боюнча шахырларың бири дифирамб, икинжиси өвги айдымларыны, үчүнжиси гахрыманчылыклы поэмалары дөрөдйәр, чүнки олар, ёкарда гөркезилиши ялы, дөрөдижилик ишини сунгат гүйжи билен дәл-де, худайың гүйжи билен амала ашырярлар.

Платоның дүшүндиришине гөрә, дүйнәдәки дүрли затлар хақындакы ажайып эсерлер шахырлар тарапындан дәл-де, худайың өзи тарапындан дөрөдилйәр, йөне ол худай шол дөрөден эсерлерини акыл-хушдан дүшен, башы хесерленип межуна дөнен адамларың дили билен беян эдйәр, хақыкатда болса, акылыны йитирен телбе адамлар дәл-де, худайың өзи гөплейәр¹.

¹ Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство», М., 1938, 69—70 сах.

Грек гадымыетинин мешхур философы Платоның бизи гызыкландырян меселә өзүниң ёкарда ады гөркезилен эсерлердәки гарайышлары гысгача айданында шунуң ялыдыр.

Платон өзүниң «Дөвлет» диен эсеринде сунгата ве әдебията бүтинлей башга хили гараяр. Ол өзүниң суратландырян хыялы (идеал) дөвлетинде сунгатың ве әдебиятын әхмиедтен дүшжекдиклерини, оларың пейдасындан зыянының көп болжакдыгыны, хатда хөкүмете ховп салжакдыкларыны гайталап-гайталап айдяр. Сунгат, Платоның пикириче, дине бир тебигата өйкүнмекликдир ве шонуң үчин хем ол галп затдыр, бу дөвлетде (ол өз хыялы «дөвлетини» гөз өнүнде тутяр) художник гымматлы бир зат дөрөдип билмез.

Платон өзүниң бу трактатында сунгата ве әдебията инкәр эдижилик билен гараса-да, оларың жемгыетчилик дурмушында улы ролуның хем тәсириниң барлыгының үстүни өртүп билмейәр. Шонуң үчин-де ол дөрөдижилик ишиниң үстүнден гүйчли цензураның гоюлмагыны талап эдйәр. Шахырларың ве бейлеки дөрөдижилик ишгәрлериниң язян эсерлерини барлаг астына алмак хақында ол шейле язяр:

«Шунлукда, биз дине шахырлара гөзегчилик этмелими ве (дине олары) өз эсерлерине говы ахлаклы образлары гиризмәге межбур этмелими, (шунуң терсине болан халатда олары асла) бизиң поэзиямыз билен мешгулланмазлыга (межбур этмелими) я-да биз бейлеки уссатларың... өз сунгатының эсерлерине мырдар гылыклары, азгынлыгы, песлиги ве ярамазлыгы гиризмекден эгә болмаклары үчин, ким шуңа укыпсыз болса, оларың өз сенети билен бизде мешгул болмакларына ругсат этмезлик үчин бейлеки уссатлар-да гөзегчилик этмелими?...»¹

Хәзирки заман грек әдебиятчысы К. Варналис Платоның өзүниң хыялы «дөвлетинде» сунгата ве чепер әдебията орун бермек ислеменлигини, умуман, онуң олары бүтинлей язгаранлыгыны белләп, шорта сөзлүлик хем киная билен шейле диййәр:

«Эгер хачан-да болса бир махал Платоның сунгатсыз дөвлетиниң иш йүзүнде гуралмагы мүмкин болан болса-ды, ол гайгы-гамың жүлгеси боларды»².

¹ Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство», М., 1938, 88 сах.

² К. В а р н а л и с. Эстетика—критика. Издательство иностранной литературы, М. 1961, 45 сах.

Ине, гадымы грек акылдары идеалист Платонын сунгата ве эдебията гарайшы шундан ыбаратдыр. Гөрнүши ялы, Платонын эстетик гарайышлары бирнече тарапдан онун мугаллымы хем халыпасы болан Сократынкы билен эхендеш гелйэр. Сократ-да, Платон-да сунгатын ве эдебиятын тертипди, белли бир системли теориясыны дөредип билмэндирлер.

Аристотель—Аристун бизиң эйямымыздан өңки 384—322-нжи йылларда гадымы Грециянын мешхур философларындан биридир. Маркс оны «гадымыетиң бейик акылдары» атландырыпдыр. Аристотель грек эстетикасыны белент дережэ гөтерипди.

Аристотель сыясы хәкимлигиң демократик формасы угрунда гөреш алып баран гул эелериниң орта гатлагынын идеологыдыр. Өзүниң дүнйәгарайшы боюнча Аристотель материализм билен идеализмниң арасында ыран атан, умуы нетижеде болса идеализме тарап йыкын эден бир акылдардыр.

Аристотелден өң өтен грек философларынын-да йөрите эстетика меселелери боюнча язан трактатлары болупдыр, эмма олар bize гелип етмэндир. Аристотелин «Поэтики» (долы ады «Поэзия сунгаты хақында» — «Об искусстве поэзии») диен эсери эдебият ве сунгат барасында грек гадымыетинден bize гелип етен еке-тәк бир трактатдыр. Чернышевский Аристотели эстетик дүшүнжелери өзбашдак бир системада беян эден илкинжи алым хасап эдипди.

Философияда-да, эстетикада-да Аристотель өзүниң мугаллымы болан Платоны танкыт эдйэр. Сунгат эсерлери нәме үчин дөредилйэр — диен сорага Платон, ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, «хемишелик идеяны» беян этмек үчин, акыл-хушдан айрылып, порханлыга, хесерлиlige барып етен адамларын (шахырларын) үсти билен худайларын айтмакчы болян затларыны «бендесине» етирмек үчин, — дийип жогап берйэр. Аристотель болса бу сорага тебигатдакы затларын манысына дүшүнмеги, олара акыл етирмеги өврәнмек үчин, гөрән я-да гөрмедик затларымыза сын эдип леззет алмак үчин, — дийип жогап берйэр. Аристотель Платонын «эдеби идея» диен идеалистик таглыматыны инкәр эдйэр. Бейик акылдар сунгат эсерлеринин мазмуныны адамзат дурмушындан,

жанлы реал хақыкатдан гөзлейэр ве шолардан тапяр. Бу болса онун эстетикасынын ин оңат тарапыдыр.

Аристотелин яшан дөврүнде гадымы грек эдебияты ве сунгаты өз өсүшиниң белент дережесине етйэр. Бейик акылдар өзүниң эстетик пикирлерини эдебият ве сунгат эсерлерини дүйпли өврәнмек хем-де олара эсасланмак билен беян эдйэр. Шонун үчин-де онун эстетикасы Сократынкы, Платонынкы ялы эдеби дөредижилик практикасындан, онун тежрибелеринден ве көп санлы фактларындан үзнеликте, абстракт бир шекилде ойланмагын нетижеси болман, олары жемлемеклигиң, шол жемлемеклик эсасында хем теоретики дүзгүнлери чыкармаклыгын нетижесидир.

Аристотель хем Платон ялы, сунгаты ве эдебияты тебигата өйкүнмек хасап эдйэр. Эмма велин, бу ики «өйкүнмеклигиң» арасында ер билен гөк ялы тапавут бар. Платон өйкүнмеклиги өзүниң «эдеби идеясы» билен, худайларын эрки боюнча онун беян эдилмеги билен баглашдыряр. Аристотель болса өйкүнмеклиги реал дурмуш билен, адамларын өйкүнмеклиге болан тебигы мейиллери билен дүшүндирйэр.

«Әхтимал, шахыраналык сунгатыны, умуман, ики себәп ве онда-да тебигы себәплер дөреден болмага чемели. Биринжиден, өйкүнмеклик адамлара чагалыкдан махсус затдыр ве олар гайры хайванлардан өйкүнмәге хас укыплыдыклары билен тапавутланярлар, шунун нетижесинде олар илкинжи билимлере-де эе болярлар, икинжиден болса, өйкүнме өнүмлери хеммелере леззет берйэр»¹.

Бу ерде «Поэтиканың» авторы өйкүнмеклиги ики саны мөхүм зат билен баглашдыряр: биринжиден, ол адамларын акыл етирижилигини, дурмуш хақындакы дүшүнжесини артдыряр, икинжиден, өйкүнмеклигиң нетижесинден адамлар леззет алярлар.

Аристотель адамларын дөредижилик укыбынын, умуман, поэзиянын гелип чыкышыны хич бир «идея», хич бир «худай эрки» билен баглашдырман, адамзат жемгыетиниң өсүши билен, адамларын дөредижилик ишине оларын тебигатында болан мейиллери билен дүшүндирйэр:

«Өйкүнмеклигиң хем гармония ве ритм ялы bize

¹ Аристотель. Поэтика. Государственное издательство художественной литературы, М., 1957, 48 сах.

тебигатдан махсусдыгына гөрә (метрлерин болса ритмлерин айратын гөрнүшлеридиги эшгәрди), өрән гадым эйямларда-да тебигаты боюнча өйкүнмеклиге зехинли адамлар болупдыр, олар өз зехинлерини кем-кемден өсдүрүп, импровизациядан (хакыкы) поэзияны дөредипдирлер»¹.

Бу ерде бир зады айратын белләп гечмек герек: Аристотель өзүниң трактатында «өйкүнме» («подражание») сөзүни өрән гиң маныда уланяр. Гадымы грек акылдарының эдеби мирасыны өвренижи алымларын тассыкчаларына гөрә, ол өзүниң «Поэтикасында» бу сөз «дөрөтмә» сөзүниң манысыны берйәр². Мунун шейледиги Аристотелиң поэзия берен кесгитлемесинден хем гөрнүп дуряр. Аристотель өйкүнмәни дине бир сөз аркалы дөредилйән образлар билен хакыкатың нусгасыны чекмек, копиясыны гөчүрмек дийип дүшүнмейәр, ол муңа өрән гиңден гараяр. Шахыр өйкүнмәниң үсти билен болуп гечен, болуп дуран я-да болмагы мүмкин болан вакалары гөркезийәр. «Поэтиканың» XXV бабында Аристотель бу меселәниң үстүнде айратын дуруп, шейле язяр:

«Шахырың өңүнде дурян везипелер, олары чөзмек, оларың саны ве хили хакында айдыланда болса, мунун өзи шу ашакдакы дегширмеде, әхтимал, аян болар. Суратчы я-да хайсыдыр башга бир художник ялы, шахырың хем өйкүнижидигине гөрә, ол хөкман үч затдан хайсы-да болса бирине өйкүнмелидир: (шахыр затлары суратландыранда) я шол затлары озалкы я-да хәзирки болшы ялы, я-да олар хакда нәхили айдылян ве пикир эдилйән болса, шонун ялы, я-да олар нәхили болмалы болса, шонун ялы эдип суратландырмалыдыр»³.

Аристотелиң дүшүндиришине гөрә, шахыр өзүниң эсеринде адамларын, вакаларын я-да затларын үч ягдайының хайсы-да болса бирини гөркезмелидир: 1. Оларың нәхили боланлыкларыны я-да хәзир нәхилидиклерини; 2. Олар хакында нәме айдылянлыгыны я-да нәме (нәхили) пикир эдилйәнлигини; 3. Оларың нәхили болмалыдыкларыны. Аристотелиң пикириче, гадымы грек драматургларындан Софокл өзүниң драмаларында

адамларын нәхили болмалыдыкларыны суратландырыпдыр, Еврипид болса адамлар хакыкатда нәхили болсалар олары шол хили суратландырыпдыр. Кәбир алымлар буларын биринжисини романтизмн, икинжисини реализмн илкинжи башлангыжы хасап эдйәрлер.

«Поэтиканың» илкинжи бапларында сунгат эсерлериниң айры-айры гөрнүшлери ве оларын хер хайсынын өзүне махсус болан айратынлыклары хакында дурлуп гечилйәр. Бу бапларда чепер эсерлерин формасынын ве мазмунынын бирлиги, мазмунын эсасы орун тутянлыгы гөркезилйәр.

Сөз сунгатынын айры-айры формалары — эпос, лирика, драма хакында ве оларын гелип чыкышы хакында Аристотель илкинжи дүшүнжелери берйәр. Эпики хем-де драма эсерлери хакында гүррүн эден вагтында Аристотель сюжетли эсерлерин композицион гурлушына улы үнс берйәр. Аристотелиң гөркезишине гөрә, эсердәки вакаларын бир-бирлерине багланышыкы ерли-еринде гоюлмагы, бир ваканың ичинден икинжи бир ваканың дөрөмеги ве буларын хеммесиниң жебис хем ызыгидерли болмагы эпики эсерлерин ве трагедиянын композицион гурлушынын хөкманы шертидир. Эгер хайсы-да болса бир вака, бир деталь эсерин композицион битевилигине, ызыгидерлилик бирлигине пәсгел берйән болса, зыян етирйән болса, ол хөкман ташланылмалыдыр.

«Трагедиянын белли бир мөчберли тамамланан ве битеви херекете өйкүнмекликдигини, ёгсам хич бир мөчберсиз битевилигин-де боляндыгыны биз такыкладык. Битеви зат болса башлангыжы, ортасы, соңы бар затдыр. Башлангыч — зерурыет боюнча өзи башга задың ызындан гелмейәр, гайтам, тебигат канунына гөрә онун ызында гараз башга бир зат бар я-да болуп гечйәр, мунун терсине, соң — зерурыет боюнча я-да адатча хөкман башга бир задың ызындан гелйән затдыр, онун ызындан башга хич зат ёкдур; орта болса — өзи башга задың ызындан гелйән ве онун ызындан башга зат гидйән затдыр. Шейлеликте, говы дүзүлен фабулалар чем гелен ерден башланмалы дәлдир, чем гелен ерде гутармалы дәлдир, ёйсем шу гөркезилен кесгитлемелери уланмалыдыр...

Диймек, гайры өйкүнме сунгатларында битеви өйкүнмәниң ялңыз бир зада (предмете) өйкүнме болшы ялы, херекете өйкүнмеклик болуп хызмат эдйән фабула

¹ Аристотель. Поэтика, 49 сах.

² А. С. Ахмановын «О содержании некоторых основных терминов «Поэтики» Аристотеля» диен ишине середин («Поэтиканың» 1957-нжи йылдакы нешириниң ахырында ерлешдирилел).

³ Аристотель. Поэтика, 127 сах.

хем ялңыз бир задың, өзи-де битеви херекетин шекилендирилмеси болмалыдыр, вакаларың бөлөклери дүзүленде болса, гараз бир бөлек үйтгедилеңде я-да айрыланда, битеви зат үйтгэр ялы ве херекете гелер ялы эдиллип дүзүлмелидир, чүнки барлыгы я ёклогы дуолма-ян зат битеви задың бир бөлеги дэлдир»¹.

Бу ерде бейик акылдар өрөн чуң пикир айдяр. Чепер эсерлерин композицион тайдан бир битеви болмалыдыгы, вакаларың хеммесиниң бир эрше багланмалыдыгы, герекемежек, артыкмач хер бир задың болмалы дэлдиги хақында онуң айдан бу пикири хемише чепер дөредижилигиң иң мөхүм меселелеринден бири болуп гелди, ол өзүниң мөхүмлигини хич вагт хем йитирмез. Эстетика билен мешгулланың дүрли дөвүрлерин алымлары-да, чепер сөзүң бейик уссатлары-да хич вагт шу мөхүм меселэниң үстүнден сова гечен дэлдирлер.

Аристотелиң «Поэтикасы» чепер дөредижилигин көп тарапларыны өз ичине аляр. Ёкардакы мөхүм меселэни орта атмак билен Аристотель башга-да бир меселэ улы үнс берипдир. Ол эсерин шахыраналыгыны, онуң окыжыны өзүне чекижи чеперчилик дережесини дашкы алапатлардан гөзлемөн, эсердэки дурмуш материалларының дөредижилик билен ерли-еринде гоюлмагындан, уссатлык билен беян эдилмегинден гөзлөпдир. Мысал үчин, Аристотель тарыхчы билен шахырың арасындакы тапавуды оларың бириниң (тарыхчының) эсерини өлчөгсиз (сөз билен) язмагы, икинчисиниң (шахырың) гошгы формасында язмагы билен дүшүндирмейэр. Геродотың (гадымы грек тарыхчысы) эсерлерини гошга гечирсең-де, ол поэзия эсери болмаз, өнкүси ялы тарых болуп галар дийип, Аристотель ныгтап айдяр. «Поэзия беян эдижилигиниң болса... адаты беян эдижилиге бап гелмейэндиги айдың затдыр...»²

Гөрнүши ялы, гадымы грек эдебиятчысы сунгат эсерлеринде вакаларың чепер беян эдилмегине өрөн улы үнс берипдир. Эпики, ылайта-да драма эсерлериниң композицион гурлушы, дили хақында айратын дуруп гечмеги-де, олары чепер дөредижилигиң эсасы канунлары хөкмүнде өне сүрмеги-де онуң шахырана беян эдижилиге шу хили гарайышларындан гелип чыкяр.

Аристотелиң «Поэтикасы», ёкарда айдылышы ялы,

¹ Аристотель. Поэтика, 62, 66 сах.

² Шол ерде, 118 сах.

гадымы Грецияда дөрөн эстетик пикирин иң белент дережесидир. Бу китабың эхмиети грек филологиясының чэгинде дурмаяр. Барып бизиң эйямымызың бөшинжи асырында ол сирия дилине тержиме эдилйэр, сонра парс хем арап диллерине гечирилийэр. Мундан соң болса «Поэтика» дүйэниң хемме медениетли халкларының дилинде пейда боляр. Шейлелик билен, гадымыетин бу ажайып ылмы иши өзүниң дөрөн дөвүрүнден тэ бизиң гүнлеримизе ченли эхмиетден дүшмеди ве дүйэниң эдебият хем сунгат билен мешгулланың хемме алымлары үчин эстетик дүзгүнлерин кодекси хөкмүнде хызмат эдип гелди.

Бизиң эйямымыздан өңки V — IV асырлар гадымы грек медениетиниң гүллөп өсен дөври боляр. Мундан соң ол кем-кемден сынып башлайр. Мунуң себэби грек гулчулык жемгетиниң онуң өз ичинде дөрөн гаршылыклар нетижесинде гүйчден дүшмеги ве Грецияның илки (бизиң эйямымыздан өңки IV асырың ахырында) Македонияның, сонра болса (бизиң эйямымыздан өңки II асырың орталарында) Римин өнүнде эжизлик эдип, өзүниң гарашсызлыгыны йитирмегидир.

Мундан сонкы дөвүрде эстетик пикир өзүниң өсүшини Римде довам этдирийэр. Гадымы Грецияда болшы ялы, Римде хем материализм билен идеализм арасында барлышыксыз гөреш гидйэр. Бу гөреш эстетикада хем өзүниң шөхлеленишини тапяр.

Рим эстетикасының гөрнүкли векиллеринден бири бизиң эйямымыздан өңки биринжи асырың 99 — 55-нжи йылларында яшап гечен мешхур философ-материалист, атеист хем шахыр **Тит Лукреций Кардыр**. Лукреций Кар Рим гул эелериниң демократик гатлакаларының идеологиясыны ве бэхбитлерини беян эдижи философдыр. Лукреций өзүниң «Затларың тебигаты хақында» атлы поэмасында — трактатында эллинизм заманасының мешхур философы **Эпикурың** (341 — 270) материалистик дүйэгарайышларыны бойдан-баша беян эдйэр. Эпикурың таглыматы боюнча, дүйэ атомлардан ве бошлукдан ыбаратдыр. Атомлар ве бошлук бир-бирлерине айрыл-маз баглыдырлар ве олар бир битеви мадды дүйэни эмеле гетирийэрлер. Эпикурың материалистик философиясы дине гаршы гөрешмекде гаты улы роль ойнапды.

Лукреций өзүниң поэмасында Эпикурың материалистик пикирлерини беян эдипдир ве онуң кэбир эсасы дүз-

гүнлерини өздүрүпдир. Ол бу эсеринде улы уссатлык билен (онун шахырчылыгы өрөн гүйчли болупдыр) дүнйенин гурлушы, илкидурмуш адамсынын дурмушы, дилин, медениетин гелип чыкышы хагында гүррүн берйэр.

Эстетика меселесинде хем Лукреций Кар материалистик позицияда дуряр. Ол гадымы адамларын өз айдымларыны дүзмеги өврнемклеринден көп заманлар озал гушларын сайрамасына өйкүнип гезендиклерини айдыр.

Лукреций шейле язяр:

Акымлы айдым дүзмек хем гулаклар леззет бермек

Ягдайына етмезден хас озал адамлар

Гушларын овалы сеслерине өйкүнмеги өвренипдирлер¹.

Лукреций Кар дүнйөдөки мадды хем рухы энгамларын, шу санда сунгат эсерлеринин де өнө тарап херекет этмек процесинде адамларын дучар болян зерур хажатлары нетижесинде йүзе чыкяндыкларыны, дөредил-йэндиклерини ныгтап гөркезийэр:

Гөми гурлушыгы, мейдан ишлери, ёл, диварлар,

Гейим-гежим, ок-яраг, хак-хукук, эдил шунун ялы-да бейлеки дурмуш хажатлары хем-де хемме леззет берйөн затлар:

Живопись, айдымлар, гошгулар, гөзел хейкел гурмаклык—

Буларын хеммесини адамлар зерурыет гөркезиндир ве билеси

гелижи акыл

Юваш-ювашдан өнө гитмек херектинде олары адамлар

өвренипдир².

Лукреций чепер дөредижилигин гелип чыкышыны-да, өсүшини-де, адамзат жемгыетинде ойнаян ролуны-да реал дурмуш билен, адамларын яшайшы билен баглашдыряр. Өз дөврүнүн гөрнүкли шахырларындан бири болан Лукреций чепер дөредижилик ишине материалистик нукдайназарындан гарап, сунгат эсерлеринин адамларын рухы тайдан тербиелемеклерини-де, олар леззет бермеклеринден башга-да, оларын дүнйө акыл етирмек-дөки ролларынын улудыгыны-да беллөп гечипдир. Онун эстетик гарайышларынын эхмиетли тараплары шу айды-данлардан ыбаратдыр.

Квинт Гораций Флакк (бизин эйямымыздан өңки биринжи асырын 65—8-нжи йыллары) Рим эстетикасынын иң мешхур векиллеринин биридир. Гораций хем, Лукреций ялы, өзүнүн эстетик гарайышларыны гошгы билен

¹ Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство», М., 1938, 242 сах.

² Шол ерде, 243 сах.

язылан «Пизонлара хат» («Послание к Пизонам») атлы эсеринде бейан эдипдир. Көбир адамларын чак этмеклери-не гөрө, Гораций өзүнүн бу эсерини Пизонын хайышы боюнча онун оглуна гошгы язмага ёлларыны өврнемк максады билен языпдыр. Алымларын икинжи бир топарынын пикири боюнча, Гораций өзүнүн бу эсерини шол дөвүрдөки болгусыз гошгулар язян шахырларын гаршысына гөрешмек, хагыкы шахырлар болса гошгы язмага эсасы кадаларыны дүшүндирмек максады билен языпдыр. Эсерин йүзе чыкышы хагындакы шу хили пикирлер эсасында оңа дүрли атлар хем берлипдир, көбирлери оны «Пизонлара хат» атландыран болсалар, көбирлери «Поэзия ылмы» атландырыпдырлар, башга бирнечелери болса оны Аристотелин трактатына меңзедип, онун эхмиетини шонун билен дең хасаппап, оңа «Поэтика» диен ат хем берипдирлер. Эстетика дегишли ылмы ишлерде бу атларын хеммеси душ гелияр, эмма умуман аланында, бу эсер «Пизонлара хат» диен ат билен мешхурдыр.

Горацийин «Пизонлара хаты» Аристотелин «Поэтикасы» хэсиетинде язылмандыр. Аристотель бейик философ хөкмүндө эстетик меселелере философик нукдайназардан гарап, эдеби дүшүнжелере анык кесгитлемелер берен болса, Гораций чепер дөредижилигин (хусусан-да гошгы язмага) практик меселелеринин чөзмеги, ягны яңы язмага башлан шахырлар гошгы дүзмегин ёлларыны өврнемге, олара герекли маслахатлар бермеги гөз өңүндө тутупдыр.

Горацийин пикириче, адамда тебигы талант болмаса, ол чепер эсер дөредип билмез. Эмма чепер эсер дөретмек үчин диңе тебигы талантын өзи етерлик дөлдир. Хагыкы чепер эсерин дөредилмеги үчин тебигы талант билен билимин хем-де иргинсиз чекилян зэхметин бирлешмеклери хөкмандыр.

Горацийин вагтында Римде өзлеринин байлыкларына гуванып шахырчылык билен мешгулланын эмелсиз ве укыпсыз адамлар көп болупдыр. Гораций тебигы талант хем зэхмет хагындакы пикирини хут шолара гөнүкдирип, шоларын гаршысына бейан эдипдир. Ол өзүнүн шөгирдине йүзленип ве несихат берип, шейле язяр:

Гошгудан бүтинлей башы чыкмаян адам оны язмага утанмаз,
Ол нөме үчин язмасын! Ол бош, өзем атлы-абрайлы тайпадан..

Ек! Сен бейле болмагың! Минерва! пата бермесе язмагың!
Сен пәхимлисин, мен оны билйәрин. Бир зат язан вагтыңда
Оңат дүшүнйән бирини назарлап, шонун гарамагына бермелисин,
Я какана, я маңа, сонра хич киме гөркезмән, докуз йыл дагы
сакламалысын.

Тә иле яйраянча өз эсериңи гизлин саклап,
Оны кән гезек дүзедерсиң; сөзи агзыңдан сыпдырсаң,
ызына алып болмаз².

Бу ерде зор аякдан шахыр болжак болян барлы
адамларын үстүнден гүлмек билен бирликде, чепер эсе-
рин үстүнде ирмән, ядаман, узак вагт ишлемелидиги,
харсал язылан чиг эсерлери окыжа хөдүрлемели дәлди-
ги беян эдилйәр.

Гораций өзүниң эдебият хакындагы таглыматында
чепер эсерлерин көпсөзлүлигине гаршы чыкяр. Онуң
пикириче, эсериң гүйжи ве гөзеллиги языжының ниреде
нәме айтмалыдыгыны, нәмәни алып нәмәни ташлама-
лыдыгыны башармагына баглыдыр. Шахыр сөз барасын-
да жомарт болмалы дәлдир, терсине, ол бу барада гаты
гысык болмалыдыр. Шу мынасыбетли ол шейле язар:
«Эгер сен өвретжек болсаң, саңа гулак асының айдынла-
рына тиз дүшүнмеги ве ядында догры сакламагы үчин
гысга сөзли болмага чалышгын. Артыкмач зады бизиң
аңымыз саклап билмейәр»³.

Рим эдебиятчысы шахырын өз язжак зады хакында
айдың дүшүнжесиниң болмагыны, догры пикирленмеги
оңармагыны талап эдйәр. Мунуң үчин болса ол шахыра
окамагы, етерлик билим алмагы маслахат берйәр:

Язмазыңдан озал оңат пикирленмеги өврән.
Бу барада философларын китаплары саңа етерлик көмек эдер;
Пикир тайяр болса, оны беян этмегиң ёлы өз-өзүңден пейда
болар⁴.

Гораций өзүниң эстетик пикирлерини өрән айдың бе-
ян эдйәр, ол чепер дөредижилигин мөхүм меселелери ха-
кында шахыра (диңе шахыра-да дәл) анык маслахатлар

¹ Минерва—Афина—греклерде акыллылыгын худаиы, ылымла-
рын баштутаны. Серет: Мифологический словарь. Л., 1961, 39,
144 сах.

² Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство»,
М., 1938, 285—286 сах.

³ Шол ерде, 284 сах.

⁴ Шол ерде.

берйәр. Шу хили маслахатлар шахыр Горациниң хут өз
дөредижилик тежрибесиниң эсасында берилйәни үчин,
ёкардакы сөзлериң мундан ики мүн йыл өң айдыланлык-
ларына гарамаздан, олар шу гүнки, бизиң заманамызда
айдылян сөзлер ялы яңланярлар.

Сөзлериң хем вакаларын ерли-еринде гойлуп, пики-
рин айдың беян эдилмеги үчин, Горациниң пикириче,
языжы өзүниң оңат билйән, гүйжүниң етжек темасына
япышмалыдыр. Эгер шейле болса, языжы ве шахыр өзү-
ниң өнүнде гоян максадына аңсатлык билен етип билер.

Рим акылдары өзүниң поэмасында адамыны онун
чагалыгындан гаррылык яшына етен дөврүне ченли ус-
сатлык билен дүзүлен гошгы сетирлеринде бойдан-баша
суратландыряр, адамың чагалык, жахыллык, йигитлик,
орта яшлылык, ак сакгаллылык, гартаңлык хем гарры-
лык дөврүлериниң яш айратынлыкларыны өзүче хәсиет-
лендирийәр ве шахырын өз эсеринде хайсы яшлы адам
хакында гүррүң берйән болса, оны өрән айдың гөркез-
мегини ондан талап эдйәр:

Йылар гечйәрлер ве көп дүрли ныгмат гетирйәрлер; Эмма
Өмүр ахырлаберенде, олардан көпүсини экидйәрлер хем.
Яш оглана гаррының, чага болса етишен адамың ролуны берме.
Хер яшын гылык-хәсиети айры-айры боляр¹.

Гораций өзүниң эсеринде дурмушын реал суратлан-
дырылмагына көп үнс берйәр. Шонун үчин-де ол тебиги
таланты болан шахырдан ылымлы болмагы, хер бир
зада сынчы гөзи билен гарамаклыгы, хайсы тема япыш-
са, оны хер тараплайын өврәнмеклиги, эсер гутарныклы
кәмиллешйәнчә онун үстүнде иргинсиз ишлемиги талап
эдйәр. Бу болса онун эстетик гарайышларының иң оңат
тарапларыдыр.

Горациниң гарайышында чепер эсерлериң везипеси
адамлара дине бир рухы леззет бермекден ыбарат дәл-
дир, бу чепер эсерлерден эдилен талапың дине бир
тарапыдыр, оларын хас мөхүм везипеси адамларын
дурмушында, яшайшында хем хер тараплайын алып
барян ишлеринде олара пейдалы хызмат этмекден
ыбаратдыр.

Аристотелиң «Поэтикасы» гадымы грек эстетикасын-
да нәхили орун тутан болса, Горациниң «Пизонлара

¹ Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство»,
М., 1938, 281 сах.

хаты» хем гадымы Рим эстетикасында шонун ялы орна эе болупдыр. Эмма бу сөздөн бу ики эсер арасында деңлик аламаты гоюляр диен маны чыкармалы дэлдир, оларын айры-айры хәсиетдәки ишлердиги хақында биз ёкарда айдыпдык. Мундан башга-да Гораций драма эсерлерини анализ эден вагтында, сюжет бирлиги (эсерин композицион гурлушынын гайымлыгы) хақында гүррүн эден вагтында, онун ишинде Аристотелиң улы тәсириниң барлыгы дуоляр. Гораций чепер дөредижилигин уссатлыгыны греклерден өврөнмеги өзүниң дөвүрдеш ватандашларына-да маслахат берипдир.

Горациниң «Пизонлара хаты» эстетиканың соңкы дөвүрлердәки өсүшине-де тәсир эдипдир, Европаның бир-нәче әдебиятчылары өзлериниң эстетик трактатларыны дөреденлеринде Горациден пейдаланыпдырлар.

Александр Македонскиниң — Искендер Зүлкарнейниң (бизниң эйямымыздан өнки 356—323-нжи йыллар) Гүндогар юртларына тарап эден йөришлери ве олары басып алмагы, бир тарапдан, гадымы грек медениетиниң шол юртлара аралашмагына алып баран болса, икинжи тарапдан, Гүндогар медениетиниң Греция ве Риме яйрамагына алын барыпдыр. Гадымы грек акылдарларындан бири — «классыкы гадымыетиң Вальтери» (Энгельс) **Лукиан** (бизниң эйямымызын 120—180-нжи йыллары) Сирияның (Шамың) Самосата диен еринде энеден болупдыр. Башда Лукиан риторика билен гызыкланып, ораторлык хүнәрине баш гошяр, Грецияның хем Римниң бир-нәче шәхерлеринде өз эсерлерини окуп чыкыш эдйәр. Сонра ол бу кәрини ташлап, философия билен мешгулланыр, тиз вагтда мундан хем совашып, ахырда дөредижилик ишине башлаяр. Лукиан грек әдебиятынын тарыхында сатирик языкы хөкмүнде мешхурдыр. Лукианың сатирасы жемгыетдәки хәкимлик эдижи сынпың гаршысына гөнүкдирилен болуп, онда шол сынпың ногсанлары паш эдилйәр. Эзижи сынпың ачгөзлүги, ахлаксызлыгы ве башгалары Лукианың эсерлеринде батыргай танкыт эдилйәр. Лукиан өзүниң сатирасында айратын гүйч билен дини урп-адатлары, дини роваятлары, Рим империясында ыкдысады кризисиң өсен вагтында йүзе чыкан ялан пыгамберлери рехимсиз танкыт эдип, оларын үстүнден гүлйәр. Маркс ве Энгельс Лукианын атеистик эсерлерине өрән улы баха берипдирлер.

Лукиан «Тарыхы проза хақында» («Об исторической

проза») атлы эсеринде өзүниң эстетик пикирлерини бейя эдйәр. Ол өзүниң бу эсерини, эсасан, тарыхы нәхили язмалы диен меселә багышлапдыр, эмма онун көп еринде тарыхы поэзия билен денешдирип, поэзиянын (поэзия бу ерде, умуман, чепер әдебият манысында) айратынлыклары хақында дуруп гечйәр.

Сириялы акылдар вакалары бейя этмекде языкынын тарыхча гаранда хас эркинлигини, онун хыялы пикирлере, улалтмалара, гөзеллешдирмеклиге ёл берип билиәнлигини айратын белләп гөркезийәр. Эмма кәбир адамларын тарыхы язмакда-да шу ягдайлардан пейдаланжак болмаларыны, оларын чепер эсер язмак билен тарыхы эсер язмак арасындакы тапавуды билмейәндиклерини танкыт эдйәр:

«Хава, эгер кимде-ким тарыхы поэзиядан тапавутландырып билмесе ве поэзия дегили болан безеглери, мифлери, васп эдижи сөзлери хем-де олара махсус болан улалдып гөркезмелери тарых барасында уланса, мунун өзи улы, хас догрусы гаты әпет етмезчиликдир»¹.

Бизниң дөврүмизде хем чепер дөредижилик иши хақында гүррүн гиденінде, языкынын поэтик фонтазиясына, хыялы ойланмаларына гин герим берилмеги чепер эсерлерде, ылайта-да сатирада бир зады өз болшундан улалдып гөркезмеклиге ёл берилмелидиги барасында хәли-шинди айдылар. Шу ягдайы назара аланында, гадымыетиң бейик сатириги, озал бир гезек Эсхилиң «Чүйленен Прометейинде» трагики өлдүрилен Греция худайларыны икинжи гезек комики өлдүрен² Лукианың поэзиянын айратынлыклары хақындакы ёкарда айлан пикириниң онун хут өз дөредижилик тежрибесинден гелип чыканлыгы месе-мәлим болуп дуяр. Мунун өзи өрән гызыклы ве үнсүни өзүне чекмәге мынасып бир ягдайдыр.

Лукиан язылан эсерде хақыкаты гөркезмеклиги языкыдан-да, тарыхчыдан-да талап эдйәр:

«...Өз эсерини шейдип яз, гой сениң хақында-да: «Бу адам хақыкатдан-да эркин ойланыжы ве догручыллыга югрулан адам экен, мунда яранжанлыкдан я

¹ Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство», М., 1938, 191 сах.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 1. М., 1938, 389 сах.

болмаса яапламакдан хич бир зат болмандыр, онун хем ме айданлары хаыкат болупдыр» дийсинлер»¹.

Лукианың хаыкаты догручыл беян этмек хаындакы бу айданлары гадымы грек хем Рим эдебиятындакы реализмнің иң айдың беян эдилишидир.

Аз сөз билен гиң маныны беян этмек хем-де дурмуш вакаларының ве фактларының иң гереклилерини сайлап-сечип алмак хаында Лукианың өне сүрийән пикирлери Горацынның шу хакдакы айданларына якын гелйәр: «Озалы билен гысгалык пейдалыдыр, материал етмезлик этмейән болса мунуң өзи айратынам говудыр, муны болса дине сөзлериң саныны дәл-де, материалың өзүни азалтмак үсти билен газанмалыдыр. Шунуң билен мен овнук, ончаклы мөхүм болмадык затлар хаында дине ятламак етерликдир, улы затлар хаында ымыклы дурулса боляр, бирнече затлары-ха дүйбүнден ташлап гитмек хем болар, диймекчи болярын»².

Эгер Лукиан гадымы грек ве Рим эстетикасының материалистик угруны довам этдирен болса, Плотин (204—270) онуң идеалистик угруны довам этдирйәр. Тәзе платончылыгың гөрнүкли векили болан Плотин икинжи асырын орталарында Римде өзүниң философик мекдебини дөредип, Платоның идеалистик дүйәгарайышларыны довам этдирйәр, онуң философиясына ачык дини — мистики хәсиет берйәр. Плотиниң философик гарайышларының-да, эстетик гарайышларының-да эсасында Платоның идеялар дүйәсиниң илкинжилиги, мадды дүйәниң болса икинжилиги хаындакы дүзгүни дуряр. Идеялар дүйәсини, худаы бүтин барлыгың бакы эсасы хем чешмеси хасапламак, мадды хам дуйгы дүйәсини йигренжилик билен гарамак, акылы ве аңлы ойланмагы инкәр этмек, аскетизми ве мистицизми өне сүрмек, ёкары гөзеллиги дине худаыда хем идеяларда гөрмек идеалист Плотиниң эстетик гарайышларының хәсиетли тарапларыдыр.

Бизиң эйямымызың үчүнжи асырында гадымы грек ве Рим эстетикасы ашак дүшйәр. Плотиниң эстетик гарайышлары бу ашак дүшмеклигиң айдың мысалыдыр. Тәзе платончыларын идеалистик гарайышлары феодал

орта асырларында хөкүм сүрен дини-мистицизмнің, теологияның иймитлендирижи чешмесине өврүлйәр.

Грек ве Рим гадымыетиниң акылдарлары адамзадын чепер дөредижилигиниң када-канунларыны ишлемекде, чепер эсерлерин сыясы-жемгыетчилик, тербиечилик хем-де акыл етирижилик ролларыны гөркезмекде, айры-айры эдеби жанрларын өзлерине махсус болан айратынлыкларыны беллемекде өрән улы ишлер эдип, адамзадын гелжек несли үчин унудылмаз эдеби мирас галдырыпдырлар. Оларын эстетик гарайышлары сонкы дөвүрлерде дүйәнин хемме юртларында диен ялы чепер дөредижилик хаындакы ылмың өсмегине көмек берди.

II

Тә сонкы вагтлара ченли чепер дөредижилик ве эстетика хаында дине бир гадымыетин, ягны грек хем Рим гадымыетиниң гүррүни эдилйәрди. Европа юртлары барасында бу, элбетде, догрудыр. Бу юртларын медениети хаыкатдан-да өзүниң өсүшинде греклерин хем римлилерин гадымы медениетине даянлы, онуң эсасында өсди. Грек ве Рим медениети дине Европа халкларының дәл, белки Гүндогарын кәбир халкларының медениетине-де өзүниң тәсирини етирди.

Иөне велин. Европа халкларының өз гадымыетиниң болшы ялы. Гүндогар халкларының хем өз гадымыети болупдыр. Гечен асырын икинжи ярымында, ылайта-да бизиң асырымызың биринжи ярымында Гүндогар халкларының медениетиниң өвренилмеги мунуң шейледигини өрән айдын гөркезди. Философия ве сунгат Гүндогарын бирнече юртларында грек ве Рим гадымыетинден хас иррәк дөрәп ве өсүп башлапдыр.

«Философик пикирин месгени Гүндогарын ин гадымы гул эчилик дөвлетлери болан Мусур билен Вавилониядыр (Бабылдыр), ол ерлерде философик гарайышлар, атеистик ве өзакымлайын-материалистик гарайышларын энтек тутуш философик мекдеплере ве акымлара бирикмедик элементлери илкинжи гезек йүзе чыкыпдыр. Философик мекдеплерин эмеле гелен ве эсасы философик угурларын формалашан (форма гипен) ери болан илкинжи юртлар гадымы Хиндистан ве Хытайдыр»¹.

Эдил философик пикирлер ялы, чепер эдебият хем Мусурде, Вавилонияда, Хиндистанда, Хытайда бизиң

¹ А. Д. Макаров. Историко-философское введение. Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, М., 1961, 23 сах.

¹ Сб. Античные мыслители об искусстве. Изд-во «Искусство», М., 1938, 308 сах.

² Шол ерде, 306—307 сах.

эяямыыздан алынкы бирнече мүнйыллыктардан өн дөрөпдир. Мысал үчин, Мүсүрде барып бизиң эяямыыздан өңки ХХІ—ХVІІІ асырларда лирики ве проза эсерлери йүзе чыкяр ве өсйөр, хатда драманың элементлери-де дөрөйөр. Хут шуңуң өзүни Вавилон (Бабыл) эдебияты хақында хем айтмак мүмкиндр. Бу ерде хем шол гадымы заманларда лириканың, эпосың хем-де драманың (элбетде, гаты йөнекей ве сада гөрнүшинде) нусгалары дөрөдилепдир.

Шу затларың хеммеси Гүндогарың хем өз гадымыетиниң боланлыгыны гөркезйөрлер. Эмма Гүндогар гадымыетиниң эдеби мирасы, хусусан-да гүндогар акылдарларының эстетик гарайышлары хақындакы трактатлары бизиң дөврүмизе долы гелип етмәндир. Шонун үчин-де биз бу ерде дине гадымы хытай ве хинди акылдарларының эстетик гарайышлары хақында гысгача дуруп гечмекчидирис.

Гадымы греклерде ве римлилерде болшы ялы, Гүндогарда хем эстетик пикирлерин йүзе чыкмагы ве өсмеги философияның тарыхы билен бирден-бире багланышыклыдыр. Хытайда-да, Хиндистанда-да акылдарларың философик пикирлери чепер дөрөдидилигин гадымы ядыгәрликлериниң төверегинде, ягны шол ядыгәрликлери өврөнмек хем-де оларың маныларыны дүшүндирмек сынананышыгында мейдана гелйөр.

Бизиң эяямыыздан өңки IX—VII асырлар довамында Хытайда дини дүнійэгарайышларың, дини дүшүнжелерин гаршысына гөнүкдирилен өзакымлы материалистик философик пикирлер йүзе чыкяр. Бу хили материалистик дүшүнжәнин тарапдарлары дүнійәниң материядан эмеле геленлигини, онун бир битевидигини ве бакылыгыны ыкпар эдйөрлер. Оларың пикириче, дүнійә бәш саны мадды элементден, ягны отдан (огонь), сувдан, ерден, агачдан ве магдандан эмеле гелипдир. Хытай акылдарлары өзлериниң шу хили өзакымлы материалистик гарайышлары билен дүнійәни, онун хадысаларыны дүшүндирмәге чалшыпдырлар¹.

Бизиң эяямыыздан өңки VI асырда Хытайың өзакымлы материалистик философиясы хас-да өңе гидйөр. Бу дөврүде хытай материалистлери дүнійәни худай тара-

пындан дөрөдилен бир зат хасаплай дини дүшүнжелерин гаршысына, оны, ягны дүнійәни дынгысыз херекетде ве өзгериш халында дурян хемишелик бир зат хасап эдипдирлер. Бу хили философик гарайшы хытай акылдары Лао-цзы эсасландыяр. Хытай философиясының тарыхында бу материалистик угур даосизм ады билен беллидир. Лао-цзының философик таглыматы соңкы асырларда ёюляр ве юваш-ювашдан даосизм өзакымлы материалистик гарайышдан мистицизме өврүлйөр, хатда бизиң эяямымызың биринжи асырында даос дини-де дөрөйөр.

Хытай философиясының идеалистик угры Конфуциниң (бизиң эяямымыздан өңки 551—479-нжы йыллар) таглыматындан башланяр. Конфуций өзүниң таглыматында ата-бабалардан галан када-канунларың, дөп-десурларың берк сакланмагыны, хер кимин жемгыетде тутян орнуна гөрә херекет этмегини ве атасына боюн эгши ялы хөкүмдара-да табынлык билен боюн эгмегини талап эдйөр. Конфуций халкы окамаклыга, медениетли болмаклыга, кәмилешмеклиге чагыяр, булары дурмуша гечирмеклиги болса хөкүмдарлардан талап эдйөр. Конфуций көп санлы халк айдымларыны ве тарыхы материаллары топлаяр. Гөрнүши ялы, Конфуциниң таглыматының онун өз дөври үчин прогрессив тараплары бар. Эмма онун шәгиртлери хөкүм сүрүжи топарларың бәхбидине ве талапына лайыклыкда бу таглыматың эжиз тарапларыны өсдүрип, оны идеалистик таглымата өврүпдирлер. Конфуцичилер тебигата ве онун канунларына акыл етирмеги инкәр эдип, олары өврөнмекден боюн гачырыпдырлар. Олар өзлериниң бар пикирлерини этика хем сыасата берип, тебигы овадан ве «оңат ахлаклы адамлар» тарапындан эдара эдилйән хем-де халкың ашак гатлакаларының өсмегини үпжүн эдйән дөвлет хақындакы утопияларыны худай тарапын хасап эдипдирлер. Олар гул эелериниң аристократик топарларының бәхбидини горап, гулчулук дүзгүнлериниң, гөдек эксплуатацияның, канунсыз херекетлерин үйтгедилмән сакланмагы угрунда чалшыпдырлар.

Гадымы Хытайда дөрән шу ики философик угур арасында, ягны материалист даосчылар хем-де идеалист конфуцичилер арасында узак вагтлар довамында идеология гөрөши гидйөр. Бу гаршылыклы гөреш ораторлык сунгатыны дөрөдйөр. Ики тараплайын жеделли чыкыш-

¹ А. Д. Макаров. Историко-философское введение. М., 1961, 30—31 сах.

ларда ве чакнышмаларда хем хер ким өз сөзүннң тәсир-ли хем ынанчлы болмагы үчин ораторлыгын хер дүрли серишделерине йүзленйәр. Мунуң өзи ораторлык сунгатыны барха өсдүрйәр. Ораторчылыгын өсмеги халк айдымларындан, накыллардан, аталар сөзүнден пейдаланмаклыгы талап эдйәр. Шейлелик билен, идеология гөрөши дили байлашдыряр, хер дүрли чеперчилик серишделерини (денешдирме, метафора, гипербола, литота ве ш. м.) йүзе чыкарыр.

Ораторлар тарапындан ишленен чеперчилик серишделери Хытайда чепер әдебиятынң өсмегине улы көмек эдйәр. Сөз образларынын гүйчлендирилмеги—лириканын, мифик гахрыманлара хем-де тарыхы шахслара йүзленилмеги—эпики әдеби образынң дөремегине хем өсмегине алып баран болса, ораторлык сунгатындакы монологын, диалогын көп уланылмагы драматургиянын өсмегине алып барыпды.

Даосчылар сөзүн дине бир дашкы гөзеллигине дәл, белки онун манылы болмагына-да улы үнс берипдирлер. Даосизмнң эсасыны гоюжы Лао-цзы сөз хакында шейле дийипдир: «Мениң сөзлериме дүшүнмек-де ансатдыр, олары дурмуша гечирмек-де ансатдыр», «геплемәни онарың адам ялнышлык гойбермез», «сөз хакыката догры гелмелидир»¹.

Хытай ораторлары өзлериннң сунгатыны фольклор эсерлериннң эсасында дөрөдйәрлер, олар халкынң акыл чөмесинден долы пейдаланярлар, оларынң илкинжи ораторлык эсерлери фольклор хәсиетинде хем боляр. Эмма ораторлык ёкары гатлак векиллерине махсус боланы үчин, онун эсерлери юваш-ювашдан фольклордан дашлашяр ве айрыляр.

Ораторлык сунгаты гадымы хытай фольклорыннң ве йзув әдебиятыннң аралыгында болуп, көп асырлар довамында чепер, образлы дилинң өсмегинде ве кәмиллешмегинде улы роль ойнаяр.

Ораторлык сунгатыны дөрөден ве өсдүрен философик гарайышлар—материализм ве идеализм хытай эстетикасыннң өсүшинде хем йүзе чыкар. Бизнң эйямымыздан өнки икинжи асырынң икинжи ярымында Хытайда «Маоннң айдымлары»² («Мао ши») ады билен гадымы халк

айдымларыннң йыгындысы чыкар. Бу йыгынды үч йүз бәш айдымдан ыбарат болуп, китапда оларын хер хайсы хакында гысгача дүшүндириш берилйәр, бу дүшүндириш—гириш—«Кичи сөзбашы» атландырыляр; илкинжи айдыма гинден дүшүндириш берилйәр, бу дүшүндириши—гин гириши—«Улы сөзбашы» атландырыляр. Бу «Сөзбашыларын» хер хайсында бир-бирине гаршы болан эстетик пикирлер, ягны «кичи сөзбашыда» конфуцичлерин, «Улы сөзбашыда» болса даосчыларын эстетик гарайышлары беян эдилйәр.

«Кичи сөзбашыннң» авторы йыгындыдакы айдымлара идеалистик нукдайназарындан баха берйәр. Ол өзүннң пикирлерини, анык әдебият фактларыннң эсасында беян этмән конфуцичилеринң социал-этики гарайышларыннң эсасында өз сынпы бәхбидине табынлыкда беян эдйәр. Бейлеки халкларынң фольклорында болшы ялы, хытай фольклорында, хусусан-да Хытай халк айдымларында, зәхметкеш халкынң рухы, онун зәхмет процеси, дүшүнжеси, шатлыгы, гамгынлыгы ве башгалары беян эдилйәр. Эмма «Кичи сөзбашыннң» авторы халк айдымларына өзүче дүшүндириш берйәр, оларын хер хайсыны хайсы-да болса бир тарыхы шахсыет билен, көпенч халатда, хайсы-да болса патышалык эдижи, хөкүм сүрүжи топарын векиллеринден бириннң ады билен багланышдырып, онун ахлаклылыгыны, мораль тайдан ёкары дережеде онатлыгыны вәсп эдижи бир эсер хөкүмнде суратландыяр. Онун пикириче, айдымлары сада халкын ве ёкары гатлагын багышылары дөрөдипдирлер. Эмма олар хөкүм сүрүжилеринң санлыжа адамына багышланыпдыр.

Шейлелик билен, «Кичи сөзбашыда» чепер дөрөдйилигин эстетик хем-де акыл етирижилик әхмиетине хич үнс берилмейәр, онун дине эдеп өвредижилик, дидактики тараплары билен гызыккланылыпдыр. Онда чепер дөрөдйилигиннң өзбашдак әхмиети инкәр эдилипдир ве эстетик меселелерин хөммеси дине этиканын везипелерини ерине стирмеклиге сырыкдырылыпдыр. «Кичи сөзбашы» идеалистик эстетиканын трактатыдыр.

«Улы сөзбашы» бүтинлей башга хәсиетде язылыпдыр. Бу трактатын бирнәче бөлүмлери дине эстетик меселелере—чепер дөрөдйилигиннң хер дүрли жанрларына, стилине, олары кесгитлемеклиге багышланыпдыр. Бей-

¹ Литература древнего Востока. Изд-во МГУ, 1962, 370 сах.

² Бизнң эйямымызын XII асырында бу китаба «Айдымлар китабы» диен ат берилйәр.

леки бөлүмлеринде болса эстетиканын теоретики меселелери гозгалар.

«Улы сөзбашының» авторы стили—беян этмеклигин ёлы хөкмүндө кесгитлейэр ве айдымларын стилини үч топара бөлйэр: 1) бирден-бире беян этмек, 2) денешдирме ёлы билен беян этмек, 3) гизлин маны—аллегория үсти билен беян этмек. Эмма бу бөлүнишик айры-айры сөзө дегишли болман, бүтин бир бенде я-да тутуш айдымын өзүне дегишлидир.

Жанр боюнча болса йыгындыдакы айдымлар дөрт топара бөлүнйэр: 1) ахлак жанры, 2) кичи ода, 3) улы ода жанры, 4) гимнлер жанры. Биринжи жанрда патышалыкларын эден ишлери айратын бир адамын дурмушының үсти билен беян эдилйэр. Икинжи ве үчүнжи (одалар) жанрда болуп гечеп вакаларын (кичи одада—кичи ваканын, улы одада—улы ваканын) гүррүни берилйэр. Дөрдүнжи жанрда—ажайып гылыклылык хақында худайлара маглумат берилйэр (бу бөлүмдө гечен ата-бабаларын хорматына худай ёлы бермек билен олары васп эдйән айдымлар хем-де агылар ерлешдирилипдир).

«Улы сөзбашы» гүррүни эдилйән айдымлар йыгындысыны («Маонын айдымларынын») халк дөредижилигинин ядыгәрлиги хасап эдйэр. Онуң авторы өз дуйгуларынын айдымда беян этмек халкын тебигатында бардыр дийип айдяр.

Бу трактатда айдымларын акыл етирижилик эхмиети айратын ныгталып гөркезилйэр. Трактатын авторы айдымлара гечмиши өврөнмегин мөхүм материалы хөкмүндө гараяр. Мунуң өзи онуң халкын чепер дөредижилигини хақыкатын беяны хасаплап, оны гөркезжек болмак сынанышыгындан гелип чыкяр. «Айдым пикирден дөрейэр. Йүрекде ол—пикир, сөзлер билен сечеленип айдыма өврүлйэр... дуйгы ичде пейда боляр, сөзлерде болса ол формалашяр» дийип, «Улы сөзбашының» авторы айдымларын адамзат дурмушы билен бирден-бире багланышыклыдыгыны айдяр.

«Пикирин ве дуйгының пейда болмагына себәп болян реал дурмуш билен бирликде «пикир», «дуйгы» аркалы дөретмек процесинин анры баш дережеде йөнекей ве тебигы дүшүндирилмеги, идеалистик орта асыр поэтикаларында мөхүм орун тутжак хайсы-да болса бир «кераматын», худавы ылхамын ёклугы «Улы сөзбашыда»

сунгатын материалистик дүшүнилиши хақында гүррүн этмәге ёл берйэр, йөне велин, хемме гадымы материалистлер ялы, онуң авторы ызыгидерсизлигине галяр, чүнки айдымын диңе бир адамлара дәл, белки тебигата-да, худайлара-да тәсир эдйәндигини ыкпар эдйэр»¹.

«Маонын айдымлары» диен йыгында язылан сөзбашыларын кәбир ерлери бир-бирине дең гелиән болса-да, умуман аланында, эстетиканын эсасы меселесинде олар бир-бирлерине гаршы болан трактатлардыр. Чепер дөредижилик меселесинде «Кичи сөзбашының» авторы идеалистик гарайышлары, «Улы сөзбашының» авторы болса сада материалистик гарайышлары беян эдипдирлер. Шейлелик билен, «Маонын айдымларының» (я-да «Айдымлар китабы») хер тараплайын өвренилмеги хытай эстетикасының өсмегинде улы роль ойнапдыр. Бу ерде илкинжи гезек чепер эдебиятын манысыны, эхмиетини дүшүндирмек, онуң жанрларыны, стилини кесгитлемек ве олары гысгача беян этмек сынанышыгы болупдыр.

Бизиң эйямымыздан өнки дөврүн соңкы асырында, бизиң эйямымызын илкинжи асырларында Хытайда гадымы ядыгәрликлери өврөнмеклиге улы үнс берилйэр. Шунуң нетижесинде сөз, онуң образлылыгы ве хер дүрли манылары, айры-айры эсерлерин текстлери, диалектлер хақында бирнәче эсерлер дөредилйэр.

Бу дөврүдө даосчы философларын бир топарынын дүнйәгарайшы дини хәсиете эе боляр, оларын башга бир топары болса көне даосизмин дәплерини, ягны өзакымлы материализми хем-де сада диалектиканы довам эдирйэрлер. Ван Чун (27—104-нжи йыллар) икинжи топар даосчыларын ин гөрнүклилеринден биридир. Ван Чун дүнйәнин материядан эмеле геленлигини ыкпар эдип, идеалистик, дини-мифологик дүнйәгарайышлара гаршы гөрешйэр.

Гадымы хытай роваятларынын биринде Гунчун диен бири сөвеш вагтында гыссага дүшүп, дага—асманы саклаян пүрслерин бирине келлесини уряр ве оны йыкяр. Шунун нетижесинде асманын бир тарапы ашак гайдып, ер-де гышаряр, Ньюва (шол ровайтын гахрыманы—аял) болса әпет бир пышдылын аякларыны кесип асманга пүрс эдйэр ве оны өңкүси ялы галдыряр—ёкары гөтерйэр. Шу ровайт хақында Ван Чун шейле язяр:

¹ Литература древнего Востока. М., Изд-во МГУ, 1962. 428—429 сах.

«Эгер асман эфир болса онда ол булутлара ве дума-на мензеш бир затдыр. Оңа пүрс нэмэ гереке? Эгер пышдылың аяклары асман дирег болуп билиән болса, онун гөвреси гаты улудыр, ол ер билен асмань арасында ерлешмез»¹.

Ван Чун мифик ровайтлары адамларь тослап тапан затлары хасап эдйэр, олара ьнанмайр ве өзүнн шу хили гарайшы билен дүнйәнн гурлушы хакындакы дини дүшүнжелери танкыт эдйэр. Бу хытай акылдарынын эстетик гарайшынын ики саны эхмиетли тарапы бар: биринжиден, ол дүнйәнн мадды эсасыны ыкпар эдип, онун херекетинн, хадысаларынын себэплерини болса тебигатын ички өсүш канунларындан гөзлейэр, икинжиден, ол чепер эдебиатдан онун хакыкаты догручыл суратландырмагыны талап эдйэр. Онун пикириче, чепер эдебиятын хакыкатдан үзңе болмагы зьянлы бир затдыр, шонун үчин-де ол хакыката даинмалыдыр ве оны догры беян этмелидир.

Чепер эдебиятын мазмуны (хытайча—«шань») ве формасы (хытайча—«мэ») хакындакы меселеде хем Ван Чун өзүнн шу ёкардакы гарайшындан угур аляр. Ол мазмуны биринжи орунда гойяр, форманы сада, дүшнүкли хем-де хакыкаты догручыл гөркезмеклиге укыплы болмагыны талап эдйэр. Ван Чун чепер эдебиатда дашкы гөзеллиге ковалашып, мазмун хакында аладаланмайн, оны үнсден дүшүрйән эдебиячылары язгаряр, олара гаршы гидйэр.

Ван Чун-ың материалистик эстетик гарайышлары хытай эстетикасынын соңкы дөвүрлерде өсмегине улы тэсир эдйэр.

Белли Хытай шахыры **Лу Цзи** (261—303-нжи йыллар) чепер дөредижилик хакында «Непис сөз хакында поэма—ода» атлы йөрите трактат язып, онда өзүнн эстетик пикирлерини беян эдипдир. Лу Цзи ики йүз төверегинде поэтик хем проза эсерлерини дөредипдир. Чепер дөредижилик ишинде улы тежрибеси болан бу акылдар өзүнн трактатында шахырчылыгын ве шахырана сөзүн гүйжи хакында хер тараплайын гүррүң берйэр. Академик В. М. Алексеев Лу Цзинн трактатыны гадымы Рим шахыры Горацинн «Поэзия сунгаты хакында»

диен эсери билен денешдирйэр¹. Айры-айры юртларда ве айры-айры дөвүрлерде яшан бу ики акылдарын эстетик пикирлеринн бир-бирине дең гелиәнлигини В. М. Алексеев анык мысалларын үсти билен гөркезйэр.

Лу Цзинн эстетик гарайышларында Конфуцинн-де, Лао-цзынын-да гүйчли тэсир дуюляр. Ол, бир тарапдан, көне эдеби дэплери довам этдирмегн, олара өйкүнмегн тарапдары, икинжи тарапдан болса, ол тэзечилигн-де чепер дөредижиликде өзүне мынасып болан орны тутмагыны талап эдйэр.

Сөзүн тыгшытлы болмагы, онун ерликли, ягны белли бир идеяны беян этмек максадына лайыклы уланылмагы хакында Лу Цзи оңат пикирлери өңе сүрйэр:

«...Сөз шахырын зехининден (талантыннан) эмеле гелиэр: шахыр сөзде өзүнн сунгатыны беян эдйэр; шахырын пикири болса онун айратын уссатлык билен эдйән ишини гөйә доландырян ялы... Сөзлерин өз максадына етмеги, идеянын долы аңладылмагы хемме затдан мөхүмдир. Оңа гөрә-де булашык, артыкмач узак сөзлерден гөрелде алмак бизе деркар дэл.... (шахырларын) бирнэчелеринн бүтин кемчилиги оларын сөзлериндедир, эмма идеялары бир битевиге жемленипдир; башгаларында болса сөзлер гулак асыжылык билен акып баряр, эмма пикир барада велин кемтерлик боляр... Эгер буларын хеммеси терезиде чекилен ялы кесилип-бичилги болса, онда, элбетде, хеммеси талап эдилиши ялы кириш дек саз ве анык хем болар»².

Ван Чун ялы Лу Цзи-де сунгат эсерлеринн дашкы гөзеллигине ченденаша үнс берип, мазмуны унудян эдебиятчылары язгаряр. Онун таглыматына гөрә, шахыр ве языжы эхмиеи аз болан айры-айры деталларын суратландырылмасына ковалашман, өзлеринн бар үнслерини эсерин эсасы мазмуныны беян эдйән, оны йүзе чыкарян меселелере бермелидирлер.

Лу Цзи хер бир жанрын өз айратынлыгынын барлыгыны белләп, эсер хайсы жанрда болса-да, онда артык сөз уланылман, идеянын айдын ве долы беян эдилмеги-

¹ В. М. Алексеев. Римлянин Гораций и китаец Лу Цзи о поэтическом творчестве. Известия АН СССР, отделение литературы и языка, т. III, вып. 4. 1944.

² Известия АН СССР, отделение литературы и языка, т. III, вып. 4, 1944, 159—150 сах.

ниң чепер дөредижилигин хөкманы шертидигини ныгтап гөркезйәр. Өз дөврүниң мешхур шахыры ве эдеби-ятчысы Ли Цзиниң эстетик гарайышлары соңкы асырларда хем өз әхмиетини йитирмейәр, чепер дөредижилик иши билен мешгулланяныларың көп несиллерине өзүниң тәсирини етирйәр.

Шу ёкарда айдыланлар Хытайда чепер дөредижилик ишине, онуң када-канунларына улы үнс берленлигини, эстетиканың бирнөче мөхүм меселелериниң Хытай акылдарлары тарапындан ишленендигини гөркезйәрлер. Гадымы Грецияда хем-де Римде болшы ялы, гадымы Хытайда хем адамларың эстетик гарайышлары оларың философик гарайышлары билен багланышыклы болупдыр. Философияда болан бир-бирине гаршы ики угур—материализм ве идеализм гадымы хытай эстетикасында хем өзүниң шөхлеленишини тапяр, өзакымлы материалистик эстетиканың идеалистик эстетика гаршы гөрешин узак асырлар довам эдйәр.

Орта асырларда Хытайда өзбашдак ылым хөкмүнде эдеби танкыт ве живопись танкыды дөрөйәр ве мунун өзи эстетиканың өсүшине улы тәсир эдйәр. Мешхур хытай танкытчысы Лю Се (VI асыр) чепер эдебиятын дөвүр билең багланышыклы болмагының идеясыны өңе сүрйәр. Онуң пикириче, чепер эсерлерде дуйгулар өрән чун хем айдың беян эдилмелидир.

Лю Се-нин чепер дөредижилик хем эдеби танкыт хақындакы прогрессив пикирлери хытай танкытчысы Чжун Жун-ын «Гошгуларың категориясы» диен трактатында довам этдирилйәр. V—VI асырларда, ягны Ци династиясы вагтында прогрессив эстетик пикириң өсмеги билең бирликде, бирнөче форма ковалашянылар-да йүзе чыкяр ве ййраяр.

Тан династиясы дөврүнде (VII—X асырлар) өңде барыжы шахырлар ве акылдарлар дөредижиликдәки ве эстетик гарайышлардакы формализме гаршы чыкып, эдеби дөредижилик барасында оңат пикирлери орта атырлар.

Хытай шахыры Бо Цзюй-и (772—846) Ван Чун-ын дөплерине эерип, эдебиятта реализми өңе сүрйәр ве онун теориясыны дөредйәр. Онуң пикириче, эдебият сыясата гуллуқ этмелидир, халкы тербиелемәге көмек бермелидир ве оны магарыф-медениете чагырмалыдыр. Эдебият дине бир леззет алмак үчин дәлдир. Бо Цзюй-и чепер

эсерлерин дөвре ве онуң фактларына лайык гелмелидигини, мазмунуң кесгитлейжи орунда болмалыдыгыны үндейәр. Бо Цзюй-иниң эстетик гарайышлары онун дөвүрдешлерине өз өзүнден соңкулара улы тәсир эдйәр.

Мешхур хытай шахыры Сыкун Ту (837—908) өзүниң эстетик гарайышларында идеализме ве мистика энцит эдйәр. Онуң пикириче, шахыр реал дурмушдан дашда дурян бир зат, тебигатың гүйжи билең шахырың келлесине бирден бир пикир гелйәр, ол хем оны беян эдйәр. Шейлелик билең, шахырын эсери дашкы дүйнәнин тәсири билең дөрән дуйгуларың, пикирлеринң нетиже-си болман, тебигатың гүйжи аркалы онуң келлесине саллан тайяр дүшүнжелеринң беяны боляр.

X—XIV асырларың довамында хытай эстетикасында ёкардакы ики угур, ягны материалистик хем идеалистик угур довам эдйәр. XVI асырда, Хытайда капиталистик арагатнашыкларың йүзе чыкмагы билең чепер дөредижиликде ве эстетикада реализм гүйчленип башланяр. Ли Чжи (1527—1602) чепер эсерлерде реал хақыкатың догручыл беян эдилмегини, мазмунуң суратландырыляң хақыката лайык гелмегини талап эдйәр.

Хытай магарыфчыларының—Хуан Цзун-си-ниң (1610—1696), Ван Чуан-шань-ың (1619—1692), Гун Тин-лин-ин (1613—1682) ишлеринде орта асыр хытай эстетикасы өзүниң белент дережесине етйәр. Булар материалист Ван Чун-ың эстетик гарайышларына эерйәрлер ве оны довам этдирилйәрлер, эдебиятта хем сунгатда реализми ве демократизми өңе сүрйәрлер.

Хытайда болшы ялы, Хиндистанда хем өзакымлы материалистик философия дини дүйнәгарайышларың гаршысына гөрешде йүзе чыкяр. Дини дүйнәгарайышлар болса хинди эдебиятының илкинжи эдеби ядыгәрлик-лери болан «Ведлерде»—дини мазмундакы гошгулар йыгындысында беян эдилйәр. Ведлер узак асырлар довамында агыздан-агза, несилден-несле гечип гелен халк дөредижилигиниң ядыгәрлиги болуп, онда намазың, садаканың ве шулара мензеш дини дәп-дессурларың текстлери жемленипдир.

Бизинң зйямымыздан өнки VIII асырда «Ведлерде» гозгалян меселелере дини-философик дүшүндириш берйән гизлин таглымат—«Упанишад» йүзе чыкяр. «Упанишадлар» яңы дөрәп башлан гадымы хинди философия-

сынын илкинжи ядыгәрлигидир, оларда дини дүшүнжелер билен бирликде дүнйә, тебигат ве олардакы хер хили хадысалар хакында материалистик гарайышлар хем беян эдилйәр. Мысал үчин, оларда дини дәп-дессурлар танкыт эдилйәр. Өне сүрүлйән айры-айры материалистик пикирлер юваш-ювашдан өсүп, «Ведлерде» беян эдилйән дини-идеалистик дүшүнжелерин гаршысына дурян дүнйәгарайыш системасына өврүлйәр.

Материалистик идеялар дине «Упанишадларда» дәл, әйсем гадымы хинди эпосы «Махабхаратада» хем беян эдиллипдир. Бизин әйямымыздан өңки VIII—VII асырларда дөрән хинди материалистик философиясы «Локаята» атландырылыпдыр. «Локаята» диймек дине шу дүнйәни (лока) ыкрав эдйән адамларын гарайышлары диймекдир. Локаяталар философиясынын эсасыны гоян хинди акылдары **Брихаспати** хасапланяр.

Бу философиянын тарапдарлары динчилери, дини дәп-дессурлары, хер дүрли дини ынанчлары танкыт эдйәрлер, жанын өлүмсизлиги, ягны адам өлсе-де, онун жанынын хемише яшайнлыгы хакындакы дүшүнжәни ялана чыкарырлар, шу дүнйәден башга ерде яшайшын ёкдугыны айдярлар, женнет, довзах ялы дүшүнжелерин диндарлар тарапындан тосланылып тапылан затлардыгыны ныгтап гөркезйәрлер.

«Локаяталар» философиясынын ин өсен гөрнүшине чарвак философиясы дийилйәр. Чарвак диймек дөрт сөз (чар—дөрт, вак—сөз) диймекдир. Бу философик угрун тарапдарлары дүнйәни дөрт саны мадды элементден, ягны ерден, сувдан, ховадан хем-де отдан эмеле гелен хасап эдйәрлер. Бизин әйямымыздан өңки VI асырда чарвак философиясы өз өсүшинин ёкары дережесине етйәр. Брихаспати ве онун тарапдарлары дини дүшүнжелерин гаршысына гөреш алып баран болсалар, чарвакчылар динин ве онун теоретик эсасы болан идеалистик философиянын гаршысына гөрешйәрлер. Хытайда болшы ялы, гадымы Хиндистанда хем материалистлер билен идеалистлер арасындакы идеологик гөрешлер нетижесинде ораторлык сунгаты, сөзе чеперлик гаты өсйәр. Бу болса дилин чеперчилик серишделеринин байлашмагына, сөз образларынын—тропларын йүзе чыкмагына алып баряр.

Гадымы Хиндистан чепер дөредижилигин хемме

жанрлар боюнча гүйчли өсен ери болупдыр. Халк дөредижилигинин гадымы ядыгәрликлери болан «Ведлерин» гелип чыкышы бизин әйямымыздан өңки асырларын жүмүшине аралашып гидйәр. Бизин әйямымыздан өңки он асырын ве бизин әйямымызын илкинжи асырларынын довамында Хиндистанда айратын адамлар тарапындан язылан, ягны авторы белли болан лирики поэзия өсйәр. «Махабхарата», «Рамаяна» хинди халкынын эпик дөредижилигинин бүтин дүнйә белли болан эсерлеридир. Бу эсерлер узак асырларын довамында бирнөче несиллерин поэтик зехининин синдирилмеги нетижесинде дөредилипдир. Буларын икиси-де көп асырларын вакаларынын өз ичине алярлар.

Әдеби дөредижилигин ин чылшырымлы формасы болан драматургиянын хем гадымы Хиндистанда ин оңат гөрелделери дөредилипдир. Гадымы Грециядан соң бу жанрын ин гүйчли өсен ери Хиндистан хасап эдилйәр. Бейик хинди драматургы хем шахыры **Калидасанын** (бизин әйямымызын IV—V асырлары) дөредижилигинде бу жанр өз өсүшинин белент дережесине етйәр.

Чепер әдебиятын када-канунлары хакындакы пикир хем Хиндистанда өрән гадым заманларда йүзе чыкяр. Эмма оларын көпүси сакланмандыр хем бизин дөврүмизе гелип етмәндир. Гүндогар әдебиятларынын өвренижи алымларын айтмакларына гөрә, гадымы хинди эпослары «Махабхаратанын» ве «Рамаянанын» кәбир бөлүмлери белли бир поэтик кануна әерилип язылыпдыр.

Такмынан бизин әйямымызын II—IV асырларында **Бхарата** диен бир алым өзүнин «Театрал сунгатынын голланмасы» атлы трактатыны язяр. Бу эсерде дине бир театр сунгатынын дәл-де, әйсем, умуман, чепер әдебиятын дүзгүнлери хакында гүррүн берилйәр. Трактатын авторы шу темадакы өзүнден өң язылан ишлере даяняр, мунун өзи театр сунгаты, умуман, чепер әдебиятын кадалары хакында хас гадым вагтларда хем йөрите язылан ишлерин боланлыгына шаятлык эдйәр.

Орта асырларда Хиндистанда поэзиянын теориясына «аланкарашастра» диер экенлер. Мунун өзи «поэтик сөзи беземек хакындакы ылым» диймекдир. Бу хили трактатларда яш шахырлар чепер эсер язмагын када-канунлары өврелипдир. Оларда сөзе, ондан пейдаланып билмеклиге, чеперчилик серишделерине, гошгы

өлчөглерине, эсерин стилине өрөн улы үнс берлипдир. Чеперчилик серишделери маны хем сес-овазлылык тай-дан ики ере бөлүнйөр. Биринжисине денешдирме, метафора, гипербола ве башгалар гирйөр. Икинжисине болса, аллитерация, рифма, ички рифма ве шулара меңзеш поэтик сөзе овазлылык, сазланышык берйән серишделер гирйөр.

Хиндистаның эдебиат теориячылары чепер эсерлерде адам дуйгуларының чуң беян эдилмегини эдеби дөреджилигин иң мөхүм меселеси хасап эдипдирлер. Хер бир чепер эсер оқыжыда, динлейжиде эстетик дуйгы оярмалыдыр. Шонун үчин-де сөзлерин догры ве гөчме маныларындан башга-да, япык, ягны оқыжының өзүниң чак эдип гөз өңүне гетирмели манысы хем болмалыдыр. Гадымы хинди теоретиклери муны хақыкы поэзияның хөкманы шерти хасап эдйәрлер.

Эгер-де шахыр «пыланы пыланыны сөййөр» дийип айтса, онун дине болан я-да болуп дуран бир зат хақында хабар бердиги болар ве ол өзүниң шу хабары билен хич кимде хич хили эмоционал дуйгы оярып билмез. Эгер-де онун эсеринде шол дуйгыны (сөйги дуйгусыны) ояр-ян себәплерин поэтик суратландырылмасы ве дүрли ёллар билен амала ашырыян беяны бар болса, онда ол хөкман оқыжының йүрегинде шол дуйгының тәсирини дөредер ве оңа эстетик леззет берип билер.

Сөзүң үчүнжи, ягны япык манысы я-да чак эдилип тапылмалы манысы хақындакы теорияны мешхур хинди алымы **Анандавардхана** (бизин эйямымызын IX асыры) өзүниң «Дхвани хақында таглымат» диен ишинде эсасландырыпдыр. Бу таглымат гадымы хинди поэтикасының иң белент дережеси хасап эдилйөр. Япык манысы болман, дине гөнүмел сөзлер билен язылан поэтик эсерлери бу теорияның авторы пес дережели эсерлер хасап эдипдир.

Хинди поэтикасында «роса» диен бир термин уланылыпдыр. Роса диймек дүрли эмоцияларда аңладыян ёкары дережели жошгунлылык диймекдир. Эсерде суратландырылян дуйгы оқыжыда эстетик жошгунлылык дөредйөр, шол жошгунлылыга роса диййәрлер. Гадымы хинди алымлары оқыжыда роса дөредйән секиз-докуз саны дуйгы (эмоция) хақында гүррүң эдйәрлер, олар

сөйги, бегенч, ёкары рухы ягдай, гынанч, нөразылык, гең галмаклык ве башгалардыр.

Хер бир эсерде хайсы-да болса шу дуйгуларың бири сөзлерин япык манысында суратландырылмалы (дхвани теориясы боюнча), шонун өзи-де оқыжыда роса, ягны ёкары жошгунлылык дөредйөр ве оңа эстетик леззет берйөр.

Шу принцип, ягны хайсы-да болса бир дуйгыны чеперчилик серишделери билен төвереклейин хем чуннур беян этмек драма эсерлеринде-де сакланар.

Арап эдебиятының тарыхы бизин эйямымызың бәшинжи асырындан башланар. Хемме ерде болшы ялы, арапларда хем чепер дөреджилик процесиниң башланмагы билен онун када-канунлары хақындакы пикирлер йүзе чыкяр ве кем-кемден өсйөр.

Арап эдебиятының тарыхы бирнөче дөвре бөлүнйөр. Арап алымлары 475—622-нжи йыллар аралыгыны арап эдебиятының ыслама ченли болан дөври, 622—750-нжи йыллар аралыгыны намазхон халыфлар—«дөрт чарыярлар» хем-де Омейядлар дөври, 750—1258-нжи йыллар аралыгыны болса Аббасидлер дөври хасаплаярлар¹. Шу дөврлерин хеммесинде-де эдебиятын када-канунлары, дүзгүнлери барасында дүрли пикирлер өңе сүрлүпдир.

Арап эдебиятының ыслама ченли болан дөврүнде эдеби дөреджилик хақында шахырларын өзлери чыкыш эдипдирлер. Бу дөврде гүррүң, эсасан, поэзия хақында гидйөр. Арап эдебиятчыларының пикириче, поэтиканы эсерин хили, онун дашкы гөрнүши—формасы, чеперчилиги хем-де онда беян эдилйән анык идея кесгитлейөр. Гошгулара, мысал үчин, кәмиллешен я-да кәмиллешмедик дийлип баха берилйөр, капыйлара ве чеперчилик серишделериниң бейлеки гөрнүшлерине-де шу нукдайна-зардан гараляр. Эсерде беян эдилйән анык идея ынанчлы, дурнуклы, тебигы я-да, мунун терсине, багланышыксыз, чакданаша улалдылан, ынанчсыз болуп билер. Арап эдебиятчылары айры-айры шахырлара ве оларын эдебиятта тутян орнуна баха беренлеринде олары бир-бирлери билен денешдирер экенлер. Шахырлар бир-бирлери билен денешдирилгенде, оларын эсерлериниң

¹ Ханна аль-Фахури. История арабской литературы, т. 1. М., 1959, 40—41 сах.

хилини кесгитлемекде ёкардакы кададан, ягны эсерин дашкы гөзеллигинин кәмиллешип-кәмиллешмәнлигинден, анык идеяның нәхили дережеде беян эдиленлигинден угур алынар. Шу хили денешдирмәнің нәтижесинде хайсы-да болса бир шахыр бейлеки шахырлардан өне гечирилсе, онда онун хемме язан эсери поэзияның хакы-кы гөрелдеси, чеперчилигин ёкары башы хасап эдилепдир.

«Дөрт чарыярлар» хем-де Омейядлар дөврүнде арап-ларда эдеби дөредижилик хакындакы пикир хас гүйч-ленйәр. Мектеде, Мединеде, Дамаскда (Дымшыкда) эдебият кружоклары ачылып, оларда чепер эдебията багышланан гызыклы чекишмелер, жеделлер гураляр. Бу дөврүде эдеби дөредижилигин айры-айры меселесине хас ичгин аралашылар, айдылан хер бир пикири эсаслан-дырмаклыга улы үнс берилйәр. Чепер эдебиятын мазму-нының хем формасының специфик айратынлыкларыны дүшүндирмеклиге илкинжи сынанышыклар эдилйәр.

Аббасидлер дөврүнде арапларда чепер эдебият, онун када-канунлары хакындакы ылым, эдеби танкыт өсйәр. Бу дөврүде чепер дөредижилик барасында бир-бирине гаршы болан дүрли угурлар йүзе чыкяр ве оларын ара-сында гөреш гидйәр. Эдебиятчыларын бир топары гечми-шин эдеби кадаларының тарапыны тутуп, онун принцип-лерини өне сүрйәрлер, бейлеки бир топары болса, көне эдебияты өврнемек биле бир вагтын өзүнде, тәзе дөв-рүн эдебиятына айратын үнс берйәрлер.

Арап эдебиятының бу дөврүнде өзлеринин эдеби дө-редижилик хакындакы ишлери биле улы шөхрат газа-нан эдебиятчылар пейда боляр. Олардан бири докузынжы асырын ахырында ве онунжы асырын башларында яшап гечен багдатлы **Кудаман ибн-Жапардыр**. Кудаман өзүнин «Риторика» ве «Поэзияның танкыды» атлы ишлеринде поэзияның көп меселесини орта атыр, олары өзүче дүшүн-дирийәр. Мысал үчин, ол поэзияның чәгини дөрт элемент биле кесгитлейәр: 1) сөз, 2) өлчег (везн), 3) капья, 4) идея. Соңра бу элементлерин өзара багланышыкда болмакларының мүмкинлигини айдып, автор олардан дөрт саны бирлик эмеле гетирйәр: сөз хем идея бирлиги, сөз хем өлчег бирлиги, идея хем өлчег бирлиги, идея ве капья бирлиги. Өзүнің өне сүрйән кадаларының прин-ципи эсасында Кудаман эдеби эсерлери анализ эдип, оларын онат тарапларыны ве етмезчиликлерини гөркез-

йәр. Арап поэтикасындакы эдеби адалгалары ве аңлат-малары ишлемекде бу эдебиятчының ойнан ролы, эден хызматы улы болупдыр.

Башга бир арап эдебиятчысы—**Абу-ль-Касим аль-Амиди** (X асырын ахыры) арап поэзиясына дегишли көп санлы эдеби-танкыды эсерлер дөредипдир. Аль-Амиди өзүнің ишлеринде ики шахыры бир-бири биле де-нешдирмек усулыны уланяр, онун эсасы ылмы-барлат иши-де шу усула лайыклыкта «Абу Тамманың аль-Бух-тури биле денешдирилимесин» дийлип атландырылар. Ики шахыры бир-бири биле денешдирмек аркалы ола-рын хер хайсы үчин хәсиетли болан айратынлыклар гөркезилйәр, эмма авторлар дине гүррүни эдилйән ша-хырлар хакында сөзлемек биле чәкленмән, бу хили денешдирмәнің үсти биле поэзияның, ылмың көп месе-лелери хакында өзүнің пикирини беян эдйәр. Аль-Амиди айры-айры эдеби кадаларын ве дәплерин языжыларын бир өсдүриминден икинжи өсдүримине гечишлери, эдеби тәсирлер хакында өз ишинде гинден гүррүн берйәр.

XII асырын икинжи ве XIII асырын биринжи ярымын-да яшан мешхур арап алымы **Дия эддин аль-Асир** эдеби дөредижилиге багышлап өзүнің «Языжыларын ве шахырларын дөредижилиги хакында популяр китап» атлы эсерини язяр. Ики саны улы томдан ыбарат болан бу эсерде эдеби дөредижилигин када-канунлары ве принциптери ызыгидерли беян эдилйәр. Китабың авторы сөз, онун әхмиети ве догры хем гөчме манылары хакында айратын дуруп гечйәр, көпсөзлүлигин эсерин чеперчили-гине зепер етирйәнлигини мысаллар аркалы гөркезийәр. Чеперчилик серишдесинин аллегория, метафора ялы гөрнүшлерине ве оларын уланылыш усулларына китапда улы орун берилйәр.

Арап эдебияты тарыхының ёкарда гөркезилең үч дөв-рүнің довамында поэзияның ве прозаның (кыссаның) ка-да-канунлары онат ишленилйәр. Шол кадалары жемлей-жи, белли бир тертибе салыжы көп санлы ылмы ишлер пейда боляр. Эдеби дөредижилигин сөйги лирикасы—газал, элегия, сатира, өвги (ода), эпика поэма, хекая, роман ялы гөрнүшлеринин онат гөрелделери эсасында оларын теориясы дөредилйәр. Арап поэзиясының эсасы кануны болан арузың дүзгүнлери долы ишленилйәр.

Арап эдебияты ве онун өсмеги нәтижесинде йүзе чы-

кан эдеби кадалар хақында гүррүн гиденде, бир-бирине баглы болан ики ягдайы назарда тутмак герек. Биринжиден, умуман, арап эдебиятының, хусусанда онун теориясының ишленмегине гадымы грек, Рим хем-де хинди медениетинин тәсири өрән улы болупдыр. Араплар бу юртларда дөредилең гадымы ылмы хем философик эсерлери өз диллерине тержиме эдип, өз медениетлерини ёкары гөтермекде олардан пейдаланыпдырлар. Икинжиден, дүнйәнің көп юртларыны басып алан араплар шол ерлердәки халкларын медениетине өзлериниң улы тәсирини етирипдирлер. Ыслам дининиң яйран еринде арап дилиниң хем арап эдебиятының тәсирини дуймадык халк ёк диен ялыдыр.

Шейлелик билең, Хытайда хем Хиндистанда болшы ялы, арапларда хем чепер дөредижилигиң көп меселелери ишленипдир. Бу юртларда дөрән эстетик пикирлер Гүндогарын бейлеки юртларына-да өзүниң тәсирини етирипдир.

Ёкарда айдылышы ялы, эдеби дөредижилигиң када-канунлары—эстетик дүзгүнлер эдебиат алымлары тарапындан ойланылып тапылмаяр. Ол дүзгүнлер дөредилең эдеби эсерлери өврәнмек, олары чуң анализ этмек, көп санлы языжыларың, шахырларың дөредижилик тежрибелерини жемлемек нетижесинде йүзе чыкарылар. Дүнйәден өтен мешхур шахырларың, языжыларың, драматургларың ве сунгатың бейлеки гөрнүшлери билең мешгул болан адамларың өз кәрлериниң када-канунлары хақында өз пикирлерини, өз гарайышларыны беян этмедиклери ёк диерликдир. Гүндогарын гөрнүкли шахырларының— Нызамының, Новайының, Фузулының, Магтымгулының ве бейлекилерин дөредижилиги билең таншан вагтында, эдеби дөредижилик хақында оларын йөрите язан трактатлары болмаса-да, бу барада өз пикирлерини беян эдендиклери гөрүнйәр.

Эмма Гүндогарын, хусусан-да Орта Азиянын бейик языжыларының ве шахырларының эдеби дөредижилиге гарайышлары, ол барада өне сүрән пикирлери гечмишде өврәнилмәндир, диңе совет дөврүнде бу барада кәбир ишлер пейда болды.

Бейик азербайжан шахыры **Нызамы Генжеви (Ыляс Юсуп оглы—1141—1203)** өзүниң эсерлеринде эдеби дөредижилик барасында чеперчилик билең беян эдилең

пикирлери өне сүрйәр. Нызамы хер бир шахырын дөредижилик ишинде тәзечил болмагыны, ягны онун өзүнден өң айдылан бир зады гайталаман, хут өз йүрегинден жошуп чыкян тәзе бир пикири беян этмегини эдеби дөредижилигиң хөкманы шерти эдип гойяр. Шахыр диңе йүрекден чыкан сөз башга йүреге етип билер ве онда улы тәсир галдырар дийип айдяр. «Сырлар хазынасы» диңе илкинжи улы эсеринде хут өз дөредижилик иши хақында Нызамы шейле диййәр:

Мен өзгелерин гөрелдесине эерип сөз кебширлемедим,
Йүрегиме нәме гелең болса, диңе шоны айтдым¹.

Ол чепер эсерлерде хақыкаты догры гөркезмегиң, умуман, догры гепли болмагың тарапдары хөкмүнде чыкыш эдйәр:

—Мен догрымы айдярын, чүнки гайратлылык догручыллыкдадыр².

Диңе бир айры-айры сетирлерде дәл, хак сөзүн гүйжүни ве адамлара эдйән тәсирини шахыр «Сырлар хазынасы» диңе эсеринде өз дөврүниң дурмушындан алнан анык вакалары суратландырмак үсти билең хем гөркезйәр. Муңа мысал эдип, бу эсерин «Новширван ве онун везира хақында ровайт», «Сүтемкәр патыша ве догручыл адам хақында хекаят» диңе бөлүмлерини гөркезмек болар. Бу бөлүмлерин икисинде хем бейик шахырын өз заманасындакы адалатсызлыгың, сүтемкәр патышаларын гаршысына гөнүкдирилең батыргай ве хак сөзлери хем-де оларын хөкүмдарлара эдйән тәсири беян эдилйәр.

Нызамы «Сырлар хазынасы» диңе эсериниң башга бир бөлүминде өз дөредижилиги хақында гүррүн эдип, шейле айдяр:

Эгер сөзүн гүйжи бир иш битирйән болса,
Онда ол Нызамыны ал асманга гөтерерди.

Нызамының сөз ве сөзүн гүйжи хақында айданлары онун эдеби дөредижилик барасында өне сүрән башга бир пикири билең утгашып гидйәр. Бу пикир шахырын дурмушы онат билмек, оны йөрите өврәнмек хақындакы айдан пикиридир. Бу меселә шахыр өрән гинден гараяр.

¹ Нызамы Гянджеви. Сокровищница тайн. Баку, 1947, 23 сах.

² Нызамы. Сб. статей. Баку, 1947, 30 сах.

Дурмушы оңат билмек манасыны ол дине теманың материалыны дүйли өврнемек билен чөклендирмән, шахырын умуы тайярлык дережесини, укыбыны, эсеринч чеперчилиги угрунда иргинсиз ишлемегини-де шу маны билен баглашдырар ве она гиризйәр.

Шахыр поэзия жанрыны кысса (проза) билен деңешдирип, поэзияны кыссадан өнде гойяр. Шонуң үчин хем ол поэзияның әхмиедини ве везипесини прозаныңкыдан хас ёкары хасап әдйәр. Мунуң өзи шахырдан әдилйән талапы-да артдырар. Нызамының пикириче, чепер эсерлерде чуң маны беян әдилмелидир, чүнки дине чуң манылы эсерлер адамларда белент дуйгулар оярып билер. Чуң маныны болса дине улы уссатлык билен беян этмек мүмкиндир.

XV асырын мешхур шахыры **Алышир Новайы** (1441—1501) әдеби дөреджилик хакында дине бир өзүниң чепер эсерлеринде беян әден пикирлери билен чөкленмән, гүндогар халкларының поэзиясында улы роль ойнан аруз өлчеги хакында «Мезонул-авзон» атлы йөрите бир ылмы иш хем языпдыр.

Новайының чепер әдебиятың «илкинжи элементине» —диле ве онуң гүйжүне гарайшы хем баха берши, чепер эсерлерде хакыкаты догручыл беян этмек хакындакы айдаңлары Нызамыныңкы билен угурдаш гелйәр. Мәлим болшы ялы, Новайы өзүниң эсерлерини түрки-чагатай дилинде языпдыр ве ол дилиң белент дуйгулары улы уссатлык билен беян этмек укыбының барлыгыны тежрибе йүзүнде гөркезипдир.

«Мезонул-авзон» атлы ишинде болса Новайы аруз теориясыны байлашдырар, ягны онуң айры-айры дүзгүнлерине тәзеликлер гошяр. Аруз өлчеги арап хем парс поэзиясына дегишли болса-да, оларын тәсири билен түрки халкларын поэзиясына хем гинден аралашан гошгы кадасыдыр. Новайы өзүниң ёкарда ады гөркезилен китабында Орта Азия халкларының язув хем-де фольклор дөредижилигиниң бирнәче асырлык тежрибелерини илкинжи гезек ылмы эсасда умуылашдырып, оларда аруз кадаларының өзлешдирилишини гөркезйәр. Эмма бейик шахыр хем алым Алышир Новайы мунун билен чөкленмән, арузын гелип чыкышы, онуң принциптери, арап-парс поэзиясында улаңылан кадалары хакында хем өз китабында гинден гүррүң берйәр. Шахырын өзи бу

китабыны аруз хакында голланма атландырар.

Новайының бу эсери аруз кадалары хакында түрки дилде илкинжи язылан ылмы эсерлеринч бири болса-да, ол тә соңкы вагтлара ченли хич ким тарапындан өвренилмәндир. 1949-нжы йылда бу китабың танкыды тексти икинжи гезек белли өзбек алымы Ызат Солтанов тарапындан тайярланылып, Дашкентде чап әдилипдир.

XVI асырда яшап гечен мешхур азербайжан шахыры **Мухаммет Фузулы** (1502—1562) өзүниң ажайып эсерлеринде әдеби дөредижилиге улы үнс берипдир. Шахыр өз заманасында чепер сөзүң гадыры билимәнлигинден зейренип, «Лейли—Межнун» поэмасының гиришинде шейле язар:

Аяк аста дүшди нирә салсаң гөз,
Динсиз дийлип айпланяр чепер сөз.

Мүң иңче йүплере гөзел лагл чексен,
Мүң бага-боссана түрпе гүл эксен,

Хырыдар назарын салмаяр хич ким,
Гүле тикен дийрлер, лагла гара гум.

Тапмарсың бир үлке бизиң заманда,
Чепер сөз роважы бар болан онда¹.

Фузулының дөврүндәки хөкүмдарлар, ыслам дининин векиллери чепер сөзде эркин дуйгуларын беян әдилмегине, хакыкатың ровачланмагына дүрли ёллар билен бөвет болупдырлар. Шахыр заманасындан зейренен вагтында чепер сөз сунгатының шол душманларыны гөз өңүнде тутяр. Нызамының, Новайының дөврүнде айры-айры хөкүмдарларын шахырлара хоссарлык әдип, оларын дөреджилик ишине хемаят едишлерини ятлап, өз заманасының деспотларына гаршы гахар билдирийәр, өзүниң агыр ягдайда, гайгы-гамын ичинде гүн гечирйәнлигини айдяр.

Эмма шахыр нәче кәйинсе-де, хөкүмдарлардан нәче зейренсе-де, рухдан дүшмейәр, хак сөзүң хемише өзүне ёл тапжакдыгына, гөвхерин ерде ятмажакдыгына ынаняр:

Эмма сөз байлыгы өртүлги ятмас,
Гүнешиң шөхлеси мыдамлык батмас.

Магданы хер нәче гизлесе-де даш,
Лагл оны әлеме ахыр әдер паш².

¹ Фузулы. Лейли ве Межнун. Ашгабат, 1963, 59 сах.

² Шол ерде, 60 сах.

Фузулының чепер сөз хем-де онун гүйжи хакында айданларындан онун хер бир чепер эсерде хақыкатың догручыл беян эдилмелидиги хакындакы гарайышлары өз-өзүнден гелип чыкар. Лирики гошгуларының биринде шахыр өз сенеди—сөз сунгаты хакында гүррүн эдип, онун гүйжүни юрт хәкимлериниң, оларың сансыз лешгерлериниң, көшки-эйванларының, бүтин байлыкларының гүйжүнден хас белентде голяр:

Гөр, ничик кувватлы ша мен, сөзлеримниң гудраты
Эйлемиш ыкбалымы гүн шөхлесинден хем дуры.

Хер сөзүм бир пәливандыр догрулыкдан югрулан,
Атлананда, эмрине табын болар хер бир ери.

Хайсы бир юрда йүз урса, шөвкети-шан ислебез,
Хайсы мүлки тутса, етмез хич киме дава-шери.

Ек эдип билмез аны дайым замана гердиши,
Эбедилик яшажакдыр хер сөзүмниң гөвхери¹.

Бейик сөз уссадының бу сетирлери онун эдеби дөреджилик ишине, сөз сунгатына нәхили белент баха билен гаранлыгыны өрән айдың гөркезйәрлер. Фузулының сөз сунгаты барасындакы хемме талап эдижилиги-де онун шу хили гарайышларындан гелип чыкар.

Түркмен классык шахыры **Магтымгулының** эдеби дөреджилиге гарайышлары, гошгуларында ол хакда беян эден пикирлери Гүндогарың бейлеки бейик языжыларыныңка гаты мензешдир. Шахыр өзүниң дөреджилик гүйжүни тапышына багышлап дүзен гошгуларының биринде «Сегсен мүң келамы билгил, дийдилер» дийип язар. Бу ерде, элбетде, гүррүн сөз байлыгы хем-де хер бир сөзүң манасына гинден дүшүнмеклик хакында баряр. Сөз байлыгыны артдырмак үчин шахыр китап сахыяларыны агтарман, халкың жанлы дилине, халкың шахырана пәхиминиң чун чешмесине—фольклора йүзленйәр. Шунун нетижесинде халкың сада сөзлери, халкың сада геплешик дили чун маныны, белент дуйгулары беян эдижи ажайып поэзияның дилине өврүлйәр. Мунун өзи төтөнден болан бир зат дәлдир, бу шахырың дөреджилик принципи билен бирден-бире багланышыкдыр. Онун дөреджилик принципи болса чепер сөзлериң үсти билен өз халкына, өз юрдуна хызмат этмекден ыбарат болупдыр. Магтымгулының шу принципде дөреджилик

ишини алып бармагы түркмен поэзиясының ве түркмен дилиниң тарыхында улы өзгериш дөврүни дөретди.

«Зер гадырын зергәр билер, нәбилсин биганалар» дийип Магтымгулының өзи айдяр. Эгер шу ерде «зериң» ерине «сөзи» гоьсан, шу сетирлер шахырың хут өз кесби-кәрине дегишли боларды. Магтымгулы, мегерем, шу ерде хақыкатдан-да чепер сөзи, өзүниң кесби-кәрини гөз өңүнде тутандыр. Ынха онун сөз хакындакы кәбир сетирлери:

Хер сөзүм бир дүрдүр, кәмил болана¹.
Я лал отур, я дур сачгыл².

Сөз манысын билмез адам
Бир гуйруксыз ите мензәр³.

Магтымгулы, айдан сөзлерим хакдыр,
Эмма кн хак сөзе тен берен ёкдур⁴.

Акыл болсан, сөз айтмагың
Нобат берилмеген ерде⁵.

Магтымгулы, достдан сырың гизлеме
Бивепадыр, нәмехреми гөзлеме,

Үм-сүм отур, халк ичинде сөзлеме,
Сөзләр болсаң, сөз аслына ет ягшы⁶.

Шахырың дөреджилигинден шулар ялы ажайып сетирлери нәче дийсең тапмак мүмкинди. Шу сетирлер эдеби дөреджилигин эсасы гуралы болан сөзе шахырың нәхили гаранлыгыны гөркезйәрлер. Бу меселеде шахырың өңе сүрйән пикирлери Нызамының, Фузулының ве бейлекилериң бу хакдакы айданларыны ядына саяр. Бу ерде сөзүң әхмieti хакында умумы гүррүн эдилмән, оңа өрән гинден гараляр. Халк арасында Магтымгулының сөзлери догручыллыгың нусгасы, чын хақыкаты беян эдйән сөзлер хасап эдилйәр. Мунун өзи төтөнден болман, шахырың сөзе улы әхмiet бермегинден, оңа хер тараплайын гинден гарамагындан гелип чыкар.

Магтымгулының эдеби дөреджилик хакындакы пикирлерине, эстетик гарайышларына багышланып бирнә-

¹ Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Ашгабат, 1957, 256 сах.

² Шол ерде, 204 сах.

³ Шол ерде, 282 сах.

⁴ Шол ерде, 286 сах.

⁵ Шол ерде, 189 сах.

⁶ Шол ерде, 245 сах.

че ишлер язылды¹, шонун үчин шол хакда бу ерде гинден дуруп гечмегин зерурлыгы ёк.

Профессор Е. Э. Бертельс ёкарда ады гөркезилен макаласында Магтымгулының эдеби дөредижилик меселерине нәхили гаранлыгыны дүйпли анализ эдйәр ве бейик шахырың шу хили гарайышларының белли бир системасының боланлыгыны гөркезйәр. Хут шунун ялы гарайышларын өзи бизиң бейик лирик шахырымыз **Молланепесе** хем болупдыр. Шахыр өзүниң мешхур «Аңса» гошгусыны шейле сетирлер билен гутаряр:

Непес, сен сөзлесең улус-иллерде,
Билбил шейда болар тәзе гүллерде,
Асал эгил дахан ичре диллерде,
Ары хужум әйләр бал сесин аңса.

Әйсем болса, шу сетирлерде шахырың эдеби дөредижилиге нәхили гараянлыгы, онун өз-өзүне нәмәни маслахат берйәнлиги гөрүнмейәрми? Я-да бу бентде беян эдилйән маны Магтымгулының «Я лал отур, я дүр сачгыл!» диен сетирини ядына саярмы?

Шу хили мысалы шахырларын бейлекилеринден-де тапмак мүмкиндр. Эмма бу меселе хәзирликче Гүндогарда, ёкарда айдышымыз ялы, етерлик ишленилмәндир. Бу барада бу иште айратын дурмак мүмкинчилиги ёк, мунун өзи өзбашдак ылмы-барлаг ишини талап эдйәр.

III

Ёкарда айдышымыз ялы, орта асырларда тәзе платончыларын идеалистик гарайышлары билен иймитленен дини-мистицизм, теология, аскетизм хөкүм сүрйәр. А. М. Мионов образлы геплейиш билен шейле диййәр: «Классыкы гадымыети «специфик әйям, орта асырлары болса «специфик дини» әйям дийип адалатлы атландырлар»².

Орта асырларда материалистик дүнйәгарайышлар ылым, шу санда эстетика хем анталыпдыр. Мунун өзи адамзат тарыхының он асырдан говрак дөврүнде чепер

¹ Е. Э. Бертельс. Чепер дөредижилик хакында Магтымгулының пикирлери. «Магтымгулы». Макалалар йыгындысы. Ашгабат, 1960, 92—105 сах.; А. Гылычдурдыев. Магтымгулының эстетик гарайышлары ве хәзирки заман. Ашгабат, 1967.

² А. М. Мионов. История эстетических учений. Казань, 1913, 173 сах.

дөредижилигин хем-де онун када-канунларының өсмегине ёл бермәндир.

Тәзеден дөрейиш дөврүнде (эпоха Возрождения) ылым, шу санда эстетика-да өсүп башлаяр. Тәзеден дөрейиш дөврүни хәсиетлендирип, Ф. Энгельс шейле язяр:

«Мунун өзи шол вагта ченли адамзадың башдан гечирен хемме агдарылышыкларының ичинде ин бейик прогрессив агдарылышыкды, пикир гүйжи, хыжувлылыгы ве хәсиети боюнча, көптараплылыгы ве билимлилиги боюнча әпет адамлара (титанлара) мәтәч болан ве әпет адамлары дөреден заманадыр»¹.

Тәзеден дөрейиш дөври такмынан XVI—XVII асырлары өз ичине аляр. Тәзеден дөрейиш дөври Европа юртларында феодализмн чагшап башлан, капитализм гатнашыкларының йүзе чыкып ве өсүп башлан дөври боляр.

Тәзеден дөрейиш дөврүнде сунгат гөрнүшлеринин өсүши Европа юртларының хеммесинде бир дең болмаяр. Мысал үчин, Италияда бу дөврүде живопись өсйәр. Живописиң кәбир векиллери әййәм XV асырда гадымы грек хем Рим сунгатына йүзленйәрлер, оны өврөйәрлер ве өзлеринин дөредижиликлеринде гуманизм идеясыны өне сүрйәрлер, орта асырларын аскетизмине гаршы гөрешйәрлер. Адамың эркинлиги, онун дурмуш сөйүжлиги, аң-билиме ымтылышы итальян живописчилеринин дөредижиликлеринде ве эстетик гарайышларында улы орун тутяр. **Лоренцо Валланың** (1407—1457) «Леззетленме хакында» («О наслаждении»), **Пико делла Мирандоланың** (1463—1494) «Адамың тербиеси хакында сөз», **Леон-Баттиста Альбертиниң** (1404—1472) «Живопись хакында үч китап», **Леонардо да Винчиниң** (1452—1519) «Живопись хакында китап» диен трактатларында ве бейлекилеринде оларын эстетик гарайышлары беян эдилйәр. Тәзеден дөрейиш дөврүнде итальян эстетиклери өзлеринин сунгат хакындакы гарайышларыны живопись эсерлерине даянып эсасландырлар.

Итальян живописчилери хакыкаты догручыл беян этмеклиги эстетиканың мөхүм меселелеринден бири хасап эдйәрлер. Олар реал дүнйәни догры суратландырмага бу сөзүң гиң манысында дүшүнйәрлер. Оларын пикириче,

¹ Ф. Энгельс. Диалектика природы. М., 1950, 3—4 сах.

дине бир предметин үсти билен шол предмете дегишли болан хақыгы гөзеллиги гөркезмек мүмкин дәлдир, оны гөркезмек үчин бир-бирине бапдаш болан көп предмет-лердәки гөзеллиги бир предметде жемлешидрип бермек гереkdir.

Леонардо да Винчи живописи сунгатын иң гүйчли хем иң мөхүм гөрнүшлеринден хасап эдйәр. Ол поэзия билен живописи денешдирип, соңкының хас артыкмачлыгының барлыгыны белләп гечйәр. Эгер живопись лал поэзия болян болса, онда поэзия хем көр живописдир, лалын болса көрден артыкмачлыгы өрән улудыр. Эгер поэзия гулак аркалы акыла хызмат эдйән болса, онда живопись акыла хас гүйчлүрәк дуйгы органы болан гөзүң үсти билен хызмат эдйәр. Шу хили денешдирмәнің үсти билен Леонардо да Винчи живописи эдеби дөреди-жигилигн хемме гөрнүшлеринден өнде гойяр.

Немец художниги **Альбрехт Дюрер** (1471-1528). Тәзеден дөрөйиш дөврүнің иң гөрнүклилеринден биридир. Онуң дөредижилги итальян медениетиниң тәсири астында өсүп башлаяр. Дюрер сунгата дегишли бирнәче трактатың авторыдыр, ол эсасы үнсүни ынсан гөзеллигини вәсп этмеклиге берйәр. Адам типини дөрөтмекде ол итальян живописчилериниң тебигы предметлерин гөзеллигини бермек хақындакы айданларына гошуляр:

«...Көп адамларын кешбиндәки иң гөзөл тараплары болшы ялы чекип, оны өлчемелиди хем-де бир гөвреде бирлешдирмелидир»¹. Мунуң өзи Дюрерин эстетик гарайшының онат тарапларындан биридир.

Тәзеден дөрөйиш дөврүнің эстетикасында бир-бирине гаршы болан акымлар-да болупдыр. Сунгата, онун теориясына үйтгешип дурян дүрли-дүрли гарайышлар-да болупдыр. Эмма умуман аланында, бу дөврүң эстетикасының реалистик хәсиетде хем-де дөредижилик тежрибеси билен багланышыклы боланлыгыны беллемек герек. Бу дөвр эстетикасының эсасы етмезчилиги онуң жемгыетдәки социал гаршылыклары назарда тутманлыгындан ыбаратдыр.

Эгер Италияда эстетиканың дүзгүнлери живопись эсерлерине даянан болса, Францияда олар чепер эдебиятың, биринжи нобатда драматургияның эсерлерине дая-

ныпдыр. Француз классицизмниң эстетикасы чепер дөредижилгиң бай тежрибесине, ягны XVII асыр француз языжыларының ве драматургларының эсерлерине эсасланылып дөредилен эстетикадыр.

Франция абсолютизмниң классыкы юрды хасап эдилйәр. XVII асырын икинжи ярымында француз абсолютизми өзүниң белент дережесине етйәр, меркезлешен гүйчли дәвлет хәкимиятини гурмаклык тамамланяр. Шу хили дәвлет хәкимиятини гурмаклык чәрелери, рехимсиз тутха-баслыклар аркалы амала ашырылан болса-да, бир битеви милли дәвлети беркарар этмекде, умумы француз милли медениетини дөрөтмекде өрән прогрессив роль ойнапдыр. Карл Марксың сөзи билен айданында, француз абсолют монархиясы «цивилизирлешдирижи меркез хөкмүнде, милли бирлигн эсасыны гоюжы хөкмүнде чыкыш эдйәр»¹.

Абсолютизм дүзгүниңде хер бир зат берк рамка салыняр. Адам ахлагының эсасы, онуң асыл манысы хер кимниң дәвлет өңүндәки боржы, оңа боюн эгмеги билен кесгитленйәр. Адамың эркин ойланмаклыгы аңталяр. Шу дүзгүниң өзи жемгыетчилик яшайшының хемме тарапына, шу санда рухы яшайша-да—эдебията ве сунгата-да ден дережеде яйрар.

Француз классицизмниң эсасыны гоян **Никола Буалодыр** (1631—1711). Өзүниң сыясы гарайышлары боюнча Буало абсолютизмниң тарапдары болуп, философ гарайышлары боюнча рационалистдир.

Буало эдебиятын теориячысы хөкмүнде ише гиришен вагтында классицизм эйәм өзбашдак эдеби угур—акым хөкмүнде беркешипди, онуң айры-айры дүзгүнлери хақында энчеме трактатлар язылыпдыр. Эмма оларын хич хайсысы классицизмниң эсасы принциплерини хер тараплайын ве чуннур ишләп, олары жемлешидрип билмәнди. Бу иши амала ашырмак Буалонуң пайына дүшйәр. Онуң 1674-нжи йылда язып гутаран «Поэтик сунгат» («Поэтическое искусство») атлы эсеринде француз классицизмниң теоретик эсаслары беян эдилйәр. Бу трактат гошгы билен язылан бир эсер болуп, өзүниң дүзлүш хем беян эдиш формасы боюнча римли Горацинин трактатыны ядына саяр.

¹ История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли, т. 1. Изд-во Академии художеств СССР, М., 1962, 591 сах.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, 721 сах.

Классицизмдин эстетикасында адам акылы, адам пәхми (разум) эсасы орун тутар. Шу хили адам акылы болса гадымыетде өрөн айдың беян эдилипдир. Шонун үчинем классицистлер грек хем Рим гадымыетине йүзленмеги, олардан нусга алмагы өзлеринин эстетик гарайышларының эсасы принципи эдип гойярлар. Гадымыетин дөплөшип гиден сюжетлерини, гахрыманларының пейдаланмак, оларың эсасында ве гөрелдесинде эдеби образлар дөретмек классицизмдин мөхүм шертлеринден биридир. Мунун өзи классицизмдин эсерлеринде, ылайта-да онун эсасы жанры болан трагедияда гадымы дүйнөнүн (греклерин ве римлилерин) мифологиясындан ве тарыхындан алнан тайяр сюжетлерин, персонажларың хәли-шинди гайталанып дурмагына алып баряр.

Ёкарда айдылышы ялы, классицизм эстетикасы Декар-тын таглыматында өзүнүн гутарныклы беяныны тапан рационализм философиясының дүзгүнлери эсасында дөредилен бир эстетикадыр. Бу философияның хәсиетлендирижи аламаты онда адам тебигатының мадды эсасының онун рухы дүйнәсине гаршы гоюлмагындан, рухы дүйнәнин—акылың адам тебигатының ин «ёкары» тарапы, дуйгулар, эмоциялар дүйнәсинин болса онун «ашак, пес» тарапы хасап эдилмегинден ыбаратдыр. Башга бир сөз билен айданында, классицистлерин эстетикасында адамың акылы онун хыжувлы дуйгуларындан, дөвлет өңүндәки боржы онун шахсы гарайышларындан хас ёкарда тутуляр. Шу хили гарайыш бу эстетиканың хақыката акыл етириш принципинде хем сакланяр. Картезян философиясының дүзгүнлерине эерип, классицизм эстетикасы хақыката акыл етирмекде акыл аркалы умумылашдырмаклыга, абстракт ойланмаклыга даяняр, айры-айры вакалары дуйгы эсасында, эмпиризме даянып беян этмеклиге үзүл-кесил инкәр эдижилик билен гаряр. Абстракт, умумылашдырылан чепер образ бу эстетиканың идеалы, эсасы акыл етирижилик принципи болупдыр.

Француз классицистлеринин гөзеллиге, эдеби образа—типе гарайышлары-да чөклидир. Оларың пикириче, гөзеллик хақында бир-биринден тапавутланян айры-айры дүшүнже болуп билмез, гөзеллик хақындакы дүшүнже хемишелик, үйтгемез дүшүнже болмалыдыр. Эдил шонун

ялы хем эдеби типлер-де оларың гарайышында хемишелик болмалыдыр.

Классицизмдин теоретиклери эдеби жанрлары-да, олар-да суратландырылып гөркезилйән адамларың социал чыкышларына гөрә, «ёкары» ве «ашакы» диен ики топар бөлийрлер. Мысал үчин, ашак гатлагың векиллери динә «ашак» жанрда—сатирада я-да комедияда, ёкары гатлагың векиллери «ёкары» жанрда—трагедияда гөркезилмәге мынасыпдыр. Мунун өзи, элбетде, классицизмдин ин эжиз тарапы болуп, онун теоретиклеринин социал гарайышларының эдебиятта беян эдилмегидир.

Н. Буало классицизмдин дүзгүнлерини горамак ве беркитмек үчин өз дөврүндәки ики саны эдеби акымың гаршысына барлышыксыз гөреш алып барыпдыр. Олардан бири «прециозлык» атландырылан акым болуп, онун тарапдарлары идея тайдан бош, хақыкат билен арасы үзүк, динә аристократларың вагтыхошлук, мейлисчилик талапларыны өдемеклиге гөнүкдирилен еңил ве сувжук поэзияны дөредижилер ве оны вагыз-несихат эдижилердир. Оларың икинжиси «бурлеска»¹ атландырылан акым болуп, ол гадымыетин эдеби дөплерини инкәр эдйәр, оны янса аляр. Бу акым демократик хәсиетде болупдыр, ол эдебияты шол дөврүн гүнделик дурмушына, онун дилини халкың жанлы дилине якынлашдырмак угрунда чалшыпдыр. Бу акымың векиллери гадымы классыкларың эсерлерине пародия язып, олардакы персонажлары—худайлары, мешхур ве белент дережели гахрыманлары сада адам дилинде гепледипдирлер. Буало өзүнүн бүтин танкытчылык укыбыны эдебияттакы шу ики акымың гаршысына гөнүкдирипдир.

Буало өзүнүн «Поэтик сунгат» атлы эсеринде языжының жемгыетчилик өңүндәки боржуна, окыжылар өңүндәки өз дөредижилик иши үчин мораль жогапкөрчилигине, умуман, чепер эдебиятын жемгыетчилик әхмиетине өрөн улы үнс берипдир. Өзүнүн языжылык, шахырчылык мертебесини сакламан, газанжа, гара небсе ковалашян эдебиятчылары берк язгарыпдыр. Ол хер бир шахырын мораль тайдан гаты сагдын болмагыны талап эдйәр, чүнки эсер шахырда мораль етмезчилик бар болса, ол

¹ *Бурлеска*—итальянча «бурла» сөзүндөн болуп, оюн, дегишмеллик диймекдир.

хөкман онуң язан сетирлериниң арасында өзүни мәлим эдер дийип, Буало айдяр.

Буало чепер эсерин мазмуны ве формасы хақында гүррүң эден еринде, хемише мазмуны биринжи орунда гойяр. Бу меселә дегишли онуң гошгы билен язан эсерлеринден алжак мысалларымызы биз гошгы гөрнүшинде тержиме эдип билердик, эмма бейле тержиме ылмы ишде максада лайык гелмейәр. Шонун үчинем онуң гошгы сетирлериниң мазмуныны ашакда кысса тержимесинде берйәрис.

Трагедиямы, эклогадамы¹ я-да балладамы —
хайсында болса болсун,
Эмма капыя маны билен оңшуксыз болмалы
дәлдир;
Оларың арасында терслешик ёк, гөреш-де
гитмейәр:
Маны—капыяның хөкүмдарыдыр, капыя—
манының гулудыр...
Шейле болса, гой, сизиң үчин маны хемме
затдан гымматлы болсун,
Гой, диңе ол гошгулара өвүшгин ве гөзеллик
берсин!²

Бу ерде Буало, элбетде, өзүниң умуы эстетик гара-
йышларындан угур аляр. Эмма француз акылдары сун-
гат эсерлериниң чеперчилигини, уссатлык дережесини хем
гөзден салмаяр. Ол шахырдан мазмуның чеперчилик
серишделери аркалы беян эдилмегини талап эдйәр:

Пайхаслы гошгы өвүлмез,
Сизе хич ким эл-де чарпмаз;
Бош риториканы бизиң томашачымыз халамаз:
Ол сизи я танкыт эдер, я-да первайсыз меймирәр.
Йүреге ёл тапың: үстүлгиң сыры
Жошгунлы гошгы билен томашачыны есир этмекдедир³.

Буалонун чепер дөреджилик хақында беян эден
кәбир пикирлери өзүниң хақыкылыгы хем әхмиети боюн-
ча эдил шу гүнки ялы янланяр. Ол эсерде беян эдилжек

ваканың, айдылжак пикирин шахыр үчин өңүнден өрән
айдың болмагына улы үнс берипдир:

Кәбирлери өз гошгуларыны идеяны шейле бир гаранкырадыр
Хут онуң үстүне думаның гара пердеси өртүлен ялы,
Акылың шөхлесине-де оны бөвүсмек башартмаяр, —
Маныны өңүнден ойланмак зерур, диңе шондан соң язмак герек!
Айтмак ислейән задыңызы тапжак болуп бидерек хеләк
болмаң;
Сада ве анык сөзлер тапжак болуп бидерек хеләк болмаң;
Эмма мазмун (идея) келләңизде тайын болса,
Герек сөзлериң хеммеси биринжи чакылыкда хәзир
боларлар!¹

Классицизм эстетикасында эсерин (бу ерде эсасан
драма эсерлери гөз өңүнде тутуляр, өң белленилип гечи-
лиши ялы, Буало ве бейлекилер лирики эсерлере, хатда
романа-да ончаклы үнс бермәндирлер) композицион гур-
лушына, ягны онуң дагынык болман, хемише йыгжам
болмагына, вакаларың томашачылары бада-бат өз тәсир-
лериниң астында алмакларына улы әхмиет берлипдир.
Бу меселә Буало трактатының көп сетирлерини багыш-
лапдыр.

Драма эсерлериниң сюжети ве композициясы барада
гүррүң гиденинде, француз классицизминиң эстетикасын-
да бозулмаз кануна өврүлен «үч бирлик» («три един-
ства») хақында йөрите дуруп гечмек герек. Француз
классицизминиң теоретиклери, шу санда Буало хем дра-
маның композицион гурлушындакы «үч бирлик», ягны
херекет бирлиги, вагт бирлиги, ер бирлиги хақында гүр-
рүң эденлеринде Аристотеле салгыланярлар. Аристотель
өзүниң «Поэтикасында», ёкарда гөрүп гечишимиз ялы,
драма эсерлериниң гурлушы хем айратынлыклары ха-
кында дүйпли дуруп гечйәр ве әдеби дөреджилигиң бу
жанрына дегишли шу чака ченли әхмиетден дүшмедик
оңат затлар айдяр. Эмма велин, «үч бирлик» хақындакы
кануны француз классицистлери нәхак ерден грек акыл-
дарының башына атырлар. Аристотель херекет бирлиги
хақында гүррүң эдип, ондан чепер эсерлердәки вакала-
рың ички бирлигини дүшүнйәр: «...Херекете өйкүмәге
хызмат эдйән фабула, бир херекетиң, онда-да бир битев
херекетиң суратландырылмасы болмалыдыр ве вакала-
рың бөлеклери оларың хайсы-да болса бирини чалшы-

¹ Поэзияның бир жанры.

² Буало. Поэтическое искусство, М., 1957, 56—57 сах.

³ Шол ерде, 77 сах.

¹ Буало. Поэтическое искусство, 62 сах.

ранында я-да айрып ташланында битеви зат үйтгәр ялы хем-де херекете гелип дуар ялы эдилип бир-бирине баглашдырылмалыдыр, чүнки барлыгы я-да ёклугы билдирмейән зат бир битевилигиң органики бөлеги дәлдир»¹.

Гөрнүши ялы «херекет бирлиги» хакындакы кануны—эстетик норманы Аристотель өз башындан тослап чыкармандыр, ол оны гадымы греклеринң эдеби ядыгәрликклери ни пугта өвренип, олары анализ этмегиң нетижесинде чыкарыпдыр. Шонуң үчин хем ол «херекет бирлигини» драманың-да, эпики поэманың-да хөкманы кануны хасап эдипдир.

Аристотель «Поэтикада» «вагт бирлиги» хакында хем гүррүң берйәр, эмма оны «херекет бирлиги» ялы эсеринң композицион гурлушының хөкманы шерти хөкмүнде хәсиетлендирмейәр. Эмма «ер бирлиги» барасында «Поэтикада» ол хич бир зат-да айтмаяр. Шейлелик билен, француз классицизми өзүниң гуры схема өврүлен «үч бирлик» хакындакы кадасыны эсассыз ере бейик грек акылдарының ады билен багланышдырар.

Буалоның «Поэтик сунгат» атлы трактаты дине өзүниң язылыш формасы билен дәл, эйсем мазмуны билен-де Горациниң эсерине гаты якындыр. Буало Горациниң трактатыны өзи үчин классыкы нусга хасап эдипдир. Умуман аланында, Буало үчин-де, француз классицизми ниң бейлеки векиллери үчин-де Грецияның сунгатындан ве эстетикасындан Рим императорлыгының сунгаты ве эстетикасы якин болупдыр. Аристотелиң эстетикасы болса француз классицистлери, Марксың гөркезиши ялы, хут өз сунгатларының талап эдишине лайыклыкта дүшүнипдирлер.

Хер ничик-де болса, эсеринң композицион гурлушының гайым, йыгжам болмагы, онуң герекмежек деталлардан халас болмагы ве башгалары хакында айданлары Буалоның эстетик гарайышларының онат тарапыдыр. Буало адам хәсиетлерини дөретмек хакында өз трактатында айратын дуруп гечйәр ве бу барада онат пикирлер йөрелйәр. Хакыкы адам хәсиетини дөретмек үчин шахырын ве языжының оны, ягны адамыны чуннур өврөнмеги герек. Дилиң байлыгы ве айдынлыгы, беян эдиш формасының чеперчилиги ве башгалары Буалоның таглыматына гөрә,

¹ Аристотель. Поэтика, 66 сах.

адам хәсиетини, хакыкы эдеби образ дөретмеклик вези-песине хызмат этмелидирлер.

Буалоның эстетикасының онат тарапларының бири-де онуң дин билен сунгатың арасыны ачмагыдыр. Ол дини-фантастик ровайтларын чепер дөредижилик үчин материал болуп билмежекдигини, терсине, оларың сунгата улы зыян етиржекдигини ныгтап гөркезйәр.

XVII асыр француз классицизмининң эстетикасы өзүниң тарыхы чәклилигине, дүйпли етмезчиликклерине гарамаздан, адамзадың эстетик пикирининң өсүшинде улы бир өне гидиш болуп, онуң тарыхында өзүне мынасып орны эеләпдир.

«Классицистлериң эсасы хызматы оларың пайхас культундан ыбаратдыр. Пайхасы чепер дөредижилик барадакы ёкары судьяның дережесине ченли ёкары гөтерип, олар шонуң билен-де феодалчылык анархиясына, сунгат теориясында ве практикасында агалык эден феодалчылык—дини хөкүмдарлыга дерби-дагын эдижи зарба урардылар. Классицизм принциплерининң тарапдарлары пайхасы арша чыкарып, чепер дөредижилик ишлеринде «кераматлы ярының», бутхана ровайтының абрайыны ёга чыкарырдылар. Буалоның сунгатдан христианчылык мифологиясыны онуң гудратлары ве мистики патарракысы билен билеликте айрып ташламалы диен талабы, шүбхесиз, прогрессив талапды... Ватанпаразлык, борчлулык дуйгусы, эгоистик хыжувлары басып ятырмак, жемгыетчилик дуйгусы, гахрыманлык, асыллылык—классицистлериң сунгатының пропагандирлән идеялары шулардыр.

Классицистлер тарапындан формулирленен кадалар (нормалар) нәхили догматики болса-да, оларың бирентеклери шу гүнки гүне ченли хем өз әхмиедини йитирмәндир. Мысал үчин, оларың типичнык хәсиетлендирмек, эсеринң композициясының режелилиги, дилиниң айдыңлыгы ве такыклыгы, суратландырылған задың чынаберимсиз ве хакыката лайык болмагы барадакы талаплары шол әхмиедини йитирмедик талаплардыр. Өзлерининң догматики реңкинден арасаланан вагтында, бу талапларың хеммеси рационал манысы бар болан ве үнс берлип өвренилмәге мынасып талаплардыр»¹.

¹ Основы марксистско-ленинской эстетики. Госполитиздат, М., 1961, 64 сах.

Француз классицизми Европаның көп юртларына шу санда Руссиете хем өзүниң улы тәсирини етирди.

Магарыф дөврүнде (Эпоха Просвещения) Гүнбатар Европаның Англия, Франция, Германия ялы юртларында бу дөврүң ыкдысады, сыясы яшайыш шертлерине лайык-лыкда тәзе эстетик пикирлер йүзе чыкяр ве өсйәр. Бу дөврү тәзе өсүп гелйән буржуазияның феодализме, онуң када-канунларына гаршы барлышыксыз гөреш алып барян дөврүди. Хер юрдун магарыфчысы феодализм гурлушыны, онуң дөп-дессурыны, медениетини буржуаз нукдайназарындан танкытлап, тәзе социал гурлушын, тәзе социал гатнашыгын, тәзе медениетин беркарар эдилмегини талап эдйәр. Магарыфчылар өз дөврүлери үчин прогрессив болан идеяларын, ягны ылмы бутхананың тәсиринден халас этмек, дини схоластиканы рехимсиз танкыт эдип, магарыф-медениет ишлерини ёла салмак ве өсдүрмек идеяларыны өне сүрйәрлер. Хут шунуң үчин хем бу дөврү магарыфчылар дөври атландырылар. Магарыфчыларын феодализме гаршы идея гөрешлери хер юртда капитализм гатнашыкларының өсмеги билен кесгитленйәрди. Өзлериниң шу гөрешинде магарыфчылар чепер эдебията ве сунгата өрән улы орун берйәрдилер, оларын үстүне улы юмуш йүклейәрдилер. Шонуң үчин хем эстетика оларын умумы магарыфчылык ишлериниң мөхүм бир тарапы болуп дүрярды.

Магарыф дөврүниң эсасы эстетик пикирлериниң дөрән ери Англиядыр, чүнки ол капитализмнн ве онуң гатнашыкларының илкинжи дөрән юрдудыр. Инлис эстетиклери гөзеллиги оңат ахлаклылыгын гаршысына гоюп, сунгата инкәр эдижилик билен гаран пуритан аскетизминин гаршысына гөрешйәрлер. Белли инлис философы **Шефтс-бери** (1671—1713) өзүниң эстетик гарайышларында гөзеллигн, ахлагын ве хақыкатын бир-бирлерине айрыл-маз баглыдыклары хақында пикир йөредип, сунгатын тербиечилик эхмиедини айратын белләп гечйәр. Эмма гөзеллигн асыл манысыны дүшүндирмекде Шефтсбери платонизме тарап эңнит эдйәр. Онун үчин гөзеллигн эсасы чешмеси рух болуп дүряр.

Инлис магарыфчыларының эстетикасында француз классицизми, онуң «үч бирлик» хақындакы кадасы танкыт эдилйәр, сунгат эсерлери айры-айры жанрлара, гөрнүшлере бөлүнип, оларын хер хайсының өзүне махсус

айратынлыгы гөркезилйәр. Инлис магарыфчылары чепер эсерлерин дурмуш хақыкатыны догры гөркезмеклерине, оларын тербиечилик ролларына улы үнс берйәрлер.

Инлис магарыфчыларының эстетикасы феодализмден үстүн чыкан буржуазияның бэхбитлерине хызмат эдип, Англияда реалистик сунгатын беркарар эдилмегине улы көмек берипдир. Инлис магарыфчыларының эстетик гарайышлары Европаның бейлеки юртларына өзүниң тәсирини етирйәр.

Франция магарыфчыларының эстетик гарайышлары **Франсуа Мари Вольтерн** (1694—1778) хем-де **Дени Дидронын** ишлеринде өзүниң белент дережесине етйәр.

Вольтер өзүниң философик гарайыш боюнча деист. Деизмнн тарапдарлары худаын барлыгын, материяның херекетленмегинде, дуймак ве пикирленмек укыбында онуң—худаын илкинжи себәп болуп дүрянлыгын ыкяр эдйәрлер. Өзүниң сыясы ынанжы боюнча Вольтер ылымлы-билимли монархияның тарапдарыдыр. Француз магарыфчысының эстетик гарайышлары-да, элбетде, онуң философик хем сыясы гарайышлары билен багланшыклыдыр.

Вольтер өзүниң эстетикасында азат дуйгы билен гөзеллик нормасынын рационалистик системасы аралыгында дүряр. Бир яндан, ол гөзеллик хақындакы дүшүнжениң относителлиги, икинжи яндан болса ол ынсан ислегиниң бүтин адамзат үчин хемишлик болан кадаларының бардыгын ыкяр эдйәр. Вольтерн эстетик гарайышлары, эсасан, онуң драматургия хем-де театр билен багланшыклы ишлеринде йүзе чыкяр. Театр сунгатына ве драматургия дегишли теоретик хем дөредижилик ишинде Вольтер XVII асыр француз классицизминн кадаларына даяняр. Шекспириң драматургиясына Вольтер өрән улы баха берйәр. Эмма икинжи тарапдан, бейик драматургын дөредижилегине классицистлерин кадалары нукдайназарындан гарап, оны берк танкыт эдйәр. Мысал үчин, Шекспириң трагедияларындакы гах-рыманларын херекетлерини Вольтер чакданаща эркин хасапаяр, мунуң өзи Вольтерн пикириче, адамының дөвлет өңүндәки боржуны дуймаклыгына лайык гелмейәр. Шекспириң дөредижилегиндәки халкылыга ве реализме болса Вольтер чепер дөредижилегн дүзгүнлерини ёймак хөкмүнде гараяр.

Муна гарамаздан, Вольтерин дөрөдигилик ишине Шекспириң эсерлери белли дережеде тәсир эдйәр. Бу тәсир Вольтерин классицизмн кәбир кадаларындан дашлашмагына алып баряр. Шунуң нетижесинде Вольтер өз драма эсерлеринде томашчыларә эмоционал дуйгулар үсти билен тәсир этмәге чалышяр, мифологик сюжетлери ишлемеги ташлап, милли колоритли образлар дөрөтмеклиге гиришйәр.

Вольтерин эстетик гарайышларына ве дөрөдигилигине Дидро тарапындан ишленилен реализм теориясы хем дүйпли тәсир эдйәр. Мунуң өзи Вольтерин классицизмн кәбир чәкли тарапларыны еңип гечмегине мүмкинчилик берйәр. Йөне вели, Вольтер классицизмн кадаларындан хич вагт долы эл чекмәндир.

Өзүниң гапма-гаршылыкларына гарамаздан, Вольтерин эстетик гарайышлары әдебиятын, сунгатын ве оларын кадаларының өсмегине улы тәсир эдйәр. Онуң эстетик ишлери дине Францияның өзүнде дәл, Европаның бейлеки юртларында-да дыкгат билен өвренилйәр.

Француз магарыфчыларының эстетик гарайышларында Дени Дидроның ишлери айратын орун тутяр. Философик гарайышы боюнча Дидро материалист хем атеист болупдыр. Маркса ченли болан материализмн өсмегинде Дидро улы роль ойнапдыр.

Чепер дөрөдигилиге багышлап, Дидро көп санлы ишлер язупдыр. Дөврүниң иң гөрнүкли языжыларындан бири болан Дидро өзүниң эстетик гарайышларыны теоретик трактатлар гөрнүшинде-де, чепер дөрөдигилик тежрибесинде-де беян эдипдир. Француз акылдарының «Салонны», «Актёр хакында парадокс» («Парадокс об актёре»), «Драматик поэзия хакында» («О драматической поэзии») ялы эстетика дегишли ишлери өзболушлы оригинал эсерлер болуп, олар чепер әдебиятта, живописде, театр сунгатында реализмн өсмегине улы тәсир эдйәрлер. Онуң эстетик гарайышлары философиядакы материалистик гарайышларының хем-де сыясы ынанжы эсасында беян эдилйәр. Шу позициядан Дидро француз классицизмннн әдеби дөрөдигилиги чәклендирижи кадаларыны, шол кадалар эсасында дөрөдилен XVIII асыр дворян әдебиятыны ве сунагатыны берк танкыт эдйәр.

Дидро чепер әдебият ве сунгат эсерлеринден дөврүннн мөхүм меселелерине якындан дарашмагы, идея-чепер-

чилик дережесиннн белентлиги билен окыжа ве диңлей-жә тәсир этмеги талап эдйәр. Дидроның эстетик таглыматына гөрә, чепер әдебият ве сунгат тебигаты ве адамзат дурмушыны догручыл суртландырмалыдыр. Шонун үчин-де әдебият ве сунгат хакыкаты йүзлей беян этмән, онун иң хәсиетли, дүйпли тарапларыны чепер образлар үсти билен гөркезмелидир. Языжы өзүниң суратландырян дурмуш хакыкаты барада битарап болуп билмез, ол эсеринде суратландырян хер бир задына өзүниң гатнашыгыны, нәхили гарайышының бардыгыны ачык гөркезмелидир.

Дидро сунгат эсерлеринде адам хәсиетлерини дөрөтмеклиге улы үнс берйәр. Эмма образлары типлешдирмек меселесинде ызыгидерлилик сакламаяр. Реал буржуаз эгоизмннн гөркезйән образ дөрөденде, ол натурализмә йүзленйәр. Эмма буржуазияның векилини оңат ахлагын, гражданылык әдерменлигиннн гөрелдеси хөкмүнде гөркезмекчи боланда, онун образы белли бир идеяны беян эдйән гөврә, индивидуал айратынлыгы болмадык абстракт бир зада өврүлйәр. Дидроның айдышына гөрә, актёр сахнада болан вагтында дурмушдакы ялы херекет этмели дәлдир, ол языжының хыялында дөрөдилен идеал образын хәсиетине лайыкыкда херекет этмелидир. Шейлелик билен, «...этли-ганлы долы адам образының дерегине хайсы-да болса нәбелли бир адам аламатының аррык абстракциясы эмеле гелйәр. Диймек, Дидро классицистлерин абстракт логики усулына доланып гелйәр»¹.

Дидроның эстетик пикирлери өзүниң кәбир етмезчиликлерине гарамаздан, дине бир Франция үчин дәл, әйсем болса, әдеби дөрөдигилик хакындакы ылмын умуы тарыхы үчин хем улы әхмиете эе болды. Онуң эстетикасының көп дүзгүнлери бизнн дөврүмиз үчин-де өрән пейдалыдыр. Рус революцион демократлары Дени Дидроның әдеби мирасына, эстетик хем философик гарайышларына өрән ёкары баха берипдирлер.

* * *

Немец магарыфчылары эстетик ылмы өсдүрмекде улы ишлер этдилер. Винкельманын (1717—1768), Лессингнн (1729—1781), Гердерин (1744—1803) ве бейик немец

¹ Основы марксистско-ленинской эстетики. М., 1961 74 сах.

языжылары Шиллерин (1759—1805) хем Гётениң (1749—1832) эстетик гарайышлары оларын чылшырымлы ве гаршылыклы болмакларына гарамаздан, эдеби дөреджилигин када-канунларыны ишлемекде өңе тарап эдилең мөхүм бир эдим болды.

Мешхур немец магарыфчысы Винкельман 1764-нжы йылда өзүниң «Гадымыет сунгатының тарыхы» («История искусства древности») диен эсерини язар. Бу эсер сунгатың тарыхыны дөрөтмекде илкинжи эдилең сына-нышык болуп, ол хемме немец магарыфчыларының эстетик гарайышларына өзүниң улы тасирини етирйэр.

Бу эсеринде Винкельман гадымы грек уссатларының эдеби дэбине эермеги весъет эдйэр. Шейле весъет этмек билең ол гадымыетин Рим императорлык сунгатына дэл-де, демократик Грецияның сунгатына даянйар, шондан гөрелде аляр. Мунуң өзи Винкельманың эстетик гарайышларының демократик хэсиетде боланлыгыны гөркезйэр.

XVIII асырда классицизм ики акыма бөлүнйэр: реакцион дворянлар билең багланышыклы болан акым ве буржуазия билең багланышыклы болан магарыфчыл акым. Бу акымларың биринжиси өзүниң өмрүни өтүрп барян абсолютизмнң бэхбидине хызмат эдип, классицизмнң кадаларыны, онуң дэплерини гуры бир схема, догматика өвүрйэр. Икинжиси болса, милли бирлик идеясына башгача хили дүшүнйэн, оңа тэзе маны берйэн буржуаз магарыфчылыгы билең баглы болуп, классицизмнң оңат дэплерини байлашдырян, довам эдйэн, олара реалистик хэсиет берйэн акымдыр.

Винкельман бу акымларың соңкусының тарапдары болуп, XVII асырың классицизмине, онуң соңкы дөвүрлерде довам этдирилйэн дэплерине үзүл-кесил гаршы чыкйар. Винкельман феодализмнң када-канунларыны танкыт эдйэр.

Гётениң ве Шиллерин «Веймар классицизми» дийлип атландырылян эстетик гарайышлары хем Винкельманың сунгат хакындакы эсерлериниң эсасында, онуң классицизмине эерилип дөредилеңдир. Веймар классицизми гадымы грек эпосына, трагедиясына, лирикасына йүзленйэр ве ондан «ажайып адамзат» идеалының көмиллешен чеперчилик беяныны тапйар. Гёте ве Шиллер айры-айры адам билең жемгыет арасындакы бирлиги

бу идеалың эсасы хасап эдйэрлер. Бу идеал абстракт формаларда беян эдилсе-де, ол, бир тарапдан, феодал Германияның ужыпсызлыгының гаршысына гоюлярды, икинжи тарапдан болса, ол индивидуализмнң дагынык гүйжүне ёл ачян, жемгыетчилик зэхмет пайланышыгы зерарлы адамыны сандан чыкарян буржуаз медениетини танкыт этмеклиге-де хызмат эдип дуярды.

Шиллер ве Гёте өзлериниң эстетик трактатларында-да, чепер эсерлеринде-де эдеби дөредижилегиң мөхүм меселелерини орта атып, олары умумы эстетик пикирлерин өсүш бэхбидине чөзйэрлер. Чепер эдебиятта реализм принциплерини өңе сүрмек, чепер эсерлерде умумылашдырыжылыгың, типлешдирилең образларың болмагыны талап этмеклик, эдеби дөредижилегиң дөвүрүң рухы хем-де халкың дурмушы билең бирдең-бире багланшыклы болмагыны онуң мөхүм шерти хасап этмек, эдебиятың тербиелейжилик эхмиетине улы баха бермек ве башгалары бу ики бейик языжының прогрессив эстетиканың өңүндэки улы хызматларыдыр.

Мешхур немец философы, эдебиятчысы хем языжысы Гердер чепер дөредижилик хакында язан ишлеринде эдебиятың ве сунгатың айры-айры адамлар тарапындан дэл-де, бүтин халк тарапындан дөредилйэнлигини йөри-те беллэп гечйэр. Шунуң билең багланышыклыкда ол халк дөредижилигине, оны дыкгатлы өврнемеклиге улы үнс берипдир ве хемме эдебиятчылара оны весъет эдипдир. Эдеби процес тарыхы нукдайназардан гарамаклыгың зерурлыгыны, өйкүнмегиң орнуна оригинал эсерлер дөрөтмек угрунда чалышмалыдыгыны, дурмушы поэтик суратландырмакда догручылыгың, шунуң билең бир вагтта-да гөз өңүне гетирмелерин, дөредижилик фантазиясының хөкманлыгыны ныгтап гөркезмеги Гердерин эстетикасының иң оңат тарапларыдыр.

Лессинг XVIII асырың мешхур философы, языжысы хем-де эдебият ве сунгат теоретигидир. Лессингнң эдебията ве сунгата дегишли ылмы ишлеринде немец магарыфчыларының эстетикасы өзүниң белент дережесине етйэр. Лессинг дүнйэ мөчбериндэки эстетик пикирин иң гөрнүкли эсерлери болан «Лаокоон, я-да живопись билең поэзияның серхетлери хакында» хем-де «Гамбург драматургиясы» атлы эстетик трактатларың авторыдыр.

Шу эсерлерде онун эсасы эстетик пикирлери беян эдилйэр.

Лессинг немец милли эдебиятының өсмеги уgrundа чалышяр ве шу максат билен абсолютизмнн чепер эдебиятдакы хем сунгатдакы даянжы болан дворян классицизмнн гаршы батыргай гөрешип, оңа улы зарба уряр. Ёкардакы ишлерин икисинде хем классицизмнн языжынн дөреджилик геримини чөклендирижи, эдебиятдакы реализми бөкдейжи кадалары танкыт эдилйэр. Бу танкыт немец магарыфчысының эстетик хем эдеби мирасының ичинден эриш-аргач болуп гечйэр хем-де чепер эдебиятын ве сунгатын дурмуш билен якындан баглылыгыны, онун халкылык ugrundакы гөрешини аңладяр.

Лессинг айратын-да театр сунгаты билен көп иш салшыпдыр, онун гарайшына гөрө, театр халк көпчүлигине, онун анына тәсир этмегин трибунасы болмалыдыр, ол феодализмнн ногсанларыны паш эдип, демократик тербийәннн мекдебине өврүлмелидир.

Лессингнн ве Дидроның чепер эдебият хем сунгат эсерлери барада өңе сүрен пикирлери XVIII асыр Гүнбатар Европа буржуаз магарыфчыларының эстетикасының иң белент дережесидир. Бу ики акылдарын ве языжынн эдеби дөреджилик хакындакы айданлары дүнйә эстетикасына мөхүм гошант болды ве онун өсмегине оңайлы тәсир этди.

* * *

Эдеби дөреджилик теориясының тарыхында немец классыкы идеализмнн эстетикасы айратын орна эдир. Бу эстетика, эсасан, **Кантын** (1724—1804) ве **Гегелин** (1770—1831) ишлеринде өзүнн ёкары дережесине етйэр.

Немец классыкы идеализмннн эсасыны гоюжы Иммануил Кантын дүнйәгарайшы ёкары дережеде гапма-гаршылыклыдыр. Философик гапма-гаршылык онун эстетикасы үчин хем хәсиетлидир. Немец классыкы философиясының бейлеки векиллери ялы Кант хем идеалистик эсасда болса-да, эстетиканың иң мөхүм меселелерини диалектики нукдайназардан дүшүндирмек сынанышыгыны эдйэр, онун эстетик ишлериннн тарыхы әхмиети-де шундан ыбаратдыр.

Кантын эстетик гарайышларындакы гаршылык онун гөзеллиге берйән кесгитлемесинде хас айдың йүзе чыкяр.

Гөзеллик, Кантын кесгитлемесине гөрө, хич бир бәхбит гөз өнүнде тутулмаян, йөне бир первайсыз гызыккланыл-ян предметдир, шол предметнн махсада лайык формасыдыр. Башга бир сөз билен айданында, Кант гөзеллик манасыны дине предметнн дашкы формасына сырыкдыряр. Бир ерде Кант сунгатын бәхбитсизлиги, первайсызлыгы хакында гүррүн эдйән болса, икинжи ерде ол өзүнн шу хили тассыкламасының терсине, сунгатын жемгыетчилик әхмиети хакында гүррүн берйэр.

Чепер дөреджилигинн өзүне махсус айратынлыкларыны гөркезмек сынанышыгыны этмеги Кантын эстетик пикирлериннн оңат тарапыдыр. Ол чепер дөреджилик ишиннн бейлеки ишлерден (мысал үчин, ылымдан ве сенетчиликден) улы тапавудының бардыгыны гөркезмөге чалышяр. Эмма Кант дөреджилик ишини «тебигы таллант», «гений» диен дүшүнжелер билен баглашдырып, оны языжы үчин өрән еңил, хатда кейпине чекильән бир зәхмет хасап эдип, бейлеки гөрнүшдәки ишлерин гаршысына гойяр. Бу, элбетде, хакыката лайык дәл ве адамзадын дөреджилик иш тежрибесиннн фактларына терс гелийэр.

Зәхметнн капиталистик формасының эдебияты ве сунгаты бөкдейәнлигине Кант гөркезйэр ве өзүнн эстетикасында адам шахсыетиннн эркинлигини сакламагын ёлуны агтаряр. Бу меселә ол идеалистлерче чемелешйэр, шейле-де болса, шу хили меселәннн орта атылмагы немец буржуаз магарыфчыларының гуманизм принцип-лерини Кантын довам этдиренлигини ве өсдүренлигини гөркезйэр.

Кант өзүнн ишлеринде чепер дөреджилигинн көп меселелерини орта атан хем болса, олардакы улы гаршылыклар, идеалистик эсас, тарыхы аныктыкдан хем-де эдебиятын ве сунгатын жанлы фактларындан, бай тежрибесинден үзнелик, субъективлик ве шулара мензеш дүйпи етмезчиликлер онун эстетик гарайышларының эдеби дөреджилигинн өсмегине оңайлы тәсир эдижи битви бир теория өврүлмегине мүмкинчилик бермеди. Терсине, онун эстетик гарайышлары соңкы дөвүрлерде эдебат ве сунгат барасында хер дүрли реакцион теорияларын (формализм, «сунгат—сунгат үчиндир» диен теория ве ш. м.) дөремегине себәп болды.

Немец классыкы идеализмннн векиллери **Фихте** (1762

—1814) ве Шеллинг (1775—1854) өзлөрүнүн эстетик иш-леринде идеалистик дүйнөгарайшындан угур алырлар. Олар эдеби дөреджилигин художнигин ички, руху дүйнөсү менен багладырарлар, эстетиканын мөхүм маселелерини чөзмөкдө Кантаң ызына дүйшөрлөр, онун пикирлерини довам этдирйөрлөр.

Мешхур немец философы Георг Вильгельм Гегель өзүнүн дүйнөгарайшы боюнча объектив идеалистдир. Гегелиң эстетик тагыматы онун философик гарайышлары менен айрылмас багланышыккыдыр.

Гегелиң гарайшында дүйнө сунгаты үч саны өсүш дөврүн башындан гечирйөр. Гүндогар гадымыетинин сунгатыны Гегель шол үч дөврүн илкинжиси хасап эдип, оны сунгатың «Символик формасы» дийип атландырар. Гегелиң айтмагына гөрө, Гүндогар медениети Европа медениетинин эгирт улы прологы болупдыр. Бу дөврлериң илкинжиси Гүнбаттар гадымыетинин, биринжи нобатта Грецияның дөреден поэтик мивесидир, муны Гегель сунгатың «классыкы формасы» атландырар. Үчүнжи дөвре болса Гегель сунгатың бу өсүш процесинин «Романтики формасы» дийип ат берйөр.

Гегель сунгатың мазмунуны идея, формасыны болса эдеби образ хасап эдйөр. Эмма ол идеяны абстракт шекилде гөз өңүнө гечирмейөр, идея хөкман формалашдырылан болмалыдыр ве ол өзүнүн дашкы кешбини (формасына) бапдаш гелмелидир. Идея менен онун дашкы кешби арасында лайык гелмеклик, бапдашлык болмаса, онда сунгат символик хәсиетде боляр. Хут шу себәбе гөрө-де Гегель гадымы Гүндогар сунгатыны символик сунгат хасап эдйөр. Онун никириче, сунгатың «классыкы формасында» идея өзүнө бапдаш гелйән беян эдиши (форманы) тапяр, ягны бу ерде форма ве мазмун бир-бирине лайык гелйөр. Сунгатың «Романтики формасында» идея хас долурак дережеде өзүнө лайык гелйән форманы—өзүнүн дашкы кешбини тапяр. Сунгатың «Романтики формасы» Гегелиң гөркезишине гөрө, өрән улы дөври, ягны орта асырлардан башлап, тә Гөтә, Шиллере ченли болан дөври өз ичине аляр.

Руху өсүшин өрән чылшырымлы ёлуны башындан гечирен Гегель дүйнө эдебиятының ве сунгатының эсерлери менен гаты ичгин ве өрән гинден таныш болупдыр. Дүйнө сунгатының өсүш тарыхыны ёкардакы ялы үч

дөвре болмегине-де онун эдеби хем медени гөзйетиминин гинлиги ве йтилиги мүмкинчилик берйөр.

Гегелиң гарайшына гөрө, сунгат абсолют руха дегишлидир, онун өсүш басганчагыны гөркезийәндир хем-де онун өз-өзүни ачышының, өз-өзүнө акыл етиришинин үч формасындан бири болуп дуряндир. Абсолют рух болса, Гегелиң философиясында, рухун бүтин гечмиш өсүш ёлуна гөнүкдирилен хем оны беян эдйән бир назардыр. Шонун үчин-де абсолют рухун предмети хәзирки ве гелжек заман болман, ол дине гечене гөз айлалар, оңа акыл етирйөр.

Гегель өзүнүн «Эстетика боюнча лекциялар» атлы эсеринде сунгаты абсолют рухун өз-өзүнө акыл етирмегинин илкинжи ве көмиллешмедик формасы хөкмүнде хәсиетлендирйөр. Сунгаты абсолют рух менен багладыр-мак, оны өз-өзүнө акыл етирмегин бир формасы хөкмүнде хәсиетлендирмек Гегелиң эдеби дөреджилик маселелеринде өзүнүн идеалистик философиясы нукдайназарындан чөмелешенлигинден гелип чыкяр.

Сунгатың айры-айры гөрнүшлерини, эдеби жанрлары ве башгаларыны тарыхы эсасда өврөнмеклиге сынанышык этмеги, эдеби дөреджиликте дегишли оригинал пикирлери орта атмагы Гегелиң эстетик гарайышларының онат тарапы хем-де онун улы хызматыдыр. Гегелиң гарайшында, эдеби жанрларың өсмеги хем-де оларын белли-белли дөврлөрдө бир-бирлерини чалшырмаклары (ягны, хайсы-да болса бир жанрың эдеби дөреджилигин эсасы формасына өврүлип, бейлекилеринин болмазлыгы я-да икинжи орна гечмеги) төтөндөн болман, муңуң өзи сунгатың кануналайык өсүш процесинин нетижесидир.

Гегель өз заманасы үчин сунгат гөрнүшлеринден поэзияны, ягны сөз сунгаты болан чепер эдебияты хас өнде гойяр. Поэзияда хемме зады сурагандырып боляр—дийип, Гегел айдыр. Сөз сунгатында-да ол драма, онун-да трагедия гөрнүшине хас улы баха берйөр. Чепер дөреджилигин гөрнүшлери хакындакы гүррүн Гегели оларда адам хәсиетлерини дөретмек хакындакы маселә алып баряр. Бу маселә ол өрән улы үнс берипдир. Гегелиң никириче, сунгат эсерлеринде адам хәсиетлери өрән анык, долы битевиликде, хер дүрли сыпатлары өзүнде бирлешдирйән гөрнүшдө берилмелидир:

«Гегелиң хәсиет хакындакы концепциясы реализм проблемалары ишленилип дүзүлйән махалында ин ёкары

үнс бермек билен өвренилмәге мынасып концепциядыр.

Угур алыш эсасларының идеалистик эсаслардыгына гарамаздан, Гегель өз пикир билдирмелеринин баршында реализм принциплеринин формулировкасына гаты якынлашяр...

Гегель чепер шекиллendirмәнин предмети болуп дурян дүрли конфликтлери иң бир жикме-жик суратда анализлейәр. Шунда ол шол конфликтлериң «дүнйәнин ягдайында», ягны замананың мөхүм гаршылыкларында өз эсасы болмалыдыр дийип хасап эдйәр. Диймек, сунгат, Гегелиң пикирине гөрә, заманың иң мөхүм мораль, философик гаршылыкларыны аңлатмалыдыр. Шунда замананың мөхүм гүйчлериниң суратландырылмагы, Гегелиң айтмагына гөрә, статик (бихерекет) беян этмелерде дәл-де, адамың ишлериниң ве херекетлериниң шекиллendirилмеги аркалы амала ашырылмалыдыр...»¹

Өзүниң идеалистик эсасда дүзүлмегине гарамаздан, Гегелиң эстетик гарайышлары танкыды ёл билен өвренилмәге ве пейдаланылмага мынасыпдыр, чүнки бейик немец акылдары эдеби дөредижилик меселелерине өзүниң диалектикасы нукдайназарындан чемелешипдыр ве адамзадың эстетик пикирини байлашдырыпдыр.

Рус революцион демократларының материалистик эстетикасы Маркса ченли болан эстетик гарайышларын иң белент дережесидир. Бу реалистик эстетиканың эсасыны гоаян бейик рус акылдары **Виссарион Григорьевич Белинский** (1811—1848). В. Г. Белинский өз эдебиятчылык ишиниң илки дөврүнде, ягны өтен асырың отузынжы йылларының аягында, кыркынжы йылларын башында идеалистик философияның тәсиринде боляр, айратын-да оңа Шеллинг хем Гегель улы тәсир эдйәр. Эмма В. Г. Белинский тиз вагтда идеализмден араны ачяр ве эдеби дөредижилик хақында өзүниң материалистик таглыматыны дөредйәр.

В. Г. Белинский чепер эдебият ве сунгат меселелерине материалистик нукдайназарындан гарап, хер бир чепер эсерин эсасыны, асыл чешмесини хақыкы реаллык, хақыкы адамзат дурмушы хасап эдйәр. Бейик танкытчы чепер эдебиятдакы реализм угрунда гөрешйәр, шу нукдайназардан өзүниң көп санлы макалаларында рус язы-

жыларының Ломоносовдан башлап, тә өз дөврдешлеринен ченли боланларының эсерлерини хер тараплайын ве чүн анализ эдйәр.

В. Г. Белинскийн зехининиң чакдана ша йитилиги, бүтин дүнйә эдебиятыны, биринжи нобатда, рус эдебиятыны жикме-жик билмеги, эдеби гөзәтиминиң өрән гиңлиги онуң макалаларының теоретики дережесини, практики әхметини белент дережә гөтерипдыр. Онун хер бир макаласының пейда болмагы шол дөврүн эдеби дурмушының улы вакасына өврүлипдыр. Белинскийн макаласы чап эдилен хер бир журнал улы нобата дурлуп алыпдыр ве элден-эле гечипдыр.

В. Г. Белинский чепер эдебиятда ве сунгатда реализмин принциплерини өне сүрмек билен бир вагтда хер дүрли реакцион теориялара («сунгат сунгат үчиндир» диен теория, формализм ве ш. м.) гаршы барлышыксыз гөреш алып барыпдыр.

Бейик рус танкытчысы өзүниң эстетик ишлеринде эдебиятын ве сунгатын халкылыгына улы үнс берип, оны хер бир чепер эсерин ёкары сыпаты хасап эдйәр. «Бизиң дөврүмизде халкылык эдебиятын биринжи говы тарапы ве шахырын бейик хызматы хасап эдилйәр. Инди шахыра «халкы» диймек—оны ёкары дережә гөтермекдир. Дөредижилик таланты болмаса, халкы болмак мүмкин дәлдир, эмма дөредижилик талант бар-да болса, халкы болмазлык мүмкиндыр»¹.

В. Г. Белинский эдебиятын халкылыгындан онуң халк көпчүлигине дүшнүкли болмагыны, халка хызмат этмелидигини, халкың бәхбидини гөз өңүнде тутмалыдыгыны, халкың азатлыгы, өзбашдакылыгы угрундакы гөрешине көмек этмелидигини, өнде барыжы прогрессив идеялар билен халкың рухы дүнйәсини байлашдырмалыдыгыны дүшүнйәр. Онун пикириче, чепер эдебият халкың аңыдыр» ве ол хөкман халкы болмалыдыр. Хер бир эдеби эсер анык бир дөврүн мивесидир ве шол дөврүн талабына хызмат этмелидир, жемгыетин өңүндәки иң мөхүм меселелери орта атмалыдыр ве олары гүн тертибинде гоймалыдыр.

В. Г. Белинский 1834-нжи йылда язан «Эдеби арзулар» («Литературные мечтания») диен макаласындан

¹ М. Ф. Овсянников, З. В. Смирнова. Очерки истории эстетических учений. М., 1963, 292—293 сах.

¹ В. Г. Белинский. Избранные сочинения. Огиз, М., 1947, 44 сах.

башлап, тә Гогола язан хатына ченли (1847 й.) мешхур языжыларын эсерлерине баха беренде, олары анализ эденде, олары халкылыгыны биринжи орунда гоюп, оны чепер эдебиятын меркези меселеси хөкмүнде өңе сүрйәр. Бу ерде бир зады айратын белләп гечмек герек, ол-да болса бейик танкытчының эдебиятдакы халкылык меселесине реализм меселеси билен багланышыклы гарамалыдыр. Реализм халкылыгын мөхүм шерти хөкмүнде өңе сүрүлйәр. Хайсы языжы өзүниң эсеринде дурмуш вакаларыны, реал хақыкаты догручыл бейи эди билсе, шол хақыкы халкы языжы болуп билер. «Халкылык чепер эсерин хөкманы шертидир. Эгер дурмушын гөркезелиши догры болса,—ол халкыдыр... Кимде талант болса, ким хақыкы шахыр болса,—ол халкы болман дуруп билмез»¹.

Эдебиятдакы реализм ве халкылык В. Г. Белинскийн бүтин ишлеринин ичинден эриш-аргач болуп гечйәр. Хақыкатын догручыл бейи хем-де халкы болан эсерин халкын аңында хемешелик галжакдыгыны бейик танкытчы гайта-гайта ныгтап гөркезйәр. В. Г. Белинскийн «1847-нжи йылын рус эдебиятына назар» диен иши онун галамының астындан чыкан ин соңкы эсеридир. Бу иш ики макаладан ыбарат болуп, онун соңкусыны кесел зерарлы энки гиден бейик танкытчының өзи язмага яраман, аялына айдып берипдир. Өзүниң бу ажайып эсеринде танкытчы эдебиятдакы реализм барасында дүйпли дуруп гечйәр, дурмушы бейи этмекде, сунгат ве ылым арасындакы тапавут хақында өзүниң мешхур кесгитлемесини берйәр.

Языжы өзүниң дөредйән эсери билен халкын тербиечиси ве хызматчысы болмалыдыр. Халкын ыкбалында языжының ве чепер эдебиятын везипеси өрән улудыр. Чепер эдебиятын жемгыетчилик ролуна, гурамачылык, тербиелейжилик гүйжүне Белинскә ченли хич ким шейле улы баха берен дәлдир.

«Дерцевчи», «Өли жанлар» ялы гениал эсерлери дөреден Н. В. Гоголь рус самодержавиесини, руханылары, «мурдар рус хақыкатыны» горап бир китап язар. Бу китап шол дөврүн прогрессив пикирли адамларында улы

нәразылык дөредйәр. Белинскийн Гогола язан хаты шу китап мынасыбетли болуп, онда бейик танкытчы өзүниң эстетик гарайышларыны бейи эдйәр. Шу хатда Белинский Гоголын шу китабының көпчүлик тарапындан ярамаз гаршылананлыгыны гөркезенден соң шейле язар:

«...Сизин соңкы китабыңыз болса, түйс масгара болуп ере гитди. Бу ерде жемагат мамла болуп чыкды: ол рус языжыларыны өзүниң хақыкы сердары дийип хасапаяр, рус самодержавиесинден, православ дининден ве халкылыктан горайжы ве халас эдижи хасапаяр, шонун үчинем ол языжының язан хер бир ярамаз китабыны багышламага тайын болса-да, бетниетлик билен язылан китабы хич вагт багышламаз... Эгер сизин Россияны говы гөрйәниниз чыныңыз болса, онда өз китабыңызын писленмегине мениң билен биле бегениң!»¹

В. Г. Белинский бу ерде языжының мертебесини онун өз халкының ыкбалында ойнамалы ролуны, гөр, нәхили белент дережә гөтерйәр. Ол прогрессив пикирли хақыкы языжылары өз халкының сердарлары хасап эдйәр. Хатын ахырында танкытчы өңе-де языжә йүзленип шулары айдар:

«Мен ярымчык гепләп билмейэрин, сапалак атмагында башармаярын, булар мениң тебигатыма догры гелмейәр. Мениң сиз барадакы гелен нетижәмин азашмадыгыны, гой, сиз я-да вагт субут этсин. Мен муна хеммеден өң өзүм бегенердим, эмма сизе айдан сөзлериме пушман этмерин. Бу ерде иш дине менин я-да сизин шахсыетиниз хақында дәл, бу ерде гүррүн дине бир менден дәл, хатда сизден хем хас улурак болан бир предмет хақында баряр: бу ерде хақыкат хақында, рус жемгыети хақында, Россия хақында гүррүн баряр.

Ине мениң ин ахыркы сонлайжы сөзүм шейле: эгер сиз мерданалык билен такдыра тен берип, өңки, хақыкатдан бейик эсерлеринизден йүз дөндермек бетбагтчылыгына учран болсаныз, онда сиз инди чын йүрекден такдыра тен берип өзүниң соңкы китабыңыздан йүз дөндермегиниз ве өзүниң өңки эсерлеринизиди яда салып дуран тәзе эсерлери дөредип, шол соңкы китабы чыкар-

¹ В. Г. Белинский. Сайланан эсерлер. Түркмөндөвлетнешир, Ашгабат, 1948, 160—161 сах.

¹ В. Г. Белинский. Избранные сочинения. Огиз, М., 1947,

мак зерарлы бойнуыза дүшен агыр гүнәни юмалы-сыныз»¹.

Гогольың талантыны, онун ажайып эсерлерини В. Г. Белинский чын йүрекден сөййәрди. XIX асырың биринжи ярымында рус танкыдында онун дөреджилигине догры ве ёкары баха бермек дине Белинскә башартды. Бейик танкытчы Гоголы Пушкин билен бир хатарда гойярды, Пушкин арадан чыкандан соң, онун ерине рус эдебиятының йылдызы хөкмүнде Гогольың галанлыгыны айдялды. Шейле сөййән, шейле улы хормат гойян языжысы габахат бир иш эден вагтында (бу ерде языжының идея позициясы гөз өңүнде тутуляр), Белинский онун нәдогры херекетине гаршы улы окгунлылык билен, жаныянгынылык билен гахар-газап билдирйәр, бейик акылдар меселә дар эдеби танкыт чәгинде чемелешмән, она умуыхалк бәхбиди нукдайназарындан гарап, бейик языжыны гаты язгаряр. В. Г. Белинский өзүниң шу «Хатында» принципал эдеби танкыдың нәхили болмалыдыгының ажайып гөрелдесини гөркезйәр.

В. Г. Белинскиниң эстетик ишлери чепер дөреджилигиң гүн тертибинде дурян меселелери билен айрылмаз багланышыклды. Бейик танкытчы эстетиканың ве чепер эдебиятың эсасы везипесини халка хызмат этмек дийип дүшүнипдир хем-де хер бир эдеби хадыса өзүниң шу дүшүнжеси нукдайназарындан чемелешипдир. Ол өз дөврүнде рус языжыларының, эдебиятчыларының ве танкытчыларының хеммелер тарапындан ыкпар эдилен мугаллымы болды.

В. Г. Белинскиниң эстетик гарайышлары Н. Г. Чернышевскиниң (1828—1889), Н. А. Добролюбовың (1836—1861) ве XIX асырың бейлеки рус танкытчыларының эдеби ишлерине өзүниң улы тәсирини етирипдир. Олар өзлериниң ватандашларының хем галамдашларының эдеби мирасына улы баха берипдирлер ве онун иң онат дәплерини довам этдирипдирлер. Мысал үчин, Н. А. Добролюбов Белинский хақында шейле язяр:

«Рус эдебияты билен нәме болса болсун, ол нәхили гүйчли өссе өссүн, Белинский хемише онун гуванжы, онун шөхраты, онун безеги болар. Бизде дөрейән ажайып ве асыллы затларың хеммесинде онун тәсири хенизе чен-

ли ачык дуюляр. Бизиң эдебият ишгәрлеримизиниң иң говуларының хер бири өз өсмегинде эп-эсли дережеде Белинскә миннетдардыгыны хенизе ченли анладяр»¹.

Бейик рус философы Н. Г. Чернышевский өзүниң эстетик ишлеринде В. Г. Белинскиниң чепер эдебият ве сунгат барасындакы гарайышларыны ве дүзгүнлерини довам этдирйәр, өсдүрйәр ве олары идеалистик хүжүмлерден гораяр. Н. Г. Чернышевский өз дөврүниң идеалистик эстетикасының гаршысына батыргай гөреш алып баряр. XIX асырың эллинжи йылларында буржуаз-дворян либерализминин идеологиясы эстетикада хер тараплайын аныклашдырылан бир угур хөкмүнде беян эдилйәр. Бу угрун философик эсасы идеализм болуп, онун эстетик принципери «сунгат-сунгат үчиндир» диен теорияны эсасландырмакдан ыбаратды. Бу угрун теоретиклери ве тарапдарлары Гегелиң хем Фишериниң идеалистик эстетикасына даянярлар. Шонуң үчин хем Н. Г. Чернышевский өзүниң «Сунгатың хақыката болан эстетик гатнашыклары («Эстетические отношения искусства к действительности») атлы мешхур диссертациясында Гегелиң идеалистик эстетикасына материалистик позициядан улы зарба уяр. Рус революцион демократының бу ажайып иши материалистик эстетиканың өсмегинде улы роль ойнады ве она улы гошант болды (Н. Г. Чернышевскиниң бу трактаты барада ишиниң икинжи бабында айратын дурлуп гечилжекдир).

В. Г. Белинскиниң «сунгат сунгат үчиндир» я-да «сап сунгат» теориясына гаршы гөрешенлиги барасында биз ёкарда айдыпдык. Н. Г. Чернышевский шол гөреш довам этдирип, сунгат хем чепер эдебият хақындакы бу ялан теорияның сынпы манысыны ымыклы паш эдйәр.

Тарыхда дине бир гөзеллик идеясы билен дөредилен сунгат эсери болан дәлдир; эгер шейле эсерлер болян я-да болан болса, олар биржик-де замандашларының үнсүни чекйән дәлдир ве тарых тарапындан унудыляндыр...»²

Н. Г. Чернышевский «Рус эдебиятының Гоголь дөврүниң очерклери» («Очерки гоголевского периода рус-

¹ В. Г. Белинский. Сайланан эсерлер. Түркмендөвлетнешир, Ашгабат, 1948, 9 сах.

² Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения. т. I. Госполитиздат, М., 1950, 704—705 сах.

¹ В. Г. Белинский. Сайланан эсерлер. Түркмендөвлетнешир, Ашгабат, 1948, 164 сах.

ской литературы) атлы макаласында «сунгат сунгат үчин» диен «теория» хас гүйчли зарба уяр.

«Эдебиятдан дине форма аладасыны этмеги талап эдйән «сап сунгат» (болмаян ве мүмкин дәл сунгат) теориясы дийилйән теория нәжүрелик билен өзүне үндевчи тапып билйәр...

Шейле бир адамлар боляр, олар үчин жемгыетчилик бәхбиди бир көпүк, олар дине шахсы леззет билен гам-гуссаны билйәрлер, жемгыети херекете гетирйән тарыхы меселелере галташмаярлар. Шейле нәзижек эпикурчылар үчин дурмуш Анакреондыр Горацинның поэзиясыны өз ичине алян гөзъетим билен чәкленйәр...

...Поэзия—дурмуш, херекет (гөреш), хыжувдыр; бизиң дөврүмизде эпикуреизм дине тарыхы дурмуша ят, херекетсиз адамлар үчин мүмкиндиң...

Чепер эдебиятың ве сунгатың айры-айры сынплар, топарлар, акымлар барада битарап, первайсыз болуп билмежекдигини, «сунгат сунгат үчиндиң» диен теорияны либералларың өз сыясы гөрешлеринде перде эдинип уланяндыкларыны гөркезип, Н. Чернышевский шейле язяр:

«Эдебият хайсы хем болса бир идея угрунда хызмат эдижи болман яшап билмез: гараз бир идея угруна хызмат этмек везипеси эдебиятың хут дуркунда бардыр, эгер йүз дөндөржек болаянда-да, эдебиятың шол везипесинден йүз дөндөрмәге гурбы етмез. Дурмуш хысырдысындан четде болмаклығың өзүни бизе йөрелге ялы бир зат эдип гөркезйән сап сунгат теориясына эерижилер алданярлар я-да алданан киши болярлар: «сунгат дурмуша гаршы болмалы дәлдиң» диен сөзлери хемише-де эдебиятың шол адамларың гөвнүне ярамайн угурларына гаршы гөреш үчин, эдебият башга бир, шол адамларың гөвнүнден хас турян угра хызматкәр этмек максады үчин, дине өртүг болуп гелипдирлер...

...Эдебият өз дуркы боюнча-да, асырың хыжувларының хызматчысы болман дуруп билмез, онуң идеяларыны беян эдижи болман дуруп билмез. Меселе дине эдебиятың хайсы идеялара хызмат этмелидигиндидир, — асырың дурмушында мөхүм орны болман, эдебията, өзи тарапындан чәклендирилйән бошлук, бош сөзлүлик

хәсиетини берйән идеялара хызмат этмелими я-да асыры херекете гетирйән идеялара хызмат этмелими? Муна жогап бермек биржик-де кын дәлдиң: эдебиятың хайсы угры гүйчли ве жанлы идеяларың тәсири астында йүзе чыкян болса, замананың өңе ителейән талапларыны канатландырыян болса, дине шол угурлары өсүш газанып билйәндиң»¹.

Н. Г. Чернышевскийнң эстетик теориясы онуң сыясы хем философик гарайышлары билен айрылмаз багланышкылыдыр ве шолар билен кесгитленйәндиң. Философ-материалист, революционер-демократ Н. Г. Чернышевский чепер эдебият меселелерине өзүниң сыясы ынанжына, ягны жемгыети революцион ёл билен тәзеден гурмак везипелерине лайыкыкда чемелешйәр. Чепер эдебиятың ягдайы билен, онуң пикириче, жемгыетин ягдайы кесгитленйәр, чүнки чепер эдебият жемгыетчилик дурмушының мивесидир, онуң суратландырылып гөркезилмегидир хем-де она баглыдыр. Шонуң үчин хем бейик акылдар өзүниң эстетик ишлеринде чепер эдебиятың өз дөврүндәки мөхүм меселелерини, анык везипелерини чөзмәге чалышяр.

В. Г. Белинскинң дәплерини довам эдип, Н. Г. Чернышевский чепер эдебиятта реализм угрунда гөрешйәр. Мунуң өзи шол вагткы рус эдебиятының мөхүм меселелеринден биридир. Эдебиятта реализмнң беркарар эдилмеги үчин болса хер дурли реакцион эдеби акымлара гаршы гөрешмелидир. Н. Г. Чернышевский бу мөхүм ишин хөтдесинден гелмек билен—рус реалистик языжыларының дөредижилик ишине улы ярдам эдйәр.

Реалистик эдебиятта чепер образ, хәсиет, тип дөрөтмек меселеси хемише мөхүм меселелеринң бири болуп дуяр. Н. Г. Чернышевский хем өзүниң эстетикасында олара улы үнс берйәр. Мешхур рус языжыларының (Пушкиннң, Гоголын, Щедриннң, Толстойнң, Некрасовың ве башгаларың) көп санлы эсерлерини чуннур анализ этмек билен бейик танкытчы хәсиет хем типиклик меселесини эстетиканың мөхүм меселеси хөкүмүнде теоретик тайдан өрән дүйпли ишлейәр. Эдил шунун ялы-да эдебияттаки мазмун хем форма, чеперчилик-уссатлык меселелери Н. Г. Чернышевскийнң ишлеринде улы орун тут-

¹ Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, т. 1. Госполитиздат, М., 1950, 704—705 сах.

¹ Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, т. 1. М., 1950, 786—787 сах.

яр. В. Г. Белинскийн эстетикасында болшы ялы, Н. Г. Чернышевскийн эстетикасында хем чепер эдебиятын хайсы-да болса бир меселеси хагында чыкарылан теоретикети нетиже абстракт ойланмаларын үсти билен дэл-де, шол дөврүн анык чепер эсерини хер тараплайын анализ этмек аркалы чыкарылар.

Николай Гаврилович Чернышевскийн рус эдебияты, рус медениети үчин эден хызматы өрән улудыр. Добролюбовын В. Г. Белинский хагында айдан ёкардакы сөзлерини Н. Г. Чернышевский барада хем долы гайта-ламак болар.

Н. А. Добролюбовын сыясы, философик хем-де эстетик гарайышлары Белинскийкэ ве Чернышевскийкэ өрән якындыр. Бейик рус революцион-демократы, философы, танкытчысы Николай Александрович Добролюбов 1836-нжы йылда энеден болуп, 1861-нжи йылда-да арадан чыкар, ягны жеми 25 йыл өмүр сүрйөр. Шу гысга өмүрүн ичинде бейик акылдарын эден ишлерини назара аланында, онуң нэхили гениал адам боланлыгыны гөз өңүне гетирмек кын дэлдир.

Н. А. Добролюбов Н. Г. Чернышевскийн дөвүрдешини ве эгиндешини, Белинскийн болса эстетик дэплерини довам этдирижидир. Бу үч акылдарын философик хем эстетик ишлерини умумылыкда гөз өңүне гетиренинде, олар бир-бирлерини довам этдирйөрлер, бир-бирлериниң үстүни долдурярлар, бир-бирлерини байлашдырярлар, оларын материалистик дүңгөгарайышлары, революцион-демократик жошгунлары, ватанчылыклары оларын эдеби мирасыны бирлешдирйөр.

Чепер эдебиятдакы реализм ве онуң билен баглы болан эдеби образ, хэсиет, тип дөретмек меселелери Н. А. Добролюбовын эстетикасында хем меркезини орны эелейөр. Бейик танкытчы хер бир чепер эсерден хаыкаты догручыл ве ынанчлы гөркезмеги талап эдйөр. Эмма бу гөркезмеклик дидактики гөрнүшде, абстракт ойланмалар нетижесинде умумы хэсиетде болман, дурмушын анык картиналарынын, жанлы образларын үсти билен болмалыдыр. Чепер эдебият дурмушын битарап суратландырылмасы, онуң фотографиясы дэлдир, хер бир чепер эсер умумы халк бэхбиди болан чуңнур идеяларын чеперчилик серишделери аркалы беяны болмалыдыр, — дийип, танкытчы хэли-шинди ныгтап гөркезйөр.

Н. А. Добролюбов эдебиятдакы халкылык меселесини реализм билен бирликде гараяр, онуң гарайышында халкылык реализмин хөкманы шертлеринден бири болуп дуряр.

Эсерлердэки эдеби образларын хэсиетлендирилмегини, типлешдирилмегини танкытчы улы үнс берйөр. Шу меселелер барасындакы пикирленмелер оны «положител образ» идеясына алып баряр. Эстетиканың шулар ялы мөхүм меселелерини рус революцион демократы дөврүн гүн тертибинде гоян ыкдысады, сыясы-жемгыетчилик меселелерини чөзмек везипеси билен багланышыклы чөмелешйөр. Башга бир сөз билен айданында, өрән йитилик билен орта атылан хем-де улы тайярлык билен чөзүлйөн хер бир эстетик меселе самодержав-крепостнойчылык гурлушын идеологиясына гаршы барлышыксыз гөреш алып бармак, «сап сунгат» я-да «сунгат сунгат үчиндир» диен ялы көп санлы идеалистик теорияларын реакцион манысыны паш этмек везипеси билен утгашып гидйәрди.

Н. А. Добролюбов өзүнн «Гаранкы патышалык» («Темное царство») диен макаласында А. Н. Островскийн драма эсерлерини анализ эдип, бейик драматургын дөредижилигиндэки реализми гөркезйөр. Шол реализм крепостнойчылык Россиянын—«гаранкы патышалыгын» ички гаршылыкларыны беян эдйөр. А. Н. Островскийн реализми хагында гүррүн ачмак ве онуң гүйжүни гөркезмек билен Н. А. Добролюбов шол реализмде дөврүн социал гурлушынын танкыт эдилишини, ногсанларынын үстүниң ачылышына улы үнс берйөр ве окыжынын эсасы дыкгатыны шоңа чекйөр.

Эмма бейик танкытчы А. Н. Островскийн дөредижилигинде дине бир «гаранкы патышалыкдакы» ногсанларын, адалатсызлыкларын паш эдилишини, суратландырылышыны дэл, эйсем болса олара гаршы сес берйән гүйчлери-де положител образлары-да тапяр. Драматургын «Гай» («Гроза») пьесасыны анализ эдип, онуң баш гахрыманы Катерина хагында өзүнн «Гаранкы патышалыкда ягтылык шөхлеси» атлы макаласында Н. А. Добролюбов шейле язяр:

«Ине, хер халда даянып болжак хаыкы хэсиет гүйжи! Ине, шунун өзи бизин халк дурмушымызын өз өсүшинде етйөн белентлигидир, эмма бизин эдебиятымызда

шол белентлиге гаты аз-азлар чыкып билйәрдилер ве шол белентлигин үстүнде хич ким Островский ялы шейле онат сакланып билен дәлдир...¹ Катеринанын образында биз Кабановларын ахлакчылык барадакы дүшүнжесине гаршы протести, ахырына ченли етирилен протести гөрйәрис... Катерина өз ынсан жигерине дерек хөдүрленилйән бинамыс дурмуш билен ылалашмак ислемайәр, ондан пейдаланмак ислемайәр»².

Н. А. Добролюбов Катеринанын өз дөврүнн кадаканунларына болан гахар-газабыны, онун батыргайгылык-хәсиетини «гаранкы патышалыкта» пейда болан ягтылык шөхлеси хасап эдйәр. Шейлелик билен, танкытчынын әдеби анализден чыкарып хер бир нетижеси онун сыясы-философик гарайышларына бапдаш гелйәр, онун билен кесгитленйәр.

Чепер әдебиятын дурмуша акыл етирижилиги барасында Н. А. Добролюбов йөрите дуруп гечйәр ве бу мөхүм меселәни-де реализм билен баглашдырар. Танкытчынын пикириче, эгер чепер әдебият эсеринде дурмуш хақыкатынын догры суратландырылмасы болмаса, ол хич хили әхмиете эе болуп билмез. Языжы дурмуш хақыкатыны догручыл гөркезмек билен анык бир идеяны өне сүрүп билер, эмма ол өзүндәки тайяр бир идеяны беян этмек, йүзе чыкармак максады билен дурмуш вакаларына аралашмалы дәлдир, терсине, шол идея дурмуш вакаларынын догручыл беян эдилмеги нетижесинде йүзе чыкмалыдыр.

Н. А. Добролюбов чепер әдебиятын-да, ылмын-да хақыката акыл етирйәнликлерини, эмма оларын хер хайсынын өзүне махсус айратынлыгынын барлыгыны гөркезйәр, бу меселә ол өзүнн эстетикасында өрән улы үнс берйәр. Шонун үчин хем бейик танкытчынын бу меселә гарайшыны долы гөз өңүне гетирмек максады билен онун өз сөзлерине салгыланярыс:

«Аслыетинде, пикир эдижи гүйч ве дөредижилик укубы философа-да, шахыра-да ден дережеде махсусдыр ве ден дережеде зерурдыр. Философия йөрөдйән акылын белентлиги ве шахырана генисинин белентлиги ден дережеде бир башарныктан: бир зада середенинде, деррев

шонун дүйпли сыпатларыны төтәнлейин сыпатларындан тапавутландырып билмек, сонам шол сыпатлары өз аңында догры режеләп, шолары хер хили комбинацияларда аркайын уланып билер ялы дережеде өзлешдирип билмек башарныгындан ыбаратдыр. Йөне акылдар билен художнигин арасында бир тапавут бар, о-да болса художнигин дуйгурлыгы хас жанлы хем гүйчлүдир. Буларын икиси-де өзлеринин дүйнә болан гарайышларыны өз аңларына гелип етйән фактлардан сусуп алярлар. Эмма дуйгурлыгы зор адам, «чеперчилик дурклы адам» өзүнн гуршаян хақыкатдан илкинжи габат гелен белли дережедәки факты өзүне зор ёкушдырар... ве шол фактын өзүне небсевурлик билен середйәр, оны өзлешдирийәр, оны өз калбында илки ялңыз дүшүнже хөкмүнде гөтерип гөркезйәр, соң оңа бейлеки кыбапдаш фактлары ве образлары хем гошяр ве, ахырсоны, художник өзүнн илки сайгаран шол кыбапдакы әхли айры-айры хадысаларынын әхли дүйпли сыпатларыны аңладып билйән типн дөрөдйәр»¹.

Мундан соң Н. А. Добролюбов алымың хақыката нәхили ёллар билен акыл етириши хақында дүйпли дуруп гечйәр. Алым айры-айры фактларын эсасында жемлейжи образ, тип дөрөтмән, олары өврөнмегин нетижесинде жемлейжи, умумы пикире гелйәр. Ахырда ол шейле нетиже чыкарыр:

«...Бири конкрет суратда пикир эдйәр, айры-айры хадысалары ве образлары хич вагт назарындан дүшүрмейәр, бейлеки бири болса хемме зады умумылашдырмага, айры-айры алапатлары умумы формула гошуп гарамага чалышяр. Эмма хақыкы билим билен хақыкы поэзиянын арасында дүйпли тапавут болуп билмез...»²

Чепер әдебиятын ве ылмың хақыката акыл етирижилиги хақында Н. А. Добролюбовын бу айданлары В. Г. Белинскинин ве Н. Г. Чернышевскинин шу меселе барасындакы гарайышлары билен ден гелйәр, оларын үчүсиде бу меселә материалистлерче гараярлар.

Рус революцион-демократлары эстетиканын өсмегинде улы ишлер этдилер. Олар хер дүрли гөрнүшдәки

¹ Н. А. Добролюбов. Избранные сочинения. ОГИЗ, М.—Л., 1948, 104 сах.

² Шол ерде, 294 сах.

¹ Н. А. Добролюбов. Избранные сочинения. ОГИЗ, М.—Л., 1948, 315—316 сах.

² Шол ерде, 321 сах.

идеалистик теориялара гаршы барлышыксыз гөреш алып бармак билен, тэзе, материалистик эстетиканың дүзгүнлерини хемме тараплайын эсасландырдылар, чуң жемгыетчилик мазмунлы өнде барыжы сунгаты, социал прогрес угрунда гөрешийән сунгаты, революция угрундакы гөрешде жемгыете ве халка хызмат эдйән сунгаты ызыгидерли горап сакладылар. Эстетиканың тарыхында оларың тарыхы ролы-да шундан ыбаратдыр.

* * *

Марксистик философияның йүзе чыкмагы жемгыетчилик пикириң ве жемгыетчилик ылымларың өсүшинде улы өвүрлишик болды. Муңа ченли философларың хеммеси жемгыетчилик дурмушыны дүшүнмекде идеалистик гарайышда дурярдылар. Рус материалистлери ве революцион демократлары болан Белинскиниң-де, Чернышевскиниң-де, Добролюбовың-да жемгыетчилик дурмушың канунлары хакында энтек ылмы-материалистик дүшүнжелери ёкды.

«Адамзат жемгыети бизиң төверегимизи гуршап дурян битеви мадды дүйнәниң бир бөлегидир. Шоңа гөрә-де диалектики материализмиң канунлары, принциплери ве категориялары жемгыет барада хем уланылып билнер. Эмма адамзат жемгыети мадды дүйнәниң тебигатдан хил тайдан тапавутлы пудагыдыр. Шоңа гөрә диалектики материализмиң канунлары, принциплери ве категориялары бу ерде айратын формада йүзе чыкяр. Шуңа гөрә, жемгыетиң өсүшине догры дүшүнмек үчин, шол умумы канунлары, оларың тебигатда нәхили херекет эдйәндиклерини билмек етерлик дәлдир. Мундан башгада диалектики материализмиң шол умумы канунларының йүзе чыкмакларының специфик, ягны социал формасыны тапмак герекдир. Шол канунлара даянып, өсүшин айратын, диңе жемгыете махсус кануналайыккларыны ве херекетлендирижи гүйчлерини хем тапмак ве булара дүшүнмек зерурдыр.

Тебигатдан тапавутлыкда жемгыетиң өсүшиниң мөхүм айратынлыкларыңдан бири тебигатда дине көре-көр, ансыз гүйчлер чыкыш эдйән махалында, жемгыетиң тарыхында аны, эрк-ислеги болан, өзлериниң өнүнде гараз бир максат гоян адамларың херекет эдйәнлигинден ыбаратдыр. Тебигатдакы хадысалар, процеслер эрк-

-ислегиң, пайхасың, аның гатнашмаян себәплериниң херекетиниң нетижесидир. Жемгыетдәки хадысалар, процеслер адамларың херекети нетижесинде йүзе чыкяр, эмеле гелйәр. Тебигатың тарыхы өз-өзүңден боляр. Жемгыетиң тарыхыны аны, пайхасы, эрк-ислеги болан адамлар дөредйәр»¹.

Жемгыетчилик дурмушының када-канунларыңдан баш чыкармак үчин тебигат билен адамзат жемгыети арасындакы шу тапавутландырыжы айратынлыга дүшүнмек герекди. Шу айратынлыга чуңнур дүшүнмек ве диалектики материализмиң дүзгүнлерини адамзат жемгыетине-де яйратмак—тарыхы материализми дөретмек диңе Маркса ве Энгельсе башартды. Тарыхы материализм йөрите жемгыетчилик ылымларыңдан тапавутланып, жемгыетчилик яшайшының айры-айры тарапларыны дәл-де, жемгыети, онуң өсүшини, жемгыетчилик яшайшыны тутушлыгына бүтин жеминде, онуң тарапларының, гатнашыкларының, процеслериниң ички багланышыгында ве өзара тәсиринде өврөйәр, ол жемгыетчилик өсүшиниң иң умумы канунларының өврөйәр. Тарыхы материализм жемгыетиң өсүшиниң ылмы теориясыдыр, ол йөрите жемгыетчилик ылымларының хеммеси үчин барлаг методдыдыр. Шонуң үчин хем тарыхчы-да, әдебиятчы-да ве бейлеки йөрите ылымлары өврөнижилер-де тарыхы материализм методдыны дүйпли өврөмән, онуң билен пугта ярагланман, жемгыетчилик яшайшының чылшырымлы хадысаларыңдан ве вакаларыңдан баш чыкарып билмезлер.

Дине тарыхы материализм эсасында эстетика барасындакы идеализме гутарныккы зарба урмак ве сунгатың хакыкы ылмы теориясыны дөретмек мүмкинди. Марксистик эстетика, умуман, сунгатың, шонуң билен бирликде-де онуң бир гөрнүши болан чепер әдебиятың-да сынып хәсиетини, оларың жемгыетчилик аның формаларының биридигини, адамларың хакыката акыл етирмегиниң ве оңа дүшүнмегиниң специфик чеперчилик формасыдыгыны кесгитледди.

Маркс ве Энгельс сунгат ве чепер әдебият хакындакы ылмы-материалистик теорияның философик эсасыны бермек билен бирликде, чепер әдебиятың ве сунгатың

¹ Марксистик философияның эсаслары. Түркмендөвлетнешир, 1963, 335—336 сак.

эсасы меселелери, айры-айры эсерлери хақында өзлери-
ниң пикирлерини-де баян эдипдирлер. Мунуң өзи эстетика-
каның айры-айры меселелерини ишлемекде хем өсдүр-
мекде улы роль ойнады, чүнки дүнйә эдебияты ве дүнйә
сунгаты барасында энциклопедик билими болан бу
адамлар оларың хер бир ядыгәрлигине өзлериниң тары-
хы материализм теориялары нукдайназарындан баха
бердилер ве эдеби дөредижилик меселелерине нәхили
чемелешмегиң гөрелдесини гөркездилер.

Марксизм таглыматына гөрә, жемгыетиң ыкдысады
базасы жемгыетчилик надстройка барасында илкинжи,
кесгитлейжи роль ойнаяр. Чепер эдебият ве сунгат над-
стройканың бөлеклери хөкмүнде гөнүмел суратда, бир-
ден-бире болмаса-да, дашгын, башга затлар аркалы ба-
зис билең багланышыклыдырлар ве шонуң билең кес-
гитлейжирлер, шондан гелип чыкярлар. Башга бир сөз
билең айданында, жемгыетдәки мадды гатнашыклар
кесгитлейжи гатнашыклар болуп, ондакы идеологик
гатнашыклар болса олардан гелип чыкян гатнашыклар-
дыр. Шейле-де болса, Маркс дүнйә эдебиятының бай
тежрибесини гөз өңүнде тутуп, тарыхың белли-белли
дөвүрлеринде эдебиятың ве сунгатың өсүш дережеси би-
лең жемгыетиң умумы өсүш хем-де онуң (жемгыетиң)
мадды эсасының өсүш дережесиниң бапдаш гелмейәнли-
гини ныгтап гөркезйәр. Өзүниң бу айданларыны Маркс
гадымы грек сунгатының хем-де Шекспириң дөреджи-
лигиниң мысалы билең тассыклар.

Эдил шунуң ялы хем Карл Маркс гадымы грек эде-
бияты ве сунгаты хақында гүррүң ачан еринде чепер
эдебиятың кәбир формаларының адамзат тарыхының
белли дөвүрүне дегишли болуп, соң гайталанмагының
мүмкин дәлдигини гөркезйәр. Бу ерде ол гадымы грекле-
риң гахрыманчылык эпосыны гөз өңүнде тутуп, онуң
диңе гадымы греклер заманасына, ягны жемгыетиң өсү-
шиниң ашак басганчагына махсусдыгыны, дәри ве гур-
шун дөвүрүнде Ахиллесиң, чап станогы хем-де типография
машыны дөвүрүнде «Илиаданың» дөредилмегиниң мүмкин
дәлдигини айдяр¹.

Чепер эдебията ве сунгата дашкы дүнйәниң, реал
хақыкатың адамларың келлесинде шөхлеленишиниң бир

формасы, жемгыетчилик идеологияның гөрнүши хөкмүн-
де гарап, Маркс оларың өсүш процесиниң хемише бир
ягдайда болман, кәбир ыктысады формацияда, ягны ка-
питализм дөвүрүнде ол өсүшин бөкделейәнлигини гөркез-
йәр¹. Бу бөкделмегиң—сунгата ве чепер эдебията душ-
манчылыккы гаралмагының себәплерини Маркс капита-
лизмиң ички гаршылыклары билең дүшүндирийәр. Маркс
эдеби дөредижилик хадысаларына тарыхы нукдайназар-
дан гараяр, онуң таглыматының методолгик әхмиети-де
шундан ыбаратдыр.

Маркс ве Энгельс чепер эдебиятың хем-де сунгатың
хақыката акыл етирижилегине өрән улы үнс берйәрлер ве
оны реализм билең багланышдырярлар. Бу жәхтден Эн-
гельсиң инлис социал-демократик языжысы М. Гаркнессе
язан хатында онуң «Шәхерли гыз» атлы эсери ве мешхур
француз реалист языжысы Бальзагың «Адамзат коме-
диясы» хақында айданлары улы әхмиете едир. Эн-
гельс өзүниң бу хатында М. Гаркнессин «Шәхерли гыз»
диңе хекайасыны анализ эдип, реализмиң классыкы кес-
гитлемесини берйәр: «Мениң гарайшыма гөрә, реализм
жикме-жиклериң догручылыгындан башга-да, типик
хәсиетлериң типик ягдайларда тәзеден дөредилмегинде
хем догручылыгы гөз өңүнде тутяр»².

Энгельс реализме берйән шу кесгитлемесиниң эса-
сында Гаркнессин ёкарда ады гөркезилең эсерини танкыт
эдйәр. Бальзагың «Адамзат комедиясы» хақында гүррүң
ачан еринде болса ондакы реализмиң өрән гүйчлүдигини
ве француз хақыкаты хақында Бальзагың эсерлери арка-
лы өзүниң алан маглуматларының профессионал тарых-
чыларың, ыкдысатчыларың, статистиклериң хеммесиниң
билеликте берйән маглуматларындан артыкдыгыны бел-
ләп гечйәр.

Шейлелик билең, Маркс ве Энгельс, бир тарапдан, эде-
би дөредижилик хақындакы ылмың—эстетиканың фило-
софик эсасыны берен болсалар, икинжи тарапдан, эдеби-
ят ве сунгат эсерлерини нәхили анализ этмегиң, олар
тарыхы нукдайназардан догры баха бермегиң гөрелдеси-
ни гөркездилер. Марксизм эстетикасы адамзадың эдеби
дөредижилик хақындакы пикирлериниң ин белент дере-
жесидир.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве. М.—Л., 1938, 89 сах.

² К. Маркс ве Ф. Энгельс. Эдебият хақында, 81 сах.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве. М.—Л., 1938, 36—37

Марксың ве Энгельсың таглыматы өзүниң йүзе чыкмагы билен өрөн гин ве чун яйрап башлаяр, дүнйениң көп юртларында ол ишчилер херекетиниң хөкүм сүрүжи идеологиясына өврүлйэр, онуң трапдарларының хем пропагандистлериниң саны йылсайын артыр.

Марксың ве Энгельсың гөрнүкли шәгиртлеринден хем-де оларың таглыматыны пропагандирлейжилерден бири **Георгий Валентинович Плехановдыр** (1856—1918).

Марксизм идеяларыны пропагандирлейжилерин теоретик ишлеринде марксистик эстетика улы орун берилйэр. Россияда илкинжи гезек марксизм яйрадыжы Г. В. Плехановың философик ишлери хакында 1921-нжи йылда В. И. Ленин шуны айдыпды: «Плехановың философия барасында язанларының хеммесини өврөнмезден—хут өврөнмезден—дүшүнжели, хакыкы коммунист болмагың мүмкин дәлдигини партияның яш членлери үчин скоп-калар ичинде белләп гечмек, мениң пикиримче, ерликли болса герек, чүнки онуң философия барада язанлары марксизмниң бүтин халкара әдебиятында иң говы эсерлердендир»¹.

В. И. Лениниң шу айданларыны Г. В. Плехановың марксистик эстетика барасында язанлары хакында хем айтмак болар.

Г. В. Плеханов өзүниң «Адрессиз хатлар» («Письма без адреса»), «Сунгат ве жемгыетчилик дурмушы» («Искусство и общественная жизнь»), «Социология нукдайназырандан гаранында XVIII асыр француз драматик әдебияты ве француз живописи» («Французская драматическая литература и французская живопись XVIII века с точки зрения социологии») диен ве башга бирнече ишлеринде, бир тарапдан, рус революцион-демократларының материалистик эстетикасыны хер хили хужумлерден горап саклан болса, икинжи тарапдан, марксистик эстетиканың—чепер әдебиятың ве сунгатың ылмы-материалистик теориясының пропагандисти ве теоретиги болуп чыкыш этди.

XIX асырың ахырларында идеалистик эстетиканың тарапдарлары өзлериниң чепер әдебитың ве сунгатың «өзбашдакылыгы», оларың жемгыетин ыкдысады, социал хем сыясы дурмушына «гарашсызлыгы» хакындакы дүрли формадакы тосламалары билен йыгы-йыгыдан чыкыш әдйәрдилер. Сунгатың ве чепер әдебиятың «эркин-

лиги», «битараплыгы» хакындакы бу гөреш эстетиканың хут өзүне дегисли болан теоретик меселелери чөзмегин, олар дүшүнишмегиң гөреш дәлди, бу гөреш шол дөвүрде Россияда өрөн гүйчли барян сынпы гөрешин, социал гаршылыкларың ве чакнышыкларың эстетика мейданында шөхлеленишиди. Гүррүн аслыетинде шу гөрешде әдебият ве сунгат ишгәрлериниң хайсы тарапда дурмалдыгы, кими голламалдыгы, киме гаршы гөрешмелидиги хакында барыарды. Г. В. Плехановың «Адрессиз хатлар» диен иши идеалистик эстетика векиллериниң шу хили реакцион чыкышларына гаршы гөнүкдирилген бир иш болуп, ол материалистик эстетиканың өсмегинде улы роль ойнады. Г. В. Плеханов әдебиятың ве сунгатың йүзе чыкып башлан гүнүнден хемише жемгыетчилик хәсиетде хем-де халкың яшайшы билен айрылмаз багланшыкы боланлыгыны бу ишинде анык делиллер аркалы субут этди.

«Сунгат ве жемгыетчилик дурмушы» өзүниң мазмуны боюнча Плехановың ёкарда ады гөркезилген эсеринегаты якындыр. Бу эсерде чепер әдебиятың ве сунгатың сынпы жемгыетдәки тутян орны, везилеси, чепер дөреджилигиң реализм усулы ве эстетиканың башга-да шулар ялы мөхүм меселелери хакында гинден гүррүн берилйэр. Бу иш 1912-нжи йылда, Россияда 1905—1907-нжи йылларың революциясының енлип, реакцияның гүйжән дөвүрүнде азылды. Бу дөвүрде философияда-да, эстетикада-да улы гөреш гидйәрди. Плеханов өзүниң шу ишинде идея мейданында гиден гүйчли гөрешде улы принципаллык билен материалистик эстетиканың дүзгүнлерини хер хили реакцион чыкышлардан ве хужумлерден горады, «сунгат сунгат үчиндир» диен ялан теорияның авторларына, декадентлере гаршы гүйчли зарба урды. Бу эсерин улы тарыхы әхмиети-де шундан ыбаратдыр.

Г. В. Плехановың эстетикасының оңат тарапларындан бири-де онуң чепер әдебият ве сунгат эсерлериниң ёкары идеялылыгы угрунда алып баран гөрешидир. Идея болмаса, сунгат ёкдур диен пикир онуң эстетика боюнча язан хемме ишлериниң ичинден эриш-аргач болуп гечйэр. Эсерин идея-мазмунына Плеханов онуң формасы, ягны чеперчилик дережеси билен багланышыкыда гараяр. Эмма ол хемише чепер эсерин анализинде мазмуна кесгитлейжи орун берйэр.

7*

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, т. 32, 89 сах.

Рус марксистинин чепер дөрөдигилиге дегилши хем-ме ишинде реализм, мазмун ве форма, чуң идеялылык, халкылык ялы чепер эдебиятың ве сунгатың мөхүм меселелери тарыхы материализм нукдайназарындан ишлемек, делиллендирмек, горап сакламак ве пропагандирлемек Плехановдан бир топар болар-болмаз идеалистик теория-лара гаршы барлышыксыз гөрөш алып бармагы талап этди. Бу гөрөшде ол тутанберлилик, ядавсызлык хем-де гахрыманлык гөркезди, ондакы бу сыпатлар болса оңат нетижелер берди—адамзадың эдеби дөрөдигилиги ха-кында көп акылдарларың асырлар бойы эден тагаллала-рының жеми хем иң белент дережеси болан материалис-тик эстетиканы байлашдырды. Чепер эдебиятың хем-де сунгатың айры-айры меселелери, көбир языжыларың дөрөдигилиги барасында Г. В. Плехановың ишлеринде ялңышлыктар-да гойберилипдир.

Г. В. Плехановың ишлериндәки эсасы етмезчиликле-рин бири онуң эстетика ылмына гарайшында йүзе чыкар. Онуң тассыкламагына гөрә, эстетика чепер эдебиятың ве сунгатың өсмегине оңайлы тәсир этмеги, олара догры ёл салгы бермеги, оларың тәзе када-кануныларыны дөрөт-меги гөз өңүнде тутмаян, умуман, олар барасында өзүни битарап, пассив алып барян бир ылымдыр. Эмма бир пикириң нәдогрулыгыны, хақыката лайык гелмейәнли-гини, ягны эстетиканың өз объекти барасында битарап ве пассив болуп дурмаянлыгыны, эдебият ве сунгат хадысаларына онуң дине дашдан гарамак, дине олары дүшүндирмек сынанышыгыны этмек билен чәкленмән, оларың, ягны эдебиятың ве сунгатың өсмегине онуң улы тәсир эдйәнлигини рус революцион-демократларының эдеби-танкыды ишлери, эдил шунуң ялы-да хут, Плеха-новың өз язан көп санлы ишлери өрән айдың гөркезип-ди. Плеханов өзүниң бу хили пикирини эстетикадакы субъективизме гаршы чыкан еринде беян эдйәр. Бу месе-леде Плеханов француз буржуаз эдебиятчысы Ипполит Пән-е тарап эңцит эдйәр¹.

Плеханов өзүниң көбир ишлеринде рус классыкы эде-биятының айры-айры векиллерине хем эсерлерине нәдог-ры баха берйәр (мысал үчин, онуң Лев Толстой ве Пуш-киниң «Евгений Онегин» романы хақында айданлары ве ш. м.). Плеханов эстетика барасындакы гойберен ялңыш-

лыклары, элбетде, онуң меньшевистик гарайышлары би-лен багланышыклыдыр. Эмма өзүниң етмезчиликлерине, көбир ялңышлыктарына гарамаздан, Плехановың эдеби мирасы хер тараплайын ве чуң өвренилмәге мынасыпдыр.

Владимир Ильич Ленин (1870—1924) тәзе ягдайлар-да, империализм ве пролетар революциялары дөврүнде марксизм теориясыны дөрөдигиликли довам этдирди ве оны тәзе дүзгүнлер билен байлашдырды. В. И. Ленин марксизми дөврүн тәзе шертлерине лайыклыкта уссат-лык билен уланды, оны башарныкылык билен өсдүрип, социалистик революцияның теориясыны, социализм ве коммунизм гурмагың теориясыны дөрөтди.

Шу айдыланларың хеммеси марксистик эстетика хем дегилшидир. В. И. Ленин марксистик эстетиканы дөре-дигиликли довам этдирип хем өсдүрип, белент дережә гөтерди. В. И. Лениниң эстетик теориясы марксизмин эстетик дүзгүнлериниң тәзе ягдайлардакы, тәзе шертлер-ләки өсүшиниң ве кәмиллешишиниң довамыдыр.

В. И. Лениниң шөхлелендириш теориясы (теория отра-жения) марксистик-ленинчилик эстетиканың философик хем методологик эсасы болуп дуряр. Чепер эдебиятың хем-де сунгатың хақыката акыл етирижилик укыбы ве әхмиети дине В. И. Лениниң шөхлелендириш теориясы билен—материалистик акыл етириш теориясы билен кесгитленйәр.

В. И. Ленин чепер эдебиятың ве сунгатың мөхүм меселелери боюнча кән гезек чыкыш этди ве өзүниң эстетик гарайышларының битеви бир системасыны—марксистик эстетиканың Ленин этапыны дөрөтди. Ол өзүниң таглыматында адамзадың жемгыетчилик дурму-шындакы хич бир меселәни үнсден дүшүрмәндир. Адам-лары коммунистик рухда тербиелемегиң мөхүм серишде-си болан чепер эдебията ве сунгата В. И. Ленин айратын улы әхмиег берипдир.

Гечен асырың ахырларында В. И. Ленин өзүниң мөхүм сыясы меселелере багышланан көп санлы теоре-тики ишлеринде (мысал үчин: «Халк достлары» нәме ве олар социал-демократлара гаршы нәхили урушярлар», «Россияда капитализмн өсүши», «Нәме этмели?» ве ш. м.) эдебиятың ве сунгатың айры-айры меселелерине де-гип гечйәр, өнде барыжы рус эдебиятының ишчилер

¹ А. Плоткин. Партия и литература. Л., 1960, 37 сах.

сынпының революцион гөрешинде ойнаян ролы хақында айдяр.

В. И. Ленинн 1905-нжи йылда язан «Партия гурамасы ве партиялайын эдебият» диен мешхур эсери бирден-бире эдебият ве сунгат меселесине дегिशлидир. Бу гениал эсерде чепер дөредижилигин партиялайынлык принципи өне сүрүлди ве эсасландырылды, ол марксистик-ленинчилик эстетикасына улы гошант болды хем-де оны байлашдырды.

Октябрь революциясындан соңкы дөвүрде бизн партиямыз өзүнн чепер эдебият ве сунгат барасындакы сыясатында хемише В. И. Ленинн шу эсериндәки дүзгүнлерден угур алды. Бу эсерде буржуаз идеологлары чепер эдебиятын ве сунгатын хамала партиясызлыгы, оларын сынплара дахылсызлыгы хақындакы чүйрүк ве икийүзли янрамаалары паш эдилди.

1908—1911-нжи йыллар арасында В. И. Ленин бейик рус языжысы Л. Н. Толстойн дөредижилиги хақында бирнөче макала билен чыкыш эдйэр. Өзүнн бу макалаларында В. И. Ленин өзүне махсус болан пәхимлилик хем йтилик билен языжынын дүйнәгарайшына, дөредижилигине нәхили чемелешмелидигини, чепер эсерлери нәхили анализ этмелидигини ажайып гөрөлдесини гөркезйэр. Бейик рус реалистинн дөредижилиги илкинжи гезек В. И. Ленинн шу макалаларында өзүнн догры бахасыны алды. «Лев Толстой рус революциясынын айнасы хөкмүнде» («Лев Толстой, как зеркало русской революции») — 1980-нжи йыл, «Л. Н. Толстой» — 1910-нжи йыл, «Л. Н. Толстой ве хәзирки заман ишчилер херекети» («Л. Н. Толстой и современное рабочее движение») — 1910-нжы йыл, «Толстой ве пролетариат гөрөши» («Толстой и пролетарская борьба») — 1910-нжы йыл, «Л. Н. Толстой ве онун эйямы» («Л. Н. Толстой и его эпоха») — 1911-нжи йыл — шу макалаларын атларындан гөрнүши ялы, В. И. Ленинн ишлеринде Толстойн дөври ве дөредижилиги хер тараплайын анализ эдилйэр, онун дүйнәгарайшындакы дүйпли гаршылыклар гөркезилйэр Л. Н. Толстой, бир тарапдан, халк бәхбитлерини, халкын гахар-газап хем нәлет дуйгуларыны өз эсерлеринде улы уссатлык билен беян эдйэр, икинжи тарапдан, агырына чыдамагы, хич адамын гөвнүне дегмезлиги, пассивлиги үндөйэр. Языжынын дүйнәгарайшындакы бу хили гар-

шылык онун яшан дөврүнн тарыхы шертлери билен дүшүндирилйэр.

В. И. Ленин Л. Н. Толстойн дөредижилигини адамзадын чеперчилик тайдан өсүшинде өне тарап эдилен бир эдим шекилинде хәсиетлендирйэр. А. М. Горький билен эден бир гүррүчинде Владимир Ильич она шейле сораг берйэр:

«Европада онун (Толстойн) гапдалында кими гоймак болар?» Эмма Горькийнн жогап бермегине гарашман онун өзи бу сорага «Хич кими» дийип жогап берйэр¹.

1913-нжи йылда В. И. Ленин өзүнн «Милли меселе боюнча танкыды белликлер» атлы мешхур макаласыны язар. Өзүнн шу ишинде Владимир Ильич ики медениет хақындакы таглыматыны өне сүрйэр ве оны эсасландыряр. Бу иште ол капитализм дөврүнде умумы милли медениетин, ягны бир вагтда зәхметкешлерин ве олары эйән сынпларын икисинн-де дең дережеде бәхбидини гораян медениетин болмагынын мүмкинлиги хақындакы реакцион тосламалары долы паш эдйэр. Бу макалада хер бир миллетин эдеби мирасына партиялайынлык принципи билен гарамак меселеси өне сүрүлйэр ве бу меселе өрән аныклыкда хем айдыңлыкда беян эдилйэр.

В. И. Ленинн шу макаласында беян эдилен хер бир милли медениетдәки ики милли медениет хақындакы таглыматы «еке-тәк акым» диен ялы хер дүрли реакцион буржуаз теорияларын гаршысына гөрөшмек үчин совет эдебиятчыларынын элинде улы яраг болды.

Бейик Октябрь социалистик революциясынын үстүн чыкмагы билен дүйнәде илкинжи ишчи-дайхан хөкүмети, хақыкы халк хәкимieti гуралды ве онун башында В. И. Ленин дурды. Тәзе ягдайда эдебият ве сунгат ишине онун хут өзи ёлбашчылык этди. Совет хәкимietинн илкинжи йылларында юрдун агыр ягдайда, көп аладада болмагына гарамаздан, В. И. Ленин чепер эдебият хем сунгат хақында, умуман, социалистик медениет хақында, онун кадрлары хақында хемише улы алада этди. Шу алада-нын нетижесинде рус эдебиятынын дурмуша укпылы, өнде барыжы гүйчлери революциянын тарапына гечип, халк билен бир хатарда тәзе жемгыети, тәзе медениети дөрөтмегин асыллы везипелерини дурмуша гечирмек ишине гиришдилер. Эмма велин, пролеткультчылар бу

¹ В. И. Ленин о культуре и искусстве. М., 1956, 516 сах.

мөхүм меселә башгача гараярдылар. Олар гечмишиң әдеби мирасыны инкәр әдип, тәзе социалистик медениети пролетариатың өзи бош ерден дәрәтмелидир диен терс дүшүнжәни өнә сүрйәрдилер ве онун угрунда гөрешйәрдилер. Бу дүшүнжә тәзе, социалистик медениетиң дәрәмеги хем өсмеги үчин өрән зыянлы ве ховплы дүшүнжәди, мунуң гаршысына барлышыксыз гөреш алып бармак гөрәкди. Бу мөхүм везипәни ерине етирмек ве өзлерини пролетар медениетини гуружылар хасап әдйәнлерин терс хәрәкәтлерине берк гайтавул бермек В. И. Ленинның пайына дүшди.

1920-нжи йылың икинжи октябрында В. И. Ленин Комсомолың III гурултайында «Яшлар Союзының везипелери» диен темада чыкыш этди. Онуң бу тарыхы чыкышы марксизмның гечмишиң әдеби мирасына нәхили гараянлыгыны анык кесгитледди. Дине гечмишиң әдеби мирасыны, адамзадың асырлар бойы дәрәден хемме байлыкларыны дүйпли өврәнмек, танкыды ёл билән пейдаланмак билән пролетар, социалистик медениети дәрәдип болжақдыгыны, эгер шейле әдилмесе, оны дәрәдип болмажақдыгыны В. И. Ленин телим гезек ныгтап гөрәкәзди.

«...Адамзадың бүтин өсүши билән дәрәдилен медениети дине такык билмек аркалы, оны дине янадан ишләп гечмек аркалы пролетар медениетини гурмак болжақдыгына айдың дүшүнилмесе—шунуң ялы дүшүнилмесе, бизе бу меселә чөздүрмез... Пролетар медениети капиталистик жемгыетиң, помещикчилик жемгыетиң, чиновникчилик жемгыетиң зулумы астында адамзадың эмеле гетирен билим запасларының кануналайыклык өсүши болмалыдыр»¹.

Владимир Ильич әдебият ве сунгат ишине хемише «партия ишиниң состав бөлеги» хөкмүнде гарап, оларын ишгәрлерине улы хоссарчылык әдипдир. Ол языжының ве онуң чепер әсерлериниң халкың бәхбидини горамагыны, онуң гүнделик ишине көмәк әтмегини, медениетини өсдүрмегини талап әдипдир. Октябрь революциясындан өнки дөвүрде ишчилер хәрәкәтиниң өсмегинде А. М. Горькиниң «Әне» романының ойнап улы ролуны белләп, В. И. Ленин ол әсери «өрән вагтында язылан китап»

хасаплапдыр. Сунгатың халкыңкыдыгыны, онун өз чун-чур көки билән халк жұммүшине гитмелидигини, «юрдун гүли, онун гүйжи, онуң гелжеги болуп дуран миллионларча хем-де он миллионларча зәхметкешлере хызмат әтмелидигини» пролетариатың бейик сердары ныгтап-ныгтап гөрәкәзипдир.

В. И. Ленинның чепер әдебият хем сунгат меселелерине дегишли көп санлы буйрукларының, хатларының, телеграммаларының ве гөрәкәзмелериниң мазмуну билән таныш болан вагтында, онуң жошгунлы революцион ишиниң хемме дөвүрүнде халкың чепер дәрәдижилегини хич хачан, хич хили ягдайда үнсден дүшүрмәндигине гөз етирйәрсин.

Владимир Ильич әдебият ишиниң өрән кын ишдигини, бу иште шахсы инициатива, индивидуал мейиллере улы герим берилмелидигини, дәрәдижилик ишгәрлери хакында хемише алада әдилмелидигини, олары өрән аявлы сакланмалыдыгыны айдялды ве хут өзи дәрәдижилик иши билән мешгулланып адамлар барасында шу хили аладаланмагың гөрәлдесини гөрәкәзйәрди. Ине кәбир мысаллар:

1913-нжи йылың майында «Правда» газетиниң редакциясына язан хатында В. И. Ленин шейле диййәр: «Демьян Бедный барасында *тараңдар болмагымы* довам әтдирйәрин. Достлар, адамың говшак тарапына ырсарайжылык билән гараман. Талант—сейрек затдыр. Оны бирсыхлы ве сересаплык билән голдамак гөрәк. Эгер сиз талантлы хызматдашы өз ишинизе чекмесениз, оңа көмәк бермесениз, гүнә газанарсыңыз, ишчилер демократиясының өңүнде улы гүнә (дүрли шахсы «гүнәлериниз»¹ бар болса... олардан йүз әссе улы гүнә) газанарсыңыз»¹.

1920-нжи йылың майында языжы А. С. Серафимовичиң гражданлык уршунуң фронтунда оглы вепат боляр. Шу ажы айралык зерарлы языжа гөвүнлик берип, В. И. Ленин оңа шейле хат язар:

«Сизиң элиңизи иннән пугта гысмагы ве мерт болмагыңызы хем-де рухуңызың мәкәм болмагыны арзув әтмәге маңа ругсат берип... Сизиң ишинизин... өрән гөрәкәдигини хем-де өзүңиздәки агыр гамлары енип гечер ялы ве элиңизи ишден соватмазлыга өзүңизи межбур әдер

¹ В. И. Ленин. Әсерлер, 4 нешир, т. 31, 262 сах.

¹ В. И. Ленин. Әсерлер, 4 нешир, т. 35, 81—82 сах.

ялы, хәзир Сизин үчин гайратын зерурдыгыны менин Сизе өрән айдасым гелйәр»¹.

В. И. Лениннің чепер әдебият ве сунгат хакындакы таглыматы бизиң совет әдебиятымызың гүлләп өсмегин-де өрән улы роль ойнады. Совет Союзының Коммунистик партиясының Меркези Комитети өзүниң чепер әдебият ве сунгат барасындакы чыкаран карарларында хемише В. И. Лениннің гөркезмелеринден угур алды. Бизиң әдебиятымыз хем сунгатымыз партиямызың ве хөкүметимизиң ленинчилик аладасы нетижесинде совет әдебияты дүйәниң иң өнде барян ве иң идеялы әдебиятына өврүлди.

Гөрнүкли совет әдебиятчыларының ве языжыларының—А. В. Луначарскиниң, А. М. Горькиниң, А. А. Фадеевиң, К. А. Фединиң ве башгаларың әдеби дөредижилигиң дүрли-дүрли меселелери хакында язан макалалары, чыкышлары, өз дөредижилик тежрибелери хакында эден гүррүңлери эстетик теорияның өсмегине хем байлашмагына улы гошант болды².

II БАП

ЧЕПЕР ӘДЕБИЯТ ХАКЫКАТЫ ШӨХЛЕЛЕНДИР-МЕГИҢ БИР ФОРМАСЫДЫР

Умуман сунгат, хусусан-да онуң бир гөрнүши болан чепер әдебият жемгыетчилик аңың формаларындан биридир, адамзадың рухы дурмушының специфик кысыларындан биридир. Шу ишин биринжи бабында чепер дөредижилигиң дүрли гөрнүшлерини өз ичине алян, башга бир сөз билен айданында, сунгат хакындакы, сунгатың манысы хакындакы, онуң хакыката болан гатнашыгы хакындакы, чепер дөредижилигиң усулы хакындакы, сунгатың гөрнүшлери хем жанрлары хакындакы таглыматың—эстетиканың йүзе чыкышында ве өсүш тарыхында бир-бирине гаршы эсасы ики угруң боланлыгы гөркезилипди. Бу ерде «эсасы ики угур» дийлип йөне ерден белленилмейәр, чүнки философияның тарыхында болшы ялы, эстетиканың тарыхында хем дине ики хили гарайыш дәл-де, көп дүрли пикирлер, көп дүрли теориялар, көп дүрли гарайышлар болупдыр. Эмма оларың хеммеси бир-бирине гаршы болан ики саны угра, ягны материалистик хем-де идеалистик угра бөлүнйәрлер.

Чепер әдебиятың хакыката болан гатнашыгы меселесинде хем бир-бирине гаршы дурян шу ики эсасы угур, шу ики эсасы гарайыш өрән гадымдан бәри довам эдип гелйәр. Умуман аланында, чепер әдебиятың хакыката болан гатнашыгы хакындакы меселе әдебият теориясының эсасы хем меркези меселесидир. Шу эсасы меселәни чөзмекде чепер әдебият хакындакы таглыматларың хеммеси ёкардакы ики угра, ягны материалистик хем идеалистик угра бөлүнйәрлер.

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, 4 нешир, т. 35, 383 сах.

² Ишин бу бөлүмини язмакда 1961-нжи йылда рус дилинде чыкан «Марксистик-ленинчилик эстетиканың эсаслары» диен китабын структурасы нусга хөкмүнде алынды ве онуң кәбир еринден пейдаланылды.

Эдебиат хем сунгат хакындакы идеалистик таглымат чепер эсерлерин мадды—материал эсасыны инкэр эдйэр. Бу таглымат чепер эсерин, чеперчилик анын илкинжилигини, чепер эсерлерде суратландырылган реал хакыкатын болса икинжилигини тассыклар. Шейлелик билен, чепер эдебиат хакындакы идеалистик таглымат эдеби эсерлере, оларын образларына ве вакаларына хакыката багланышыгы болмадык, онун эсасында йузе чыкмадык, она дахылсыз еке-тэк бир реаллык хокмунде гараяр.

Немец объектив идеалисти Гегелин эстетик гарайышлары эдебиат хем сунгат хакындакы бу идеалистик таглыматын белент дережесидир. Гегель эдебияты ве сунгаты өзунин мешхур «абсолют рухы», онун өз-өзунден өсүш басганчаклары билен баглашдырар.

«Объективин ве субъективин рухда бирлешмесинин икинжи формасы сунгатдыр: хакыката ве дуйгынын йузе чыкышларында ол, дине гаранда, көп дережеде душ гелйэр; онун хас артыкмачлыгы эгер худайын рухуны, болмаса-да, онун (худайын) образыны, сонра болса, умуман, дини хем рухы затлары суратландырмага ымтылмагыдыр»¹.

Чепер доредижилигин идеалистик таглыматы боюнча эдебиат теориясынын—поэтиканын эсасы везипеси-де мешгул болмалы зады-да языжынын я-да шахырын ички дунйэсини, тебигатдан хем-де жемгыетчилик яшайшындан бутинлей узне болан, олардан хич хили дережеде баглы болмадык чепер эсер образларыны өврнемкден ыбарат болуп чыкар. Бу ерде чепер доредижилигинин мөхүм эхмиети, онун адамзат жемгыетинде ойнаган эсасы ролы—дурмуш хакыкатына акыл етирижилик, оны тээден гуружылык укыбы гөзден гайып боляр.

Н. Г. Чернышевский өзунин «Сунгатын хакыката болан эстетик гатнашыклары» («Эстетические отношения искусства к действительности») атлы мешхур диссертациясында эдебията ве сунгата болан идеалистик гарайышлара улы зарба урар. Рус революцион-демократынын бу ажайып эсери бирден-бире Гегелин идеалистик эстетикасынын гаршысына гөнүкдирилен болуп, онда эдебията ве сунгата болан материалистик гарайышлар долы эдилйэр ве көп дурли анык фактларын усти билен ынанчлы делиллендирилйэр.

¹ Гегель, Сочинения, т. VIII. М., 1935, 47 сах.

Н. Г. Чернышевский материалистик философиянын дүзгүнлерине даянып, эдебиятын ве сунгатын эсасы сонрагына, ягны оларын хакыката болан эстетик гатнашыклары барасындакы сорага материалистлерче жогап берйэр. Гегель ве идеалистик эстетиканын бейлеки векиллери тебигатда ве адамзат яшайшында хакыкы гөзеллик өк, ол, ягны гөзеллик, дине адамларын фантазиясы я-да сунгат тарапындан доредилйэр диен болсалар, Н. Г. Чернышевский оларын бу хили гарайышларынын терсине, өзунин «гөзел зат—яшайышдыр» диен гысга, эмма чун манылы тезисини өне сүрийэр. Гегель ве идеалистик эстетиканын бейлеки векиллери чепер доредижилигинин чешмесини адамларын объектив хакыкатда кемлик эдйэн гөзеллигинин устуни етирмек мейиллеринден гөзлөн болсалар, Н. Г. Чернышевский оларын терсине, ол чешмени хакыкатын, яшайын хут өзунде гөрйэр ве реал хакыкатдакы гөзеллиги эдебиат ве сунгат эсерлериндеки гөзелликден хас ёкары хасап эдйэр.

Гегелин эстетикасында гөзеллигинин үч гөрнүши хакында, ягны хакыкатдакы (я-да тебигатдакы) гөзеллик, фантазиядакы гөзеллик ве сунгат эсерлериндеки гөзеллик хакында гүррүн гидйэр. Гегелин идеалистик эстетикасынын ин гөрнүкли векиллеринден бири Фридрих-Теодор Фишер¹ гөзеллик хакында Гегелин пикирлерине эерип, хакыкатдакы (тебигатдакы) гөзеллиги бимаксат, аз вагтлы, дурнукусыз... ве шулара мензеш көп хили етмезчиликтери болан гөзеллик хасап эди, хакыкы гөзеллигинин болса дине адамларын фантазиясынын көмеги билен сунгат эсерлеринде доредилип билинжекдигини ве доредилйэнлигини ыкарар эдйэр. Н. Г. Чернышевский гөзеллик хакында Фишерин эстетик эсерлеринден дегишли мысаллар гетирип, онун бу меселэ идеалистик философия нукдайназарындан гараянлыгыны ве шонун учин-де оларын нэдугрулыгыны, эсассызлыгыны пунктма-пункт субут эдйэр. Хакыкы гөзеллигинин реал дурмушда, тебигатда болянылыгыны, сунгат эсерлериндеки гөзеллигинин

¹ Н. Г. Чернышевский өзунин «Сунгатын хакыката болан эстетик гатнашыклары» атлы трактатында Гегелин эстетик гарайышларынын танкытлаян болса-да, цензурадан этияч эди, онун эсерлерине салгыланман, Фишерин эсерлерине салгыланяр. Трактатын 1888-нжи йылда чыкан учунжи неширинде муны Н. Г. Чернышевскийнин өзи йорите беллеп гечйэр.

болса ондан нусга алнып дөредилейлигини, чепер дөреджиликде хақыкатың, реал дурмушын языжыны, шахыры, художниги ылхамландырың еке-тэк чешмелигини ныптап гөркезмек билен, Чернышевский шейле язар:

«...Шейлеликте, сунгатың, онуң учдантизма хемме эсерлерине дегишли болан биринжи эхмиети тебигатың ве дурмушын гайтадан суратландырыланыгыңдан ыбаратдыр. Хақыкатың дегишли тараптарына ве хадысаларына оларың гатнашыгы-да гравюраның өзи хайсы суратдан алнан болса, онуң шоңа болан гатнашыгы ялыдыр, портретің өз беян эдйән кешбине болан гатнашыгы ялыдыр. Гравюраның суратдан гөчүрилип алынмагы шол суратың эрбет боланлыгы себәпли дәл-де, эйсем хут шол суратың говулыгы себәплидир; шейле-де, хақыкатың сунгат тарапындан гайтадан суратландырылмагы онуң кемчиликлерини юмарламак үчин дәл-де, хақыкатың өзүниң ончаклы говы дәлдиги себәпли дәл-де, эйсем онуң хут говулыгы себәпли гайтадан суратландырылар. Гравюраның өзи суратдан говы боларын өйденок, гайтам чеперчилик тайдан онуң өзи суратдан хас эрбетдир; шейле-де, сунгат эсерлериниң өзи хич хачан хақыкатың гөзеллигине я-да белентлигине етип биленок; эмма сурат бир боляр, оны дине шол суратың гойлан ерине, безейән галереясына баран адамлар сынлап хезил эдинип билйәрлер; гравюра йүзлерче экземплярда бүтин дүйә ййрар, оны хер ким ислән вагтында, өз отагындан чыкман, өз отуран диванындан турман, өз ектайыны чыкарман сынлап билйәр; шейле хем предмет, хақыкатдагы гөзел зат хер киме ве хер хачан етдирип дурмаяр; онуң өзи сунгат тарапындан гайтадан суратландырылан (говшак, гөдекси, солак, ол догры, эмма хер ничик-де болса гайтадан суратландырылан) соң, хер киме ве хер хачан етдирийәндир. Портретің өзи бизе гимматлы хем мәхрибан адамдан чекилип алынар, өзи-де онуң йүзүндәки кемчиликлери юмарламак үчин дәл-де (ол кемчиликлер билен бизиң нәме ишимиз бар? Олар бизе билдирибем дуранок я-да мәхрибан), эйсем хатда ол адамың өзи хақыкат йүзүнден бизиң гөзүмизиң алнында отурмадык вагтда-да онуң йүзүне середип сынлап отурмагымыза мүмкинчилик дөретмек үчин алынар; сунгат эсерлериниң-де максады ве эхмиети шонуң ялыдыр: олар хақы-

каты дүзетмейәрлерем, тимарламаярларам, йөне оны гайтадан дөредйәрлер, онуң өзезини тутужы болуп хызмат эдйәрлер»¹.

Н. Г. Чернышевский, умуман, сунгат теориясына, хусусан-да гөзеллик меселесине өзүниң материалистик гарайышларыны хас айдың, хас анык беян этмек үчин дурмушын хер тарапындан ёкардакы ялы көп санлы мысаллар гетирйәр. Адамың хут өз йүз кешби хем-де онуң сураты (портрети) ве оларың бир-бирлерине болан гатнашыклары—мунуң өзи дашдан гаранында өрән сада бир зат ялы болуп гөрүйәр. Эмма шу сада, өрән йөнекей бир мысалың үсти билен рус революцион-демократы эстетика дегишли болан иң мөхүм меселәни чөзйәр. Шу мөхүм меселәниң хас дүшнүкли болмагы үчин өзүмизден бир мысал алалын.

Магтымгулы адындакы Түркмен дөвлет опера ве балет театрында Түркменистаның халк артисткасы Аннагүл Аннагулыева Зөхрәниң ролуны («Зөхре—Тахыр» операсында) ерине етирийәр. Ол өзүниң ариялары ве сахнада эдйән херекетлери билен сөйгүлисинден айра дүшен хем-де шол зерарлы хасрат барыны чекйән бир яш гызың—Зөхрәниң кешбини томашычыларың гөзүниң өңүне гетирйәр. Биз онуң мылайым сесине гулак асырыс, нәзик херекетлерине сын эдйәрис, өз ролуны онат ерине етирмегиниң хатырасына, оңа миннетдарлык хөкмүнде эл чарпышырыс, белли-белли халатларда биз онуң өзүмизе таныш бир артисткадыгыны-да унудып, өзүмизи хақыкатдан-да ышк одуна көән Зөхрәниң нәхили хасратлы ягдайлары башындан гечирйәнлигини хут өз гөзи билен гөрән шаят кимин дуйярыс... Эмма велин, бизиң өңүмизде Зөхре ёк, биз сахнада оңа «өйкүйән», онуң ахыналасыны уссатлык билен беян эдип берйән артистканы гөрйәрис. Хақыкы Зөхрәниң өзүни биз Молланепесиң дессанында хем гөрмейәрис, эмма онуң эсерини оңап, улы леззет алярыс. Биз бу ерде Зөхрәни сунгат эсерлериниң айры-айры кысымларында (операда ве эпосда) гөрйәрис. Эйсем болса, хақыкы Зөхре ниреде? Ол дурмушда, яшайышда, оны адамзат яшайшының белли бир тарыхы дөври дөредидир. Эгер биз оны—хақыкы Зөхрәни, өзү-

¹ Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности. ОГИЗ, М., 1948, 109—110 сах.

ниң чын йүректен сөйгөн йигидинден еди йыллап айра дүшмәгә сезевар эдилен ве узак дөврүн довамында гөзяшыны кепетмән, гайгы-гам, хасрат ичинде багрыны паралап гүн гечирйән Зөхрәни—онун хут өзүни гөрөн болсак, онун налаларыны диллән болсак, гөр, ол бизе нәхили тәсир эдерди!

Гегелиң, Фишерин гарайшында бизиң халк артист-камыз—Аннагүл Аннагульева (эдил шунуң ялы-да Молланепесиң «Зөхре—Тахыр» дессанының баш гахры-манларындан бири болан Зөхре хем) өзүнде энчеме ет-мезчиликлери саклан хақыкы Зөхрәниң (адамзат яшай-шының анык бир дөврүнде белли бир социал арагат-нашыклар тарапындан дөредилән Зөхрәниң) адамларың фантазиясы аркалы сунгат эсерлеринде шол етмезчи-ликлери дүзедилән ве хас гөзеллешдирилән образыдыр. Оларың пикириче, артистка хақыкатдакы Зөхредән ёка-рыдыр, реал хақыкат—тебигат ве адамзат дурмушы сун-гат эсерлериндәки ялы гөзеллиги дөредип билмейәр. Идеалистик эстетиканың векиллери (Гегель, Фишер ве бейлекилер) «тебигатда (дурмушда, яшайышда) гөзел-лик өрән сейрек душ гелйәр, тебигатдакы гөзеллик би-максат, төтәнлейин гөзеллик боляр; тебигат гөзеллиги аз вагтлайын, гелди-гечер гөзелликдир, хақыкы гөзеллик абсолют гөзелликдир, тебигатда болса бейле абсолют гөзеллик болмаяр, оны дине сунгат эсерлеринде гөрмек мүмкинди... Шу себәплере гөрә, тебигатдакы гөзеллик сунгат эсерлериндәки ялы оңат ве дурнуклы болуп бил-мез...» дийип айдярлар.

Н. Г. Чернышевскиниң гарайшында болса, онун эсерин-ден бизиң ёкарыда гетирән мысалымыздан гөрнүши ялы, сахнадакы ве дессандакы Зөхрелер хақыкы Зөхрәниң нусгасы болуп дурярлар.

Н. Г. Чернышевский гөзеллигиң хемишелик дәлдиғини, «гөзеллик» хақындакы дүшүнжәниң дүрли-дүрли боля-лығыны хер хили мысалларың үсти билән айратын ныг-тап гөркезйәр. Бахар мөвсүминде өсүмлик дүнйәси жан-ланяр, яшыл япраклара бүренйәр, гүллейәр хем-де өзү-ниң ажайып гөзел гөрнүшине гирйәр. Гүйз мөвсүминде онун бу гөзеллиги галмаяр. Эмма бу ягдайың өзи, рус революцион-демократының гарайшына гөрә, өсүмлик дүнйәсиндәки гөзеллиги инкәр этмейәр, ол гөзеллик сун-гат эсерлериндәки гөзеллигиң асыл нусгасы болуп дуряр.

Адамлар хақында хем эдил шунуң өзүни айтмак мүмкин-дир. Яш йигидиң я-да яш гызың гөзелликлери хемишелик болмаяр, гарран вагтларында оларда өңки гөзеллик галмаяр. Бу ягдайың өзи-де ынсанда гөзеллик ёк я-да сунгат эсерлериндәки гөзеллик ынсандакы хақыкы гөзелликден ёкарда дуряр диен нетижәни чыкармага эсас бермейәр. Гызың яш вагтында чекдирән сураты (портрети) онун яшлык гөзеллиғини саклаяр, ол гарран вагты хем өзүниң бир вагткы гөзеллиғини шол суратда гөрүп билйәр. Мунун сунгат эсерлериндәки гөзеллиғин реал хақыкатдакы гөзелликден артыкмач тарапыдыр. Эмма асыл нусга меселесине геленде ынсан гөзеллиғи ене-де өндедир, ол сунгат эсерлериндәки гөзеллиғиң ха-мырмайсы болуп дуряр.

«Гөзеллик» дүшүнжесиниң дүрли социал гатлақлар-да айры-айры болянылығы хақында гүрүн ачып, Н. Г. Чер-нышевский шейле язәр:

«Оба яш йигидиниң я-да оба гызының улы иште, йөне вели, элбетде, халыс гүйчден гачырян ағыр иш дәл-де, етерлик ишли болуп, бол-телкиликде яшамагының нети-жеси йүзүниң ренкиниң тәзелиғинде ве бүтин янагының гызарып дурмагында болар—йөнекей халкың дүшүнже-сине гөрә, мунуң өзи гөзеллиғиң биринжи шертидир. Көп ишләп, шол зерарлы-да сагдын беденли болан оба гызы-ның нахары тейли боланда, ол етерлик этли-ганлы болар —мунуң өзи-де оба гөзелине зерур шертдир... эгер оба гызы ёғын болса, онун өзи кеселлилиғиң бир гөрнү-шидир, «пөвхелиғиң» аламатыдыр, чүнки аша ёғынылығы халк кемчилик дийип хасаплаяр; оба гөзелиниң элже-газлары ве аяжыклары кичижик болуп билмез, себәби ол көп ишлейәр... Аристократ гөзели барада иш дүйбүн-ден башгачадыр: өзүнден телим арка онун озалкы несил-лери эллерини ише дегирмән яшап гечипдирлер; херекет-сиз яшайыш дурмушында ган эл-аяклара аз баряр; несил тәзелендигиче онун эл-аякларының мускуллары говшаяр, сүнклери барха инчелйәр; бу затларың хемме-синден гелип чыкмалы зерур нетижәниң өзи кичижик эл-аяк болмалыдыр—буларың өзи жемгыетин дине бир ёкары сынпларына дегимшли болуп гөрүнйән яшайшың—физики зәхметсиз яшайшың аламатыдыр; эгер аристо-крат аялың эл-аягы улы болса, онда мунун өзи я-ха онун беден гурлушының бетгелшиклиғиниң я-да онун га-

дымы оңат машгаладан дәлдігінің аламатыдыр»¹.

Биз ёкарда Н. Г. Чернышевскийнің эстетик категорияларын дине бири, яғны гөзеллік категориясы хақындақы гарайышлары билен танышдық. Бу меселеде ол Гегелиң идеалистик гарайышларына гаршы гидип, оны танкытлап, өзүнің материалистик гарайышларыны беян эдйёр. Онуң «гөзел зат яшайышдыр» диен тезисини биз ёкарда гетирипдик. Ол өзүнің бу кесгитлемесини хас анык-лашдыряр. «Яшайыш бизиң дүшүнжелеримиз боюнча нәхили болмалы болса, оны шол гөрнүште хайсы жандарда биз гөрийән болсак, шол жандар гөзелдир; өзүнде яшайшы гөркезийән я-да яшайшы бизиң ядымыза саяян зат гөзелдир»¹.

Шу кесгитлемеден Н. Г. Чернышевскийнің гөзеллиге яшайыш, дурмуш хөкмүнде гаранлығы, дурмушдан дашарда онуң гөзеллік гөзлемәнлиги айдың болуп дуряр. Мунуң өзи Гегелиң ве Фишеринң идеалистик эстетикасының гаршысына гөнүкдирилен улы зарбадыр хем-де беййик демократың материалистик эстетиканың өсүш тары-хындақы улы хызматыдыр.

Эстетиканың белентлик (возвышенность), комиклик (комическое), трагиклик (трагическое) ялы мөхүм меселелерине-де Н. Г. Чернышевский, гөзеллік меселесине гарайшы ялы, материалистик нукдайназардан гарап, бу меселелер боюнча хем Гегели, Фишери танкыт эдйёр.

Идеалистик эстетиканың гаршысына гөрешмек билен Н. Г. Чернышевский өзүнің шу эсери билен битеви бир материалистик эстетик системасыны дөрөдйёр. Ол В. Г. Белинскиниң өмрүнің ахыркы йылларында язан ажайып ишлеринде өңе сүрен эстетик пикирлерини довам этдирйёр хем-де олары өсдүрйёр. Н. Г. Чернышевскийниң бу иши язмагы, чап эдип чыкармагы, ылайта-да оны диссертация хөкмүнде көпчүлик өңүнде горамагы, элбетде, гаршылыксыз ве гөрешсиз болмады. Өтен асырың икинжи ярымында—Н. Г. Чернышевскийниң шу ишиниң язылан дөврүнде—Россияда Гегелиң ве Фишеринң эстетик ишлери өрән гинден яйрапды хем-де оларың эстетик гарайышларының

тарапдары көпди. Шонуң үчин хем Н. Г. Чернышевскийниң Гүнбатар Европа юртларында хем-де Россияда хөкүм сүрүжи эстетик гарайышларың гаршысына бу хили батыргай чыкыш этмеги идеалистик эстетиканың тарапдарларында улы нәгилелик дөрөдйёр. Олар хер хили ёллар билен материалистик эстетиканың тәсирини бөк-демөге чалышярлар, Гегелиң эстетикасыны болса сунгата дегишли хемме меселәни чөзен бир таглымат хөкмүнде суратландырярлар.

Бу ерде бир зады айратын белләп гечмек герек, ол-да болса Н. Г. Чернышевскийниң Гегелиң эстетикасыны бүтинлей инкәр этмән, онуң дине идеалистик эсасына зарба уранлыгындан ыбаратдыр. Өз эстетик теориясының Гегелиң эстетик теориясына философик тайдан гапма-гаршы дурянлығыны гөркезмек билен бир вагтың өзүнде, Н. Г. Чернышевский шейле язяр: «Сунгата биз тарапдан кабул эдилйән гарайшың өзи иң тәзеки немец эстетиклериниң кабул эдйән гарайышларындан гелип чыкяр хем-де хәзирки заман ылмының умумы идеялары тарапындан угрукдырылян диалектики процесинң үсти билен шол гарайышлардан дөрөйёр»¹.

Г. В. Плеханов өзүнің чепер эдебият ве сунгат хақындақы ишлеринде, шу ишинң биринжи бабында гөркезилиши ялы, рус революцион-демократларының материалистик эстетикасыны хер хили реакцион хужүмлерден, оны ёймак угрундақы эдилен сынанышыклардан горап сакляяр хем-де оны өсдүрйёр. Ол өзүнің «Адрессиз хатлар» диен эсеринде чепер эдебиятын хем сунгатың жемгыетчилик бир хадыса болуп, оларың хер бир эсериниң адамзат дурмушы билен айрылмаз баглыдыгыны, онуң шөхлеленишидигини көп дүрли тарыхы фактлар билен субут эдйёр. Г. В. Плеханов тарыхы идеалистик нукдайназарындан гарамагың гаршысына, оңа (тарыха) материалистик нукдайназарындан дүшүнмек принципини гоюп, эдебият хем сунгат хадысаларына-да шу принцип эсасында анализ берйёр.

«Жемгыетчилик хадысаларының хеммесине гарайышым ялы, өзүмиң сунгата-да тарыхы материалистик

¹ Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности. ОГИЗ, М., 1948, 10—11 сах.

² Шол ерде, 10 сах.

¹ Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности. ОГИЗ, М., 1948, 113 сах.

дүшүнмек нукдайназарындан гараяндыгымы мен бу ерде икиржиңленмән айдып билерин»¹.

Плехановың дүшүндиришине гөрә, дашкы дүнйәнің, реал хақыкатың тәсири аркалы адамда дуйгы хем пикир пейда болан вагтында сунгат башланяр ве ол адамда дөрән шол дуйгы хем пикире белли бир чепер беян эди-жилик, обаразлылык формасыны берйәр. Чепер беян эди-жилиги—образлылыгы Плеханов сунгатың ве әдебиятың тапавутландырыжы айратынлыгы, аламаты хасаплайр.

«Адрессиз хатларда» Г. В. Плеханов илкидурмуш жемгыетинде сунгатың гелип чыкышы хақында гинден гүррүң эдип, оны илкидурмуш адамларының яшайыш үчин тебигатың гаршысына алып баран узак вагтлы гөрешлери, оларың нәхили тебигы ве географик шертлер-де дурмуш гечиренликлери, жемгыетчилик хем өнүмчи-лик ягдайлары билен дүшүндирйәр. Ол сунгатың тары-хына, онуң айры-айры гөрнүшлериниң гелип чыкышына материалистик философияның нукдайназарындан гарап, бу меселелере идеалистик эстетиканың гарайышларыны танкыт әдйәр.

Әдебият хем сунгат меселесине материалистик хем идеалистик гарайышлар хақында ёкарда ады гөркезилен эсеринде Г. В. Плеханов шейле язар:

«Эмма шол гапма-гаршылыгың өзи нәме? Онуң өзи нәхили элементлерден ыбарат? Онуң өзи ики элементден ыбарат болуп, бириси тарыха идеа-листик гарайыш дийлип, икинжиси болса оңа материа-листик гарайыш дийлип атландырылар. Адамларын ягдайы үйтгешенсоң, ызысүре оларың психикасы үйтге-йәр диен вагтында-да Тэн² материалист болуп дуряр-ды, шол Тәниң өзи адамларын ягдайыны оларың психи-касы кесгитлейәр диен вагтында болса, онуң XVIII асырың идеалистик гарайшыны гайталап дурдугы бол-ярды. Әдебиятың ве сунгатың тарыхы барада онуң хас шовлы пикирлериниң болса шол идеалистик гарайшын-дан гелип чыканлыгыны гошмача айдып отурмагың ге-реги бир бармыка?»

«Эгер-де бир халкың тебигаты онуң тарыхы өсүши ар-калы дөрән болса, онда онуң шол өсүшиң илкинжи двига-

тели болуп билмәндиги әшгәрди. Мунуң болса милли ру-хы тебигатың сураатландырмасы болан әдебиятың өзи шол тебигаты дөреден шол тарыхы шертлериң мивесидир диен нетиже чыкяр. Диймек, шол халкың әдебиятыны бизе адамың тебигаты-да, шол халкың хәсиети-де дүшүн-дирмән, эйсем онуң тарыхы ве онуң жемгыетчилик гур-лушы дүшүндирйәр...»¹ дийип, ол ишиниң башга бир еринде беллейәр.

Г. В. Плеханов өзүниң «Сунгат ве жемгыетчилик дур-муш» («Искусство и общественная жизнь») атлы мака-ласында әдебият хем сунгат хақында «Адрессиз хатлар» эсеринде беян эден пикирлерини довам әдйәр хем өсдүр-йәр. Ёнки эсер ялы бу макала хем чекишме хәсиетинде язылан бир эсердир. Бу ишиң башында Г. В. Плеханов сунгатың жемгыетчилик дурмушына гатнашыгы бара-сында бири-бирине гапма-гаршы ики саны гарайшың барлыгыны ве онуң өң хем боланлыгыны ныгтап гөркез-йәр. Олардан биринжиси жемгыет языжы я художник үчин дәл-де, языжы хем художник жемгыет үчиндир, сунгат адам аңының өсмегине, жемгыетчилик гурлушы-гың оңатланмагына көмек этмелидир диййән болса, икин-жиси әдебията ве сунгата болан бу хили гарайшы инкәр эдип сунгат өзбашынадыр, онуң өзи бир максатдыр, оны хайсы-да болса башга бир матлаба етмек үчин гурал эдинмек чепер эсериң мертебесини ашак дүшүрмекдир диййәр.

Бу гарайышларың биринжиси рус революцион-демо-кратларының—В. Г. Белинскиниң, Н. Г. Чернышевски-ниң, Н. А. Добролюбовын материалистик эстетик гара-йышлары болуп, олары Г. В. Плеханов өзүниң шу эсеринде ве эстетика боюнча язылан бейлеки ишлеринде гораяр, довам этдирийәр хем өсдүрийәр. Буларың икинжи-си әдебият ве сунгат меселелерине идеалистик нукдай-назарындан чәмелешйән, «теркидүнйәлиге» дүшен реак-цион буржуаз әдебиятчылары хем философлары болуп, Плеханов оларың гаршысына узак йыллар довамында гайдувсыз гөреш алып барды.

«Сунгат сунгат үчиндир» диен реакцион теорияның гаршысына рус революцион-демократлары улы зарба урупдылар, Г. В. Плеханов өзүниң шу эсеринде шол

¹ Г. В. Плеханов. Письма без адреса. Искусство и общест-венная жизнь. М., 1956, 5 сах.

² Тэн Ипполит (1828—1893)—француз буржуаз әдебиятчысы хем тарыхчысы.

¹ Г. В. Плеханов. Письма без адреса. Искусство и общест-венная жизнь. М., 1956, 43—44 сах.

зарбаны хас гүйчлендирйэр. Рус хем-де Гүнбатар Европа (хусусан-да француз) эдебиятларының айры-айры ядыгэрликлерини анализ этмек эсасында, Плеханов ёкарда ады гөркезилен реакцион теорияны, онуң тарап-дарларыны, француз хем рус декадентлериниң идеалистик эстетик гарайышларыны хер тараплайын танкытлап, оларын ылма гаршы манысыны йүзе чыкарыр ве олары улы гүйч билен паш эдйэр.

Декадентлерин эстетикасындакы идеясызлыгын, дурмушдан үзнелигин, умытсызлыгын теркидүйәлигин оны идеализме алып барянлыгыны гөркезип, рус марксисты шейле языр:

«Идеяның өзи хақыкы дүйәден айратынлыкда яшан бир зат дәлдир. Хер бир адамың идея запасы онуң шол дүйә өз гарайышлары аркалы кесгитленйэр хем байлашяр. Шоңа гөрә-де, онуң шол дүйә болан гарайышлары өзүниң «мен-менини» «ялңыз реаллык» дийип хасап этмегинден эмеле гелен болса, онуң өзи идеялар бабатында хөкман галындысыз гарып болуп галяр. Ол адамда идеяларын ёклугы-ха бейледе дурсун, әйсем, иң эсасы, олара акыл етирмәге мүмкинчилиги-де ёк. Ине, онсоң, адамларын нан болмансон елмик ийишлери ялы, олар хем айдың идеялары болмансон, идеяларын думанлы үмлешмелери билен, мистицизмден, символизмден ве песе гачмаклык заманыны хәсиетлендирйән бейлеки «измлерден» сусулып алнан дүрүшделер билен оңшук эдйэрлер. Гысгасы, суратчылык чеперчилигинде бизиң озал беллетристикада гөрөн затларымыз гайталаняр: реализм өзүниң ички манысызлыгы жәхтли песе дүййәр: идеалистик реакция дабараланяр.

Субъектив идеализм хемише бизиң «менимизден» башга хич хили үйтгешик реаллык ёкдур диен пикире даянярды...»¹

Мәлим болшы ялы, Георгий Валентинович Плеханов мешхур философдыр хем марксизмнң пропагандистидир. Ол өзүниң эстетик ишлеринде хем марксизм дүзгүнлеринден угур алып, идеология ишинин бу мөхүм участогында олары (марксизмнң дүзгүнлерини) дөрөдижиликли ула-нып билмегин гөрелдесини гөркезди ве марксистик эстетиканың өсмегинде улы роль ойнады. Плеханов өзүниң

эстетик ишлеринде чепер эдебиятын ве сунгатын жемгы-етчилик дурмушда хем-де сынпы гөрешде гүйчли бир яраг болуп, пролетариата улы көмек этмелидигини айратын ныгтап гөркезипди.

Шу ёкарда айдыланлардан гөрнүши ялы, материалистик эстетика идеалистик эстетиканың терсине болуп, хақыкатын, реал дүйәниң *илкинжилигини*, чеперчилик аның—эдебият ве сунгат эсерлериниң *икинжилигини* ык-рар эдйэр.

Материалистик эстетиканың гарайышында сунгат адамларын реал хақыкаты беян этмеклериниң хем-де оңа акыл етирмеклериниң иң мөхүм гуралларындан биридир. Жемгыетчилик аның бейлеки формалары ялы, сунгат хем жемгыетчилик дурмушын адамларын анында суратландырылмасыдыр. Эмма сунгат хақыкаты суратландырып гөркездегин специфик—онуң хут өзүне махсус болан, өзболушлы бир формасыдыр ве онуң өзүне дегисли, оны идеологияның бейлеки гөрнүшлеринден тапавутландырыжы айратынлыгы бардыр.

Материалистик эстетиканың теоретик эсасы диалектики ве тарыхы материализмдир. Эстетиканың эсасы меселесини, ягны сунгатын хақыката гатнашыгы хақындакы меселәни чөзмекде материалистик эстетика марксистик философик материализмнң дүзгүнлерине даяняр. Марксистик-ленинчилик эстетика адамзадың узак асырлар довамында дөрән хем өсен хемме эстетик пикирлериниң иң оңат тарапларыны өзүнде бирлешдирйән бир эстетик системадыр, чепер эдебият хем сунгат хақындакы таглыматын иң белент дережесидир.

Сунгатын дүрли-дүрли гөрнүшлери боляр, оларын хер хайсысының өзүне махсус айратынлыгы-да бар. Мысал үчин, саз сунгаты, сураткешлик сунгаты, танс сунгаты ве шулара мензешлер. Саз сунгатында хер хили еслер ве олары дөрөдйән гураллар уланялар. Сураткешлик үчин хер хили реңклер хем гураллар герек. Чепер эдебият сөз сунгатыдыр, онуң эсасы гуралы, «илкинжи элемент» (М. Горький) сөздүр.

Биз «эстетика» диен сөзден умуман сунгат хақындакы, онуң хемме гөрнүшлери хақындакы таглыматы—ылмы дүшүнйәрис. Чепер эдебият хақындакы таглымата болса «Эдебият теориясы» я-да «поэтика» дийилйәр. сунгатын айры-айры гөрнүшлерини өвредйән таглыматлар ол хақдакы умумы таглыматын, ягны эстетиканың дүзгүн-

¹ Г. В. Плеханов. Письма без адреса. Искусство и общественная жизнь. М., 1956, 213—214 сах.

леринден угур алярлар. Шу айдыланлардан эдебиат теориясы билен эстетиканың хем бир-бирине гатнашыгы мәлим боляр. Чепер эдебията дегишли болан меселелери чөзмекде, чепер эдебиат эсерлерини анализ этмекде эдебиат теориясы марксистик-ленинчилик эстетиканың принциплеринден угур аляр хем оңа даяняр.

Чепер эдебиат хакындакы марксистик-ленинчилик таглымат—эдебиат теориясы өзүниң объектине, ягны эдебията жемгыетчилик идеологияның специфик бир формасы хөкмүнде гараяр. Бу гарайыш боюнча чепер эдебиат адамзат дурмушының—яшайшының хемме дөврүнде—илкидурмуш дөврүнден башлап, тә бизиң заманамыз ченли—адам аңында хакыкатың шөхлеленмегиниң формаларындан бири болуп гелендир.

Ёкарда гөркезилиши ялы, хер бир эсериң мазмуну реал хакыкатдыр, адамзат дурмушыдыр. Башга бир сөз билен айданында, чепер эдебиятын хер бир эсери дашкы дүйнениң, адамзат яшайшының языжының келлесинде шөхлеленмегиниң нетижесидир, онуң мивесидир. Бу ерде дине бир реалистик усулда язылан эсерлер гөз өңүнде тутулман, чепер дөредижилигиң хемме ве хер дүрли эсерлери гөз өңүнде тутуляр. Чепер эдебиятын, халк дөредижилигиниң хейсы бир эсерини алсан-да,—гой ол барып ятан хыялы—фантастик гөрнүшде болсун, тапавуды ёк,—дашкы дүйнениң адам аңына эден тәсиринден үзне дәлди, шонунң нетижесидир.

Бизиң дессанларымызда, бейлеки фольклор эсерлеринде адамларын хайванлара, жансыз затлара йүз тутян ерлерине көп душ гелйәрис, оларда хайванлар адам дилине, адам хайван «дилине» дүшүнйәрлер. Бу фактлар адамзадың узак гечмишинден хабар берйәрлер. Догрудан-да, гадымы ярым вагшы адамлар бу затлара ынаныпдырлар. Тебигат хадисалары хакында, өз дашларыны гуршап алан жанлы хем жансыз затлар хакында өрән ужыпсыз дүшүнжеси болан ярым вагшы адамлар олары өзлерине меңзедипдирлер, «адамлашдырыпдырлар» ве олары өзлери ялы хасап эдипдирлер.

«...Тебигат яшайшының, өсүмликлер ве хайванат яшайшының адамзат яшайшындан дүйпгөтер тапавутлыдыгы барада ылым адама дүшүнже берйәр. Вагшы я-да ярым вагшы адам өзүниң гөс-гөни билйән яшайшындан, адама махсусдыр өйдйән яшайшындан башга яшайшы гөз өңүне гетирип билмейәр; ол даракты-да адам ялы

геплейәндир, дуйяндыр, леззет аляндыр ве гынаняндыр өйдйәр; хайванлар хем адам ялы дүшүнжели херекет эдйәндир—оларын өз диллери бардыр өйдйәр; хатда оларын адам дилинде геплемейәндиклериниң себәби-дине оларын эсерлигидир ве геплешенлеринден геплемәндыммак билен көп вагт утмага умыт эдйәндирлер өйдйәр. Ол деряның, гаяның яшайшыны-да эдил шонун ялыдыр өйдүп пикир эдйәр: гая диениң өзи акылыны ве дуйгусыны йитирмән саклан, даша өврүлен улы пәлвандыр; деря диениң өзи сув худаы, сув перишдеси, сув эеси ялы әпетдир өйдйәр...»¹

Чепер дөредижиликде адамзат тарыхының дүрли дөврлери, хер бир дөвүрдәки дүйнәгарайышлар—тебигы хадисалара дүшүнйиш дережелери гөркезийәр. Шонун үчин хем дашкы дүйнениң оларын келлесинде шөхлелениши хемише бир ягдайда, бир дережеде болман, дүрли-дүрли боляр. Хәзирки заманда чеперчилик серишдеси хөкмүнде эдеби эсерлерде адамлар хайванлара, жансыз затлара йүз тутярлар. Эмма илки дурмуш адамларының хакыкы дүшүнжелери шейле болупдыр, ёкарда гөркезилиши ялы, олар оңа хакыкатдан хем ынаныпдырлар.

Адамзадың ыкдысадыети дынгысыз өсйәр, шунун нетижесинде оларын аңы-дүшүнжеси-де кем-кемден артяр. Адамларын хакыката акыл етириш укыплары нәхили дережеде болса, оларын чепер дөредижилинде хакыкатың шөхлелениши-де шол дережеде боляр.

Эгер биз сынпы жемгыети назарда тутсак, онда чепер дөредижилик башга бир хәсиетде—сынпы хәсиетде боляр, ол хайсы-да болса бир сынпың идеологиясыны беян эдйәр. Сынпы жемгыетде чепер эдебиат сынплар арасындакы гөрешиң ярагына өврүйәр. Реакцион мазмунлы эдебиат хемише сахнадан дүшүп барян, өзүниң соңкы гүнлерини башындан гечирйән реакцион жемгыетчилик гүйчлере хызмат эдйән болса, өңде барыжы прогрессив мазмунлы эдебиат хемише прогрессив жемгыетчилик гүйчлерин бәхбидини гораяр, олара хызмат эдйәр, реакцион жемгыетчилик гурлушыгының, реакцион идеологияның гаршысына барлышыксыз гөреш алып баряр. Мунун өзи чепер эдебиятын өз мазмуныны реал хакыкатдан алянлыгыны, ол мазмуның жемгыетчилик дурмушда,

¹ Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности. ОГИЗ, М., 1948, 32 сах.

«сынплар арасындагы гөрөшдө улы роль ойнаанлыгыны гөркөзөйөр.

Ене-де ёкарда гозган меселәмизе доланалың. Биз адамың келлесинде дөрөйән аң, хер хили пикир дашкы дүйнөнүн шөхлеленмесидир дийип айтдык. Бу догрудыр. Эмма шу аның, ягны дашкы дүйнөнүн тәсири нетижесинде дөрөйән адам аңының хақыкатың—дашкы дүйнөнүн догры шөхлелениши болуп-болмазлыгы айры меселедир. Илкидурмуш адамлары тебигат хадысаларына догры дүшүнүп билмәндирлер, шонуң үчин-де оларын аңында хақыкатың догры шөхлеленмеги мүмкин дәл, биз бу хакда ёкарда айдып гечдик. Сынпы жемгыетде болса ягдай башга хили боляр. Хер бир языжы реал хақыката өз сынпының нукдайназарындан гараяр. Эгер шол сынп жемгыетчилик дурмушда реакцион роль ойнаян болса, языжының-да дөрөдигилиги реакцион хәсиетде боляр¹. Языжы өз сынпының бәхбидини горамакчы болуп, дурмуш хақыкатындан узаклашяр, оңа объектив гарап билмән, оны ёюп гөркөзөйөр. Шейле ягдайда языжының эсеринде дурмуш хақыкаты нәдогры шөхлеленйәр.

Шу хили ягдай декадентлерин дөрөдигилигинде хас айдың йүзе чыкяр, биз муңа ёкарда Г. В. Плехановын «Сунгат ве жемгыетчилик дурмуш» атлы эсеринден хәснетли хем дегерли мысаллар гетирипдик.

Чепер әдебиятын мазмуну, жемгыетчилик дурмушдакы тутян орны хақында гүррүң гиденінде, олар дүшүндирилгенде, марксизм классыкларының базис хем надстройкa хақындакы таглыматларындан ве В. И. Ленинн шөхлелендириш теориясындан (теория отражения) угур алынмалыдыр. В. И. Ленинн шөхлелендириш теориясы материалистик акыл етириш теориясыдыр. Бу теория боюнча аң, пикирленмек бизден дашарда ве bize баглы болмаздан яшаян дашкы дүйнөнүн адамың келлесинде шөхлеленмесидир. В. И. Ленин шейле язяр:

«..Бизден дашарда затлар бар. Бизин бейнә орнашдырмаларымыз ве гөз өңүне гетирмелеримиз — ол зат-

¹ Бу хемише бейле болуп дурмаяр. Кәбир реалистик языжылар өзлеринин тебигы талантларының гүйжи билен хақыкаты догрудың баян этмек нетижесинде өз сынпының дүйнәгарайшының терсине, дурмушы өзүнн кануны өсүш херекетинде гөркөзипдирлер. Баян әдипдирлер. Бейик француз реалисти Бальзагын дөрөдигилиги шейле ягдайың айдың мысалыдыр

ларың образларыдыр. Бу образларын барланылмагы, хақыкы затларын ялан затлардан пархландырылмагы практика аркалы газаныляр»¹.

Дашкы дүйнә, реал хақыката акыл етирмеклик сызмаклықдан башланяр.

Тен дуйгусындан абстракт пикирленмеклиге ве ондан хем практика гечилйәр. Адамың хақыката акыл етиришинин диалектики ёлы В. И. Ленин тарапындан шейле формалашдырыляр:

«Жанлы сынламадан абстракт пикирленмә тарап ве ондан практика тарап гидилйәр—хақыката акыл етирмәнин, объектив реаллыга акыл етирмәнин диалектики ёлы ине шейледир»².

Марксистик-ленинчилик философияның шу дүзгүни жемгыетчилик аңының бир гөрнүши болан чепер әдебията хем дегитилиди. Реал хақыката чеперчиликли акыл етирмекде хем тен дуйгусы илкинжи чешмедир. Эмма реал хақыкаты, дашкы дүйнәни сызмаклык, дуймаклык билен иш тамамланмаяр.

Акыл етирмеклигин бейлеки формаларында болшы ялы, чепер әдебиятта хем тен дуйгусындан соң «абстракт пикирленмеклиге», ягны умумылашдырмаклыга гечилйәр. Мунуң өзи чеперчиликли акыл етирижилгин икинжи басганчагыдыр. Умуман сунгатда, шуңуң билен бирликде чепер әдебиятта хем, умумылашдырыжылык өрән улы әхмиете едир, чүнки чепер әдебиятта умумылашдырмак диймек реал хақыкатың хадысаларыны сызмаклықдан пикирленмеклиге, идея гечмек диймекдир. Чуннур идеялы болмаклык болса, хер бир чепер эсерин хөкманы шертидир.

Шейлелик билен, дашкы дүйнә, реал хақыкат языжының дуйгы органларына тәсир этмек билен, оларда тен дуйгусыны эмеле гетирйәр, тен дуйгусының нетижесинде пикирленме, аң, идея дөрөйәр. Языжының дурмуш хадысалары хақындакы пикиринин, гөз өңүне гетирмелеринин догрудыгы я-да нәдогрудыгы болса жемгыетчилик практика билен кесгитленйәр. Мунуң өзи хер бир чепер эсерин мазмуну хақыкы реал дурмушдан гелип чыкяр диймекдир.

Марксистик философик материализм аң билен мате-

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, т. 14, 112 сах.

² В. И. Ленин. Эсерлер, т. 38. Дөрдүнжи неширден тержиме. Туркменистан дөвлет неширляты, Ашгабат, 1962, 176 сах.

рияның бир-бирине болан гатнашыгыны илкинжи гезек ылмы тайдан дүшүндирди. Ана материядан өнөн зат хөкмүндө гарамак билен бирликде, марксистик философ материаллизм объектив хаыкаты үйтгетмекде онуң актив ролуның бардыгыны ныгтап гөркезийэр. Озүниң гелип чыкышы боюнча аң икинжи болса-да, ол дурмушың суратландырылмасы хөкмүндө эмеле гелмек билен, соңра реал хаыкаты, дурмуша өз тәсирини етирийэр, дурмушы янадан гурмактыга актив гатнашар, дурмушың өсмегине я көмек эдийэр, я-да бөвет боляр.

Аның дурмуша эдийән тәсирине бирден-бире ве догрудан-догры эдилйән тәсир процеси хөкмүндө дүшүнмек болмаз. Дурмуша, дашкы дүйә бирден-бире ве догрудан-догры тәсири адам өзүниң янадандан гурайжылык иши билен эдийэр. Адамың практики иши—тебигатың ве жемгыетиң объектив яшаян канунларына акыл етирмегиң эсасыдыр.

Аң билен материяның шу хили өзара гатнашыгыны назарда тутан вагтында, чепер әдебиятың адамзат дурмушындакы тутян орны, ойнаян ролы өрән улудыр. Реал хаыкатың хадысаларыны умумылашдырмагың نتیжесинде йүзе чыкян анык идея чепер әдебиятың эсасы мазмуныдыр. Чепер эсерлерин идеясының анык ве чуңнур болмагы хаыкаты акыл етирмеклиге, онуң хадысаларыны дүйпли өврнемеклиге баглыдыр. Шонуң үчин хем языжы дурмушы нәче гинден өврнесе, онуң дурмуш хаындакы дүшүнжелери нәче чуң болса, ол шонча-да дурмуш хаыкатына якын болар, эсериниң мазмуны шонча-да айдын болар. Эсеринң идеясы нәче чуң болса, онуң адамзат думушында ойнаян ролы хем шонча улы боляр.

Бу ерде ене-де бир меселәниң үстүнде айратын дуруп гечмек герек. Ол хем языжының өз эсеринде нәхили дурмушы хем хайсы вагтың дурмушыны суратландырып гөркезийәнлиги, хас догрусы онуң хайсы дөврүң хаыкатыны суратландырмага мүмкинчилигиниң хем укыбының барлыгы хаындакы меселедир.

Биз ёкарда реал хаыкаты акыл етирмеклик сызмак-лыкдан башланяр, тен дуйгусындан абстракт пикирленмеклиге, ондан соң хем практика гечилйэр дийип айтдык. Эмма языжы өзүнден өң болуп гечен хем-де гелжекде, өзүнден соң болжак вакалары, умумылашдырып айда-нымызда, гечени ве гелжеги бирден-бире гөрүп-де билме-

йэр, дууп-да билмейэр. Эгер шейле болса языжының гечен вакалар хем гелжекде болажак вакалар хаында эсер язып билмеги мүмкинми я-да дәлми?,—диен сораг гелип чыкяр. Бу сорага дәрдижилик ишиниң тежрибеси, языжының өвренижилик хем-де гөз өңүне гетирижилик укыбы «мүмкин» дийип жогап берйэр. Эгер языжы дине өзүниң яшаян заманасында бирден-бире гөрйән хем сыз-ян затлары хаында эсер дөредип, гечени ве гелжеги гөркезмекден махрум, оңа укыбы чатмаян болса, онда чепер әдебиятын мазмуны өрән гарып боларды.

Гаража Буруновың хем Базар Амановың «Кеймир көр» драмасы хемме кишә мәлимдир. Бу эсерде басыбалыжы Недир ша билен түркмен ватанчысы Кеймириң арасында гөреш гидйэр. Мәлим болшы ялы, Недир шаның басыбалыжылыкы чозушлары XVIII асырың биринжи ярымында болупды, Кеймир-де шол дөврде яшан адам, башга бир сөз билен айданыңда, драмада мундан ики йүз йыл өң болуп гечен вакалар беян эдилйэр. Сөзүң гердишине гөрә айтсак, «Кеймир көр» драмасы хәзире ченли бизиң милли драматургиямызың иң оңат эсерлериниң бири болуп дуяр. Диймек, языжы гечен вакалары өз эсерлериниң эсасына алып билйэр. Эмма мунуң үчин языжы көп тарыхы материаллары, шол дөврүң ыкдысады хем сыясы ягдайыны жикме-жик өврнемели боляр.

Шу драманы дөретмек үчин бизиң драматургларымыз нәхили материаллары өврнемели болдулар? Недир ша тарыхы шахс, Кеймир легендар бир гахрыман, ресми тарыхы материалларда онуң адына душ гелинмейэр, эмма мунуң дерегине халк арасында ол хакда көп санлы роваятлар бар. Ол роваятлар, элбетде, тарыхы вакалардан үзңе дәлди, тәрсине, ол роваятлар шол тарыхы вакаларың халк фантазиясындакы шөхлеленишиди, шонуң үчин-де олар драматурглар үчин өрән гымматлы болуп дуярдылар.

Шейлелик билен, бизиң драматургларымыз драманы дөретмек үчин, бир тарапдан, Неdiri ве онуң дөврүни гөркезийән тарыхы материаллары өврэндилер, икинжи тарапдан, Кеймир хаындакы роваятлары йыгнадылар. Ине, шунуң نتیжесинде хем олара шу ажайып драманы дөретмек ишине гиришмек мүмкин болды.

Эмма велин, материал йыгнамак хем оны өврнемек

билен иш тамамланмаяр, ишин аграмы, хас кын тарапы өңде.

Чепер эдебият ве сунгат эсерлеринде дурмуш хақыкаты реал сунгатда гөркезилйән болса-да, биз ол эсерлери оканымызда улы тәсир алып, дурмушын жанлы картиналарыны гөз өңүне гетирйән-де болсаң, оларын шертлейинлигини ядымыздан чыкармалы дәлдирис. Догрудан-да, языжының өз гахрыманларынын ызына дүшүп, оларын отурыш-турушуны, барыш-гелшини, эдйән гүрүңлерини ве бейлеки херекетлерини блокнотына язып йөршүни гөз өңүне гетирмек мүмкиндр? Эйсем болса, шу хили ёл билен чепер эсер дөрөтмек болармы? Элбетде, болмаз. Бу ерде дине гечен я-да гелжек дөвүр хақыкатындан алнып язылан эсерлер хақында гүрүң гитмейәр, умуман чепер дөрөдижилик процеси хақында гүрүң гидйәр. Чары Ашыровын «Ганлы сака» поэмасында Әжегызың (Лалын) ганлы саканың башында гиже өз башына хүмүрдәп геплейәнлиги, телпегиниң гачып, узун сачларынын дүйрүлип ятанлыгы хақында гүрүң берилйәр. Ким оны гөрүпдир? Шахырын өзүми? Элбетде ёк. Аслында «Гөкяйла» диен обада поэмадакы суратландырылышы ялы яшап гечен Әжегыз атлы гыз болупмы? Обаның ады-да тослама ат дәлми нәме?

Шу хили мысаллары хер бир эсерден алмак болар. Бу хили шертлейинлик драма эсерлеринде хас көп душ гелйәр, онсуз сөзүң хақыкы манысында чепер эсер дөрөтмек мүмкин-де дәлдир. «Эгер сунгаты шертлейинликден махрум этсең, ол өзүниң манысыны йтитирер... Языжының хич хили реализми оны хер хили шертлейинликден серхетлендирип билмез ве серхетлендирмели-де дәлдир» дийип, гөрнүкли рус языжысы Константин Федин айратын белләп гечйәр¹.

Хер бир языжы өзүниң язжак эсери үчин дурмуш материалыны долы топландан соң, оны чепер беян этмегиң формасы угрунда өрән көп ойланяр. Дүйнә белли реалистик языжыларын тассыккламаларына гөрә, бу ойланыш дөври языжының дөрөдижилик ишиниң иң агыр хем иң жогапкәрли дөврүдир. Бу ойланмагың нетижеси дине бир йыгнанан материалларын гереклисини—герекмезинден, әхмиетлисини—әхмиетсизинден сайламакдан, я болмаса, вакалары белли бир тертибе салмакдан ыба-

рат болмак билен чәкленмейәр. Онуң нетижеси языжының шинди язылмадык эсерини долы гөз өңүне гетирмегинден, гахрыманларынын дине дашкы гөрнүшлерини дәл, оларын ички дүйнәсини, йүрек ургуларыны якындан дуймагындан, оларын өзара гатнашыкларыны, херекетлерини эдимме-әдим гөрмегинден ыбарат болмалыдыр.

Языжы өзүниң эсери билен дурмуш хақыкаты барасында окыжы көпчүлигине белли бир мазмуны етирмеги, онун аңына тәсир этмеги, онун дурмуш хақындакы дүшүнжесини байлашдырмагы, гөзъетимини гиңелтмеги өзүне максат эдинйәр. Эмма языжы университет кафедрасында дуран доцент я профессор дәл, ол сөз уссады. Шонун үчин-де ол окыжы көпчүлигиниң аңына етиржек болян мазмуныны логики делиллерин, ылмы формулаларын үсти билен дәл-де, дурмушын анык картиналарынын суратландырмагың, адамларын ички дүйнәсини ачып гөркезмегиң—гысгасы, дурмуш вакаларыны чепер беян этмегин үсти билен етирйәр. Чепер эсер окыжының дине аңына тәсир этмек, оны байлашдырмак билен чәкленмән, онун рухы дүйнәсини-де йймитлендирмелидир, оңа леззет бермелидир. Мунун өзи чепер эсерин окамага гызыклы болмагыны, окыжыны өзүне чекижи болмагыны талап эдйәр.

Языжы нәхили оңат идеяны, нәхили оңат мазмуны окыжысынын аңына етирмек ислесе-де, эгер онун эсери чеперчилик тайындан окыжынын гөвнүнден турмаса, оны өзүне чекмесе, авторың ислеги ве гөз өңүнде тутан максады дине арзув болуп галар. Догрудан-да, башлап, онун илкинжи бабыны соңламан, иркилйән ве доланып ол эсери элимизе алмаян вагтымыз боляр ахыры. Эдил шунун ялы-да, биринжи пердеден соң театрын томаша залы билен хошлашян вагтымыз-да боляр. Мунун терсине, өз гөвнүмизден туран повести я-да романы элимизден айрып билмән, зерур ишимизе, сүйжи укымыза зыян етирйән, театрын томаша залында ики гөзүмизи сахнадан айрып билмән, бүтин дүйнәни, хатда гапдалымызда отуран ёлдашымызы-да унудып, соңкы пердәниң япыланыны дуймаян вагтымыз-да боляр.

Эгер эсерин мазмуны языжыдан улы пәхимлилиги, гиң гөзъетими, улы медени тайярлыгы, бир сөз билен айданында, акылдарлыгы талап эдйән болса, онун формасы—чеперчилиги языжыдан зәхметсөрлиги, иргинсиз-

¹ «Литературная газета», 1963, 3 октябрь, № 119 (4706).

лиги, жаныпкешлиги, тутанъярлылиги, бир сөз билен айданында, уссатлыгы, табигы таланты талап эдйэр.

Эсериң мазмуныны чепер беян этмек языжыдан дөреджилик фантазиясына, хыялы ойланмалара, «тослап тапмалара», гөз өңүнө гетирмелере, хер дүрли чеперчилик серишделерине гиң герим бермеги талап эдйэр. Бу ерде языжының хут өзүниң дурмуш тежрибеси-де улы әхмиете эдир. Эсериң материалының үстүндө ишлейән дөврүндө языжы буларың хеммесине—фантазия, хыяла, «тосламалара» хем-де бейлеки чеперчилик серишделерине ве өзүниң дурмуш тежрибесине даянып, онуң чеперчилигини, оқыжы үчин гызыклы болмагыны үпжүн эдйән формаларыны тапар.

Языжының дөреджилик фантазиясы, «тосламалар», хыялы пикирленме, гөз өңүнө гетирмелер ве башгалары языжыны дурмуш вакаларыны реал, догручыл беян этмекден дашлашдырмаяр, терсине, мунуң үчин она долы мүмкинчилик дөредйэр.

Инди Гаража Буруновың хем Базар Амановың «Кеймир көр» драмасы хакындакы гүррүңимизе өврүлелиң. Эгер бизиң драматургларымыз өзлериниң дөреджилик фантазияларына, хыялы гөз өңүнө гетирмелерине, «тослап тапмаларына» даянамадык болсалар, мундан ики асыр өң болуп гечен вакалары чепер беян эдип билермидилер? Кеймир көрүң, Недириң ве бейлекилериң ынандырыжы образларыны дөретмек олар башардармыды? Элбетде, буларың хич хайсы мүмкин болмазды. Кеймириң-де, Недириң-де, Варрык батырың-да, Угурлы ханың-да, драмадакы бейлеки персонажларың-да образлары драматургларың дөреджилик фантазиясы, «тосламалары» аркалы дөредилең образлардыр. Биз драма томаша эден вагтымызда, гечмиште ата-бабаларымызың ил-юрт үчин эзиз топрагы горамак үчин нәхили гахрыманчылыктар гөркезендиклерини, нәхили пидалар чекенликлерини ве башгаларыны гөз өңүнө гетирйәрис, оларың херекетине ынанарыс, мертликлерине гуванарыс ве бизиң халкымызың узак гечмишини, гахрыманчылыгыны хут өз гөзүмиз билең гөрмәге мүмкинчилик дөреден драматурглар хем артистлере миннетдар болуп галярыс.

Гечмиш дурмушдан эсер язмак языжыдан шол дурмушны өрән пугта өврөнмеги талап эдйэр. Л. Н. Толстой өзүниң мешхур «Уруш хем паракатчылык» романыны

язмак үчин энчеме йыл онуң материалыны өвренипдир, 1812-нжи йылың ватанчылык уршуның тарыхы хакында Толстойң материалындан артык материал окан тарыхчыны тапмак кын болса герек, эдил шунуң өзүни Яның (В. Г. Янчевецкиниң) «Чингиз хан» ве «Батый» романларының үстүндө ишлән вагтында монголларың чозушларына ве рус халкының оларың гаршысына алып баран гөрешлерине дегишли материаллары өврениши хакында хем айтмак болар. Языжы гечмишиң хайсы дөври хакында эсер язян болса, тарых ылмының шол дөвре дегишли әхли материаллары билең дүйпли танышяр, мунсуз чепер эсер дөретмек мүмкин дәлдир.

Шейлелик билең, гечмиш тарыхы хер тараплайың өврөнмек языжа бизиң заманамыздан өңки болуп гечен вакалары, хадысалары гөркезийән чепер эсерлер дөретмәге мүмкинчилик берйэр. Элбетде, гечмише йүзленмек, тарыхы вакалар билең гызыккланмак дуйгусы языжыда төтөндөн дөрөмейэр, бу хили дуйгыны, онуң зерур хажатыны хәзирки заманың дурмушы дөредйэр. Мунуң өзи хемише языжының яшан дөврүндәки гүн тертибинде гоюлян анык хем мөхүм вакалар билең багланышыклы боляр.

Чепер эдебиятта гелжеги гөркезмек, элбетде, гечени гөркезмекден четиндир хем чылшырымлыдыр. Гечен дөврү, нәхили узак-да болса, гараз йөрөлен ёл. Тарых ылмы ол ёлуң белентлик-песликден гечен эгрәм-буграм ызыны ызарлап, адамзадың узак гечмишине шөхле берйэр. Эмма адамзадың гелжеги шинди гечилмедик ёл, тарп ятан ер. Шейле-де болса, ылмың, техниканың өсмеги адамзадың диңе геченине дәл, гелжегине-де гөз айламага мүмкинчилик дөредйэр. Марксизм-ленинизм тебигатың хем адамазат жемгыетиниң өсүш канунлары хакындакы таглымат,—гелжеге назар салмагың еке-тәк компосыдыр. Бу таглымат билең ярагланан языжы өзүниң дүйнки гүнүнө гөз етириши ялы, эртирки гүнүни хем беян эдип билер. Бу ерде языжының умумы тайярлыгының, дөреджилик фантазиясының гиң геримли болмагы герекдир.

Эгер биз совет языжыларыны хем-де бейлеки социалистик юртларың языжыларыны гөз өңүндө тутсак, онда биз бу юртларда бүтин хожалык хем медени гурлуштык ишлериниң планы алнып барылянылыгыны ве ол план-

ларын гелжегин ягты прожекторы болуп дурянылыгын назарда тутмалыдырыс. Бизин партиямызын XXII гурултайы тарапындан тассыкланан ССКП-нин Программасы ве юрдумызын ондан гелип чыкан йигрими йыллык халк хожалык планы бизин ёкардакы айданымызын айдын мысалыдыр. Шонуң үчин хем социалистик юртларын языжылары гелжеге назар салып, ол хакда ылмы-фантастики эсерлер язмак меселесинде өрән аматлы ягдайда дурлар.

Мундан отуз йыл озал Б. Кербабает өзүниң «Амыдеря» поэмасыны языпды. Амыдеряны Гарагумуң гин сөхрасына чекмек түркмен халкының асырлар бойы эдип гелиән арзувыдыгы хеммелере мәлимдир. Шахырын поэма-сыны язян вагтлары бу арзувы дурмуша гечирмек хакында шинди гүррүң ёкды. Эмма халкың өз ыкбалыны элине алмагы бу мөхүм чэрэниң хачан-да болса дурмуша гечирилжегине ынанч дөретди ве шахыр өз арзувында бейик деряны нэхили сыпатда гөрмек ислеян болса, поэмасында оны эдил шонуң ялы хем суратландырды. Бизин гүнлеримизде шахырын эсеринде бесленен халк арзувлары дурмуша гечди.

Шейлелик билен, гысгача айданымызда, чепер эдебиат эсерлери дине шу гүнки гүнүң дәл, дүйнки хем эртирки гүнүң-де шөхлеленмеси болуп билерлер.

Чепер эдебиат идеологияның специфик бир гөрнүши хөкмүнде, сынпы жемгыетде хайсы-да болса бир сынпын идеологиясыны беян этмегин бир формасы хөкмүнде надстройка категориясына дегишлидир. Аң материал дүйнениң, реал хакыкатын адамларын келлесиндэки суратландырылмасыдыр,—дийип биз ёкарда айдындык. Эдил шонуң ялы-да сыясы, хукук, чеперчилик, философийка гарайышлар-да жемгыетин ыкдысады гурулушының адамларын келлесинде хер хили специфик формаларда суратландырылмасыдыр. Анын дашкы дүйнениң суратландырылмасы хөкмүнде эмеле гелип, сонра она тэсир эдиши, оны янадандан гурмаклыга актив гатнашышы ялы, надстройка хем базис тарапындан дөредилмек билен актив гүйже өврүлйэр, базисин өсмегине ве берилешмегине тэсир эдйэр.

Чепер эдебиятын мазмуны ве жемгыетчилик дурмушда ойнаян ролы хакында гүррүң гиден вагтында ине шу ики ягдайын өзи, ягны онуң (чепер эдебиятын) жемгы-

етчилик яшайшың, жемгыетчилик дурмушын суратландырылмагының бир формасыдыгы хем-де надстройка категориясына дегишли болуп, өз базиси барасында актив роль ойнаандыгы, она ярдам эдйәнлиги назарда тутулмалыдыр.

Идеологияның бейлеки гөрнүшлеринде болшы ялы, чепер эдебиятын хем дурмуша акыл етрижилик ве тербиелейжилик ролы гаты улудыр. Чепер эдебиятын эхмиегине ве ролуна айдын дүшүнмек үчин хер бир чепер эсере тарыхы аныктыкта гаралмалыдыр. Дине шейле эдилен вагтда чепер эсерлерин мазмунына догры дүшүнилер ве олар бизин дурмуш хакындакы дүшүнжөмизи байлашдырмага, гөзөтимимизи гинелтмөге көмек эдерлер.

Хер бир чепер эсерде белли бир идея беян эдилйэр. Эмма идеяны беян этмекде чепер эдебиат идеологияның бейлеки гөрнүшлеринден өзүниң специфик айратынлыктары билен тапавутланяр. Ол специфик айратынлык чепер эдебиатда идеяның чепер образлар үсти билен беян эдилмегинден ыбаратдыр, В. Белинскиниң сөзи билен айданында, чепер эдебиат образлар аркалы ойланмакдыр. Шонуң үчин хем идеяны беян этмекде, дурмуша акыл етирмекде чепер эдебиат билен ылмың арасындакы тапавут хакында айратын дуруп гечмек гереке. Эгер-де сонкы йылларда бу меселе барасында, ягны сунгатын хем ылмың өзлерине махсус болан специфик айратынлыктары хакында эдебиат алымлары арасында йүзе чыкан йити формадакы чекишмелери назарда тутсак, онда бу меселениң үстүнде дүйпли дуруп гечмегин зерурыети өз-өзүнден мәлимдир.

Ёкарда айдылышы ялы, образлылык умуман сунгатын, шунуң билен бирлик-де чепер эдебиятын хем хакыката акыл етирмекдэки өзүне лайык болан специфик айратынлыгыдыр. Ылым-да, чепер эдебиат-да дурмуша дең дережеде акыл етирйэрлер. Оларын арасындакы тапавут дурмуша шу акыл етирмеклигин айры-айры ёллар билен ерине етирилмегиндедир.

Ылмың везипеси—тебигат ве жемгыетчилик хадысаларын объектив канунларының үстүни ачмак ве олары умумы гөрнүште формулирлешдирмекден ыбаратдыр. Ол канунлары билмеклигин ве өзлешдирмеклигин адамларын практикы ишлери үчин эхмиеги өрән улудыр.

Алым өзүниң пикирини умумы дүшүнжелер үсти биле бейн эдйэр. Ол дүшүндирмек ёлы биле адамларын аңына тэсир эдйэр. Алым өвренилйән хадысаларын умумы тарапы биле гызыкланяр, өзүниң эсасы үнсүни шо на берйэр. Ол өвренилйән хадысаларын өсүшиндэки умумы тарапларыны алмак биле олар хақында өзүниң чыкарян нетижелерини абстракт теоретики дүзгүнлер я-да формулалар гөрнүшинде бейн эдйэр. Эмма шунуң ялы умумы нетижелер чыкармак үчин алым адам дурмушының анык фактларыны өвренийэр, чүнки хер бир хадысаның анык фактларыны өвренимән, ол хакда умумы нетиже чыкармак мүмкин дэлдир. Эмма анык фактлары өвренимеклик алымың энтек ахыркы максады дэлдир. Ол анык фактлары дине хадысалар хақында умумы нетижелер чыкармак, теоретики дүзгүнлер дөрөтмек максады биле өвренийэр. Мысал үчин, бизиң совет археологларымыз Ашгабат шәхериниң якынында болан гадымы Нусайда агтарыш ишлерини гечирйэрлер, ол ерде дүрли-дүрли гадымы затлары—өнүмчилик гуралларыны, жай, гап-чанак, яраг, пул ве шулара меңзеш затлары тапярлар ве олары өвренийэрлер. Бу затлар бизиң алымларымызың шол гадымы дөврүң хақыкатына якынлашмаклары үчин улы көмек эдйэрлер, эмма бу айры-айры фактлар оларын (алымларын) өвренилйән дөврү хақында умумы нетижелер чыкармаклары үчин дине материал болуп дурярлар. Я-да, мысал үчин, бизиң зоологларымыз Гарагум каналының зонасында ылмы-барлаг ишлерини гечирип, шол ериң хайванат дүниәсини өвренийэрлер. Олар хер дүрли хайванларын яшайышлары, ички гурлушлары, хер хили гөрнүшлери ве башгалары биле таныш болярлар. Бу затларын хеммеси зоологларын өвренилйән зонадакы хайванлар хақында умумы нетижелер чыкармаклары, теоретики дүзгүнлер дөрөтмеклери үчин дине материал болуп дуряр. Алымлар өвренилйән айры-айры фактлар биле өзлериниң чыкарян ылмы нетижелерини делиллендирйэрлер, олары субут эдйэрлер. Шейлелик биле, алым өзүниң ылмы ишинде индуктив усулдан-да, ягны аныктыкдан умумылыга гитмекликден-де, дедуктив усулдан-да, ягны умумылыкдан аныктыга гитмекликден-де пейдаланяр.

Алымың көп санлы фактлары өвренимеги нетижесинде чыкарян умумы нетижелери, теоретики дүзгүнлери жемгыетин өңе гитмегине, хожалык ве медени ишлерин өс-

мегине көмек эдйэр. Колхоз алымы Терентий Мальцевин ылмы ишлериниң бизиң оба хожалыгымызы ёкары гөтермекдэки ойнан улы ролы муна ачык мысал болуп билер.

Эгер алым адам өзүниң дурмуш ве онуң вакалары хақындакы пикирини дүшүнжелерин үсти биле бейн эдйән болса, языжы шол пикири дурмушын анык хадысаларыны, анык фактларыны гөркезмек үсти биле бейн эдйэр. Языжы хем, эдил алым ялы, дурмушын умумы тарапыны гөркезйэр, эмма ол оны логики делиллер үсти биле бейн этмән, дурмушын еке-тәк, айратын индивидуал тарапларыны ызыгидерликли суратландырмак үсти биле гөркезйэр. Чепер эдебията акыл етирмеклигин нетижеси абстракт дүшүнже я-да формула гөрнүшинде йүзе чыкман, эдеби образын анык—дуюлян формасында йүзе чыкар. Чепер эсерде нәхили чуңнур умумылашдырма бар болса-да, ол хемише еке-тәк фактын, еке-тәк хадысаның, еке-тәк адамының кешбинде бейн эдилйэр. Чепер эсерлерде языжы анык адамларын херекетлерини гөркезйэр, ол гөркезде-де умумы хәсиетде болман, өрән аныктыкда, ягны анык бир ягдайда, анык бир вака ичинде, анык бир арагатнашыкда, анык бир вагтда боляр. Шейлелик биле, биз чепер эсерде херекет эдйән адамлары анык бир ягдайда гөрйәрис.

Берди Кербабаевин «Айгытлы эдим» романындакы Айна революцияның өң янындакы түркмен обасында яшан бир гызың типик образыдыр. Эмма Айна анык бир ягдайда, анык бир вагтда, анык вакалар ичинде гөркезилйэр. Биз романы окан вагтымызда, шол дөврү үчин хәсетли болан көп вакалары өз башындан гечирйән анык бир түркмен гызыны гөз өңүне гетирйәрис. Языжы ол гызың шахсы дурмушы хақында bize гинден гүррүң берйэр: ол Мерет атлы бир дайханың гызы, Мама диен өвей әнеси бар, Артыгы чын йүрекден сөййэр, онуң биле гизлин душушяр, эмма Халназар бай оны өзүниң «телпегин аган» дул оглуна алып бермекчи боляр ве ш. м. Языжы bize анык бир гызы, онуң дурмуш ёлуны—биографиясыны гөркезйэр. Шонун үчин хем языжының суратландырма-ларындакы хер бир кичижик деталын, гызың дурмушына баглы болан хер бир кичижик ваканың улы әхмети бардыр, чүнки оларын хер хайсының өз ички манысы болуп, языжы ол маңылары йүзе чыкарян ве ныгтап гөркезйэр.

Алым өзүниң пикирини умумы дүшүнжелер үсти бие-
лен беян эдйэр. Ол дүшүндирмек ёлы билен адамларын
анына тәсир эдйэр. Алым өвренилйән хадысаларың уму-
мы тарапы билен гызыккланяр, өзүниң эсасы үнсүни шо-
ңа берйэр. Ол өвренилйән хадысаларың өсүшиндәки
умумы тарапларыны алмак билен олар хақында өзүниң
чыкарян нетижелерини абстракт теоретики дүзгүнлер
я-да формулалар гөрнүшинде беян эдйэр. Эмма шунуң
ялы умумы нетижелер чыкармак үчин алым адам дур-
мушының анык фактларыны өвренийэр, чүнки хер бир ха-
дысаның анык фактларыны өвренимән, ол хакда умумы
нетиже чыкармак мүмкин дөлдир. Эмма анык фактлары
өвренимеклик алымың энтек ахыркы максады дөлдир. Ол
анык фактлары дине хадысалар хақында умумы нети-
желер чыкармак, теоретики дүзгүнлер дөретмек максады
билен өвренийэр. Мысал үчин, бизиң совет археологла-
рымыз Ашгабат шәхериниң якынында болан гадымы
Нусайда аттарыш ишлерини гечирйэрлер, ол ерде дүрли-
дүрли гадымы затлары—өнүмчилик гуралларыны, жай,
гап-чанақ, яраг, пул ве шулара меңзеш затлары тапярлар
ве олары өвренийэрлер. Бу затлар бизиң алымларымызың
шол гадымы дөврүң хақыкатына якынлашмаклары үчин
улы көмек эдйэрлер, эмма бу айры-айры фактлар оларың
(алымларың) өвренилйән дөврү хақында умумы нетиже-
лер чыкармаклары үчин дине материал болуп дурярлар.
Я-да, мысал үчин, бизиң зоологларымыз Гарагум кана-
лының зонасында ылмы-барлаг ишлерини гечирип, шол
ерин хайванат дүнийәсини өвренийэрлер. Олар хер дүрли
хайванларын яшайышлары, ички гурлушлары, хер хили
гөрнүшлери ве башгалары билен таныш болярлар. Бу
затларың хеммеси зоологларың өвренилйән зонадакы
хайванлар хақында умумы нетижелер чыкармак-
лары, теоретики дүзгүнлер дөретмеклери үчин дине ма-
териал болуп дуряр. Алымлар өвренилйән айры-айры
фактлар билен өзлериниң чыкарян ылмы нетижелерини
делиллендирийэрлер, олары субут эдйэрлер. Шейлелик
билен, алым өзүниң ылмы ишинде индуктив усулдан-да,
ягны аныктыкдан умумылыга гитмекликден-де, дедук-
тив усулдан-да, ягны умумылыкдан аныктыга гитмеклик-
ден-де пейдаланяр.

Алымың көп с анык фактлары өвренимеги нетижесинде
чыкарян умумы нетижелери, теоретики дүзгүнлери жем-
гыетин өне гитме гине, хожалык ве медени ишлерин өс-
132

мегине көмек эдйэр. Колхоз алымы Терентий Мальцевин
ылмы ишлериниң бизиң оба хожалыгымызы ёкары гөтер-
мекдәки ойнан улы ролы муңа ачык мысал болуп билер.

Эгер алым адам өзүниң дурмуш ве онуң вакалары
хақындакы пикирини дүшүнжелерин үсти билен беян
эдйән болса, языжы шол пикири дурмушың анык хады-
саларыны, анык фактларыны гөркезмек үсти билен беян
эдйэр. Языжы хем, эдил алым ялы, дурмушың умумы
тарапыны гөркезийэр, эмма ол оны логики делиллер үсти
билен беян этмән, дурмушың еке-тәк, айратын индивиду-
ал тарапларыны ызыгидерлики суратландырмак үсти
билен гөркезийэр. Чепер әдебията акыл етирмеклигин
нетижеси абстракт дүшүнже я-да формула гөрнүшинде
йүзе чыкман, әдеби образың анык—дуюлян формасында
йүзе чыкяр. Чепер эсерде нәхили чуннур умумылашдыр-
ма бар болса-да, ол хемише еке-тәк фактың, еке-тәк ха-
дысаның, еке-тәк адамының кешбинде беян эдилйэр.
Чепер эсерлерде языжы анык адамларын херекетлерини
гөркезийэр, ол гөркезде-де умумы хәсиетде болман, өрән
аныктыкда, ягны анык бир ягдайда, анык бир вака ичин-
де, анык бир арагатнашыкда, анык бир вагтда боляр.
Шейлелик билен, биз чепер эсерде херекет эдйән адам-
лары анык бир ягдайда гөрийэрис.

Берди Кербабәевин «Айгытлы әдим» романындакы
Айна революцияның өң янындакы түркмен обасында
яшан бир гызың типик образыдыр. Эмма Айна анык бир
ягдайда, анык бир вагтда, анык вакалар ичинде гөрке-
зийэр. Биз романы окан вагтымызда, шол дөврү үчин
хәсиетли болан көп вакалары өз башындан гечирйән
анык бир түркмен гызыны гөз өңүне гетирйэрис. Языжы
ол гызың шахсы дурмушы хақында bize гинден гүррүң
берйэр: ол Мерет атлы бир дайханың гызы, Мама диен
өвей әнеси бар, Артыгы чын йүрекден сөййэр, онуң билен
гизлин душущяр, эмма Халназар бай оны өзүниң «телпеги
аган» дул оглуна алып бермекчи боляр ве ш. м. Языжы би-
зе анык бир гызы, онуң дурмуш ёлуны—биографиясыны
гөркезийэр. Шонуң үчин хем языжының суратландырма-
ларындакы хер бир кичижик деталың, гызың дурмушына
баглы болан хер бир кичижик ваканың улы әхмети
бардыр, чүнки оларың хер хайсының өз ички манысы
болуп, языжы ол манылары йүзе чыкарян ве ныгтап
гөркезийэр.

Языжы өзүнүн дурмуш хақындакы пикирлерини, оңа акыл етиришлерини ине шунуң яы анык образларын үсти билен баян эдйэр. Ол бирден-бире хадысалара дегишли болан канунларын формуласыны бермейэр. Эгер алым өзүнүн ылмы эсеринде дурмуш хадысаларының канунларыны ачып, олары формалашдырян болса, языжы өзүнүн чепер эсеринде дурмушын кануны хадысаларыны суратландырып гөркезийэр. Дурмушын кануны хадысаларыны гөркезмеклик, элбетде, ол хадысаларын канунларына акыл етирмеклиги-де гөз өңүнде тутяр.

Шейлесик билен, ылым билен чепер эдебият арасындакы тапавут оларын мазмунунда дэлдир, оларын икиси-де мазмунлыдыр. Оларын арасындакы тапавут дине шол мазмунуң айры-айры ёллар билен баян эдилмегин дедир. Бу хакда бейик рус танкытчысы В. Г. Белинский шейле язяр:

«...Сунгатың ве ылмың бир зат дэлдигини гөрийэрлер, эмма оларын тапавудының асыл-ха мазмунда дэлдигини, дине шол мазмуну ишлемек усулындадыгыны гөрмейэрлер. Философ силлогизмлер билен сөзлейэр, шахыр—образлар ве картиналар билен, эмма оларын икиси-де бир зат айдярлар.

Сыясы-ыкдысатчы статистик санлар билен ярагланып, өз оқыжыларының я-да диңлейжилеринин акылына тэсир этмек билен, жемгыетде шейле бир сынпын ягдайы шейле-шейле себэплерин нетижесинде хас оңатлашыпдыр я-да хас эрбетлешипдир дийип субут эдйэр. Шахыр, хақыкаты жанлы ве айдың шекиллendirмек билен ярагланып, өз оқыжыларынын фантазиясына тэсир этмек билен, жемгыетин шунуң ялы бир сынпының ягдайы шейле-шейле себэплерин нетижесинде хақыкатдан-да хас оңатлашыпдыр я-да эрбетлешипдир дийип, картинада гөркезийэр. Бирин субут эдйэр, бейлекиси гөркезийэр, икиси-де ынандыряр, эмма бирин логики делиллер билен, бейлекиси болса, суратлар билен ынандыряр»¹.

Чепер эдебиятын ве ылмың бир-бирлеринден тапавуды, оларын хер хайсының өзүне махсус болан айратынлыклары оларын дурмуша акыл етирмекде ве адамлары гөзеллик рухунда тербиелемекде ойнаян роллары ве ахмиети хақында П. Г. Чернышевский өзүнүн эдебият ве сунгат барасындакы ишлеринде айратын дуруп гечйэр.

¹ В. Г. Белинский. Сайланан философик эсерлер, т. 2. Дөвлет сыясы эдебият неширяты, 1948, 452—453 сах.

1856-яжы йылда Н. Г. Чернышевский өзүнүн «Александр Сергеевич Пушкин, онуң өмри ве эсерлери» атлы ишинде бу барада, ягны чепер эдебиятын ылмың бир-биринден тапавуды ве умумы тараплары хақында шейле язяр:

«Өзүнүн бейик боржуны герегиче бержай этмек үчин, ягны билим алмак ёлунда адамларын ёлбашчысы болмак үчин эдебият, бизин эййэм билшимиз ялы, оңа (оқыжа—А. К.) дүрли билимлери бермелидир, онда пикирленмек эндигини өсдүрмелидир ве онда ажайып ве шепагатлы затларын хеммесини сөймек дуйгусыны беркитмелидир. Хер бир оңат китап шу шертлерин хеммесини кэбир дережеде бержай эдйэр; эмма кэбир китапларын эсасы максады оқыжының аңына дүрли дүшүнжелери орнашдырмакдыр—булар ылмы эдебият дийилиёне дегишли китаплардыр, меселем, тарых барадакы, тебигы ылымлар ве башгалар барадакы эсерлердир. Кэбир китаплар болса, эсасан, оқыжының пикир-хыялына тэсир эдип, онда шепагатлы ве ажайып затлара махирлилик дуйгусыны ояндырмак ниети билен языляр,—булар чепер эдебият дийилиёне дегишли китаплардыр. Бу я башга кысымлы китапларын оқыжа эдйөн пейдалы тэсирлеринин арасында умумы затлар өрөн көпдүр; оңат китапларын хеммеси оқыжыда нэмэнин адалатлыдыгы, ажайыпдыгы ве адамлар үчин пейдалыдыгы хақында ойланмак ислегини хөкман ояндырандыклары үчин олар бир-бирине ылайта-да меңзешдирлер. Оңат ылмы китабын акыла ин көп тэсир, эдип, йүреге хем тэсир етирийэнлиги, чепер эдебият эсерлеринин болса өз тэсирлерини оқыжының көпленч йүрегине гөнүкдирип, шунуң билен бирликде онуң акылы үчин хем пейда берйэндиклери, оңа адамын дурмушы хақында догры дүшүнжелери гөркезийэндиклери үчин-де, шол китаплар өз араларында меңзешдирлер. Эмма шу эп-эсли меңзешлиге гарамаздан, чепер эдебият ылмы эдебиятдан чүрт-кесик тапавутланяр. Шол тапавудуң бир тарапыны биз эййэм билйэрис: ылмы эсерлерин эсасы максады, бизин, өң айдып гечишимиз ялы, хайсы-да болса бир ылым барада такык маглуматлары хабар бермекдир, чепер эдебият эсерлеринин дуйп манысы болса—оларын пикир-хыяла тэсир эдйөнлигинден ве оқыжыда асыллы дүшүнжелери ве дуйгулары ояндырмалыдыкларындан ыбаратдыр. Оларын ене бир тапавуды ылмы эсерлерде хақыкатдан болуп гечен вакалар баян эдилйэндигинден ве хақыкатда бар я-да болан пред-

метлериң суратландырылындығындан ыбаратдыр; чепер эдебият эсерлери болса дүрли ягдайларда адамларың өз-лерини нәхили дуйяндықларыны ве нәхили херекет эд-йәндиклерини жанлы мысаллар аркалы суратландырыр-лар хем-де гүррүң берйәрлер, онсоңам шол мысалларын көпүси языжының өзүниң хыялларында дөредилйәр. Бу тапавуды шу ашакдакы сөзлер билен гысгача аңлатмак болар: ылмы эсер хут нәмәниң боландыгыны ве бардыгы-ны гүррүң берйәр, чепер эдебият эсери болса дүйәде көпләнч ве адатда нәхили боляндыгыны гүррүң берйәр»¹.

Биз бу ерде хақыкы ылым ве реалистик эдебият ха-кында гүррүң эдйәрис. Буларың икиси хем, ёкарда гөр-кезишимиз ялы, хақыката дең дережеде гөз етирйәрлер, бу меселеде оларың арасында тапавут ёк. Шонун үчин хем дурмуша акыл етирмек меселесинде дурмушың анык фактларыны дүйпли өврәнмек, оларың ички өсүш маны-ларына оңат дүшүнмек буларың икиси үчин хем хөкман-дыр. Алымың хақыкатың анык фактларыны йүзлей өв-ренмегиниң я-да оларә нәдогры дүшүнмегиниң онун ылмы умумылашдырмасында дүрли ялчышларә алып баршы ялы, языжының хем өз эсеринде суратландырып гөркезийән дурмуш вакаларыны, хадысаларыны йүзлей өврәнмеги я-да оларың ички маныларына, өсүш процес-лерине, ымтылышларына чуңнур дүшүнмезлиги оны реа-лизмиң принциплеринден дашлашдырар, дурмушы ёюп гөркезмеклиге алып баряр.

В. Г. Белинскиниң ве бейлеки рус революцион-демо-кратларының эстетик гарайышларында эдебиятың-да, ылмың-да эсасы акыл етириш предмети реал хақыкат-дыр. Шу пикири өзүниң эстетик ишлеринде Г. В. Плеха-нов хем өсдүрйәр. Чепер эдебията ве ылма шу хили гара-йыш совет эстетиклери тарапындан хем ыкпар эдилйәрди. Эдебият теориясы боюнча орта ве ёкары мекдеплер үчин язылан оқув китапларында хем ылмың ве чепер эдебия-тың хақыката акыл етириши барасындакы меселе В. Г. Белинскиниң ёкарда гетирилен белли кесгитлемеси эса-сында дүшүндирилйәрди.

Эмма сонкы еди-секиз йылың ичинде бу меселе бара-сында совет эдебият алымларының арасында улы чекиш-ме башланды. Оларың бир топары В. Г. Белинскиниң кесгитлемесини нәдогры хасап эдип, ылым билен чепер

¹ Русские писатели о литературном труде, т. 2, Л., 1955, 229—230 сах.

эдебиятың хақыката акыл етирмекдәки бир-биринден тапавуды формада дәл, озалы билен мазмунда, чепер эдебиятың (умуман сунгатың) өзүниң акыл етирйән специфик предмети бар, сунгатың ве ылмың везипелери-ниң умумылыгы хақындакы В. Г. Белинскиниң дүзгүнле-ри эстетика ылмыны даңып гойяр ве сунгатың специфика-сыны дүшүнмәге пәсгел берйәр диен ялы пикирлери өңе сүрйәрлер. Алымларың бейлеки топары болса, В. Г. Бе-линскиниң дүзгүнлерини догры хасап эдип, оларың тан-кытламасыны эсассыз хасаплайрлар. Ылмың ве сунгатың хақыката акыл етиришлери хақындакы бу чекишме, бир-бирине гаршы болан бу ики пикир дине бир айры-айры макалаларда дәл, улы монографик ишлерде хем довам эдйәр. Биринжи топар алымларың бу меселә гарайышла-ры билен дүйплүрәк танышмак үчин, оларың язан ишле-рине йүзленелиң.

А. И. Буров өзүниң «Сунгатың эстетик манысы» («Эстетическая сущность искусства») диен эсеринде В. Г. Белинскиниң дүзгүнлерине даяннә эдебиятчылары гөз өңүнде тутуп ве оларә йүзленип, бу меселе хақында шейле язяр:

«Шонун үчин-де, бир тарапдан, ылмың, икинжи та-рапдан хем сунгатың—икисиниң-де предметлериниң бир битевилиги хақында гүррүң эдйән, шу битевиликте ола-рың (ылмың ве сунгатың—А. К.) умумылыгыны гөрйән ёлдашлар жуда ялчышярлар. Хақыкатда болса ылмың ве сунгатың умумылыгыны мундан гөзлемән, эйсем ола-рың акыл етириш тебигатының бирлигинден гөзлемели-дир. Ылмың хем сунгатың хут шунун ялы акыл етири-жилик манысы сунгатың өзүниң акыл етирйән предмети-ниң болмагыны талап эдйәр, чүнки башга хили ягдайда ол акыл етирме болуп билмез, диймек, ол өзүниң ылым билен бизиң теоретиклеримизиң «горап сакламакчы» болян шол бир битевилигини йитирер. Олар эстетикада ызыгидерли материалистик болмак үчин сунгатың ве ылмың «предмет бирлигини» горап сакламак герек дий-йәрлер, чүнки, оларың дүшүнишине гөрә, дине шейле боланда материалистик дүзгүн сакланяр, ылмың-да, сунгатың-да мазмуны реал хақыкат боляр, оны шөхле-лендирйәр»¹.

А. И. Буровың бу айданлары бизиң ёкарда В. Г. Бе-

¹ А. И. Буров. Эстетическая сущность искусства. Изд-во «Искусство», М., 1956, 81 сах.

линскиден мысал алан сетирлеримизин манысына терс гелйэр. А. Буров сунгатын айратын акыл етирижилик предметинин бардыгыны я-да болмалыдыгыны ныгтап гөркезйэр. Эгер шейле болмаса, А. Буровун пикириче, сунгат ве эдебиат өзүниң акыл етирижилик укубыны йтирийэр. Соңра А. Буров образлылыгын, образлы форманың дине сунгата дегишли дэлдигини, оларын сунгатын дүйпли аламаты дэлдигини айдяр. Ине онун өз сөзлери:

«Хакыкаты шөхлелендирмегин образлы формасы (реал хадысалары хем процеслери конкрет-дуярлык, индивидуал йүзе чыкармак)—бу форманың, элбетде, сунгат үчин хәсиетлидигине гарамаздан, ол сунгатын оны жемгыетчилик анын бейлеки формаларындан (дүрли гөрнүшлеринден) тапавутландырян дүйпли специфик аламаты дэлдир, ол сунгатын формал башлангыжыдыр»¹.

«...Сунгатын специфик предмети шөхлелендиришин объекти дэл-де, акыл етиришин предметидир»².

Эгер мундан озал (В. Г. Белинскиниң ве совет эстетиклеринин көпүсинин гарайышларында) ылмың ве сунгатын (чепер эдебиятын хем) акыл етирийән ве суратландырян бир битевеи объекти, предмети болан болса, А. Буров инди ики ере бөлйэр: акыл етириш предмети ве суратландырыш объекти. Чепер эдебиятын хем сунгатын специфик предмети, А. Буровун тассыклайшына гөрә, суратландырыш объекти болман, акыл етирилиән предметдир. Акыл етириш предмети чепер эдебиятын ве сунгатын мазмуныны кесгитлейән хем-де онун (мазмунын) обьектив эсасы болуп дуряр. Эйсем болса, сунгатын акыл етириш предмети нәме? А. Буров шейле язяр:

«...Сунгатын специк предмети тутушлыгына, ынсаньетчилик хәсиетлеринин хем гатнашыкларынын әхли көп дүрлүлиги билен алнан гөрнүшдәки жемгыетчилик адамдыр»³.

Ол өзүниң шу пикирини довам этдирмек билен, чепер дөрөдижиликде адамынын дине бир баш предмет болман, эйсем специфик предметдигини, онун хем өз нобатында акыл етиришин специфик предмете өврүлйэндигини беллейэр. Онун пикириче, «Адам яшайшын ин ёкары, ин

¹ А. И. Буров. Эстетическая сущность искусства. Изд-во «Искусство», М., 1956, 54 сах.

² Шол ерде, 59 сах.

³ Шол ерде, 284 сах.

кәмил гөрнүшинин жемленмеси хөкмүнде абсолютлайын эстетик предметдир»¹.

Диймек, чепер эдебиятын хем сунгатын специфик предмети, абсолют эстетик предмети, акыл етириш объекти адамдыр, онун көп дүрли, көп хили, көп гөрнүшли сыпатлары ве арагатнашыкларыдыр. Адам акыл етиришин специфик предмети хөкмүнде сунгатын специфик мазмуныны-да кесгитлейэр.

Хайванлар ве бейлеки суратландырылян затлар, А. Буровун пикириче, дине көмөкчи ролы ойнаярлар, адам хәсиетлеринин гөркезмеклиге хызмат эдйәрлер. Хайванларын ве дүнйәдәки бейлеки затларын эстетик әхмиетини ол инкәр этмейэр, эмма оларын хеммесини адам билен баглашдыряр, оңа табын эдйэр.

Тебигатын гөрнүшлери, хайванлар дүнйәси хакында язылан эсерлер, авторын нукдайназарындан, ене-де адамыны, адама дахыллы болан хәсиетлери гөркезйәрлер. Бир сөз билен айданында, жанлы, жансыз хемме зат адам билен баглашдырыляр, дине оны хер тараплайын гөркезмеклиге хызмат эдижи бир зат хөкмүнде суратландырыляр. Хер бир суратландырылян задын адамыны гөркезмекде өзүниң ерине етирийән анык юмшы бар, адам манысы тебигатын үсти билен берилйэр. Эгер шейле болмаса, биз дуйян хем пикир эдйән тебигатын барлыгыны боюн алмалы болмаздык—дийип, А. Буров айдяр.

Шейлелик билен, сунгат ве чепер эдебиат хайванлара, жансыз затлара, умуман тебигата акыл етирийэр, оларын хак манысыны йүзе чыкармак үчин сынаышык этмейэр. Эдебиат ве сунгат дине өз предметине, ягны өзүниң абсолют хем специфик предмети болан адама, онун көп тараплы дурмушына акыл етирмеклиги өзүне везипе эдип гойяр. А. Буров бу меселә өзүниң гарайышларыны беян эдип, ине шу ёкардакы нетжә гелйэр.

Адам хәсиетинин хакыкаты сунгат эсерлериндәки мазмунын специфик, чеперчилик тарапы болуп дурярлар. Шунун билен-де сунгат өзүниң мазмуны боюнча жемгыетчилик анын бейлеки гөрнүшлеринин хеммесинден тапавутланяр.

«...Я-ха сунгатын өзүниң дурмуша акыл етирмегинин сферасы бардыр, ол хакыкы акыл етириш дэлдир. Сун-

¹ А. И. Буров. Эстетическая сущность искусства. Изд-во «Искусство», М., 1956, 286 сах.

гатда «специфик мазмуны» инкэр эдйәнлерин-де соңкы дөвүрде икинжи нетижә йыктын эдйәндиклери төтәнден дәлдир»¹.

Эгер В. Белинский хем бейлекилер ылмың ве сунгатың мазмун тайындан бирлигини, эмма шол мазмуны беян этмекде бир-бирлеринден тапавутланяндыкларыны, бириниң—ылмың «субут эдйәндигини», икинжисиниң—сунгатың «гөркезйәнлигини» айдан болсалар, А. Буров ылым билен сунгатың арасындакы мазмун тайдан болан бирлиги дүйбүнден инкэр эдип, оларың бир-бирлеринден тапавудыны хут мазмуның өзүнден гөзлейәр ве тапяр.

А. Буровың бизи гызыкландырян меселә гарайшы ве онда тутан позициясы инди дүшнүкли болса герек.

Бу меселеде, о диен көп болмаса-да, А. Буровың тарапыны тутанлар-да бар. Онуң ачык тарапдарларындан бири М. Коган өзүниң «Сунгатың спецификасыны барламагың ёллары хақында» («О путях исследования специфики искусства») атлы макаласында бу меселе барасындакы дискуссия гошулып, шейле язар:

«Сунгатың мазмунының спецификасыны инкэр эдйән бизиң эстетиклеримиз адатча Белинскиниң «1847-нжи йылың рус әдебиятына назар» атлы макаласының хеммә белли дүзгүнине салгыланярлар, шол дүзгүнде болса сунгат билен ылмың мазмуны бирдир, олар бир-биринден мазмуның йүзе чыкарылыш ве адама тәсир етириш ёллары боюнча тапавутланярлар дийлип айдылар. Сунгатың мазмунының ылмың мазмуны билен бир мензешдигини субут этжек болуп (Белинскиде «бир мензеш» дәл-де «битеви»—А. К.), А. Буров Белинскиниң бу тезисини танкытлайр»².

М. Коганың пикирине гөрә, сунгат диңе өзүниң формасы билен дәл, әйсем мазмуны билен-де ылымдан тапавутланяр. Ол макаласының аграмыны өзүниң шу пикирини делиллендирмәге сарп эдйәр. Ахырда ол шейле нетижә гелйәр:

«Йөне ылым билен сунгатың денхукуклылыгыны ве бирек-бирек билен чалшырылып билинмезлигини дүшүндирмек диңе бир әсасда—оларың тапавудының диңе бир

формада дәл-де, илкинжи нобатда хем әсасан мазмундагыны ыкран этмек әсасында мүмкиндр»¹.

Гетирилен мысаллардан гөрнүши ялы, М. Коган ылым ве сунгат меселесинде, ягны хақыката акыл етирмекде оларың бир-биринден тапавуды хақындакы меселеде А. Буровың пикирлерини долы голдаяр ве бүтинлей онун позициясында дуряр.

Әдебиятчы алымлардан башга бир топары М. Коган ялы догрудан-догры А. Буровың пикирине гошулман, бу меселеде өз гарайышларыны беян эдйәрлер, олар хатда А. Буровың кесгитлемесине гаршы гилип, оны танкытлайрларам. Мысал үчин, Ю. Б. Борев өзүниң «Әсасы эстетик категориялар» («Основные эстетические категории») атлы китабында А. Буровың сунгатың специфик предмети хақындакы кесгитлемесини гетирип, ызындан шейле язар:

«Хамана диерсиң, эстетик пәхим етириш аркалы ынсан диңе өзүне акыл етирип билйәр. Иш йүзүнде велин сунгат диңе бир адама пәхим етирйән дәлдир, әйсем ол дурмушың әхли байлыгындакы хақыката, онун жемгыетчилик мазмунындакы әхли хадысаларына, онун гин жемгыетчилик әхмиеине, онун жемгыети практики тайдан өзлешдирмек нетижесиндәки зәхмет процесинде тебигаты өзгертмек, ынсанъете голайлашдырмак нетижесиндәки, жемгыетчилик өнүмчилиги процесинде ынсаның асылкы гүйчлерини предметлешдирмек нетижесиндәки әхли хақыката пәхим етирйәр.

Өзүниң специфик предмет хақында әсасы тезисини өңе сүрмек билен Буров Гегелден ве Чернышевскиден Маркса тарап гиденок-да, олардан ыза тесйәр»².

Бу ерде Ю. Б. Борев Буровың пикири билен разылашмаян ялы, оны танкыт эдйән ялы болуп гөрүнйәр. Эмма велин, онун өзи-де сунгатың предметини адамсыз гөз өңүне гетирип билмейәр, онун үчин адамсыз сунгат предмети ёк. Екардакы китабың башга бир еринде шейле язар:

«Эстетик тайдан өзлешдирмек процесинде биз хадысаларда хем предметлерде оларың жемгыетчилик, ын-

¹ М. Коган. О путях исследования специфики искусства. Сб. Вопросы эстетики, №3. Изд-во «Искусство», М., 1960, 67 сах.

² Ю. Б. Борев. Основные эстетические категории. Изд-во «Вышшая школа», М., 1960, 287 сах.

¹ А. И. Буров. Эстетическая сущность искусства. Изд-во «Искусство», М., 1956, 136 сах.

² М. Коган. О путях исследования специфики искусства. Сб. Вопросы эстетики, №3. Изд-во «Искусство», М., 1960, 68 сах.

санъетчилик рухы мазмуну аңшырырыс, чүнки биз элмыдама затлар билен иш салышырыс, ол затларам я-ха адам тарапындан онун реал мадды-практики ишинде эййэм рухландырылыпдыр, я-да адамларын жемгыетчилик-өзгердижилик ишинде нэхилидир бир формада ве дережеде өзгердижилик, рухуңы гөтерижилик хәсиетине эе болупдыр»¹.

Ю. Б. Боров ёкардакы мысалларын биринжисинде А. Буровы танкыт эдип, сунгатын дине адама дәл, эйсем болса бүтин хақыката, бүтин барлык дүйәсине акыл етирйәнлигини айтса-да, оңа, ягны хақыката өзбашдак гарап билмейәр, я адам «предметлешйәр», я-да предмет «адамлашяр». Икинжи мысалда болса ол сунгатын хем-ише адамларын практики ишиниң нетижесинде «рухландырылан» затлар билен иш салышянылығын айдяр. Бу ерде реал хақыкатдакы затлар — предметлер ене-де ики ере бөлүнйәр: тебигатың «адамлашдырылан», ягны акыл етирилен предметлери хем-де онун «адамлашдырылмадык», ягны шинди акыл етирилмедик предметлери. Сунгат болса буларын дине биринжиси билен, ягны «адамлашдырылан» я-да «рухлашдырылан» тебигат билен иш салышяр, икинжиси болса, ягны тебигатын шинди акыл етирилмедик ве шол себәпли «адамлашдырылмадык» предметлери болса сунгатын гөзъетиминден дашарда галяр, чүнки Боровиң пикириче, сунгат зәхмет процесинде тебигаты «адамлашдырмак» аркалы жемгыетчилик өнүмчилиги процесинде адамыны «предметлешдирмек» аркалы хақыкаты өзлешдирип билйәр ве она акыл етирйәр.

Шейлелик билен, Ю. Б. Боровиң сунгатын дине адама акыл етирмән, бүтин реал хақыката, хемме барлык дүйәсине акыл етирйәнлиги хақындакы айданлары бир тараплы болуп чыкяр. Хақыкатда ол А. Буровың сунгатын специфик предмети хақындакы пикирлерини башга сөзлер билен гайталаяр.

В. В. Ванслов, А. Н. Столович өзлериниң эстетик ишлеринде бизи гызыкландырян меселеде А. Буровың татарапына эңцит эдйәрлер. В. В. Ванслов, мысал үчин, эстетик өзшекиллилиги (өзболушлылығы) болан хақыкаты

сунгатын специфик предмети хасап эдйәр¹. Эстетик өзшекиллиликден болса ол материал затларын адамлашмагыны я-да рухлашмагыны дүшүнйәр. Шейлелик билен, бир битеви болан сунгат предмети ене-де ики ере бөлүнйәр.

Биз ёкарда А. Буровың реал хақыкаты ики ере, ягны акыл етириш предметине ве суратландырыш объектине бөлүши хақында айдыпдык. Шунун билен бирликде-де А. Буров чепер эдебият ве сунгат үчин жемгыетчилик адамың акыл етириш предмети болуп дурянлыгыны, реал дүйәнниң көп дүрли жанлы ве жансыз затларының хем-де хадысаларының болса олар үчин дине суратландырыш объекти болуп дурянлыкларыны айдяр.

Мунун гаршысына, Л. И. Тимофеев өзүниң ёкары мекдеплериң хеммесинде окуп китабы хөкмүнде уланылган «Эдебият теориясының эсаслары» («Основы теории литературы») атлы китабында бу меселә бүтинлей башга хили чемелешйәр. Чепер дөредижилигиң мазмуну хақындакы меселәниң чепер суратландырмагың предмети хақындакы меселе билен үзнүксиз баглылығыны гөркезип, Л. И. Тимофеев бу меселеде, ягны сунгатын ве чепер эдебиятың предмети меселесинде хәзир эдебиятчылар арасында дурнуклы бир кесгитлемәниң ёкдугыны айдяр. Ол бу барада А. Буровың, В. Вансловың ве бейлекилериң пикирлерини—кесгитлемелерини гетирип, олара өзүниң гарайшыны беян эдйәр. Сонра ол шейле язяр:

«Айдыланлары жемләп, биз эдебият өзүниң окыжа берйән материалының әхли көпдүрлилиги билен идеологик ишин бейлеки формаларында кесгитли хем тапавутлы шөхлелендириш предметине эдир диен нетижә гелйәрис., языжы өзүниң дөредижилигинде әхли хақыкаты, дурмушы, гатнашыкларың әхли чылшырымлылыкларының шөхлелендирийәр, йөне олары белли бир өзгеришде, адамзат дурмушында конкрет йүзе чыкышында гөркезийәр. Онун акыл етириш предмети дурмушдыр, шөхлелендириш предмети болса адамдыр»².

Л. И. Тимофеев хақыката акыл етирмекде ылым билен чепер эдебият арасындакы парх хақында гүррүн эден

¹ В. В. Ванслов. Содержание и форма в искусстве. Изд-во «Искусство», М., 1956, 73 сах.

² Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. Учпедгиз, М., 1963, 28 сах.

¹ Ю. Б. Боров. Основные эстетические категории. Изд-во «Высшая школа», М., 1960, 105 сах.

еринде В. Г. Белинскиниң мешхур кесгитлемесине даян-яр, ондан мысал гетирйэр. Ёкардакы кесгитлемесинде болса эдебиятың ве ылмың бир битеви предметини—реал хақыкаты ики ере бөлйэр. Л. Тимофеев А. Буровың бөлүшиниң терсине, реал хақыкаты, бүтин барлык дүн-йәсине чепер эдебиятың акыл етириш предмети, адамыны болса онуң суратландырыш предмети хөкмүнде гөркез-йэр.

Шу айдылаңлардан гөрнүшине гөрә. Белинскиниң мазмун тайындан сунгатың ве эдебиятың бирлиги, ола-рың икисиниң-де акыл етириш предметиниң реал хақы-кат, барлык дүнйәси болуп дуряңлыгы, эмма оларың оны айры-айры ёллар билен беян эдйәнликлери—бириниң субут эдйәнлиги, икинжисиниң гөркезйәнлиги, икисиниң-де ынандырыяңлыгы хақындакы кесгитлемесини шүбхе астына алып, чепер эдебиятың ве сунгатың бир битеви предметини ики ере бөлйәнлериң-де арасында бу месе-леде дүйпли гаршылыкларың бардыгыны гөркезйәрлер. Эмма реал хақыкаты ики ере—акыл етириш хем сурат-ландырыш предметлерине бөлмекде оларың хеммеси бир позицияда дуряңлар.

А. К. Дремов өзүниң «Чепер образ» («Художествен-ный образ») атлы китабында сунгатың бир битеви пред-метини ики ере бөлйәнлериң, ылмың ве сунгатың акыл етириш сфераларыны ясама суратда чөклендирийәнлериң гаршысына гидйэр, оларың тутяң позицияларыны нәдог-ры хасаплаяр.

А. Дремов «сунгатың специфик предмети» хақындакы теорияның тарапдарларыны ики тараптан танкыт эдйэр.

Биринжиден, ол сунгатың бир битеви предметиниң «(Реал хақыкатың, барлык дүнйәсиниң) ясама суратда ики ере—акыл етириш предметине» ве «суратландырыш объектинес» бөлүнмесини эсассыз тапяр, чүнки, А. Дре-мовың пикириче, олары бир-биринден үзңелешдирмек мүмкин дәлдир, олар бир-бирлери билен айрылмаз дере-жеде баглыдырлар:

«Шейлелик билен, сунгатда «акыл етириш предмети» билен «суратландырыш объектини» бир-биринден айрып болмаз. Олары дине сунгатың еке-тәк, битеви предмети хөкмүнде гөз өңүне гетирмек мүмкиндр... «Специфик предмет дийилйән зады суратландырмак предмети дәл-

-де, эйсем акыл етириш предмети» дийип ыглан этмек болса дүйбүнден нәдогрудыр.

А. И. Буров, эгер сунгат предметин бири-бирине бап гелип билмежек «акыл етириш предмети» ве «суратлан-дырыш объекти» дийип бөлмекден эл чексек, онда сунга-тың специфик предмети хақындакы меселеден-де эл чекмелидирис диййэр. Хут шейле этмек хем герек экен»¹.

А. Дремов, онуң шу ёкардакы сөзлеринден гөрнүши ялы, аслында сунгатың специфик предмети хақында ме-селе гойманың өзүни-де бидерек, нәдогры хасап эдйэр.

Икинжиден, А. Дремов сунгатың ве чепер эдебиятын дине адама я-да «адамлашдырылан», «рухлашдырылан» предметлере акыл етирип, тебигатдакы бейлеки жанлы ве жансыз затларың онуң акыл етириш сферасындан чыкарылмагыны нәдогры хасаплаяр. Алымың пикириче, сунгат ве чепер эдебият дине бир адама дәл, бүтин хақы-ката, хемме барлык дүнйәсине акыл етирийэр, оны сурат-ландыряр, чепер эдебият ве сунгат эсерлеринде дүнйәдә-ки хемме жанлы ве жансыз затлар өзүниң шөхлелениши-ни тапяр. Шоңа гөрә сунгатың суратландырыш хем акыл етириш предметини чөклендирмек, оңа белли бир серхет гоймак болмаз. Чепер эдебиятың ве сунгатың шөхлелендириш ве суратландырыш мейданыны чөклен-дирийәнлери назарда тутуп, А. Дремов шейле язяр:

«Кә халатларда сунгат предметинден тебигат дурму-шыны дашлашдырып, онуң чәгини даралдырлар. Предмет жемгыетчилик дурмушы я-да ынсаның ички дүнйәси би-лен-де чөкленмели боляр. Соңкы дөвүрде кә философ-лар ве сунгаты өвранижилер сунгатың спецификасы хут шундадыр дийип, аякларыны дирешип дурлар»².

Чепер эдебиятың ве сунгатың эсасы материалының, эсасы суратландыряң задының адамдыгыны, адамын ички дүнйәсидигини, чепер дөредижиликде адамың баш орунда дуряң ве эстетиканың шу айдың меселесиниң со-вет эдебиятчыларының хич хайсы тарапындан шүхбе астына алынманлыгыны ныгтап гөркезенден сон А. Дре-мов сөзүни шейле довам эдйэр:

¹ А. Дремов. Художественный образ. «Советский писатель», М., 1961, 31—32 сах.

² Шол ерде, 14 сах

«Йөне сунгатда хақыкаты суратландырмагын әхли байлығы дине ынсаның хәснәтине сырыкдырылып билимез. Сунгат әхли дүнйәни—жемгыети-де, тебигаты-да шөхлелендирйәр...

Сунгатың илкинжи, башлангыч басганчакларында ынсан хәснәти өңде барыжы орны әэлемер-ә бейледе дурсун, әйсем умуман аланында, шөхлелендиришиң объекти-де болмандыр. Мунуң үстеснә-де, илкидурмуш дөрөд-жилигинде биз ынсаның шөхлелендирилишини дәл-де, әйсем жанлы хем жанлы дәл тебигатың, әсасанам хайванларын шөхлелендирилишини гөрйәрис...

Илкидурмуш община гурлушыгының даргап угран дөврүнде, ынсаның шахсыети коллективден дашлашып угран махалында адам хақындакы тема асса-асса-дан сунгата аралашып уграяр...»¹

А. Дремов өзүниң ёкарда ады гөркезилен монографиясында әдебиятың ве сунгатың специфик предмети хақындакы теорияның субъективизме алып барылыгыны гөркезип, онуң совет эстетиклериниң аглаба көпүси тарапындан инкәр әдилйәнлигини айдяр².

И. Астахов бу меследе А. Дремовын позициясында дуряр. Ол өзүниң «Дискуссионное в эстетике» атлы макаласында сунгатың хем әдебиятың специфик предмети хақындакы теорияны дүйбүнден инкәр әдип, шейле язар:

«Ю. Боровиң сунгатың специфик мазмуну хақындакы пикирини алып гайдян предметиң спецификасы хақындакы теорияның В. Вансловдан алнаны, В. Вансловын хем А. Буровдан аланы аян затдыр. Мунуң ялы әсассыз теория бизиң өзүмизде-де, дашары юртда-да мазалы танкытланды. Эстетиканың умумы хем айры-айры проблемаларыны галп чөзмеклиге итеклейән бу теорияның трапдарлары гитдигиче азаляр. Делиллере йүзленелин.

Сунгатың специфик предмети инкәр этмек А. Дремовдыр И. Астаховың дәл-де, әйсем В. Белинскиниң пайына дүшүпди, ол гин маңысындакы сунгат билең ылмың акыл етириш ве суратландырыш предметлериниң шол бир затдыгыны—хақыкатдыгыны субут әдипди. Йөне сунгат билең ылмың формасы ве мазмуну дүрлүдир, специфик айратынлыга әедир. В. Белинский форманың

¹ А. Дремов. Художественный образ. «Советский писатель», М., 1961, 16—17 сах.

² Шол ерде, 66 сах

ве мазмунуң спецификасыны предметиң өзүнден дәл-де, онуң ерине етирилишиниң усулларындан йүзе чыкаряр. Сунгат хақыкатың хадысаларыны чеперчилик тайдан ишләп, образлар ве картиналар дөрөдйәр. Сунгатдан тапавутлылыкда, ылым дурмуш хадысаларыны дүшүн-желер, силлогизмлер аркалы суратландыряр. Ю. Боровиң, В. Вансловың, А. Буровың пикириче, эстетик специфика суратландырыш предметиң өзүнде жемленендир. Белинскиниң пикириче, чепер специфика чепер суратландырмадан үзнеликте яшап билмез, оны асмандан пейда болан предметлейиң дүнйә дәл-де, художник дөрөдйәр»¹.

1961-нжи йылда СССР Ылымлар академиясының философия, сунгатлар тарыхы Институтының хем-де Горький адындакы Дүнйә әдебияты институтының ылмы ишгәрлериниң ве башгаларың улы коллективи тарапындан «Марксистик-ленинчилик эстетиканың әсаслары» («Основы марксистско-ленинской эстетики») ады билең улы ылмы иш чап әдилди. Хәзирки вагтда бу улы гөврүмли иш (ол 613 сахыпадан ыбарат) бизде эстетика боюнча әсасы голланма болуп дуряр. Бу kitapда «акыл етириш предмети», «Суратландырыш объекти» диен ялы кесгитлемелер ёк. Бу kitapда әдебиятың ве сунгатың әсасы предметиң—материалының адамдыгы, онуң жемгыетчилик арагатнашыкларыдыгы хем-де хақыката болан гатнашыкларыдыгы ыкпар әдилйәр. Эмма акыл етирижилик хем суратландырыжылык меселесинде әдебият ве сунгат дине адам билең чәкленмейәр, олар дине адам дурмушыны дәл, бүтин хақыкаты, хемме барлык дүнйәсини суратландырярлар ве олара акыл етирйәрлер. Чепер әдебиятың ве сунгатың мазмуну болса, белли бир дүнйәгарайыш, белли бир жемгыетчилик—эстетик идеаллар нукдайназарында дурян языжы тарапындан суратландырылан хақыкатдыр. Авторың—языжының дүнйәгарайшының чепер дөрөдижиликке кесгитлейжи, өрән мөхүм әхмиетиниң бардыгы kitapда айратын белленилип гечилйәр.

Шейлелик билең, бу kitapда сунгатың хем чепер әдебиятың бир битеви предмети—реал хақыкат ики ере бөлүнмейәр.

¹ «Вопросы литературы» 1961, № 11, 111 сах.

«...Хакыкаты чеперчиликли умумылашдырма өзүниң тебигаты боюнча хақыкылыгы ачмак билен айрылмаз багланышыктыдыр. Сунгат билен ылмың тапавуды асла мазмунда дәлдир, эйсем шол мазмуну ишлемек-дедир диймек билен, В. Г. Белинский хут шунуң өзүни гөз өңүндө тутупдыр»¹.

Гөрнүши ялы, бу ерде сунгатың ве ылмың хақыката гатнашыгы барасында В. Г. Белинскиниң мешхур кесгитлемесинден угур алынар, сунгатың мазмуну онуң специфик предметинден чыкарылман, эсерде суратландырылаан объектив реаллыктан, хақыкатдан чыкарылар.

Г. А. Недошивин өзүниң «Сунгат теориясының очерк-лери» («Очерки теории искусства») атлы китабында бизи гызыкландырыа меселеде В. Г. Белинскиниң дүзгүн-леринден угур аляр. Китабың биринжи бөлүминде ол бу меселаниң үстүндө айратын дуруп гечйэр. «Адам хақы-ката дүрли ёллар билен акыл етирип билер; шол ёлла-рың икиси сунгат ве ылымдыр. Максатларың ве пред-метин бирлиги олары бир-бирине якынлашдырар—сун-гат-да, ылым-да объектив реаллыга акыл етирмеклиги өзлериңе везипе эдип гойярлар...

Шейлеликте, предметин бирлиги ве акыл етирмекли-гин максады боюнча ылым ве сунгат бирлешйэрлер. Эм-ма олар акыл етиришин айры-айры формаларыдыр. Эйсем оларың арасындакы тапавут нәмедедир?

Биз өзүмизин сунгатың асыл манасыны кесгитлемек сынанышыгымызда Белинскиниң «сунгат... образлар үсти билен ойланмакдыр» диен кесгитлемесинден угур алып билерис. Белинскиниң кесгитлемесине гөрә, сунгат ве ылым хақыката дең акыл етирйэрлер, эмма сунгат хақыката образлар аркалы акыл етирйән болса, ылым онд дүшүнжелер аркалы етирйэр»².

Совет эстетиклериңин көпүси бу меселә шу ёкардакы ялы чемелешйэрлер³. Оларың монографик ишлериңин

¹ Основы марксистско-ленинской эстетики. Госполитиздат, М., 1961, 213 сах.

² Г. А. Недошивин. Очерки теории искусства. Изд-во «Искусство», М., 1953, 13—14 сах.

³ А. Егоров. Искусство и общественная жизнь «Советский писатель», М., 1959; Г. А. Абрамович. Введение в литературове-дение. Учпедгиз, М., 1961; В. И. Сорокин. Теория литературы. Учпедгиз, М., 1960; Л. В. Щепилова. Введение в литературове-дение. Учпедгиз, М., 1956 ве шулар меңешлер.

бирнәчесинде әдебиятын хем-де сунгатың специфик пред-мети хақындакы меселе я дүйбүнден гозгалмаяр, я-да ол танкыт эдилйэр. Мысал үчин, Г. А. Недошивин өзүниң ёкарда ады гөркезилен ишинде специфик предмет тео-риясы хақында хич зат айтмаяр, ол әдебиятын ве сунга-тын акыл етириш предмети хақында дине өз пикирини беян эдйэр. А. Г. Егоров болса өзүниң ишинде бу тео-риянын тарапдарларыны танкыт эдйэр¹.

«Коммунист» журналының 1960-нжы йылда чыкан 18-нжи санында Б. Рюриковын «Марксистик-ленинчилик эстетиканың эсаслары» атлы китаба язан сыны чап эдил-ди. Автор өзүниң макаласында бу улы ишин әхмиетини, онат тарапларыны хем-де кем-кәс етмез ерлериңи гөркез-мек билен бирликде, бизи гызыкландырыа меселе бара-сында хем айратын дуруп гечйэр.

Б. Рюриков өзүниң макаласында М. Коганың ёкарда ады гөркезилен ишини танкыт эдйэр ве оны субъектив-ликде айпаяр. Әдебиятын ве сунгатың специфик ай-ратынлыклары хақында гүррүн ачан еринде, Б. Рюриков бизи гызыкландырыа меселе барасында шейле язар:

«Соңкы вагтларда йүзе чыкан субъективистик хәсиетли пикирлер сунгатың спецификасыны догры кесгитлемегин хас зерурлыгыны гөркезйэр... «Эстетиканың меселелери» атлы йыгындыда... М. Коган... Белинскиниң сунгатдыр ылмың везипелериниң умумылыгы хақындакы дүзгүни-ниң эстетик ылмың эл-аягыны баглап гойяңдыгыны ве сунгатың спецификасына дүшүнмәге пәсгел берйәңдигини субут этжек болуп дырышар...

М. Коганың макаласында сунгатың спецификасыны өврәнмек хақында пикирлер ве гызыклы белликлер бар, йөне онун ылмың мазмунуны сунгатың мазмунуна гап-ма-гаршы гоймага (бу меселәни гносологик планда орта атан махалында) сынанышыгы баша бармады...

Белинскиниң ылым билен сунгат реал хақыката акыл етирйэр, хақыкат—дөредижилегин чешмесидир, акыл етиришин ве суратландырмагын предметидир дийипди. Эмма ол сунгатың өз барлаг чәгиниң өз спецификасы-нын, хақыката акыл етиришиниң ве оны суратландыры-шының өз серишделериниң, ынсаның пәхимине ве йүреги-не тәсир әдишиниң өз ёлларының бардыгыны инкәр

¹ А. Егоров. Искусство и общественная жизнь. «Советский писатель», М., 1959, 91—100 сах.

этмег-ә бейледе дурсун, эйсем оны хер тараплайын ныг-тап гечипди. Бу материалистик нукдайназар шүбхе асты-на алнып билинмез»¹.

Екарда айдыланлардан гөрнүши ялы, чепер эдебия-тың ве сунгатың предмети, ягны оларың акыл етирйән хем суратландырып гөркезйән затлары—предметлери ха-кындакы меселе соңкы йылларда бизиң эстетикамызда улы чекелешикли, дискусион меселә өврүлди. Бу чекиш-ме айры-айры газет-журнал макалалары, өзбашдак ки-тап шекилинде чап эдилен монографик ишлер билен чәкленмән, эдебият теориясы боюнча ёкары мекдеплер үчин язылан окуп китапларына-да барып етди. Авторла-рың бу меселеде хайсы пикире эерйәнликлерине гарап, окуп китапларында чепер эдебиятың предмети дүрли-дүрли дүшүндирилйәр. Екарда айдылып гечилиши ялы, Л. Тимофеев өзүниң окуп китабында чепер эдебиятын предметини ики ере—акыл етириш хем суратландырыш предметлерине бөлийәр. Мундан-да башга Л. Тимофеев реал хакыкаты, бүтин барлык дүнийәсини эдебиятың акыл етириш предмети (предмет познания), адамыны болса онун суратландырыш предмети (предмет изображения) хасап эдйәр. Эдебият теориясы боюнча бейлеки окуп китапларының авторлары (Г. А. Абрамович, Л. В. Ше-пилова, В. И. Сорокин ве башгалар) чепер эдебиятын предмети хакындакы меселеде В. Белинскиниң дүзгүн-леринден угур алярлар ве она салгыланярлар, башга бир сөз билен айданында, олар бүтин реаллыгы, хакыкаты эдебиятың предмети хасап эдйәрлер. Л. Тимофеев хакыкаты акыл етириш хем суратландырыш предметле-рине бөлмек билен, бир тарапдан, окуп китапларының бейлеки авторларындан айрылан болса, икинжи тарап-дан, эдебиятың ве сунгатың специфик предмети хакында меселе гойяңларың-да пикирлерине гошулман, бу хакда өзүниң хусусы гарайшыны өне сүрйәр. Екарда гөркези-шимиз ялы, Буров ве бейлекилер адамыны эдебиятың хем сунгатың акыл етириш предмети («абсолют эстетик предмети») хасап эдип, дүнийәниң көп санлы предметле-рине ве хадысаларына оларың, ягны эдебиятың ве сунга-тың суратландырыш объекти хөкмүнде гараян болсалар, Л. Тимофеев оларың орунларыны чалшыяр, ягны адамыны чепер эдебиятың суратландырыш предмети,

хакыкаты болса онун акыл етириш предмети хасап эдйәр.

Шейлелик билен, чепер эдебиятың хем-де сунгатың специфик предмети хакындакы чекишмәниң узак вагт довам этмеги хакда онун окуп китапларына-да етип, бу хакда студентлер көпчүлигине бир-бирине бап гелмейән, белки, гаршы болан пикирлерин хөдүрленмеги бу месе-лениң биртараплайын эдилмегине зерур хажатың бар-дыгыны ачык гөркезйәр.

Чепер эдебиятың хем-де сунгатың предмети хакында-кы чекишмә гошулян алымларың хер хайсы өз өне сүрйән пикириниң догрулыгыны субут этмек, оны тассыкламак үчин хер хили делиллер гетирйәр, марксизм-ленинизм классыкларының, материалистик эстетиканың гөрнүкли векиллериниң эсерлерине салгыланяр, рус ве дүйнә эде-биятының мысалларына даяняр. Олардан хайсы бири-ниң ишини айратынлыкда оканында, авторың өне сүрйән пикири, оны делиллендириши догры ялы болуп гөрүн-йәр. Кәбир макалаларда эдебиятың хем сунгатың специфик предмети хакындакы өне сүрүлйән пикирлер бизиң эстетикамызда йүзе чыкан улы бир тәзелик, онун өсүшиндәки улы бир әдим хасапланыляр. Шу пикириң догрулыгыны делиллендирмек үчин хем улы сынанышык эдильәр. Шунун терсине, специфик предмете гаршы чык-яңлар болса, онун тарапдарыны чепер эдебиятын хем-де сунгатың жанлы фактларындан, тарыхындан узакда дур-ян, шу себәбе гөрә-де теоретика пикирлерини өз келлеле-ринден тослап чыкарян адамлар хасап эдип, олары субъективликде айплайрлар.

Чепер эдебиятың эсасы материалының, эсасы пред-метиниң адамлыгы хакындакы пикир өрән гадымдан ык-рар эдилип гелинйәр. Гадымы грек акылдары Аристотел-ден башлап, тә пролетар эдебиятының эсасыны гоюжы М. Горькә ченли материалистик эстетикада бу пикир хич вагт шүбхе астына алынмады. Аристотель эдебиятын эсасы материалыны адам хасап эден болса, А. М. Горький оны—эдебияты «адамы өврениш ылмы», «халкы өврениш ылмы» атландырды. Чепер эсерлерде адам языжының үнс меркезинде дуряңлыгы үчин, элбетде, онда сурат-ландырылян тебигат хадысалары адам хем-де онун хер тараплы алып барян иши билен багланышыклы боляр. Башга бир сөз билен айданында, эсерде суратландырыл-ян хер бир зат адамыны, онун жемгыетде алып барян

¹ «Коммунист», 1960, № 18, 62—63 сах.

практики ишини анык хем долулыгында гөркезмек вези-
песине хызмат эдйэр. Мунуң өзи эстетиканың садажа
дүзгүнлеринден бири болуп, хеммелер үчин өрөн айдын
затдыр.

Эмма муна эсасланып, чепер эдебиятың хем-де сунга-
тың хемме акыл етирижилик укубыны дине жемгыетчи-
лик адама сырыкдырмак, тебигаты, онуң гөрнүшлерини,
хадысаларыны, хайванат дүнйэсини оларың гөзъетимин-
ден узаклашдырмак, олара өзбашдак манысы болмадык
дине бир көмөкчи серишде хөкмүндө гарамаклык, элбет-
де, нэдогры боларды. Чепер эсерлерде дине бир жемгы-
етчилик адам дәл, бүтин барлык дүнйэси суратланды-
рылар. Хайванат дүнйэсине, тебигат гөрнүшлерине ве
хадысаларына багышланып йөрите язылан эсерлери на-
зарда тутман, адамларың жемгыетчилик яшайшыны
гөркезйән хер бир эсери алсан-да, онда тебигатың дүрли
тараплары суратландырылар. Онсуз мүмкин дәл, чүнки
хер бир чепер эсерде адам анык бир ягдайда, анык бир
гөрнүшде, анык бир рухы халда шекиллендирилйэр, аб-
стракт бир адам дәл, конкрет, анык бир адам гөз өңүне
гетирилйэр. Шонун үчин хем языжы өзүниң эсеринде
гахрыманынын дашкы гөрнүшини, яшаян жайыны, онуң
дашыны гуршап алан бүтин төверегини, хатда гейим-
гежиминиң багжык-илигине ченли суратландырып гөр-
кезйэр. Шулар ялы хер бир суратландырманың-да хер
хайсының өзүниң гөтерип барян идея хем чеперчилик
йүки бар, оларың хич хайсысы сөз оваданламак үчин
эдилмейэр. Эгер Берди Кербабевинң «Айгытлы эдим»
романындан онуң тебигата, хайванат дүнйэсине дегишли
ерлерини (аслыетинде адамың өзи хем тебигата дегишли
ахыры!) айырсаң, ондакы гахрыманлары хэзирки ялы
аныклыкда гөз өңүне гетирмек мүмкинми? Элбетде, ёк.

Догры, сунгатың ве эдебиятың специфик предмети-
ниң тарапдарлары хайванларың ве чепер эдебиятта су-
ратландырылян бейлеки затларың (пейзаж хем шуна
гирйэр) эстетик ахмиедини инкэр этмейэрлер, оларың
гереклигини-де ныгтап гөркезйэрлер. Эмма олара өзбаш-
даклык бермән, дине адам хэсиетлерини гөркезмегин
көмөкчи серишдеси хөкмүндө гараярлар. Йөне велин,
көп эсерлерде бу затлар өзбашдак ахмиеге эе болуп дур-
ярлар. Мысал үчин, дүрли яшдакы чагалар үчин язылан
китапларда үлкэни, онуң тебигатыны, хайванат дүнйэсини
өврөнмеклик, чагалары олар билен танышдырмаклык гөз

өңүндө тутулар. Чепер эдебиятың акыл етирижилги
дине шулар ялы китаплар билен чөкленмейэр.

Чепер эдебият эсерлериниң дине адама, онуң ички
дүнйэсине дәл, хақыкатың хер тарапына акыл етириш
укубының ве мүмкинчилигиниң барлыгына шексиз ынан-
мак үчин, Ф. Энгельсин мешхур француз реалисти Баль-
загың «Адамзат комедиясы» хақында гүррүң ачып, хатда
ыкдысады деталлар барасында хем шол дөврүң тарых-
чыларының, ыкдысатчыларының, статистлериниң—хем-
месиниң билеликте язан китапларының үсти билен алан
маглуматындан Бальзагың эсерлериниң үсти билен хас
көп маглумат аланлыгыны ныгтап беллейшини ятлап
гечмеклик етерликдир.

Хақыката акыл етирмек укубы ылымда-да, эдебият-
да-да алымың ве языжының дөрөдйөн эсериниң хилине
баглыдыр. Языжы өз эсерини хайсы тема багышласа,
шол тема боюнча ылмың ахли газанан үстүнликлери
билен ярагланяр, она даяняр, эгер шейле болмаса, онуң
эсери акыл етирижилик ахмиедине эе болуп билмез. Ха-
қыката акыл етирмеклик-де, оқыжа тэсир этмеклик-де
хемише эсеринң чеперчилик гүйжүне, эсеринң чеперчилик
гүйжи болса языжының умумы тайярлыгына, тебигы
талантының дережесине баглы боляр.

Элбетде, теоретик иште эдебиятың ве сунгатың
предметини беллемек, оны чөклендирмек болар. Эмма
языжының иш тежрибесинде, дөрөдижилик лаборатория-
сында оны дашкы дүнйэниң, реал хақыкатың белли бир
тарапы билен чөклендирмек, она «ине, шу сениң специ-
фик предметин, бар үнсүни шуна бер, хақыкатың бейле-
ки тараплары дине сениң шу предметине көмөкчи бол-
малыдыр» дийип, айтмак мүмкин дәлдир. Языжы
хақыкатың реал дүнйэниң өзүне эдйән улы тэсирлериниң
астында яшаяр, шол тэсирлер онда язмак, дурмушын
хайсы-да болса бир тарапы хақында адамлара гүррүң
бермек дуйгусыны ояряр. Ол өзүниң дөрөдижилик ишин-
де, онуң процесинде язжак эсериниң предметини ясама
суратда ики ере бөлмейэр, мунуң өзи мүмкин-де дәл. Ол
дурмушда хайсы меселе өзүни гызыкландырян болса,
шол меселе хақындакы өз пикирлерини чеперчилик се-
ришделери аркалы беян эдйэр.

Шонуң үчин хем В. Г. Белинскиниң ылмың ве чепер
эдебиятын мазмуны тарапындан бирлиги, оларың ики-
синиң-де предметиниң реал хақыкатлыгы ве шол хақы-

каты алымың ве языжының өзлерине махсус болан ёл-
лар ве серишделер билең беян эдйәнликлери хақындакы
дүзгүнлери языжыларын ве алымларын көп несиллери-
нин иш тежрибесине догры гелйәр. Олары инкәр этмек
сынанышыклары, эдебиятын ве сунгатын бир битеви пред-
метини ясама суратда ики ере бөлмек мейиллери дине
айдың меселәни булашдырмаклыга алып баряр. Чепер
эдебиятын ве сунгатын специфик предмети хақында өңе
сүрүлйән шейле гарайышларын георетики эсасы, практи-
ки пейдасы өрән шүбхелидир.

Ёкарда айдылып гечилиши ялы, жемгыетчилик анын
формаларындан бири болан чепер эдебиятын акыл ети-
риш хем суратландырыш предмети реал хақыкатдыр.
Хер бир чепер эсерин чешмеси барлык дүнйәсидир, онун
мазмуны-да шол чешмеден гелип чыкяр. Жемгыетчилик
анын бейлеки гөрнүшлеринден чепер эдебият өзүнн
специфик айратынлыгы билең тапавутланяр. Онун специ-
фик айратынлыгы болса образлылыкдыр, хақыкаты об-
разлар аркалы ойланмак билең беян этмекден ыбарат-
дыр. Бу хакда ишин үчүнжи бабында айратын гүррүн
эдилжекдир.

Чепер эдебиятын сынпы жемгыетде сынпы хәсиетде
болянлыгы хақында биз ёкарда айдыпдык. Хақыкатдан-
да, чепер эдебият өзүнн тарыхында хич вагт жемгыетин
хәсиетине, сынплара первайсыз, битарап гарамандыр,
чүнки «мундан өнки болуп гечен хемме жемгыетлерин
тарыхы, сынплар гөрешинин тарыхы»¹ болуп, эдебият
шол гөрешден дашда дуруп билмәндир, гайтам, онун
өтгүр ярагы болупдыр.

Сынпы жемгыетде чепер эдебият сынпларын гөреш-
не баглы боляр, она актив гатнашяр. Шонун үчинем
эдебият хадысаларына сынпы гөрешден, онун канунла-
рындан үзңеликте дүшүнмек мүмкин дәл.

Чепер эдебиятын, умуман, сунгатын надстройка кате-
гориясына гирийәндиги ве онун сынпы жемгыетде сынпы
хәсиетде боляндыгы хақындакы марксистик дүзгүн чепер
эдебиятын чылшырымлы өсүш процесине догры дүшүн-
меклиге көмек эдйәр. Хер бир сынпы жемгыетин ыкды-
сады гурлушы сынпын икинжи бир сынпын үстүнден
агалык этмеги, оны эксплуатирлемеги ве эздеги эсасында

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Коммунистическая партияның манифес-
ти. Ашгабат, 1948, 49 сах.

гурландыр. Антагонистик жемгыетде эзилйәнлер ве э-
йәнлер бир-бирлерине душман болуп, оларын арасында
кә гизлин, көте ачык суратда үзнүксиз гөреш гидйәр.
Сынплар арасындакы шу үзнүксиз довам эдйән гөреш
чепер эдебиятта хем өз ызыны галдыряр. Бу гөреш че-
пер эдебиятта прогрессив пикирлер билең реакцион
идеяларын чакнышыгы гөрнүшинде йүзе чыкяр. Чүнки
сынпы жемгыетде агалык эдйән сынпын базисини кес-
гитлейән эсасы өнүмчилик арагатнашыклары билең бир-
ликде, көне ыкдысады укладларын галындылары-да,
тәзәнин, ягны хәзирки хөкүм сүрйән гурлушыгын ерине
гелжек тәзе гурлушыгын элементлери-де яшяр. Жем-
гыетдәки шу ыкдысады укладлар онда (жемгыетде)
бир-бирине гаршы болан дүрли сынпларын барлыгыны
гөркезйәр. Шу сынплар арасындакы гаршылыклар ве
гөрешлер идеология мейданында хем йүзе чыкяр. Мунун
өзи сунгата ве сунгатын бир гөрнүши болан чепер эде-
биятта хем дегишлидир.

Хер бир сынпы жемгыетде агалык эдйән идеология
агалык эдйән сынпын идеологиясы боланы үчин, над-
стройканың тебигатыны хут шол агалык эдйән сынпын
сыясы, хукук, дини, чеперчилик, философик гарайышла-
ры ве шолара лайык болан эдаралар кесгитлейәр. Хут
шу гарайышлар ве олара дегишли болан эдаралар ага-
лык эдйән сынпын бәхбидини горамага хызмат эдйәрлер
ве эзилйән сынпларын гаршысына гөреш алып баряр-
лар. Эдил шунун ялы хем эзилйән сынпларын чеперчи-
лик, сыясы, философик гарайышлары агалык эдйән сын-
пын хөкүм сүрйән ве шол гурлушың базисиниң үстүндә-
ки надстройканы кесгитлейән идеологиясына гаршы
гөрешйәр. Шонун үчин хем эзилйән сынпларын сыясы,
чеперчилик, философик гарайышлары хөкүм сүрйән сын-
пын бәхбидини гораган, она хызмат эдйән надстройка
гирмейәрлер. Олар тәзе, өңде барян прогрессив сынпын
ишине, онун хөкүм сүрйән сынпын реакцион базисини ве
реакцион надстройканы йыкмак ишине көмек эдйәр-
лер.

Сынпы жемгыетде эдебиятын шу хили хәсиетде бол-
яндыгыны чуңдур дүшүнмекде В. И. Ленинн сынпы—
антагонистик жемгыетдәки ики медениет хақындакы
таглыматындан угур алынмалыдыр.

В. И. Ленин шейле язяр:

«Хер бир милли медениетде, өсгүн дәл халда болса-

-да демократик ве социалистик медениетин элементлери бар, чүнки хер бир миллетде зэхметкеш ве эксплуатирленийн көпчүлик болуп, шол көпчүлигин яшайыш шертлери демократик хем-де социалистик идеологияны гутулгысыз дөредйэр. Эмма хер бир миллетде буржуаз медениет (көпленжисинде болса онун үстүне-де черносотнячылык ве клерикал медениет) хем бар—онда-да дине «элементлер» гөрнүшинде дэл-де, агалык сүрйән медениет гөрнүшинде бар»¹.

Башга бир ерде В. И. Ленин шейле язяр:

«...Хер бир хэзирки заман миллетинде ики саны миллет бар. Хер бир милли медениетде ики саны милли медениет бар. Пуришкевичлерин, Гучковларын ве Струвеле-рин великорус медениети бар, эмма Чернышевскинин ве Плехановын алы билен хэсиетлендирилйән великорус медениети-де бар»².

В. И. Ленин хер бир милли медениетдэки ики милли медениет хакындакы бу айданлары бирден-бире чепер эдебията хем дегишлидир, чүнки чепер эдебият милли медениетин улы әхмиеге эе болан бир бөлегидир.

Шейлеликте, сынпы жемгыетде чепер эдебиятын сынпы хэсиетде боляндыгы жеделсиздир. Биз ёкарда сынпы жемгыеттин эдебиятында ики угрун боляндыгыны, ягны өз дөврүнде реакцион идеяны өне сүрйән ве реакцион гүйчлери голдаян эдебиятын хем-де прогрессив идеяны өне сүрйән ве тэзэниң өсмегине көмөк эдип, көнөниң гаршысына гөрөш алып барян эдебиятын болянлыгыны гөркезипдик. Өз йүзе чыкан дөврүнде зэхметкеш халк көпчүлигинин бэхбидини горап, прогрессив идеялары өне сүрйән ве улы уссатлык билен язылан чепер эсерлер узак өмүрли болярлар, чүнки бу хили эсерлер хич вагт өзлеринин чеперчилик әхмиедини йитирмейэрлер, хемише адамлара эстетик леззет бермеклерини довам этдирйэрлер. Мунун себэби ол эсерлерде хахыкатын догручыл суратландырылмагы билен, көне реакцион гүрлушыга, хер дүрли жемгыетчилик ногсанлара, социал денсизлиге, адалатсызлыга гаршы батыргай гөрөш алнып барланлыгыдыр. Бу эсерлерин гүйжи-де, оларын дөрөн дөврүлериндэки жемгыетчилик гурлушыгын ёк болма-

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, т. 20, 9 сах.

² Шол ерде, 18 сах.

гындан соң яшамакларынын себэби-де ине шундан ыбаратдыр.

Марксизмин-ленинизмин медени мирасы инкэр этмейэндиги, оны танкыды ёл билен өзлешдирмеги өвредйэндиги, пролеткультчылара ве нигилистлере гаршы барлышыксыз гөрөш алып баряндыгы мәлим затдыр. Бизин партиямыз бу меселеде В. И. Ленинин 1920-нжи йылда Комсомолын III гурултайында эден докладында гечмишин эдеби мирасыны танкыды ёл билен өзлешдирмек хакындакы гөркезмесинден угур аляр.

Биз гечмишин эдеби мирасындан онун дине демократик ве социалистик элементлерини алярыс, биз көне медениетин ин оңат дэплерини довам этдирйэрис, оларын эсасында өзүмизин социалистик медениетимизи өсдүрйэрис.

Шейлелик билен, чепер эдебият сынпы жемгыетде сынпы хэсиетде боляр ве ол жемгыетчилик идеологиянын бир гөрнүши хөкмүнде надстройка категориясына гирйэр.

Жемгыетде сынплар хусусы эечилигин дөремеги билен йүзе чыкар. Сынпы жемгыетде эксплуатирленийн адам хер тарапдан гысылар хем кемсидилйэр. «...Хусусы эечилигин ёк эдилмеги адамын хемме дуйгуларыны ве хэсиетлерини долы азат эдйэр»¹. Сынпсыз, социалистик жемгыетде чепер эдебият өзүниң сынпы хэсиетини йитирйэр.

Чепер эдебиятын сынпы жемгыетде сынпы хэсиетде болмаклыгындан онун партиялайынлык принципи гелип чыкар. Языжынын сынпы жемгыетде белли бир сынпын бэхбидини горамаклыгы хайсы-да болса бир сыясы партиянын идеясыны беян этмек билен дурмуша гечирилйэр.

Чепер эдебиятын партиялайынлык принципини илкинжи гезек В. И. Ленин ылмы тайдан ишледи ве эсасландырды. Онун 1905-нжи йылда, биринжи рус революциясынын гызгаланлы гидйән вагтында азан «Партия гурамасы ве партиялайын эдебият» атлы макаласы чепер эдебият хакындакы марксистик ылма улы гошант болды. В. И. Ленин өзүниң шу макаласында эдебиятын партиялайынлык принципи ве ол принципн манысы хакында шейле язяр: «Эдебият партиялайын эдебият болмалыдыр.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве. М.—Л., 1938, 132 сах.

Буржуаз ғылыктарың терсине, буржуаз кәрхана эчилик, некешлик метбугатының терсине, буржуаз эдеби карьеризминң ве индивидуализминң, «баринлер анархизмининң» хем-де бет газанжа ковалашмагың терсине, — социалистик пролетариат партиялайын эдебиат принципини өне чыкармалыдыр, шол принципи өсдүрмелидир ве оны мүмкингадар хас долы хем-де тутуш формада дурмуша гечирмелидир.

Партиялайын эдебиат диен шу принцип нәмеден ыбаратдыр? Онуң өзи социалистик пролетариат үчин эдебиат ишининң дине адамлара я-да топарлара бет газанч ярагы болуп билмежеклигинден ыбарат дәлдир, ол иш умумы пролетар ишине гарашсыз, умуман, индивидуал иш болуп билмез. Ёк болсун партиялайын дәл эдебиатчылар! Ёк болсун адамың чакындан аша эдебиатчылар! Эдебиат иши умумыпролетар ишининң бир бөлеги болмалыдыр, бүтин ишчилер сынпының дүшүнжели бүтин авангарды тарапындан херекете гиризилиён бир битеви, бейик социал-демократик механизминң «чархжагазы ве нурбатжыгы» болмалыдыр. Эдебиат иши гурамачылыклы, бир кадалы, бирлешдирилен социал-демократик партия ишининң состав бөлеги болмалыдыр¹.

В. И. Ленининң шу ишинде өне сүрлен эсасы дүзгүнлер чепер эдебиат хакындакы марксистик ылмың өсмегинде өрән улы роль ойнады.

Биринжиден, В. И. Ленин өзүниң шу ишинде буржуаз идеологларының эдебиатың партиялайынсызлыгы, сынплара дахылсызлыгы хакындакы ялан, икийүзли галп тассыкламаларыны паш эдйәр. Ол буржуаз идеологлары тарапындан сунгатың «азатлыгы ве партиялайынсызлыгы» хакындакы галмагалларың сунгатың ве эдебиатың буржуаз бәхбитлери билен багланышыгының үстүни өртмек, оны гизлемек максады билен турзуяндыгыны гөркезди. «Жемгыетде яшап, жемгыете дахылсыз болмаклык болмаз. Буржуаз языжының, художнигиң, актрисаның азатлыгы пул халтасына, пула сатылмаклыга, өзүни эклетмеклиге дине перделенен (я-да икийүзлүлик билен перделенйән) япжалыкдыр»².

Икинжиден, В. И. Ленин иш йүзүнде буржуазия билен багланышыклы болан, онуң бәхбидине хызмат эдйән эдебиатың гаршысына революцион пролетариат билен

ач-ачан багланышыклы болан эдебиаты гойяр ве шол эдебиатың партиялайынлык принципнде болжакдыгыны гөркезйәр. Буржуаз эдебиатчыларының сунгатың «азатлыгы ве партиялайынсызлыгы хакындакы галп янрамадары барасында гүррүн эдип, ол шейле язар:

«Биз, социалистлер болсак, шу икийүзлүлиги паш эдйәрис, галп перделери сыпырыарыс, — онда-да сынпы болмадык эдебиаты ве сунгаты хасыл этмек үчин дәл-де (мунуң өзи дине сынпсыз социалистик жемгыетде мүмкин болар), икийүзлүликлі—азат, эмма иш йүзүнде буржуазия билен багланышыклы эдебиата пролетариат билен ач-ачан багланышыклы хакыкатдан-да азат эдебиаты гаршы гоймак үчин сыпырыарыс»¹.

Үчүнжиден, В. И. Ленин революцион пролетариат билен ач-ачан багланышыклы болан шу эдебиатың бейик гелжегининң бардыгыны, онуң бүтин дүйнә зәхметкеш көпчүлигине хызмат этжекдигини гөркезйәр.

Бу эдебиат бейик халк эдебиаты болар, онуң өнүнде улы перспективалар ачылар дийип, В. И. Ленин ныгтап айдяр: «Шунуң өзи азат эдебиат болар, чүнки ол эдебиат докмаде гахрыман аяла, ичи гысян ве гарныны яг тутанлыгы себәпли гөрги чекйән «ёкары гатлагың он мүнлерче» адамларына хызмат этмән, юрдуң гүли, онуң гүйжи, онуң гелжеги болуп дурян миллионларча хем-де он миллионларча зәхметкешлере хызмат эдер»². Ярым асыр мундан өң язылан шу сөзлерде революцияның бейик сердары В. И. Ленининң ахырына ченли революцион сынп болан пролетариатың өз тарыхы миссиясына лайык нәхили ажайып социалистик сунгат ве эдебиат дөредип билжеклигини анык ве айдың гөз өнүне гетирипдир. Бизинң гүнлеримизде В. И. Ленининң шу айданлары дурмуша гечирилди, дүйнәде иң өнде барян, иң идеялы, иң прогрессив эдебиат болан социалистик эдебиат дөредилип, онуң бүтин дүйнә әхмиети гүнсайын артар, чүнки ол Коммунистик партияның ёлбашчылыгы хем-де хемешелик эдйән аладасы нетижесинде гүлләп өсйәр.

Дөрдүнжиден, В. И. Ленин өзүниң шу гениал эсеринде чепер эдебиатың чылшырымлы бир ишдигини, онуң специфик айратынлыкларының бардыгыны, языжының дөредижилик ишинде оңа эркинлик ве гиң герим берил-

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, т. 10, 31 — 32 сах.

² Шол ерде, 35 сах.

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, т. 10, 35 сах.

² Шол ерде.

мелидигини гөркезип гечйэр. «Бу иште шахсы инициатива, индивидуал мейиллере улы герим берилмегини, пикире ве хыяла, форма хем-де мазмуна герим берилмегини үпжүн этмегиң гүррүңсиз зерурдыгына жедел ёк»¹.

В. И. Лениниң шу эсеринде көп санлы анык фактларың эсасында ишленилен дүзгүнлер шулардан ыбаратдыр. Бу дүзгүнлер бизиң совет эдебиятымызың ве совет эдебияты теориясының өсмегинде ёл гөркезижки роль ойнадылар.

Бизиң совет эдебиятымыз чуңнур идеялы эдебиятдыр. Биз чепер эдебият майданында идеясызлыга гаршы үзүл-кесил гөреш алып барырыс. Совет языжылары өзлери-ниң эсерлеринде эдебиятың партиялайынлык принципини берк сакламак билен, совет адамларыны коммунисттик рухта тербиелемәге, олары Совет хөкүметине, социалисттик Ватана чөксиз вепалылык рухунда тербиелемәге өзлери-ниң бар укуплары, бар дөредижилик гүйчлери билен чалышарлар.

Совет эдебиятының дөрджилик методы — социалисттик реализм, онуң партиялайын болмак принципи билен багланышыкдыр. Языжы өзүниң суратландырыан вакаларына социалисттик нукдайназардан, ягны марксизм-ленинизм теориясы тайындан гарап баха берйэр. Социалисттик реализм методында язылан чепер эсерлерде дурмуш хемише херекет эдйән, дынгысыз өңе ымтылан шекилде гөркезилйэр. Шонуң үчин-де языжы тарапындан дурмуш-ның дынгысыз херекетде берилмеги онуң партиялайын-лык идеясының йүзе чыкарылмагының гуралдыр.

Совет эдебиятының партиялайынлык принципи языжыны хич бир тарапдан чөклендирмән, терсине, она долы азатлык берйэр, онуң дөредижилик ишинде В. И. Ленин тарапындан гөркезилен индивидуал мейиллери, инициативаны гүйчлендирмегине гиң герим берйэр: «Хайсы художник (языжы) жемгыетиң тарыхы өсүшиниң канууна-рына чуңнур дүшүнөн болса, өз халкына, Коммунисттик партия, социалисттик жемгыете түйс йүрекден ыхласлы болса, дине шол художник өз дөредижилигинде азат-дыр»².

Совет эдебиятының халкылыгы онуң партиялайынлыгы билен багланышыкдыр. Совет языжысы өзүниң эсеринде партияның бейик идеяларыны беян эдйэр. Ком-

эсеринде партияның бейик идеяларыны беян эдйэр. Коммунисттик партия болса өзүниң хер бир ишинде зэхметкеш халк көпчүлигиниң бэхбидини гөз өңүнде тутяр.

Шонуң үчин-де совет эдебиятының халкылыгы хем-де партиялайынлыгы бири-бирине гаты баглыдыр ве олары бири-биринден айырмак мүмкин дөлдир. Эмма буржуаз эдебиятында халкылык билен партиялайынлыгы денешдирмек болмаз. Көп дүрли буржуаз партияларының эдебиятчы идеологлары өзлери-ниң эсерлеринде халк көпчүлигиниң бэхбидини гөз өңүнде тутман, өзлери-ниң социал топарларының бэхбитлери-ни гөз өңүнде тутярлар. Буржуазия языжыны, шахыры, умуман, сунгат ве эдебият иштөрлери-ни өзүниң сатлык хызматчысына өвүрйэр.

Халкылык чепер эдебиятың иң ёкары дережеде кәмиллешендигиниң аламатыдыр. Чепер эсерлерде зэхметкеш халк көпчүлигиниң ислег-арзувларыны иш йүзүне чыкармак үчин гөреш эдилйән максатлар, гелжек хакындакы бейик пикирлер беян эдилмелидир. «Сунгат халкың иң говы идеялары угрунда гөреш алып барян сөвеш-жең серишдеси болмалыдыр — рус эдебиятының бейик векиллери эдебията ве сунгата ине шейле дүшүнипдирлер... Эдебиятың боржы халкың дине талапларының дережесинде бармак болман, ол эйсем халкың ислеглери-ни өсдүрмәге, халкың талапларыны ёкары гөтермәге, оны тәзе идеялар билен байлашдырмага, халкы өңе алып бармага хем борчлудыр»¹.

Рус эдебиятының тарыхында эдебиятың халкылыгы хакында хер хили дүшүнжелер болупдыр. XIX асырда бейик рус танкытчысы Белинский бу дүшүнжәни догры аныклашдырар.

Белинскиниң пикириче, чепер эдебият халкың аныдыр. Шейлелик билен, «халкың аны» болан чепер эдебият халкың бэхбитлери-ни дашда дурман, оны беян эдижи ве халкың өсмегине, рухы гүйжүниң артмагына, гелжек хакындакы умытлы арзувларына етмегине хызмат этмелидир.

В. И. Ленин сунгат хакында Клара Цеткин билен эден гүррүңинде шейле диййэр: «Сунгат халкыңкыдыр. Ол өзүниң чуңнур көки билен зэхметкеш халк көпчүли-гиниң иң гиң жұммушине гитмелидир. Ол көпчүлиге дүшнүкли болмалыдыр ве көпчүлик тарапындан сөйүл-

¹ В. И. Ленин. Эсерлер, т. 10, 32 сах.

² «Культура и жизнь», 1947, № 7.

¹ А. А. Ждановың «Звезда» ве «Ленинград» журналлары хакында эден докладындан.

11 Заказ № 99

мелидир. Ол көпчүлүгүң дуйгусыны, пикирини, ислегини бирлешдирмелидир, олары ёкары гөтөрмелидир... Сунгатың халка ве халкың сунгата якынлашмагы үчин биз озалы билен окувың ве медениетигиң дережесини ёкары гөтөрмелидирис»¹.

Чепер эдебиятың халкылыгы онуң халка якынлыгында, халка хызмат этмегинде, халк билен үзгөсиз бирлигиндедир. Языжы өзүниң эсеринде умумыхалк ахмиети болан меселелери орта атыр ве олары халкың бәхбитлерине лайык эдип чөзйөр.

«Дүнйәде иң өңде барыжы эдебият болан совет эдебиятының гүйжи, ол эдебиятта халкың бәхбитлеринден, дөвлетиги бәхбитлеринден башга бәхбитлериги ёклугындан ве болуп-да билмежекдигинден ыбаратдыр»².

Совет халкы өз языжыларының дөрөдижилик ишине первайсыз гарамаяр, ол оңа улы үнс берйөр. Совет окыжысы ялы ажайып окыжы дүнйәниң хич бир эдебиятында болан дәлдир. Совет халкы өз языжыларының хер бир дөрөдижилик үстүнлигине өзүниң өнүмчилик, хожалык үстүнлигине бегениши ялы бегенйөр, оларың ишиндәки шовсузлыга гынаняр. Шунуң билен бир вагтта совет окыжысы өрән талап эдижи окыжыдыр. Ол өз языжыларындан оңат эсерлери, коммунизм гурлушыгы уgrundа алынып барылян бейик ишлери улы уссатлык билен суратландырян, совет адамларыны бейик гурлушыклара, бейик еңишлере хыжувландырян эсерлер талап эдйөр. Совет халкының, совет окыжысының өз языжыларындан эдйән бу кануны талаплары ССКП Меркези Комитетиниң 1954-нжи йылың декабрь айында болуп гечен совет языжыларының Бүтинсоюз Икинжи гурултайына иберен гутлагында өрән айдың беян эдилйөр. «Совет халкы әхли халк хожалыгыны мундан бейләк-де өсдүрмеклигиң эсасы ве бизиң Ватанымызың арачәклериниң янбермезлигиниң кепиллендирмеси болан агыр индустрияны дынгысыз өсдүрмеклигиң әгирт улы везипелерини чөзйән өз шөхратлы замандашларымызың; әгирт улы электрик станцияларыны бина эдйән, гурлушык методларыны кәмиллешдирйән, миллионларча гектар тарп ерлери өзлешдирйән, әхли оба хожалыгыны ёкары

¹ В. И. Ленин о культуре и искусстве. М., 1938, 229 сах.

² БК(б)П МК-ның 1946-нжи йылың 14-нжи августында «Звезда» ве «Ленинград» журналлары хакындакы чыкаран карарындан.

гөтөрмек ве халкың сарп эдйән азык өнүмлери хем-де харытлары барада зәхметкешлериги барха өсйән ислеглерини хас оңат канагатландырмак уgrundа гөрешйән замандашларымызың догручыл ве ягты образларыны өз языжыларының дөрөтмеклерине гарашяр... Совет халкы өз языжыларыны дурмушың жұммүшине ишәңдирлик билен аралашян, халкың тәзе жемгыет гурмагына көмек берйән хыжувлы гөрешижилер хасабында гөрмек ислейәр»¹.

Бизиң совет эдебиятымыз өзүниң дөрән илкинжи йылларындан башлап, адам ве адамзадың ягты гелжегине берк ынаняр. Онуң гүйжи бүтин дурмуш билен, халкың әхли пикирлери, дуйгулары хем-де эдерменликлери билен, Коммунистик партияның гахрыманчылыклы гөреши билен арабагланышыклылыгындадыр.

Совет языжылары өзлериниң эсерлеринде ажайып совет адамларының ягты образларыны бермек уgrundа, халкың ёкары гөтерилен медени ислеглерини өдемек уgrundа өзлериниң бар гүйчлерини ве укыпларыны аяман, тутанъерли ве акйүрек билен ишлежекдиклерини гурултайың трибунасындан айтдылар. Совет языжыларының Бүтинсоюз Икинжи гурултайының ССКП Меркези Комитетине иберен йүзленмесинде шейле дийилйөр: «Совет интеллигенциясының улы отрядының—Коммунистик партияның төверегине жебислешен эдебият ишгәрлериниң өз дөрөдижилик тагаллаларыны артдырмага хем-де халкың талапларыны ерине етирмәге тайярдыкларына совет языжыларының Бүтинсоюз Икинжи гурултайы Совет Союзының Коммунистик партиясының Меркези Комитетини ынандыряр»².

Өзүниң жаны-тени билен халк ишине багланышыклы болан, өзүниң бар гүйжи билен халка хызмат эдйән, халкың, дөвлетиги, партияның бәхбитлеринден башга хич бир бәхбиди болмадык совет эдебияты сөзүң хақыкы манысында иң ёкары дережели халкы эдебиятдыр.

Чепер эдебиятың халкылыгының бирнәче аламаты боляр. Олардан бири—чепер эдебият эсерлеринде халк көпчүлиги үчин мөхүм хем-де гызыклы болан дурмуш вакаларының, дурмуш хадысаларының хер тараплайын хәснетлендирилген типик образларын суратландырылма-

¹ «Совет эдебияты», 1955, № 1.

² Шол ерде.

гыдыр. Молланепес өзүнүн «Зөхре—Тахыр» дессанында халк үчүн мөхүм болан меселелери орта атыр, олары айры-айры типик образларын үсти билен беян эдйэр.

Чепер эдебиятын халкы болмагынын икинжи бир аламаты, чепер эсерин эсасында гойлан дурмуш вакаларыны догручыл суратландырмакдан хем-де оларда орта атыян меселелери шол дөврүн өңде барян идеялары нукдайназарындан чөзмөкден ыбаратдыр. Ёкардакы гетирен мысалымыза йүзленелин. Молланепес «Зөхре—Тахыр» дессанында мөхүм вакалары гөркезмек билен чөкленмән, эйсем оларда орта атыян меселелере халкын бөхбиди нукдайназарындан гараяр, адалатсызлык билен адалатлылык арасында гидйән барлышыксыз гөрешде адалатлылыгың үстүн чыкышыны, онун дабарасыны гөркезйэр.

Чепер эдебиятын халкылыгынын ене бир аламаты,— шерт ол хем болса, чепер эдебият эсерлеринде дурмуш вакаларынын улы уссатлык билен суратландырылмагыдыр. Эгер Молланепес өзүнүн дессанындакы вакалары белент чеперчиликде улы уссатлык билен беян этмеги башармадык болса, онун дессаны халк көпчүлиги арасында бейле улы шөхрата эе болуп билмезди. Дессанын чеперчилиги эжиз, пес болан болса, ол халкы эсер хасапланмазды. Эмма Молланепесин дессаны улы уссатлык билен язылыпдыр ве халкын аңында берк орнашыпдыр.

Чепер эсерлерин формасынын, дилин халк көпчүлиги үчин дүшнүкли, сада болмагы хем оларын халкылыгынын аламатыдыр.

Чепер эдебиятын халкылыгынын аламатылары—шертлери хакында гүррүн гиден вагтында, онун хер бир эсерине тарыхы аныктыкта гарамалыдыр. Биз Молланепесин «Зөхре—Тахыр» дессанынын халкылыгы хакында гүррүн эден вагтымызда, онун дөредилең дөврүн, шол дөврде түркмен халкынын нәхили шертлер ичинде яшандыгыны назарда тутарыс. Совет эдебияты хакында гүррүн гиденде болса, онун халк көпчүлиги тарапындан сөйүлйән оңат эсерлеринде халкылыгың хемме шертлериң—аламатларының хөкман боляндыгыны айтмак гөрек.

Ёкарда белленилип гечилиши ялы, совет эдебиятынын партиялайынлыгы ве халкылыгы бир-бири билең айрылмаз баглыдыр. Мунун өзи бизин социалистик гурлушмыздан, халк билең Коммунистик партияның бөхбитлеринин айрылмаз бирлигинден гелип чыгар.

III БАП

ЭДЕБИ ОБРАЗ

Жемгыетчилик аңының бейлеки гөрнүшлеринде болшы ялы, чепер эдебиятын хем предмети реал хакыкатдыр, бүтин барлык дүйәсидир; реал хакыкат, барлык дүйәси болса адамзатдан баглы болмадык, өзүнүн объектив канунлары билең яшаян затлардыр. Шунун үчин-де чепер эдебиятын предмети өрән гиндир хем аңырсына-бөрсине гөзөтмөз улудыр, ол дүрли-дүрлүдир хем гутарныксыздыр. Барлык дүйәсинде адамыны нәме гызыкландырян болса, оларын хеммеси чепер эдебиятын предметине гирйэр.

Гадымы грек акылдары Гераклитин айдышы ялы, дүйәде үйтгемейән, бир ягдайда дурян зат ёк, ол хемше дынгысыз херекетде хем өзгериш халында боляр. Адамзат өзүнүн бүтин өсүш тарыхында тебигат билең дынгысыз гөрешмек нетижесинде онун гизлин сырларыны ачып гелендир. Эмма тебигатын хемше өзгериш, херекет эдил дуряшлыгы үчин адамзатын онун билең гөрешиде хемишеликдир, ол гутарныксыздыр.

Чепер эдебият жемгыетчилик аңын бейлеки гөрнүшлери ялы тебигата ве адамзат жемгыетинин хер дүрли хадысаларына хем-де вакаларына акыл етирмеклигин бир формасыдыр. Чепер эдебиятын жемгыетчилик аңын бейлеки гөрнүшлеринден тапавуды онун хакыкаты образлар үсти билең беян этмегинден, онун образлылыгындан ыбаратдыр. Образлылык еке чепер эдебиятын дәл, сунгатын хемме гөрнүшлерине махсус болан специфик айратынлыкдыр. Образлы ойланмагың гелип чыкыш тарыхы өрән гадымыдыр хем-де ол адамларын узак асырлар дө-

вамында тебигатың гаршысына алып баран гөрешлери, несиллерден-несиллере гечен яшайыш угрундакы иш тежрибеси билен багланышыклыдыр.

Г. В. Плеханов илкидурмуш адамларының сунгаты хақында гүррүң ачып, немец ыкдысатчысы Карл Бюхерин «өзүниң гелип чыкышы боюнча оюн зэхметден улудыр, сунгат болса пейдалы предметин өнүмчилигинден улудыр» диен тассыкнамасының ялңышлыгыны танкыт эдиң, ойнуң (игра) зэхметин чагасыдыгыны, зэхметин сунгатдан улудыгыны, умуман илки дурмуш адамларының предметлере ве хадысалара башда яшайыш үчин пейдалы болмаклыгы нукдайназарындан гаранлыкларыны, диңе соңабака олар эстетик тайдан назар саланлыкларыны, көп дүрли тарыхы фактларың эсасында субут эдйэр¹. Плеханов сунгатың гелип чыкышыны адамларың ыкдысады гөрешлери билен, өнүмчилик гүйчлериниң өсүши билен бирден-бире айрылмаз баглашдырар ве дүйнэдэки көп халкларың дурмушындан инкэр эдилмеги мүмкин болмадык мысаллар гетирмек билен делиллендирийэр.

Образлы ойланмаклыгың жемгыетчилик аның бейлеки гөрнүшлеринден бирден-бире сайланман, көп асырлар довамында кем-кемден өзбашдаклыга геченлиги хақында ёкарда айдылыпды. Жемгыетчилик аның бейлеки гөрнүшлери ялы, образлы ойланмак хем хемише өсйэр ве кэмиллешйэр. Адамзадың ыкдысадыетиниң өсмеги нетижесинде онуң аны-да өсйэр, аның өсмеги болса өз гезегинде ыкдысадыетин өсмегине ярдам эдйэр. Шу өсүш процесинде адамзадың образлы ойланмагы-да, ягны сунгатың хер дүрли гөрнүшлери-де, шу санда чепер эдебият-да дынгысыз өсйэр хем барха байлашар, тебигатың ве жемгыетчилик дурмушың хадысаларына акыл етирмеклигин өзбашдак хем өзболушлы актив формасына өврүлйэр.

«Образ» сөзүниң я-да «образлылыгың» ики, ягны дар ве гин манысы бар. Дар манысында «образ» сөзүнден сөзлейшиң чепер формасы, сөзлериң гөчме маныларда уланылышлары, хер хили троп гөрнүшлери дүшүнилийэр. Халк арасында «планы гаты дилевар, пыланы сөзе чепер, пыланы өрән образлы геплейэр» дийлип айдылар.

¹ Г. В. Плеханов. Письма без адреса. Искусство и общественная жизнь. М., 1956, 87—88 сах.

Хақыкатдан-да, адамларың өз пикирлерини беян эдишлери дең болмаяр, хер адам пикирини өз тебигы талантына гөрә йүзе чыкарыр. Ынха, ики саны дең тайярлыккы, дең билмли мугаллымы гөз өңүне гетирелиң. Олардан бири гин аудиторияда студентлериң өңүнде лекция окаян вагтында, программа боюнча гечилмели затларың хеммесини айдян-да болса, дегишли материаллары өрән онат билйән-де болса, отуранларың үнсүни өзүне чекип билмейэр, хатда студентлериң бирнөчеси лекция вагтында башга затлар билен мешгул болярлар, ягдайыны тапанлар лекция гелмезликден-де чекинмейэрлер. Бейлеки бири лекция окаян вагтында болса, студентлер сапагың нэхили геченини билмән галярлар. Мунуң өзи тослама бир мысал дэлдир, бейле ягдая дурмушда хэли-шинди душ гелинийэр. Хатда өзүниң ылмы тайярлыгы бабатында хеммелер тарапындан ыкпар эдилен, өрән танымал профессорың-да лекциясының сус гечйәнлиги хич ким үчин тэзелик дэлдир.

Диймек, геппе чеперчилигин, сөзе байлыгың эхмиегине дине шахыр я-да языжы үчин дэл, хеммелер үчин хем өрән улудыр.

«Пикири айдың боланың сөзи-де айдың болар, пикири гаржашык боланың—сөзлейши-де гаржашык болар; бир зады аслында онат билйән болсан, оны онат беян этмегин-де бир зады болар» дийип айдярлар. Мунуң өзи умуман догрудыр. Эмма шейле-де болса, геппе чеперлигин, сөзе байлыгың эхмиегине кем баха бермек болмаз. Языжы я-да шахыр хақында гүррүң гиденде болса, дил оларың эсасы ярагыдыр, олар өзлериниң көпчүлиге тэсир эдйөн пикирлерини, дурмуш вакаларына акыл етирижилик укыпларыны диңе чепер эдебиятың «илкинжи элементи» болан дил аркалы йүзе чыкарып билерлер.

Сөз образлылыгы чепер эдебиятың мөхүм гуралыдыр. Белинский макалаларының биринде дилиниң онат болмагыны, онуң садалыгыны чепер эсерин айратын бир артыкмачлыгы хасап этмек болмаз, эмма дилдэки ясама оваданлык, герекмез чылшырымлылык оны чепер эсерликден махрум эдиң билер дийип айдяр¹. Сөзүң образлылыгы, бир тарапдан, эсерин чеперчилигини, эстетик тэсирини артдырян болса, икинжи тарапдан, онда чун

¹ В. Г. Белинский. Избранные сочинения в трех томах, т. I. М., 1934, 124 сах.

маныны өрөн айдың баян этмеклиге мүмкинчилик дө-
редйәр.

Магтымгулы, бу дүйнөнүн намысын,
Йыгып-дүйрүп, эле бердим хамысын!
Пикир дерясына аклым гәмисин
Батырмышам, чыка билмен, нейлэин!

(Магтымгулы, Нейлэин)

Непес, сен сөзлөсөң улус-иллерде,
Билбил шейда болар төзө гүллерде,
Асал эзгил дайхан ичре диллерде,
Ары жүжүм эйләр бал сесин аңса.

(Молланепес, Аңса)

Сөз, оны уланмагы башарана, өрөн улы хызмат эдйәр,
онуң элинде йити ярага өврүлйәр, йүрек жошгунларыны,
«гөвүн нагышларыны» башгаларың дыкгатына етирмәге
бирден-бире ёл ачяр. Ёкардакы бентлерде баян эдилйән
чуң манылары башга хили эдип айтмак үчин, гөр, нәче
ойланмак, гөр, нәче тагта кагыз гараламак гөрек бо-
ларды!

Аз сөз билен гин ве чуңнур маныны, оқыжының аны-
на ве калбына бирден-бире тәсир эдйән пикири баян
этмек хақыы лирики поэзияның эсасы айратынлыгыдыр.
Бу ерде сөз образлылыгының әхмиети өрөн улудыр.

Гечмишиң бирнәче бейик шахырлары өзлериниң улы
уссатлык билен язылан лирики эсерлери билен мешхур-
дырлар. Гүндогар поэзиясында Омар Хайям өзүниң руба-
гылары билен, Магтымгулы өзүниң мурапбаглары билен
мешхурдыр. Бу хили шахырларың дөрөдижилигинде сөз
образлылыгы эсасы роль ойнаяр. Сөзүң гүйжи оларын
эсерлерини пикир деңзине, акыл хазынасына өвүрйәр.

Бу ерде бир зады айратын белләп гечмек гөрек, ол-да
чепер дөрөдижилигин хер бир эсеринде болшы ялы, лири-
ки поэзияда хем гөп дине чеперчиликде, сөзүң образлы-
лыгында дәлдир, гөп шол чеперчилик, образлылык арка-
лы баян эдилйән пикирдедир. Эгер-де Омар Хайям ве
Магтымгулы өзлериниң уссатлыгың белент дережесинде
язылан кичи формалы эсерлеринде өз дөвүрлери үчин
прогрессив болан пикирлери баян этмедик болсалар, ола-
рың дөрөден затлары Гүндогар поэзиясының алтын ха-
зынасына гирип билмән, онуң дашында галарды, атлары
асырдан-асыра гечмездиди. Диймек, сөз образлыгы сагдын,
прогрессив, жемгыетчилик әхмиетли пикириң баян эдил-

мегине хызмат эден вагтында хақыы поэзияның чепер-
чилик серишдесине өврүлйәр.

Гүндогарың көшк поэзиясында биз бүтинлей башга
ятдайы гөрийәрис. Е. Э. Бертельсин айдышы ялы, бу
поэзия өзүниң формасы тайындан өрөн чылшырымлы ве
өрөн ёкарыдыр, эмма мазмуну тайындан өрөн гарыпдыр,
бош диерликдир. Гүндогар поэзиясының му а м а ялы
кәбир гошгы формалары-да анык бир мазмуну айдың
баян этмеклиге дәл-де, сөз оваданламаклыга, шол угур-
да гүйч сынанышмаклыга гөнүкдирилипдир.

Сөз образлылыгының әхмиети дине бир әдеби дөре-
дижилик билен мешгулланын адамлар—языжылар, ша-
хырлар үчин дәл, эйсем болса ылмың хер дүрли пудагы-
да ишлейән, көпчүлик арасында вагыз-несихат ишлерини
алып барян хер бир ишгәр үчин-де өрөн улудыр. Хер бир
адам өзүниң сөзлейшинде сөз образлылыгыны уланып
хем максада лайык пейдаланып билсе, онуң айдян зады,
баян эдйән пикири оқыжы хем динлейжи үчин өрөн тә-
сирли боляр.

«Образ» сөзи өзүниң гин манысында бүтинлей башга
зады акладыр. Лирик шахыр дурмуш вакаларыны, те-
бигат хадысаларыны өз адындан баян эдйән болса, эпики
ве драма эсерлериниң авторлары олары, ягны өзлериниң
дурмуш вакалары хем-де тебигат хадысалары хақыг та-
кы пикирлерини өз атларындан дәл-де, эсерде хөрекет
эдйән дүрли-дүрли гылык-хәсиетдәки адамларың үсти
билен баян эдйәр. «Образ» сөзүниң гин манысындан дүр-
ли гылык-хәсиетдәки шол адамлар дүшүнилйәр. Чепер
әдебиятың объектив дүйнәни, реал хақыкаты хер тарап-
лы эдип гөркезмегинде адам образлары эсасы роль ойна-
яр, чүнки дурмушың чылшырымлы вакаларыны дине
адам хөрекетиниң үсти билен гөркезмек ве дүшүндирмек
мүмкиндир.

Хер бир әдеби эсерин чеперчилиги, гымматы, дурмуш
вакаларыны нәхили суратландырышы ве шулара меңзеш
бейлеки сыпатлары ондакы адам образларының дөрөди-
лиш дережеси билен өлчөйлйәр. Адам образының шовлы
я-да шовсуз болуп чыкмагы билен чепер эсерин мазмуну
ве идея гүйжи кесгитленйәр. Шонуң үчин-де чепер обра-
за баха бермек языжының дөрөдижилик ишине, онуң
язан эсерине баха бермек диймекдир. Меселә шу нукдай-
назардан гаранында, сөзүң гин манысында хақыы обра-
зың дөрөдилмедик еринде чепер әдебият эсери хақында
гүррүн этмек-де болмаз.

Дүниә әдебиятының, әдил шунун ялы-да хер бир халкың милли әдебиятының тарыхына гөз айлан вагтымызда биз хер дүрли гылык-хәсиетдәки йүзлерче, мүнлерче адам образларыны гөрийәрис. Олар адамзат тарыхының дүрли-дүрли дөвүрлери, дүрли-дүрли халкларың дурмушы, дөп-дессурлары, айры-айры ыкдысады хем сыясы шертлерде яшан адамларың жемгыетчилик арагатнашыклары ве башгалар хакында гүррүн берйәрлер. Ол гүррүнлер умумы хәсиетде дәл, олар өрән анык болярлар, чүнки хер бир әдеби образ белли бир дөвүрдәки дөреджилик гүйжүн хасылы болуп, шол дөвүрүн кешбини гөркезийәр. Адамзадың шахырана пикириниң гудраты билен әмеле гетирилен бу образлар динә бир өзлериниң дөредилең вагтларындакы адамлар үчин дәл, әйсем болса сонкы асырлар, сонкы несиллер үчин-де «нәтаныш танышлар» дүниәсини дөредйәрлер. Олар санардан кән, адамзат жемгыети өсдүгиче, өңе гитдигиче оларың саны өне-де артыр. Гадымы грек шахыры Гомер сөз сунгатының ики саны бейик ядыгәрлигини дөрөтди. Онуң несиллере багыш эден «нәтаныш танышлары» ончаклы кән дәлди. Эмма греклериң бейлеки «нормал чагалары»—Эсхил, Софокл, Еврипид ве башгалары оларың үстүни етирдилер. Шунун ялы «нормал чагалар» римлилерде-де тапылды. Греклериң ве римлилериң дөреден «нәтаныш танышлар» дүниәсини Европа халкларының «нормал чагалары» хас гицелтдилер ве хас байлашдырдылар.

Гүндогарың-да өз гадымыети болупдыр, ол гадымыетде өзүниң «нормал чагаларыны» дөредипдир. «Нәтаныш танышлар» дүниәси бу ерде-де дөрөйәр ве йылсайын асырсайын гицелип хем байлашып башлаяр. Буларың икиси-де, ягны Гүнбатырың әдебияты-да, Гүндогарың әдебияты-да тә бизиң заманамыза чейли дынгысыз өсүп, барха байлашып, адамзадың бүтин гечмишинден гүррүн берйән улы бир «образлар әлемини» дөредйәр.

Әдеби образлар өзлериниң кән болмакларына гарамаздан, олар бир-бирлерине меңзеш дәлдирлер, чүнки, яп-яныжа айдышымыз ялы, олар адамзат тарыхының анык бир дөвүрүнде, анык адамлар тарапындан дөредилйәрлер ве шол дөвүрүн өзүне махсус болан хәсиетли аламатларыны гөркезийәрлер. Элбетде, оларың кәбирлериниң арасында умумылыгың болмагы мүмкин, эмма шол умумылык эсасында оларың арасында деңлик аламатыны гоймак мүмкин дәлдир. Мысал үчин, Ахиллес билен

Гөроглының, Рүстем билен Давид Сасунлының арасындакы умумылык нәмеден ыбаратдыр? Оларың бир-бирине якынлыгы ве умумылыгы оларың дөрдүсиниң-де гахрыманчылыклы хәсиетде болмакларындан ыбаратдыр. Эмма оларың айры-айры юртларың, айры-айры дөвүрлериң, айры-айры социал-ыкдысады шертлери болан ягдайларың адамларыдыр, олар гайталанмасыздырлар ве хич вагт гайталанып билинмезлер.

Кәбир әдебиятчы алымлар Молланепесин «Зөхре—Тахыр» дессаныны Гүнбатырың орта асыр рыцарлык романы «Тристан ве Изольда» билен жованна Боккаччоның «Гисмонда ве Гвискардо» диен новелласы билен я болмаса Шекспириң «Ромео ве Жульетта» драмасы билен деңешдирйәрлер. Бу хили деңешдирмәниң белли эсасы, белли бир делили бармы? Элбетде, бар. Ады тутулан эсерлериң хеммесиниң эсасында сөйги арагатнашыклары дуряр, оларың хеммесинде бир-бирини чын йүрекден сөййән ики саны яш ынсаның нәзик дуйгуларына эрк-ыгтыяр берилмейәр, олар өзлеринден хас өкде гелйән гүйчлерин адалатсыз херекетлери нетижесинде хеләк болярлар. Ине, буларың бир-бирлерине якынлыклары, бир-бирлери билен умумылыклары шу айдыланлардан ыбарат. Эмма бу умумылыгың эсасында оларың арасында деңлик аламатыны гоймак асла мүмкин дәлдир. «Хер гүлүн өзүне гөрә айратын бир ысы бар» диен ялы, оларың хер хайсының өзүне махсус болан, башга хич ерде душ гелмейән айратынлыклары бар, шол айратынлыклар олары хич хачан гайталанмаз образа өвүрийәрлер, чүнки тарых өзүни гайталамаяр. Ол образлар болса, ёкарда айдылышы ялы, адамзат тарыхының белли бир дөвүрүниң мивеси ве хут шол дөвүрүн хемишлик ядыгәрлиги болуп дурярлар.

Халк арасындакы бир роваятда Магтымгулының сөз мейданының орагыны оранлыгы, Кеминәниң, Молланепесин болса онуң хошасыны чөпләнлиги барасында гүррүн эдилйәр. Бу роваятда бейик шахырың—Магтымгулының сөзе уссатлыгына, поэзиясының гүйжүне, онуң акылдарлыгына халк тарапындан берлен улы баха беян эдилйәр, онда-да ол йөне бир сада сөзлер билен дәл-де, халк пәхимине лайык болан йитилик билен өрән образлы формада беян эдилйәр. Шонун үчин-де бу ерде «орак ормак» хем «хоша чөплемек» хакында гүррүн гидйәр. Эмма ша-

хыр нәче гүйчли болса-да, онуң гөзъетими, дөредижилик герими, поэтик пикири нәче гин болса-да, ол сөз мейданының органы оруп гутарып билмез, чүнки ол хасыл эдил дүнйәнің чәксиз хем гутарныксыз болшы ялы чәксиз хем гутарныксыздыр. Башга сөз билен айданында, ниреде дурмуш болса, шол ерде хем эдеби дөредижилик бардыр. XVIII асыр Магтымгулының поэтик таланты үчин сөз мейданының нәхили бол хасылыны дөрөден болса, хут шол хасылың өзүни XIX асыр Кемине, Молланепес ве башгалары үчин-де дөрөдендир. Дурмуш дынгысыз үйтгәп дурян ве онуң хер бир дөврүниң, хер бир пурсадының өз беян этмели мазмуны бар, шу жәхтден эдеби дөредижилигин, сөз мейданының «орагы» ве «хошасы» болуп билмез. Хер паслың өз хасылы бар, паслың гутармайшы ялы, онуң хасылы-да хич вагт гутармаяр.

Эдеби образлар дүрли-дүрли ёллар билен дөрөдилйәрлер. Олардан бирнәчеси белли бир языжы я шахыр тарапындан дәл, бүтин бир халк тарапындан, онда-да бир йылда, он йылда дәл, өрән көп йыллар, асырлар довамында көп несиллерин тагалласы нетижесинде дөрөдилйәрлер. «Гөроглы», «Минас», «Давид Сасунлы» («Сасунский Давид»), «Ирланд сагилери» («Ирландские саги») ялы халк дөредижилигиниң эпика эсерлери көп асырлары өз ичине алярлар ве шол асырларың көп дүрли вакалары хакында гүррүң берйәрлер. Бу хили эсерлерде юрт горамаклык, ватанчылык ве гахрыманчылык эсасы орны тутяр. Эмма бу хили эсерлерде бу эсасы мотивден, бойдан-баша довам эдйән сюжет ёрдумындан башга-да хер хили гапдаллайын гошмача вакалар болуп, олар юрдун дүрли-дүрли дөврүләрдеки хәсиетлендирижи алааматларыны, социал-ыкдысады ягдайыны ве башгаларыны беян эдйәрлер.

Екардакылар ялы халк гахрыманчылык эпослары эсасы гахрыманың ады билен белли болярлар, эмма шол гахрыманың төверегинде онларча, йүзләрче гахрыманлар херекет эдйәр. Умумылыкда аланыңда хер бир гахрыманчылыклы эпос көп асырлар довамында халк фантазиясында дөрөдилен эдеби образларың арсеналы болуп дуряр. Бу ерде гахрыманлар аркаба-арка яшайрлар: Жыгалы бег—Ады бег сердар—Гөроглы. Хут шунуң өзүни биз әрменилерин «Давид Сасунлы» эпосында хем гөрйәрис. Халк эпосларының бирнәчеси айры-айры циклере

бөлүнйәрлер ве оларың хер хайсында дүрли хәсиетде, дүрли дүшүнжеде болан көп санлы гахрыманлар херекет эдйәрлер. Халк эпосларындакы гахрыманларың фантастик хәсиетде болянлыгыны ве шундан гелип чыкян хемме айратынлыкларың оларда сакланянлыгыны йорите белләп отурмагың, элбетде, гереги-де ёк.

Эдеби образларың бирнәчеси фольклор сюжети эсасында айратын профессионал языжылар тарапындан дөрөдилен эсерлерде берилйәр. Шекспириң «Ромео ве Жульетта» трагедиясы, Молланепесиң «Зөхре—Тахыр» дессаны шу хили ёл билен дөрөдилен эсерлердир. Халк дөредижилигиниң сюжети улы сөз уссадының галамының астына дүшен махалында язув эдебиятының өлмез-йитмез эсери дөрөйәр. Фольклор сюжети тәзеден ишленен вагтында, ондакы вакалар байлашдырылар, гахрыманларың херекетлери чугдамлашдырылар, гылык-хәсиетлери айдыңлашдырылар, айры-айры деталлар аныклашдырылар, фантастик беян эдижилеге реалистик реңк берилйәр. Шуларың нетижесинде тайяр фольклор сюжети жанланяр, чеперчилигин белнт дережесине гөтерилйәр ве дөврүң талабына лайык гелиән айдың идеяларың беяны хөкмүнде ене-де тәзеден халка багыш эдилйәр.

Чепер эдебиятын реалистик усулы аркалы дөрөдилен типик образларда хер бир халкың тарыхында мөхүм әхмieti болан дурмуш вакалары суратландырылар. Бальзагың, Л. Толстойның ве дүнйә эдебиятының шулар ялы бейик реалистлериниң дөрөден типлери образлар дүнйәсинде айратын орпа эс болуп, оны улы гошант билен баглашдырлар.

Шу айдыланлардан гөрнүши ялы, эдеби образлар дүрли-дүрли ёллар билен дөрөдилйәрлер. Шонуң үчин хем оларың хер хайсының өзүне махсус айратынлыклары боляр, образлы геплейиш билен айданыңда, образлар дүнйәси хер хайсы дүрли реңкте болан, хер хайсы өзүне гөрә айратын ыс берйән ве өзүниң миземез терлигинде хемише барк уруп дуран гүл чөменлигини, ажайып гүлүстаны ядына саяр.

Хакыкы чепер образлар милли серхеди билмейәрлер, олар бүтин адамзат үчин эльетерлик болярлар. Эдил шунуң ялы-да олары дөврү гарратмаяр, олар вагт гечдигиче юртдан-юрда, несилден-несле гечйәрлер.

Адамзат жемгыетиниң өсмеги билен, бир тарапдан, умуы медениет хазынасына гечйән әдеби образларын саны барха артып болса, икинжи тарапдан, оларын аялап мейданы гинелйәр. Шу пикирин хас дүшнүкли болмагы үчин өз юрдумыз Түркменистаны мысал алсак етерлик болса гереке. Революциядан өнки дөвүрде бизиң халкымызың дине хер мүнүнден едиси соватлыды. Шу себәпли биз ол дөвүрде Пушкини-де, Бальзагы-да, Шекспири-де, Гомери-де... ве оларын дөреден әдеби образларыны-да билмейәрди, олар бизиң рухы дүйнәмизден дашдады. Хәзирки вагтда—соватсызлыгы биреййәм бүтинлей ёк әден, өзүниң көп угурдан билим берйән ёкары мекдеплирини, ылымы-барлаг институтларыны, Ылымлар академиясыны дөреден Түркменистанда ёкарда атлары гөркезилең языжыларың ве дүйнә әдебиятының бейлеки бейик векиллериниң дөреден сансыз әдеби образлары хер бир түркмениң «нәтаныш таншына», онуң рухы дүйнәсини иймитлендирийән хем байлашдырян бир чешмә өврүлди. Әдил шунуң ялы-да өзүмизиң гечмишде ыкдысады хем медени тайдан өрән ызда галак боланымыз себәпли, биз халкымызың асырлар довамында көп несиллерин тагаллалары билең дөреден фольклор эсерлерини, әдил шунуң ялы-да, айры-айры уссатларымызың эсерлерини ве шол эсерлердәки ажайып образлары орта чыкарып, олар билең бейлеки халклары танышдырып билмәндик, олар дине бизиң халкымызың аңында яшайрдылар, милли чәкден ончаклы чыкып билмейәрдилер. Совет хәкиметиниң йыллары ичинде болса биз олары топлadyк, чап әтдик, бейлеки халкларың диллерине гечирдик ве шунуң билең-де әдеби образларын умуы хазынасына табшырдык.

Икинжи тарапдан, Октябрь революциясы түркмен халкының дөредижилик укубының, талантының йүзе чыкмагына, өсмегине гиң герим берди ве улы мүмкинчиликлер дөрәтди. Шунуң нетижесинде гечен кырк-кырк бәш йылың ичинде ыкдысады хем медени тайдан Түркменистаның кешбиниң таналмаз дережеде өзгериши ялы, әдеби дөредижилик ишинде хем улы тәзеликлер йүзе чыкды. Ярым асыр тарых үчин узак бир вагт дәл, әмма шу вагтын ичинде бизде йүзе голай шахыр, языжы драматург хем дүрли әдеби жанрлар боюнча язылан эсерлер билең орта чыкды. Олардан бирнәчеси республика

мәчберинде, бирнәчеси Союз мәчберинде, бирнәчеси болса дүйнә мәчберинде мешхурлык газанды. Берди Кербәевин «Айгытлы әдим» романы дүйнәниң көп диллерине тержиме әдилди. Шу мысалың өзи әркинлигини, азатлыгыны өз элине алан хер бир халкың чепер дөредижилик ишинде нәхили (бейлеки хер бир ишде болшы ялы) ажайып затлары, нәхили гудратлы гүйчлери орта атып билжекдигини өрән айдын гөркезийәр.

Шейләлик билең, биз революциядан соңкы дөвүрде образлар дүйнәсине, ики тарапдан, көне әдеби мирасымызы топламак ве ишлемек билең хем-де өз дөврүмизде талантына гиң герим тапан языжыларымызың иң оңат эсерлерини хеммелере элътәтерлик әтмек билең өз гошандымызы гошдук.

Шу айдыланлары Ўзбегистан, Газагыстан ве гечмишде ыкдысады хем медени тайдан ызда галан бейлеки үлкелер хақында хем айтмак болар. Башга бир сөз билең айданында, дүйнә медениетине хер бир халк, улумы, кичими тапавуды ёк, өзүниң гошандыны гошяр ве оны байлашдыряр. Биз бу ерде шол медениетин мәхүм бир шахасы болан чепер әдебият хақында гүррүн әдйәрис.

Бизиң дөврүмизде колониализмниң көкүне палта урулды, Азияның, Африканың, Латын Америкасының көп юртлары, көп халклары өзлериниң азатлыкларына ве гарашсызлыкларына әе болдулар. Шу тарыхы өсүш процесси-де әдеби образлар дүйнәсиниң байлашмагында хем-де онуң гериминиң гинелмегинде өрән улы роль ойнаяр.

Шейләлик билең, адамзадың ыкдысадыетиниң, медениетиниң өсмеги, милли азат әдижилик гөрешиниң нетижесинде дүйнәниң гечмишде ызга галан халкларының өз ыкбалларына әе болмаклары умуы дүйнә медениетиниң, хусусан-да чепер әдебиятын барха өсмегине алып баряр. Образлар дүйнәси хем байлашяр, хем гинелйәр.

Бу ерде бир зады айратын белләп гечмек гереке. Әдеби образ хақында гүррүн әденимизде биз сөзүң хақыкы манасындакы әдеби образы, дөредижилик талантыны, хақыкы ылхамың нетижесини гөз өңүнде тутярыс. Халк дөредижилегими, язув әдебиятымы, тапавуды ёк, чепер эсерде херекет әдйән хер бир персонажы, сөзүң хақыкы манасында әдеби образ атландырмак болмаз. Белинский Шекспириң Отеллосы хақында гүррүн ачан еринде габанжаңлык зерарлы өз аялыны өлдүрийән адамлар хақында онларча, йүзлерче романларын, повестлерин, драма

эсерлеринин дөредиленлигини, эмма оларың хеммесиниң би-эййэм ятдан чыкып, дүйнениң дине Отеллоны билйән-лигини, дине оңа гең гаянлыгыны йөрите белләп гечйәр.

Элбетде, хақыкы эдеби образларың-да хеммесини бир хатарда гоймак болмаз. Бир дүйп ағачда, хатда шол ағажың бир шахасында битен алмалар хем бир-бирине мензеш, бир-бири билен дең болмаяр. Эдил шонуң ялы эдеби образлар-да бир-бирлеринден тапавутланяр-лар. Эмма велин, хер бир эдеби образ өзүниң дөредилен дөврүндәки эстетик талаплара жоғап берерлик дережеде чен рчилик серишделерин хемме мүмкинчиликлериниң пейдаланылмагы аркалы дөредилен образ болмалыдыр. Қәбир вагтларда чепер эсере анализ берленде, онуң ичинде хайсы-да болса бир адамың адына душ гелинсе, ол шол эсерде гахрыман, яғны эдеби образ хасап эдилйәр. Мунуң өзи эдеби образың асыл манысына дүшүнмезлик-ден башга зат дәлдир. Догрудан-да, хер бир элине түпең аланы—мерген, хер бир дутар тутаны—сазанда, хер бир сахна чыканы—артист хасап этмек болмаз ахыры!

Окув китапларында эдеби образа хер хили кесгитле-ме берилйәр. Эмма велин, хич бир кесгитлеме эдеби об-разың долы манысыны өз ичине алып билмез, чүнки ол дүрли-дүрли хем көптараплы боляр, кесгитлеме нәхили оңат берилсе-де, ол онуң дине умумы тарапыны, эсасы мазмуныны аңладып билер. Шонуң үчин-де чепер эсер-лердәки хер бир образ аныклығы, яғны өзүне умумылык-да дәл-де, аныклықда гаралмагыны талап эдйәр.

Эдеби образың шовлы я-да шовсуз, гүйчли я-да сол-гун болуп чыкмагыны дине бир аламант билен кесгитле-мек мүмкин дәлдир. Адатча чепер эсерлердәки образлар «баш образлар», «икинжи дережели образлар», «көмекчи образлар» диен ялы топарлара бөлүнйәрлер. Эмма обра-зың шовлы я-да шовсуз болуп чыкмагы онуң бу хили басганчакларың хайсы биринде дураны билен-де кесгит-ленмейәр. Мысал үчин, Ата Говшудовың «Көпетдагың этегинде» романында, эсерин адындан мәлим болшы ялы, Бахар ве Хошгелди баш гахрыманлардыр. Языжы өзүниң эсасы үнсүни олара ве олар билен багланышыклы вакалара берйәр. Эмма эсери оқап чыканыңда, сенде Вүши кел Хошгелдиден хас артык болмаса, кем тәсир галдырмаяр. Шунуң ялы мысалы көп дережеде гетирмек мүмкинди.

Шейлелик-де, эдеби образ меселеси өрән чылшырым-

лы болуп, ол өзүниң догры дүшүнилмеги ве догры баха берилмеги үчин долы аныклығы талап эдйәр. Бу аныклык айры-айры эсерлерин анализинде болшы ялы, умумы эдеби процес хақында гүррүң гиденинде-де бол-малыдыр. Эдеби процесин хер бир этапы адамзат тары-хының белли, анык бир дөврүни гөркезиши ялы, чепер эдебиятың хер бир эсери-де, ондакы образлар-да дурму-шың анык бир тарапының суратландырылмасы, онуң беяны болуп дуярлар. Тысгалдып айданында, эдеби образ, эдеби эсер хақында гүррүң этмек болмаз.

Адамзадың шахырана пикириниң айры-айры өсүш дөврлериниң белент дережесини гөркезийән эсерлер ве олардакы эдеби образлар асырдан-асыра, несилден-нес-ле гечип, жемгыетчилик яшайшының гайталанмаз, анык тарыхы-социал дөврлериниң, ягдайларының йыкылмаз ядыгәрлиги хөкмүнде яшайлар. Өзлериниң дөредилен дөврлериндәки өңде барыжы прогрессив идеялары беян эдйән бу эсерлер, вагтың гечмеги билен ятдан чыкман, терсине, тәзе-тәзе несиллере гечйәрлер ве хемише адам-ларың рухы дүйнәсини байлашдырярлар, олара леззет берйәрлер. К. Маркс шу нукдайназардан гадымы грек эдебиятына өрән улы баха берипдир. Ол бүтин грек эде-биятының адамзат тарыхының өрән гадымы дөврлеринде йүзе чыканлығыны ве шейле-де болса онуң шу вагта чен-ли өзүниң гөзеллигини ве әхмиедини йитирмәнлигини айдяр. Маркс мунуң себәбини хем шейле дүшүндирийәр:

«Эмма велин, кынчылык грек сунгатының ве эпосы-ның жемгыетчилик өсүшин белли формалары билен баг-ланышыклылығына дүшүнмекден ыбарат дәлдир. Кын-чылык грек сунгатының ве эпосының бизе энтек чепер-чилик тайдан леззет берйәнлигине хем-де норманың әхмиедини ве деңи-тайы болмадык нусганы белли ма-ныда саклаянлығына дүшүнмекдең ыбаратдыр.

Улы адам тәзеден чага өврүлип я-да ол чага ялы бо-луп билмез. Эмма чаганың садалығы оны шатландыр-маярмы эйсем ве ол өз-өзүниң хақыкы аслыетини ёкары дережеде гөз өңүне гетирмәге дырышмалы дәлмидир эй-сем? Чага натурасында хер бир заманда шол натураның хут өз хәсиети өзүниң чын болшунда тәзеден жанланма-ярмы? Шейле болансон, адамзат жемгыетиниң чагалы-гының хемме затдан ажайып өсен ери бизиң үчин нәме себәпден хич вагт гайталанмаян басганчак хөкмүнде эбе-ди оңатлык болуп дурмалы дәлдир?

Тербиесиз чагалар ве гарры ялы акыллы чагалар бол-
яр. Гадымкы халкларын бирентеги шол категория дегиш-
лидир. Греклер нормал чагалар болупдырлар. Оларын
өсүп етишен сунгатынын бизин үчин хайран галдырыжы-
лыгы онун өсгүн дәл жемгытчилик басганчагына терс
гелмейэнлигидир. Терсине, шол сунгат шол басганчагын
нетижесидир ве шейле бир бишишмедик жемгыетчилик
гатнашыкларынын хич вагт тээден гайталанып билме-
жекдиги билен үзнүксиз багланышыкдыр, шол сунгат
болса шу гатнашыклар вагтында эмеле гелди ве дине
шунда эмеле гелип билжекдир»¹.

Шейлек билен, адамзат тарапындан дөредилен хер
бир хагыкы чепер эсер тээден гайталанмагы мүмкин бол-
мадык жемгыетчилик басганчагыны гөркезйэр, онун би-
лен айрылмас багланышыкты боляр ве дине онун эсасын-
да дөрейэр хем-де онун нетижеси хөкмүндө яшаяр. Ине,
адамзадын шахырана пикири, эдеби дөредижилиги шей-
ле ёл билен өсийэр.

Адамзат тарыхынын хич вагт гайталанмажак анык
бир дөврүнүн мивеси ве улы ядыгэрлиги болан чепер
эсерлер хем-де эдеби образлар хич вагт өзлеринин гим-
матыны йитирмейэрлер, олар өзлеринден соң дөредилен
эсерлер билен бирликде яшаярлар. Бу барада сунгат ве
чепер эдебият ылымдан ве техникадан тапавутланярлар.
Мысал үчин, тракторын йүзе чыкмагы билен көне азал
өзүнүн гимматыны йитирйэр. Эдил шонун ялы-да элек-
трик чыранын дөремеги билен небит чыранын гимматы
гачяр. Олар дине ылмын ве техниканын өсүш тарыхы
өвренилен вагтда гөрөк боляр. Эмма сунгат ве чепер
эдебият эсерлери хагында муны айтмак мүмкин дәл.
Мысал үчин, Лев Толстойн «Уруш ве паракхатчылык»
диен ажайып романынын язылмагы Пушкинн «Евгений
Онегин» романыны, Лермонтовн «Бизин заманамызын
гахрыманы» романыны я-да Б. Кербабеевн «Айгытлы
эдим» романынын дөредилмеги Молланепесин «Зөхре—
Тахыр» дессаныны, Кеминэнин гошгуларыны гимматдан
дүшүрмедилер, олары гүйчден гачырмадылар. Ол эсер-
лер өзлеринден соң дөредилен эсерлер билен билеликте
яшаярлар. Биз А. Фадеевн «Яш гвардия» эсерини улы
хөвес билен окаяшымыз ялы, Гоголын «Өли жанлар» ди-
ен романыны хем улы хөвес билен окаярыс, Сарыхано-
вн хекаяларыны окап леззет алшымыз ялы, Мөтөжн-

нин лирики гошгуларыны окап хем леззет алярыс. Мунун
себэбини болса К. Маркс гадымы грек эдебиятынын мыса-
лында, ёкарда гөршүмиз ялы, айдын эдип дүшүндирйэр.

Шу ёкарда айдыланлардан языжынын дөредижилик
ишинде эдеби образын эсасы орун тутянлыгы айдын бо-
луп гөрүйэр. Биз гечен дөврүн хайсы-да болса белли бир
языжысынын адыны анымыза гетиренимизде, деррев шол
языжы тарапындан дөредилен эдеби образлары ядымы-
за саярыс. Дөредилен эдеби образларын шол дөврүн
хагыкатына лайык гелмеги, онун догручыл беяны болуп
билмеги, чеперчилик дөрежесинин ёкары болмагы—була-
рын хеммеси оларын өмүрүнн узаклыгыны үпжүн эдйэр-
лер. Шол эдеби образларын кешбинде олары дөреден-
лер-де яшаяр.

Эдеби образ дөретмек языжы үчин өзбашдак бир
максат дәлди. Языжы объектив дүйнэни, адамзат дур-
мушыны оларын бүтин чылшырымлылыгында, аныклы-
гында, дынгысыз херекетинде, дүрли-дүрли өвүшгинде
гөркезмек үчин эдеби образлар дөредйэр. Эдеби образ
дөретмек укыбы языжынын талантлылык дөрежесини
кесгитлейэр, чүнки дурмушын чылшырымлылыгыны,
онун көптараплылыгыны дине адамлар ве оларын бир-
бирлери билен арагатнашыклары аркалы гөркезмек
мүмкинди. Ине, шунун үчин-де чепер эдебиятын эсасы
материалы адам, языжынын дөредижилик ишинин өзени
болса шол материал эсасында узак өмүрли эдеби образ
дөретмеклик хасап эдилйэр.

Адам образынын ики тарапы, ягны индивидуал хем
умумы тарапы боляр. Адам образынын дөредилмеги он-
дакы шу ики тарапын айрылмас бирлигини талап эдйэр.

Ёкарда белленилип гечилиши ялы, чепер эсерлерде
умумы адам хагында гүррүн эдилмэн, анык адам хагын-
да, ягны белли бир машгалада, белли бир социал ягдай-
да, белли бир тарыхы дөврүдө яшаян адам хагында гүр-
рүн эдилйэр. Мунун өзи болса умуман адамы дәл-де,
анык бир адамын хер тараплайын суратландырып гөр-
кездемеги ве оны өзүнн бүтин болшунда окыжынын гөз
өңүнө гетирмегини языжыдан талап эдйэр. Шу айдылан-
лара хас айдын дүшүнмек үчин кэбир мысаллара йүз-
ленелин.

Биз Берди Кербабеевн «Айгытлы эдим» романында-
кы Артыгы ядымыза саланымызда, умуман, адамы дәл-
де, анык бир адамын гөз өңүнө гетирйэрис, чүнки язы-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс об искусстве. М.—Л., 1938, 38 сах.
178

жы өзүниң эсеринде ол хакда умумы гүррүң этмән, оны бизе анык суратландырып гөркезийәр. Биз романда Артык билен илкинжи тезек шу ягдайда душушярыс:

Артык атыны сува гойберди, сыкылыкклады.

Кем-кемден галкыжактаян ләбик меле сув нобуры долабара едип чайканып ятырды. Ол өз йүзүнде окара-окара өйжүклер ясап, овсун атян ялы лыгырдап, товланжырап, сүйнүп барыарды.

Артыгың сыкылыгы бирденка кесилди, гөрежи сува дирелди. Ол дуран еринден бутманан, бир задың оюна чүмди. Онун башындакы гарышык пикирлер, сувуң йүзүндәки айлавачлар ялы, бириниң ызындан икинжиси гелип уряна мензеш гөрүнди: ики гашының арасында овунжак йыгыртлар эмеле гелди.

Артыгың чуңуур пикирини дор алашаның кишнәп дызамагы бозды. Ол онуң ызы билен ыгтыярысиз бир ягдайда бейлесине айланан вагты, Ашырың етип гелиәннини гөрди.

Ашыр Артыгың ык янындан агта ябысыны сува гойберип, Артыгың халыны сорады:

—Ери-ов, Артык, кейп нenen?

Артык Ашыра бакан йүзүни хем өвүрмән, аласармык жогап гайтарды:

—Кейпми? Хава, жаным-а саг.

Ашыр Артыгың гөзлериңиң ойнакламаяныны, онда бир ынжы аламатының барыны сызды, эйсем-де болса, оңа әхмиег бермән, вәшилге салды:

—Ери, нәме бейле говшаксырыярыс?.. Гапында гарагулак дүйән сүймәниниң-ә билйән.

Артык ене өңки кешбини үйтгетмән, озалкысы ялы жогап гайтарды:

—Гарагулак дүйә гөзүм дүшмәни үчин болса билдинми?

Ашыр онуң пархына гелмеді:

—Пәхей, валла!.. Башың саг болса, дүйән гайгысыны эдерлерми?... Ери нәтдин, шүдүгәриңи бассырдыңмы?

—Хава, бассырып болупсың?!

—Ол нәме үчин? Сув инди меселди ахыры!

—Сувуң меселени билен песелениниң ончаклы тапавудыны хем билип дурамок...

—Нәме үчин?

—Әлбетде, етмейәни үчин!

—Артык, сен нәхили гүррүң эдйәрсин? Бу сувда сениң нәме хақың ёкмы?

—Әлбетде, ёк!

—Хақың болмаз ялы, сен нәме газы газмадыңмы я гелмишекми, я-да казы эшегини огурладыңмы?

—Ашыр, сув тутанда, сениң нәме этмишиң барды?

—Мен сув тутамда, сув педди ахыры!

—Саңа педлигинде етмесе, маңа меслигинде-де етенок,

—Әйсем бу сува ким әелик эдйәр?

—Шона акылың етенокмы?

Артыгың соңкы сөзи Ашыра ёкуш дегди. Ол бурнуны мункүлледип, теене сөз атды:

—Хым!.. Хаңы, өзүң ялы акыллы йигит?!

Артык Ашыра чинңерилди:

—Ашыр, бурнуны мункүллетме, гулак ас: Халназарың икмиңз билен яшдаш оглуның, ондан кичисиниң, кичисинден хем кичисиниң сувы бар. Эмма...

—Ери, эммаң нәме?

Артык дүндерилип барян сува гөз гездирди:

—...Мениң бу сувда хиләм ёк.

Ашыр элини чарпып, жакгылдап гүлди:

—Ба-а!.. Сен нирелери барып тозатдың?.. Сениң хем атаң Халназар ялы бай болса, сени эйәм өерерди¹.

—Танрының бол ери билен жошгуңлы сувуна-да байлык гереки?

—Ити болмадың, ялагы болмаз. Сен оны унутма!

—Болшумыз шу болса, хич задымыз хем болмаз. Ашыр Артыгың йүзүндәки ынжы аламатыны башга хили дүшүнди:

—Артык, ер гаты болса, өкүз-өкүзден гөрер этме! Арзувыңа етип билмейәниңи нәме, менден гөрйәрмин?

—Әлбетде, сенден хем саңа мензешлерден!

—Ал герек болса!.. Мен нәме, Мереди «Артыга гызыңы берме» дийдимми?

—Ашыр, сөзи башга яна совма!

Ашыр кованда гитмежек агта ябысының танапыны бейләк ташлап, әвмезлик билен Артыгың янына гелди, онуң эгнине какды.

—Ери дост, йүрегини менден гизләп, киме паш этжек?

Артык габагыны ашак дүшүрип, бир салым оя чүмди...

Романдан алнан шу бөлекде Артыгың ким экенлиги, онуң социал чыкышы, эдйән пикири, нәме үчин «ики гашының арасында овунжак йыгыртларын» эмеле геленлиги ве башгалар өрән айдың гөрүнйәр. Артыгың ер-сувсуз гарып бир дайханлыгы шу ерде мәлим болян-да болса, языжы мунуң билен канагатланман, оны ене-де аныклашдырар. Эмма языжы ол хакда умумы гүррүң этмән, бизи онуң өйүне алып баряр ве бизиң назарымызы дурмушын айдын картинасына дикийәр.

«Артыгың әжеси оңа сачак ташламак, сүйт гуяп бермек билен мешгул вагтында, гоншы чатмадан гелен аял ожагың гырасында отурып, өйүң ичине гөз гездирди.

Сечеклери гырлан чемчеторба гапбөвүрде гарныны гәбердип, ики элини герип ятырды. Онуң бейлесиндәки, йүзи галайы билен нагышланан сандык үч-дөрт саны гөвшүллән, кәбиринден йүңи чыкып дуран агыр ёрганларын арасында егшерилип гөрүнйәрди. Гөзенегин икиян гапдалындакы ики саны реңки солан гызыл чувал эзенегини агдарып, төримден гөз-гүлбан аслышып ятырдылар. Оларын хер хайсысының үстүнде реңклериниң

¹ Шол вагта ер-сув пайы яша гараман, ника-өйли адама берйәрдилер.

нәмедиги сайгарылмаян ики саны күле торба найынжар бир гөрнүшде ганат герип дурды. Гапбөвүрдәки ябада гурумлап гиден ики саны телпек асылгы дурды. Чеп бөвүрде ики саны богдак чувал болуп, оларын биринин үстүндө элек, бейлекисинде ат эери барды. Чеп гапыда ики күлтем гара йүп билен гөле хамындан эдилен бир тиркиш асылгы дурды. Өйүң төрүндө гүли гиден гызыл кече, онуң бәрсинде гыралары гемрилен палас, Артыгын ашагында сечеклери гидип, әлемине ченли чейнелен, гемрилен ожақбашы дүшөлгиди. Ёкардан асылгы өйүпинин бир вагткы хайбатлы сечеклери гырлыпдыр-да, түссө билен гатан урганы салланярды. Өйүң чагарыгы гурум билен долуды, укларынын балалары икинжи гезек чыкарылыпды. Онуң алып уклары илеррәк омзап, сүсүш-жек теке ялы, маңлайы түңнерип гөрүнйәрди. Гапыдакы гермеч болса, ягыр эшек ялы егшерилип, гарып ишигиниң гадырлы мыхманы болуп ятырды».

Шейлелик билен, романы сахыпа-сахыпа, бапма-бап окадыгыңча Артыгын сыпаты, онуң төвереге, машгаласы, мешгул болян иши, дуйгы-дүшүнжеси, ислег-арзувы, гылык-хәсиети ызлы-ызына окыжының гөзүниң өңүндөн гечйәр. Ол окыжының көне бир таншына өврүлйәр. Чепер эсерлерде адамыны шунуң ялы хер тараплы суратландырып гөркезмекде хер бир кичижик деталың улы әхмиети боляр. Шонуң үчин хем языжы олара улы үнс берйәр. Эмма велин, языжыны хер бир чем гелен детал гызык-ландырмаяр, ол суратландырылян адамың кешбини, дүшүнжесини аныклашдырмак, айдынлашдырмак үчин хайсы детал әхмиетли, герекли болса, шоны сайлап аляр, дине шонуң билен гызыкланяр. Бу болса языжыдан көп ойланмагы, көп санлы деталлардан ин гереклисини, суратландырылян адам үчин олардан ин хәсиетлисини сайлап алмагы башармагы талап эдйәр. Эгер-де деталлар шунун ялы селжерилип алынмаса, чепер эсер ерлик-ли-ерликсиз топланан деталлар йыгындысына өврүлерди ве онуң хич хили чеперчилик әхмиети болмазды.

Чепер әдебиятдакы шертлилик хакында биз ёкарда айратын дуруп гечипдик. Языжы бир эсер язан вагтында, әлбетде, оңа дегишли болан хемме материаллар билен долы танышяр, гахрыманларын этжек херекетлерини ве ол херекетлеринң нетижесинде дөрежек вакалары, йүзе чыкжак гаршылыклары ол өңүндөн гөз өңүне гетирйәр. Эсеринң реалистик болуп чыкмагы языжыдан шунун өзү-

ни талап хем эдйәр. Эмма велин, языжының дөредижик ишининң процеси билен таныш болмадык адамлар муңа башга хили дүшүнйәрлер. Оларын дүшүнишиче, языжы эсеринде хут өз гөзи билен гөрөн, гулагы билен эшиден затларыны суратландырып гөркезийәр ве ол суратландырылып гөркезийән затлар өзлерининң хакыкат-да болушларына дең гелйәрлер. Эдеби суратландырма-лара бу хили дүшүнмеклик нәдогрудыр. Эгер-де языжы өзүниң дурмушында хакыкатдан-да гөрөн ве эшиден затларыны язмак билен чәкленсе, ол хич вагт чепер эсер дөредип билмез. Бу хили язгылар дине айры-айры факт-ларын, хадысаларын, вакаларын регистрациясы болуп галар. Ёкардакы биринжи мысала йүзленелин. Шол мысалда автор ир билен нобурын боюнда алашасыны сува гойберип дуран Артыгын бүтин херекетини гөркезийәр. Онуң янына Ашыр гелйәр, оларын арасында гүррүн баш-ланяр. Автор дине бир оларын өзара гүррүңини дәл, бел-ки шол гүррүн вагтында оларда дөрейән пикирлери-де, дуйгулары-да суратландыряр. Эгер-де ёкаркы дүшүнжә, ягны языжы эсеринде дине өзүниң гөзи билен гөрөн, гулагы билен эшиден затларыны суратландырып гөркез-йәр диен дүшүнжә эерилсе, онда нобурын якынында бир буки ерде авторын өз гахрыманларына гөрүнмән, ола-рын херекетлерине сын эдип, гүррүңлерини динләп, эли блокнотлы ятанлыгыны-да гөз өңүне гетирмек герек. Әл-бетде, мунуң өзи болуп билжек зат дәл.

Чепер әдебиятынң көп эсерлеринде языжының өз дөв-рүндәки вакалар дәл-де, гечен дөвүрлеринң вакалары суратландырыляр (мысал үчин, А. Толстойның «Петр I» романы, Нурмырат Сарыхановынң «Шүкүр багшы» повес-ти ве башгалар). Мунуң ялы ягдайда языжы өз гахры-манларыны ве суратландырян вакаларыны дине тарыхы материалларын я-да халк арасындакы роваятларын, ят-ламаларын үсти билен гөз өңүне гетирип билйәр. Языжы дине гөзи билен гөрөн, гулагы билен эшиден задыны язмалы болса, ол тарыхы темалара янашмакдан бүтин-лей махрум эдилйәр. Эмма бизиң эдеби арсеналымызда тарыхы тема—гечмишинң мөхүм тарыхы вакаларына ба-гышланып язылан эсерлер өрән улы орун тутяр. Языжы-ны тарыхы вакалара аралашмакдан, олары беян этмек-ден үзнелешдирмек асла мүмкин дәлдир. Биз бу хакда өңде айратын дуруп гечипдик.

Әйсем болса, эдеби суратландырма нәмәниң үсти ве

нәхили ёллар билен амала ашырылар, дурмуша гечирил-йәр? Бу совала жогап бермек чепер дөредижилиге мах-сус болан, онуң специфик айратынлыкларыны өз ичине алян бирнәче меселелерин үстүнде йөрите дуруп гечмеги талап эдйәр.

Языжы хемише дурмушын тәсири астында яшайр. Шол тәсир онда дөредижилик дуйгусыны оярыр. Языжы ойланмага башлайр. Эмма буларын хеммеси языжыда бирден дөремейәр. Хер ничик-де болса, языжынын хыялында, пикиринде инди язылжак бир эсерин дәнеси пейда боляр, ол дәне өзүнн пейда болмагы билен языжыны ынжалыкдан дүшүрйәр, онуң ички дүйәсинин айрылмаз хемрасына өврүлйәр. Кем-кемден «языжынын тәсирлеринин ичинде өзүне хөвүртге эдинен» ол дәне бишишип, гүберип башлайр, барха өсүп, барха гүйчленип, гүлләмәге, гол атмага мейил эдйәр. Башга бир сөз билен айда-нында, дурмуш тәсири астында языжынын калбында дөрән идея өзүнн образа гечирилмегини, өзүнн формалашдырмак ишине гиришилмегини талап эдйәр. Ине, бу дөвүр языжынын дөредижилик ишинин иң мөхүм, иң агыр ве шунуң билен бирликде-де иң гызыклы дөври бол-яр, онуң хыялы ойланмагы-да, дөредижилик фантазия-сы-да, акылы-пикири-де гижә-гүндиз шол идеянын төве-регинде айланяр. Ол өзүнн шинди язылмадык, өзүнден башга хич киме мәлим болмадык эсеринин хемме гахры-манларыны, оларын үсти билен суратландыржак хемме вакаларыны оларын бүтин жикме-жиклиги билен гөз өңүне гетирмели боляр. Буларын хеммеси языжыдан узак вагтлап образлы ойланмагы талап эдйәр. Кәбир әдебият алымлары языжынын калбында дөрән бу идея-ны «пикирдәки образ» атландырылар. Пикирдәки обра-зын языжынын аңында юваш-юваш бишишмеги билен сөзүн хақыкы манысында дөредижилик иши башланяр.

Эсерин башлангыч идеясынын языжыда кем-кемден пейда болмагы-да мүмкин, бирден йүзе чыкмагы-да мүм-кин. Мунуң өзи дурмушын анык ягдайына, языжынын нәхили тарыхы шертлерде яшайнлыгына баглы боляр. Нәхили-де болса, хич бир идея языжыда төтәнден пейда болмаяр, ол хемише языжа дурмуш тарапыдан хөдүр-ленйәр, онуң тәсири астында дөрәйәр. Адамзат дурмушы хемише бир ягдайда дурмаяр, ол дынгысыз херекетде болуп, кә парахат гүнлери, кә говгалы гүнлери башдан гечирйәр. Дурмушын белли-белли дөвүрлеринде айры-

-айры меселелер гүн тертибинде өрән йити гоюляр. Өзү-нин сынпы бәхбитлерини гораян, белли бир айдын пози-цияда дурян языжы өзүнн дөредижилик ишини дурму-шын талабындан, онуң гүн тертибинде гоиян меселелеринден четде саклап билмез. Хут шу себәбе гөрә-де языжыда пикирдәки образ дөрәйәр.

Языжынын дөредижилик ишиндәки бу кын дөвүр пи-кирдәки образын долы кемала гелмегине ченли, ягны шинди язылмадык эсерин хемме образларынын хер хай-сысы оңа өзүнн бүтин гөвреси билен гөрүнйәнчә, сесле-ри эшидилйәнчә ве онун үчин «нәтанш танша» өврүл-йәнчә довам эдйәр. Бу дөврүн нәхили дережеде кынлыгы-ны мешхур языжыларын өз иш тежрибелери хақында айданлары хас айдын гөркезйәр. А. Фадеев өзүнн дөре-дижилик тежрибеси хақында гүррүн эдип, шейле язар.

«Менинче, хер бир чеперчилик ишин процесини шерт-лейин үч дөвре бөлмек болар: 1) материал йыгнамак дөври, 2) эсери ойланмак, пикирленмек я-да ол бишиш-йәнчә өзүнде сакламак дөври, 3) оны язмак дөври.

Биринжи дөври «илкинжи чеперчилик мая топлайыш» дөври атландырмак болар. Бу дөвүр языжынын кә дү-шүнжели, кә төтәнден дурмуш хақыкатынын материалы-ны топламагы, көп вагтларда болса ондан нәме чыкжа-гыны онуң өзүнн-де билмейәнлиги билен хәсиетленди-рилйәр: эсерин идеясы, темасы, сюжети онуң үчин илки башда айдын болмаяр.

Мен өзүмн эсерлерими («Дерби-дагын», «Удегели-лерин иң сонкусы») гражданлык уршунуң материалы бо-юнча яздым, мен өзүм гражданлык уршунуң, хусусан-да партизанлык гөрешинин мекдебини гечдим. Мен ол вагт-лар языжы боларын дийип пикир этмейәрдим, болуп геч-йән вакаларын тәсирлери, башымдан гечирйән затларым болса мениң анымда сакланярды. Мениң гатнашан гөре-шимде нәме-де болса бир зат мени айратын гең галдыран болса герек, ол гөрешин хайсы-да болса белли тарапла-ры мениң үнсүми өзүне айратын чекен болса герек, мен өзүм-де билмезден олардан көпүсини ташлапдырын, ядымдан чыкарыпдырын. Эгер мен шол вагтлар языжы болжагымы билен болсам, белки, көп вакалары гызгыны билен, төзелигинде язышдырардым. Эмма шейле боланда хем хемме язылан затлары нәхили пейдаланжагымы ме-нин өңүнден билмезлигим мүмкинди... Өз ишинин бу дөврүнде дурмуша сын этмелеринин, оны өврнемегинин

нетижесинде нәме чыкжагыны художнигиң өзи-де энтек анык билмейәр... Дине бирнәче вагт геченсә дурмуш хақыкатының дагынык образлары, шинди гутарныкыкыдан жуда узакда болса-да, бир битевни зада йыгнанып башлаяр; художнигиң аңында эсернң нәхилидир эсасы бир угры дәрәп башлаяр,— бу вагт эсернң ол я бейлеки бөлегини, бабыны, такмын планыны беллемек мүмкинчилигини берйән дөвүр гелип етйәр. Бу вагт аңындакы әпет көп мукдарда болан тәсирлерден, образлардан иң гымматлы материалы сайлап-селжермек боюнча өрән интенсив дүшүнжелн ише гиришйәрсин, хемме гереклисини сайлап алярсын, артыкмачларыны ташлаярсын, эсернң аңында барха аныклашян, дурнуклашян эсасы идеясыны мүмкингадар долы ве айдың әдип гөркезмек, беян этмек үчин фактлары ве тәсирлери гоюшдырарсын. Шейлелик билән, эсернң үстүнде ишлемегнң икинжи дөври башланяр...

Эсернң үстүнде ишлемегнң бу дөврүнде онуң сюжети барасында, ягны нәхили ёл билән, нәхили вакаларын үсти билән, ол вакалары нәхили гезеклешдирип гетирмегнң үсти билән эсернң эсасында дурия идеялары, пикирлери бермек ве аңлатмак болжаклыгы барасында көп ойланырсың... Эсернң эсасы идеясы ачык айдың болан вагтында, эсернң темасы ве сюжети зййәм азда-кәнде айдыңлашан вагтында язмага гиришмек герек дийип, әдебиятчы ёлдашлар айдярлар. Эсер бишишйәнчә (языжының келлесинде) сакланса, чуңнур пикирленилсе, языш процесинде улы өзгериш болмаз»¹.

Чепер эсер дәрәтмек ишиниң шу хили үч дөвре бөлүнмеси тежрибелн языжыларын хеммеси тарапындан ык-рар әдилйәр. Бу үч дөвүр, әлбетде, бир-бири билән гаты багланышыкыкыдыр. Материал топламак иши языжа дурмушын белли бир тарапының айратын тәсир этмеги билән онда эсер язмак пикирини гутарныкы дәрәден вагтындан башланяр. Язылжак эсере дегишли материал йыгнамак иши хем языжыдан көп вагты ве көп тагалла-лары талап әдйәр.

Әдеби дәрәдижилик ишиниң языжыдан хер адамын, хер ваканың өз ерини тапмагы талап әдйән пурсады онуң иң мөхүм дөврүдир. Эмма бу сөзден эсери язмак проце-

сини техники бир иш хасап әтмек я-да оңа әдеби дәрәди-жилигиң икинжи дәрәжели гөрнүши хөкмүнде кембаха гарамак болмаз. Ишинң бу дөври-де языжыдан дил байлыгыны, чеперчилик серишделерини башарныкы ула-нып билмеги ве ш. м. талап әдйәр. Эмма эсер языжының келлесинде нәче оңат биширилсе, оны язмак иши шон-ча-да еңил боляр.

Хер ничик-де болса ишинң язылыш процесинде эсере хер дүрли өзгеришлер гиризилер, чүнки языжы өз гах-рыманлары, эсеринде суратландырып гөркезйән вака-лары хақында хемише ойланыр, олар хақында онда тәзе-тәзе пикирлер йүзе чыкяр. Иң мешхур языжыларынң-да өз эсерлерини язып боланларындан соң, оны телм гезек гөчүрйәнликлери, бир ерини айрып, икинжи бир ерини айрып, икинжи бир ерини артдырып, гайта-гайта дүзедйәнликлери мәлимдир. Шейле-де болса, дәрә-дижилик ишинде ёкардакы гөркезилән үч дөврүн икинжиси языжы үчин иң мөхүм дөвүрдир. Чүнки ол бу дөвүрде өзүннң инди язжак эсериннң умумы болшуны, эсасы гахрыманларыны, оларын бир-бирлери билән болжак арагатнашыкларыны, оларын нәхили вака-лар ичинде херекет этжекдиклерини анык ве айдың гөз өңүне гетирмели боляр. Шонуң үчин хем мешхур әдеби-ятчылар языжының бу дөвүрдәки ишине, ягны онуң эсе-рин материалы үстүнде узак вагтлап ойланмасына, хыя-лы пикирленмесине, дәрәдижилик фантазиясына өрән улы үнс берипдирлер.

Н. Г. Чернышевский, мысал үчин, дәрәдижилик фан-тазиясыны шахырана талантын эсасы хасап әдйәр.

Бейик рус танкытчысы В. Г. Белинский хер бир чепер эсер языжының пикиринде өңүнден тайяр болмалыдыр, ол галамыны элине алмазындан өң тайяр болмалыдыр: язмак онуң үчин икинжи дәрәжели иш болмалыдыр хем-де өз арагатнашыклары билән языжының драмасы я-да повестини эмеле гетирйән адамлары ол өңүнден гөрмели-дир, өз гөз өңүне гетирмелидир дийип язар.

Мешхур рус языжысы Тургенов өз дәрәдижилиги ха-қында гүррүн әдип, шейле диййәр:

«Сиз якын яныңызда кимиң-де болса бириннң дура-ныны дуйярсыңыз, ол сизнң билән йөрәйәр, ине, жанлы бир адам дөрәйәр. Мунуң өзи дүйш ялы бир зат боляр, романың гахрыманларының арасында гезйәрсин, өзүнн оларын арасында гөрйәрсин... ол (язылжак романын

¹ А. Фадеев. Литература и жизнь. Советский писатель, М., 1939, 145—148 сах.

Рус эдебиятының башга бир классыгы—Лев Николаевич Толстой дөрөдѳжилѳк ишинѳң бу дѳврүнде языҗылыгыны шу хили суратландырыр:

Өнүндөн гөрмөклүк, тез өңүн гөрмөклүк дегендер пер эдебията дегишли болман, сунгатың жемме гөрнүшү-пер дегишлидир. Мунуң өзи ылайта-да сураткешлик сунне дегишлидир. Аихан Хажыевиң уссахана-гатында хас айдың гөрүнйэр. Этиудлар ве зийэм гутарныклысында дүрли эскизлер, этиудлар ве зийэм гутарныклы биршенен картиналар чекилипдир, бирнешеси болса художден-бире натурадан чекилипдир, бирнешеси болса художнигин дөредижилик фантазиясынын нетижесинде дөредилипдир. Ынха, онуң мешхур «Асылрлар арзувы хасыл чаллидир. Ынха, онуң мешхур «Асылрлар арзувы хасыл чалды» диен картинасы: агач этли, йүзи гасын-гасын, эмма гөзлери отлуклы даяв түркмен яшулуусы каналын кена рында өзүниң элет гошавужыны Жейхуның меле сувундан долдуруп, тешнеликден кепешип гиден додактларына етирип баряр. Бу картинада, гөр, нәхили чуң маны бар! Онуң өңүнде дуруп, узак вагтлар гөзүңи айырман серед-йәрсиң, эмма акыл назары гөз назарындан хас өңе дүй-шүп, халкың агыр гечмишине, шу гүнки багтлы дурмушына, етен арзувына йылдырым чалтлыгында айланып чыкар. Картинаың жемлейжи гүйжүне хайран галярсиң.

¹ Л. И. Тимофеев. Теория литературы. Учпедгиз, 1945, 27 сах.
² Там же. О литературном труде, т. III. Л., 1955.

² Русские писатели XIX века. М.: Литературный фонд, 1988, с. 111.

Инди ёкарда гозгалан эсасы меселә, ягны язылҗак эсериң вакаларыны, гахрыманларыны өнүнден гөз өңүне гетирмек, олары гөрмек меселесине доланалын. Эгер Айхан Хажыев «Асырлар арзувы хасыл болды» диен картинасындакы яшулының долы гөвресини гөз өңүне гетирмедик болса, оны жанлы шекилинде гөрмедик болса, оны чекмек үчин ише гиришип билермиди, кистине япышып билермиди? Элбетде, ёк. Архитектор элиндәки проекти боюнча инди салынҗак җайы долы гөрүп билйөр, онуң гапысыны, айнасыны, эйваныны ве башга ерлерини хут өзүниң яшаян җайыны гөрши ялы гөз өңүне гетирйөр. Эдил шонун ялы художник хем шинди матаның я-да кагызың йүзүне гечирмедик картинасының хемме деталларыны өнүнден гөрйөр ве шондан соң, диңе шондан соң өзүниң кистине япышыр.

Шу хили агыр зэхмет сураткешлигин хемме гөрнүшине махсусдыр. Бейик итальян художниги Леонардо да Винчи (1452—1519) живописчилере нэхили ишлемек хакында маслахат берип, дөредилмели бир живопись эсе-

риниң сөз билен суратыны чекйәр ве оны нәхили гөз өңү-не гетирмелидигини беян эдйәр:

«Шол тупаны эдил өзи ялы суратландыржак болсан, илки билен-ә, булутларың угруна чык, гой, ол пара-пара, леммер-леммер булутлар деңиз кенарларындан гөтерил-лен тот-тозана гарышып, елиң угруна гитсинлер; эгирт харасадың дик асманга гөтерен чөп-чаламдыр япраклары, шолар билен бир хатарда еңлес затларың телимси, гой, ал ховада гаймалашсынлар; елмешип ятан агачлардыр отлар-да, гой, өңки болушларындан нам-нышан галма-дык чөп-чаламлар, соврулан япраклар билен елиң угруна асманга гөтерилмек ислегини дуйдурян дек гөрүнсинлер. Шол ердәки йыкылып-сүршен, гейим-гежимлери сал-сал болан, тот-тозандан яңа йүзи, еңсеси сайгармаз ялы бо-лан адамларың-да угруна чык; аякларыны ерден үзме-дик адамлар елиң угры билен гайып гитмежек болуп, гой, хайсыдыр бир агажа дувланып, оны гуҗаклап дур-сунлар; бейлекилерини болса сен тозандан яңа эллерини гөзлерине тутуп, ер багыртлап, гейим-гежимлеридир сач-лары еле галгашып дуран эдип суратландырарсың. Була-нык хем тутук деңзиң эгирт толкунлары көпүржикләп, луммурдап ятмалыдыр, гойы хем гөзүни гамашдырян думан, гая саташан гәми ялы көпүржиге өврүлмелидир. Сен олардан бирини йыртылан елкенли эдип суратлан-дырарсың, шол елкениң бөлеклери, гой, хайсыдыр бир үзүк йүплери билен ховада саллансын дурсун; кәбир мачталары сен йыкылан-сүршен, дөвүлен-енжилен бей-леки затлар билен харасатлы толкунларың арасына га-чан гөрнүшинде суратландыр; адамлар, гой, гык-бак бо-луп, гәминиң аман галан бөлеклерине япышсын ятсын-лар. Ичинден гечип барян шемалың угруна эңйән, дагларың геришлерине чүйленен ве олары өртен, гаялара урунян толкунлары ызына гайтарян булутлары гөркез; тот-тозандан, думандан хем гара булутлардан яңа гойы гараңкылык болуп эймендирийән хованы гөркез»¹.

Объект шунуң ялы хер тараплайын, җикме-җик гөр-кезиленден соң, художник үчин ише башламак кын дүш-месе герек. Сөз сунгатында хем эдил шунуң ялыдыр, языҗы өзүниң инди дөрөтжек эсериниң хемме тарапыны ёкардакы тупаның суратландырылышы ялы өрән айдың гөрмелидир. Чепер эдебиат хем сураткешлик—булар

¹ Леонардо да Винчи. Сайланан эсерлер, т. II. М., 1935, 246—248 сах.

сунгатың айры-айры гөрнүшлери ве оларың хер хайсы-нын өзүне махсус айратынлыклары бар. Эмма хәзирки бизи гызыкландырян меселеде оларың икиси-де бир принципде дурярлар.

Шейлелик билен, эдеби суратландырмада, ягны чепер эсеринң вакаларыны, вакалар ичинде херекет эдйән адам-лары айдылжак идеяның айдың болмагына лайыктыкта ерли-еринде гоймактыкта, олары өзлериниң хақыкы бол-шунда, бүтин гөвресинде гөз өңүне гетирмекте, вакала-рың өзара багланышыкларыны, гахрыманларың бир-бир-лерине болан гатнашыкларыны өңүнден гөрмектикта языҗының дөредижилик фантазиясы, хыялы ойланмасы, «тослап тапмалары» эсасы роль ойнаярлар. Оларсыз хич бир чепер эсеринң дөредилмеги мүмкин дөлдир.

Чепер эсерлер өзлериниң гөврүми боюнча дүрли-дүр-ли болярлар. Кичижик хекайа-да, улы роман-да чепер дөредижилигинң эпика гөрнүшине гирйәрлер. Өз гөврү-мине гөрә, хер эсеринң композицион гурлушы ве сюжет ёрдумы боляр. Улы эсерлеринң композицион гурлушы ве сюжет ёрдумы чылшырымлыдыр, чүнки олар көп вакала-ры өз ичине алярлар, эдил шунуң ялы-да оларда көп сан-лы гахрыманлар херекет эдйәрлер. Мунуң терсине, кичи гөврүмли эсерлеринң сюжети ве композициясы өрән сада, йөнекей персонажларының саны-да аз боляр. Муңа га-рамаздан, языҗының дөредижилик фантазиясы, «тослап тапмалары» улуы-кичими тапавуды ёк, хер бир эсер үчин хөкмандыр.

Языҗының дөредижилик фантазиясында эсеринң вака-ларыны беян этмек формасы өрән улы орна эдир. Ва-калары беян этмегинң, гахрыманларың херекетлерини, өзара гатнашыкларыны гөркезмегинң муң дүрли ёлы бар. Языҗы эсеринң хәсиетине гөрә, оларың инң аматлысыны ойлап тапяр. Мунуң өзи хақыкы дөредижиликли иш бо-луп, ол эсеринң идеясыны айдың ве чепер беян этмекте-де, эсердәки образлары онат хәсиетлендирмек хем типлеш-дирмекте-де языҗының элинде улы бир серишдедир.

Чепер эсерлеринң көпүсинде вакалар языҗының өз адындан беян эдилйәр. Мунуң өзи умуман айданында, эсеринң композицион гурлушына, сюжетиниң ишленишине баглы боляр. Кәбир эсерлеринң композициясы сада боляр, оларда вакалар өзлериниң тебигы өсүш тертибинде беян эдилйәрлер. Кәбир эсерлеринң композициясы чылшырым-лы боляр, оларда вакаларың ерлери-де чалшырылар,

ягны соң болан вака хакында өң гүррүң берлип, өң болан вака хакында болса соң гүррүң берилйөр.

Мунуң ялы боланда, эсеринң фабуласы биле сюжетни бир-бирине дең гелмейөр. Бу эдеби терминлеринң биринжиси эсерде суратландырылган вакаларың тебигы өсүшиндәки багланышыгы ве ызыгидерлиги аңладяр, икинжиси болса эсердәки вакаларың автор тарапындан беян эдилишининң багланышыгыны хем ызыгидерлигини аңладяр.

Мысал үчин, Лермонтовынң «Бизинң заманамызын гахрыманы» диен эсерининң композициясы, сюжет ёрдумы ёрөн чылшырымлыдыр. Бу эсерде вакалар үч адамың, ягны Максим Максимычынң, Печорининң хем-де Лермонтовынң өзүниң адындан беян эдилйёрлер. Бу ерде вакаларың-да ерлери чалшырылар. Романың «Тамань», «Княжна Мери», «Фаталист» диен бөлүмлериндәки вакалар онуң «Бэла», «Максим Максимыч» атлы бөлүмлеринде суратландырылган вакалардан өң болуп геийөр, эмма ол вакалар хакында автор соң («Печорининң журналы» эсасында) гүррүң берйөр. Элбетде, романың бу хили гурулмагы авторың беян этмек ислейён идеясы биле багланышыклыдыр.

Кәбир эсерлерде вакалар авторың өз адындан дәл-де, башганың адындан беян эдилйөр. Бу ягдайың өзи түркмен эдебиятында хем кән душ гелйөр. Кәбир мысаллара йүзленелин.

Мәлим болшы ялы, түркмен халк дессанларында вакалар белли бир адам тарапындан дәл-де, гадымы эртекичилер, роваятчылар тарапындан беян эдилйёрлер. Дессанларың хеммеси штамплашып гиден «Эмма равияны ахбар ве накыланы асар мухаддысаны дастаны бустаны хуше-чинан харманы сухан андаг роваят кыларлар ким...» диен ялы сөзлер биле башланяр.

Хәзирки заман языжы ве шахырларымызың-да бирнәчелери эсердәки вакалары, гахрыманларың херекетлерини авторың өз адындан дәл-де, башганың адындан беян эдйёрлер. Гаражә Буруновынң «Тиръеккеш» поэмасында харасатлы гижәниң бир вагты шахырың өйүне нәтаныш бир адам гелйөр. Ол адам бу ят өе зордан етипдир. Одун башында йылынып, чай-чөрек ийип, өзүни дүрсәнден соң, тиръеккешлик беласына учран ол адам хемме башындан гечиренлерини шахыра гүррүң берйөр. Эсеринң бүтин вакасы шол адамың адындан беян эдилйөр, шахырың өзи диңе эсеринң башында ве аягында гүррүңе гошулар.

Берди Кербәбаевинң «Адатың гурбаны я-да дакылма» поэмасында хем биз хут шу ягдайың өзүни гөрийәрис. Шахыр узак ёлдан ядап ве сувсап гелйөркә, бир обада гуя тарап совулар. Гуйынын башында оңа бир яш гелин душ гелйөр ве шахырың гызыкланмагы хем хайыш этмеги боюнча ол өзүниң хасратлы гечмишини бойдан-баша айдып берйөр. Эдил «Тиръеккеш» поэмасында болшы ялы, бу ерде хем шахыр диңе эсеринң башында ве аягында аз вагтлайын сөзе гошулар.

Поэмаларың авторлары олардакы вакалары башга-да хер хили формада, хер хили ёллар биле беян эдип билердилер, эмма олар өзлерининң сайлан беян эдижилик формаларыны аматлы гөрүпдирлер. Бу эсерлеринң хәсиетини назарда тутанында, бу хили беян эдижилик формасы догрудан-да окыжы үчин гызыклы боляр. Бу ерде бирден-бире образың өзи гүррүң берйөр ве шол гүррүниң довмында өз-өзүни хәсиетлендирйөр.

Керим Гурбаннепесовынң «Таймаз баба» поэмасы өзболушлы бир эсердир. Бу эсеринң-де өзүниң «хекаятчысы» бар. Шахыр эсерини шол хекаятчыны—Таймаз бабаны хәсиетлендирмек биле башляяр.

Айлансан-да оба-оба,
Таймаз ялы бәлчик баба
Тапаймарсын, тапаймарсын.
Бир отурсан, гапдалындан
Ансат-ансат гопаимарсын...

Улы болсан, улы ялы
Хабарыңы алар отыр.
Кичи болсан, кичи ялы
Дең санашар, гүлер отыр.
Йүрежигиң билер отыр.
Адамлар-да ыз-ызына
Гелер отыр, гелер отыр...

Ёлоглудыр нәме дийсен,
Газал, дессан, нама дийсен,
Эртекилен дөвлүсими,
Дөвсүзими, нәме дийсен,
Гөвнүң йыкмаз чигит ялы,
Хәсин берсен айдар отыр.
Семаварда гайнан чайы
Өзи демләр, өзи гетир,
Чанагында дүе чалы,
Сачагында яглы петир,
Ким ажыкса элин етир...

«Даң атды-ла, Таймаз!» дийип,
 Гызыл хораз гыгырянча,
 «Таймаз, бәрик эсет» дийип,
 «Эртире-де геп гереkdir,
 Бир чен болды, бес эт!» дийип,
 Асман эже чагырянча,
 Бурчак-бурчак дерләр отыр,
 Чының билен гулак салсан,
 Гүрләр отыр, гүрләр отыр...

Берди Кербабаявның поэмасында көне адатың гирдабында гүл өмүрүң күл эден яш гелин яшмак астындан өз ахы-наласыны, Гаража Буруновыңкыда эңки гачаң, атан-сатан, гарын-гасык галмадык нешекеш бетбагт гечмишини беян эдйән болса, Керим Гурбаннепесовың поэмасында хекаятчы хөкмүндө бүтинлей башга адам орта чыкяр. Ол гечмишин акылдар гаррыларыны—уссат эртекичилери, озанлары, дессанчылары орта асырларың Горкут атасыны ядыңа саяяр. Таймаз баба вакалары эркин ве чепер беян эдйәр. Онуң беянында вакаларың тебигы ызыгидерлилиги сакланмаяр, ол гереk еринде «он-он бәш йыл өне бөкүп», хекаятыны тамамлаяр-да, сонра ыза чекилип, хекаятының битмән галан ерлери хақында сөхбете башлаяр.

Поэмада вакалар Таймаз бабаның адындан символик хәсиетде беян эдилйән болса-да, авторың өзи-де онун янындан айрылмаяр, вагтал-вагтал сөзе гошулып, окыжы билен хекаятчының арасында херекет эдйәр.

М. Шолоховың «Адамың ыкбалы» хекаясында хем бүтин вака Андрей Соколовың адындан беян эдилйәр. Дашдан гөрәймәге Андрей Соколовың хекаясы хем сада бир совет адамсының башындан гечирен затларына мензейәр. Эмма онда нәхили жемлейжи гүйч, нәхили чун умумылашдырыжылык бар! Эсерин гөврүми улы болмаса-да, ол көп вакалары өз ичине аляр ве оларың хеммеси шофер Андрей Соколовың өз дурмушы хақында языжа берйән сада гүррүңи аркалы уссатлык билен суратландырылар.

Вакалары беян этмек усулы хақындакы пикир языжының инди дөрөтжек эсери хақында ойланан дөврүнде йүзе чыкяр, чүнки вакалары хем-де оларың ичинде херекет этжек гахрыманлары өңүнден гөрмеклик, анык гөз өңүне гетирмеклик беян эдижилик формасы билен бирден-бире баглыдыр. Башга бир сөз билен айданында, буларын хеммеси языжының дөрөдижилик фантазиясы-

ның нетижесидир, Л. Н. Толстой айтмышлайын, «экиң экилжек мейданы чунңур сүрмеклигин» нетижесидир. Таймаз баба-да, кичижик, шинди агзындан сүйт ысы гитмедик бир оглана дакылан яш гелин-де, харасатлы гижеде өлүмиң өңүнде ят өйде пейда болан тиръеккеш-де, фронта угран вагтында аялыны итекләп, сонра она йүз ёла пушман эден Андрей Соколов-да шол дөрөдижилик фантазияның, узак вагта чекйән хыялы ойланмаларың, языжының өзүнден башга хич киме мәлим болмадык эжир билен чекилен зәхметин нетижесидир.

Шейлелик билен дөрөдижилик процесиниң икинжи дөври, ягны эсери ойланмак, пикирленмек, ол мазалы бишишйәнчә өзүнде сакламак дөври дине бир образлары гөз өңүне гетирмек, олары жанлы херекет эдйән сыпатында гөрмек билен чөкленмән, эсерин умумы гурлушының—композициясының, ондакы вакаларың ызыгидерликлери-еринде гоюлмагының, оларың бир-бирлерине багланышларының—сюжетиниң хем ишленйән дөври боляр. Чүнки хич бир ваканы, хич бир эдеби образы эсердәки башга вакалардан, башга образлардан үзнеликте, олардан айры еке-тәк гөрнүшинде гөз өңүне гетирмек мүмкин дәлдир. Эсерин вакалары хем образлары бир-бирлерине айрылмас баглы болан вагтларында, олар өзлериниң херекетлери боюнча бир битеве гөврә өврүлен вагтларында, дине шейле болан махалында оларың хер хайсыны айратынлыкда, гөзе гөрүнйән, сеси эшидилйән шеклинде, «нәтаныш таныш» хөкмүнде анык ве айдың гөз өңүне гетирмек болар.

Языжы эсеринде хер тараплайын суратландырян адамларының хер хайсына айры-айры хәсиет (характер) берйәр. Чүнки ол дурмушы хәсиетлендирилген (бели бир хәсиетде болан) адамларың үсти билен берип билер. Жемгыетчилик дурмушда адамлар дүрли-дүрли ягдайларда, айры-айры шертлер ичинде яшаярлар ве олар айры-айры хәсиетде болярлар. Шоңа гөрә-де языжы өзүниң эсеринде дурмушы хер тараплайын суратландырмак үчин, адамларың дүрли хәсиетде болушларыны, ягны өзлериниң яшайышларында, өнүмчилик ишинде тутян орунларына гарап, олары бир-биринден тапавутландырян хәсиетлерини гөркезийәр. Хәсиет диймек болса—бели бир жемгыетчилик дурмуш ягдайлары, шертлери тарапындан дөрөдилен адам ахлагы диймекдир.

Языжының өз гахрыманларыны хәсиетлендирмеги,

шол хәсиетлерин үсти билен олары бири-биринден тапавутландырмагы, онун эсасы гөз өңүнде тутан задына, ягны дурмушы хақыкы ве реал гөркездегине табынлык-да боляндыр. Чүнки адамлардакы гылык-хәсиетлери дурмушын өзи дөрөдйәр. Шол себәпли хем языжы дурмуш вакаларыны адамларда дурмуш тарапындан дөрөдилйән айратын хәсиетлерин үсти билен гөркезйәр. Чепер эсерлердәки шу хили хәсиетлендирилен гахрыманлар белли бир идеяны, белли бир бәхбиди, белли бир мораль сыпаты өңе сүрүжи, беян әдижи хөкмүнде херекет әдйәрлер.

Шейлелик билен, адамларын хәсieti оларын дурмушда алып барян ишлери, ойнаян роллары билен кесгитленйәр. Чепер эсерлерде адам хәсиетлеринин оңат берилмеги эсасы меселелерден биридир. Адам хәсиетлери нәчеговы берилсе, эсер шонча-да говы, шонча-да чепер чыкяр. Биз талантлы язылан чепер эсерлери окан вагтымызда, ондакы херекет әдйән адамларын хәсиетлери билен гинден таншып, өзүмизин бирнәче таныш адамларымызы, шол эсердәки гахрыманлар билен хәсиетдеш танышларымызы гөз өңүне гетирйәрис. Адам хәсиетлеринин башарныклы берилмеги языжынын талантлылыгынын аламатыдыр.

1940-нжы йылда мен Көши обасында Берди Кербабевин «Айгытлы әдим» романының бирнәче бабыны голязмада дайханлара окап бердим. Шол бапларын ичинде Айнаның өвей әнеси Маманын суратландырылян бабы хем барды. Шоны оканымда дайханлар көп еринде узак вагтлап гүлүшдилер. Бабы окап гутаранымдан соң, отуранлардан бири: «Бу аялын ады Мама болмалы дәл, ол ынха бизин обамыздакы пыланын аялы, адына-да пыланы диерлер, Берди Кербабә онун дине адыны үйтгедәйипдир...» дийди. Отуранларын хеммеси онун бу айданларына гошулдылар. Гүррүн әдилйән шол аялы менин өзүмде оңат танаярдым, олар бизин гоңшымызды. Догурудан-да романын Мама дегишли ерлерини оканында, шол аял гөз өңүне гелйәр. Мен мунун бейле дәлдигини, ягны романда башга аялын суратландырыляндыгыны, она меңзеш аялын дине бизин обамызда дәл, башга ерлерде-дә кәнлигини дүшүндиржек болуп чалышдым, эмма бу айданларымы отуранларын бирнәчесине долы ынандырып билмедим.

Шужагаз мысалын өзи оңат ишленен әдеби образын окыжа нәхили улы тәсир әдйәнлигини, онун нәхили ынан-

дырыжы гүйжүнн болянлыгыны өрән айдын гөркезйәр.

Языжы чепер эсер язмага гиришен вагтында дурмушын өзүнн гызыкландырян тарапыны пугта өврөйәр, ондан дүйпли нетижелер чыкаряр, хақыкаты гөркезйән пикире гелйәр. Бу нетижелерини ве пикирлерини, ёкарда айдышымыз ялы, языжы айратын хәсиетлерин үсти билен беян әдйәр. Оқыжы чепер эсерлери окан вагтында жанлы фактлары, адамларын рухы халларыны, оларын язгытларыны гөрйәр. Дурмуш өзүнн бир битевилигинде, дынгысыз херекетинде гөз өңүне гелйәр.

Шу ерде языжы образын индивидуал тарапындан умумы тарапына гечйәр, чүнки онун дүйп максады дине айры-айры адамлары суратландырмак болман, оларын үсти билен дурмушын кануналайык өсүш ёлларыны гөркезмекден ве оңа акыл етирмекден ыбаратдыр. Языжы дурмуша, онун вакаларына ве хадысаларына белли бир идея нукдайназарындан гараяр. Ол дурмушы өзүнн идея нукдайназарындан өврөйәр, онун анык вакаларыны, шол вакалар ичинде херекет әдйән анык адамларын дурмушыны суратландырып гөркезйәр ве оларын үсти билен өзүнн дурмуш хақындакы пикирлерини жемлейәр. Шонун үчин хем языжынын эсеринде хер тараплайын суратландырылян дүрли-дүрли хәсиетдәки адамлар өзлеринин дине индивидуал гөрнүшлери билен әхмиемли болман, онун, ягны языжынын дурмуш хақындакы пикирлерини жемләп гөркезмек, умумылашдырмак максадына хызмат әдйәнликлери, оңа лайык гелйәндиклери үчин әхмиемлидирлер.

Берди Кербабәев өзүнн романында Артыгын хемме индивидуал тарапларыны экән-екән суратландырып гөркезйәр. Биз онун йүз кешбинден, боюндан, эгин-эшигинден башлап, машгаласына, гоңшы-голамына ченли хемме тарапларыны гөз өңүне гетирйәрис. Эмма авторын максады дине Артыгын индивидуал тарапыны гөркезмек дәлдир. Артык дине Артыклыгы үчин әхмиемли болман, өзи ялы йүзлерче, мүнлерче гарып дайхан йигитлеринин векили боланы үчин, оларә дегишли ин хәсиетли, хас махсус алапатлы айратынлыклары өзүнде бирлешдирйәни үчин әхмиемлидир.

Белли бир дөвүрдәки, белли бир жемгыетчилик арагатнашыгындакы (бизин мысалымызда революциянын өң янындакы түркмен обасы ве ондакы социал арагатнашыклар) көп адамларә дегишли болан хәсиетли алапат-

лары языжы бир адамың үсти билен гөркезйәр. Мунун үчин болса языжы өзүне мәлим болан бир адамыны суратландырман, бир кысымда болан көп адамларын дурмушыны хер тараплайын өвренип, олар үчин хәсиетли болан эсасы алакатлары бир адамда бирлешдирйәр. Башга бир сөз билен айданымызда, ол әдеби тип дәрәд-йәр. Әдеби тип дәрәтмек болса языжыдан дурмушы өрән чундан өврәнмеги, адамларын ишлери, мейиллери, ички дүнйәлери билен якындан, хас ичгин танышмагы талап эдйәр. Эсерин чеперчилик дәрәжеси, эсасан, ондакы образларын башарныклы типлешдирилмесине баглыдыр. Шонун үчин хем дүнйәнин бейик языжылары әдеби тип дәрәтмек ишине улы әхмие берипдирлер.

А. М. Горький әдеби типин дәрәдилиши хакында өзүн «Менин язмагы өвренишим хакында» диен макала-сында шейле язәр:

«Сөз дәрәджелигинин сунгаты, хәсиетлери ве «тип-лери» дәрәтмеклигин сунгаты языжыдан хыялы гөз өңүне гетирмекликлери, ёргутлары, «тослап тапмакыклары» талап эдйәр. Өзүне таныш болан бир лавкачының, чиновнигин болшуну суратландырмак билен әдебиятчы (языжы) белли бир дәрәжде шовлы әдип дине бир адамың фотографиясыны дәрәдип билер, эмма бу социал-тербиечилик әхмиегинден махрум болан бир фотография болар ве ол бизин адам хакында, дурмуш хакында болан акыл етирижилегимизи гиңәлтмек, чуңлашдырмак үчин хич зат берип билмез диен ялыдыр.

Эмма языжы йигрими, элли, йүз лавкачыда, чиновникде, ишчиде болан хас хәсиетлендирижи сынпы алакатлары, эндиклери, ислеглери, херекетлери, ынанчлары, сөзлейиш айратынлыклары ве шулар мензешлери сайлап-сечип алмакыгы башарса ве сайлап-сечип олары бир лавкачыда, бир чиновникде, бир ишчиде бирлешдирсе, шу усул билен языжы «тип» дәрәдип билер—мунун өзи сунгат болар»¹.

Әдеби тип дәрәтмек барасында хут шу пикирин өзүни Л. Н. Толстой-да чепер әдебият хакындакы ишлери-нин көп еринде айдып гечйәр. Эгер бир адамың кешбине гарап язсан, ол гызыклы чыкмаз хем типик болмаз, бир адама махсус болан эсасы алакатлары алсан ве бейлеки көп адамлардакы шол хили алакатлар билен онун

үстүни долдурсан, онда ол типик болар, белли бир тип дәрәтмек үчин бир-бирлерине кыбапдаш болан көп адам-лара сын этмек герек дийип, сөз сунгатының бейик усса-ды ныгтап гөркезйәр.

Ине, онун тип дәрәтмек хакында хут өз айдан сөз-лери:

«—Гоголын, Мопассанын, Сизин, Лев Николаевич, эсерлериңизи окан вагтында, типлериң реаллыгына, ха-кыкылыгына хайран галярсын. Көпүсинин натурадан языланлыгы месе-мәлим болуп дур. Сиз өзүңиз хем көп-ленч натурадан алып азынлыгыңызы тассыклайан болса-ңыз герек.

—Хава, мен көпленч натурадан азырын,—дийип Лев Николаевич айтды.—Хайсы адама середип азынымы хас анык гөз өңүне гетирмек үчин, өңлер илкиңи гара-лама голязмаларымда хатда гахрымандарын хакыкы атларыны хем язып гойярдым. Хекайаны дүзедип, гутар-дым әден вагтымда фамилиялары үйтгедйәрдим... Эмма мен шейле пикир эдйәрин—эгер хайсы-да болса бир ада-мын натурасындан язсан, ол о диен типик болмаз, ол сетанда-сейранда душ гелйән, адамдан дашары бир зат болуп чыкар ве гызыксыз болуп чыкар... Онун (әдеби образын, типик—А. К.) ин эсасы хәсиетлендирижи ала-катларыны хайсы-да болса бир натурадан алмак ве бей-леки сын салан адамларындакы хәсиетли алакатлар би-лен онун үстүни долдурмалы. Шонда ол типик болар. Бир анык тип дәрәтмек үчин бир-бирине мензеш көп адамлар сын этмек герек»¹.

Чепер әдебиятдакы типиклик меселеси марксистик-ле-нинчилик эстетиканың эсасы меселелеринден биридир. Жемгыетчилик идеологияның специфик формасы болан чепер әдебият дурмуш вакаларыны, адамлар арасындакы арагатнашыклары типик образларын үсти билен беян эдйәр. Реал хакыкатың, дурмуш хадысаларының языжы тарапындан нәхили дәрәжде гөркезилйәндиги онун эсе-риндәки типик образларын берлиши билен кесгитленйәр. Шонун үчин хем типиклик языжының дәрәджелик ишинде эсасы меселе болуп дурар. Энгельс 1888-нжи йыл-да инлис социал-демократ языжысы М. Гаркнессе

¹ Л. Н. Толстой об искусстве и литературе. М., 1958, 236 — 237 сах.

¹ М. Горький о литературе. М., 1953, 309 сах.

онун «Шәхерли гыз» атлы эсери хақында язан бир хатында шейле диййәр:

«Эгер мен гараз бир зады танкытламакчы болаямда-да, мунун өзи дине хекаяның хер ничик хем болса етерлик реалистик дәллигидир. Мениң гарайшыма гөрә, реализм жикме-жикликлерин догручыллыгындан башгада, типик хәсиетлерин типик ягдайларда тәзеден дөредилмегинде хем догручыллыгы гөз өңүнде тутяр. Сизинкиде хәсиетлер өзлеринин херекет эдйән чәклеринде етерлик типикдир, эмма олары гуршап алян ве оларын херекетлеринин стимуллары болуп дурян шертлер хақында хут шоны айтмак болмаз. «Шәхерли гызда» ишчилер сынпы өзүне көмек этмәгә укыпсыз, өзүне көмеклешмек үчин хатда хич бир сынанышык ве тагалла хем этмейән пассив көпчүлик хөкмүнде суратландырылар... Эмма мунун өзи 1800-нжи ве 1810-нжи йыллар үчин Сен-Симонның ве Роберт Оуэнин гүнлеринде догры болан хем болса, 1887-нжи йылда, сөвешжөн пролетариатын гөре-шине 50 йыла голай гатнашмак хорматына мынасып болан адам үчин мунун өзи бейле дәлдир»¹.

Реализме берлен шу гениал кесгитлеমেде дурмуш вакаларының әдеби суратландырылмагында типиклигин иәхили улы роль ойнаандыгы гөркезилйәр. Дурмушы онун революцион өсүшинде, өне тарап дынгысыз херекетинде догручыл суратландырмаклык реалистик сунгатын эсасы кануныдыр. Дурмушы догручыл гөркезмек үчин онун хер бир вакасына, хер бир хадысасына тарыхы-конкретликде чәмелешилмелидир, ягны «типик характер типик ягдайларда» гөркезилмелидир. Эгер языжы дөредижилик ишинде марксистик-ленинчилик эстетиканың шу кануныны гөз өңүнде тутмаса, ол дурмушы догручыл суратландырып билмез.

Энгельс өзүниң ёкардакы хатында «Шәхерли гыз» атлы хекаяда жемгыетчилик дурмуша тарыхы-конкретликде гарамандыгы ве шонуң нетижесинде XIX асырын ахырларындакы ишчилер херекетини языжының ёюп гөркезендиги үчин М. Гаркнесси танкыт эдйәр. Әдеби образлара тарыхы-конкретликде гарамаклык, «типик характерлерин типик ягдайларда» гөркезилмегини талап этмеклик чепер әдебият эсерлерине дүшүнмегин, оңа ба-

ха бермегин еке-тәк догры ёлудыр, чүнки адамларын гылык-хәсиетлеринин, дүшүнжесинин, дүйәгарайшынын дүзүлиши тарыхы-конкрет ягдайларда, белли бир социал-ыкдысады шертлерде гечйәр.

Сунгат эсерлерине шунун ялы тарыхы-конкретликде гарамаклык XIX асырын рус революцион-демократларының эстетик гарайышларында хем өне сүрлүпдир. В. Г. Белинский әдебиятдакы халкылык ве оригиналлык хақында гүррүн эдип, өзүниң «Рус повести ве женап Гоголынң повестлери хақында» диен макаласында шейле язәр:

«Дөредижилик оригиналлыгын, говусыны айданында, дөредижилигин өзүниң ин тапавутлы алапатларындан бири, эгер шейле айтмак болян болса,... типизмден ыбаратдыр, ол авторын тагмасыдыр. Хақыкы талантда хер бир адам типдир, хер бир тип болса окыжы үчин нәтаныш танышдыр. Нәме дийсениз-ле: ине, әгирт улы йүрекли, гөчгүнли әржел, гиң акыллы, эмма өз аялыны түйс йүрекден сөййән, чалажа бир вепасызлыкда шүбхелененде, оны богуп өлдүрмәгә тайяр бир адам—йөнекей ве гысгача айданында: Отелло-да»¹.

Рус революцион-демократларының типиклик меселесине шейле улы баха бермеклери, оларын хер бир сунгат эсерлеринден ёкары идеяны талап этмеклеринден, реал дурмушын догручыл беяны болмагыны талап этмеклеринден гелип чыкяр.

Марксистик-ленинчилик эстетика чепер эсерден конкрет-тарыхы дөври суратландырмагы талап эдйәр, чүнки дине типик образлар эсасында конкрет дөврүн вакаларыны, дурмуш хақыкатыны догручыл суратландырян эсер халкын анына пугта орнашып билер.

Рус реалистик әдебиятының онайлы тәсири астында яш түркмен совет әдебияты дурмуш хақыкатларыны догручыл беян эдйән бирнәче типик образлар дөретди. Берди Кербабиевин «Айгытлы эдим» романындакы Артык, Ашыр, Айна; «Айсолтан» повестиндәки Айсолтан, Нурмырат Сарыхановын «Шүкүр багшы», «Соңкы өй», «Китап» хекаяларындакы Шүкүр багшы, Көмек ага, Огулгерек, Велмырат ага; А. Дурдыевин «Баллы молла» хекаасындакы Баллы молла; Ата Говшудовын «Көпетда-

¹ К. Маркс ве Ф. Энгельс. Әдебият хақында, 81 сах.

¹ В. Г. Белинский. Сочинения, т. I. Огиз, М., 1948, 136 сах.

гың этегинде» атлы романындакы Хошгелди, Пөкген, Вүши кел; Чары Ашыровың «Ганлы сака» диен поэма-сындакы Чарыяр, Эжегыз—Лал ве башгалары халкың дурмушының дүрли-дүрли дөвүрлерини догручыл бе-ян эдйән эдеби типлердир. Түркмен совет эдебия-тындан мысал гетирилен бу образларың чеперчилик дережелери, жемгыетчилик ве тербиелейжилик әхмиетле-ри бир меңзеш дийип айтмак болмаз, эмма оларың хер хайсысы конкрет бир дөвүрүң суратландырылмасы болуп, шол конкрет дөвүрүң дурмуш ягдайларыны гөркезйәрлер.

Хер бир чепер эсерде суратландырылян дурмуш ва-каларының айры-айры эдеби типлер үсти билен беян эдил-йәндиги үчин, ол типлеринң өзүне махсус типик ягдайларда херекет этмеклери хөкмандыр. Берди Кербабиевниң «Ай-гытлы әдим» романындакы персонажлар өзлериниң хере-кет эдйән ягдайларында типикдирлер. Эмма языжы ро-маның гахрыманы Айнаны өзүниң соңкы повестиндәки Айсолтаны суратландыршы ялы суратландыран болса, ол хақыката лайык гелмезди ве типик болмазды, чүнки Айна ве Айсолтан айры-айры ягдайларда, айры-айры дөвүрлерде яшаян ве херекет эдйән адамлардыр.

Языжының дурмушы чуң билмеги, көп санлы дурмуш фактларындан иң гөркеклилерини, иң хәснетлилерини сай-лап алмагы башармагы, дурмуш хадысаларының хере-кетлерине ве оларың ымтылыш угурларына догры дү-шүнмеги эдеби типлер дөретмеклигинң хөкманы шертидир. Дурмушы дүйпли өврнемек нетижесинде уссатлык билен дөредилен эдеби типлер дурмуша дүшүн-мәге ве адамлары тербиелемәге көмек эдйән иң гүйчли серишделеринң бири болярлар. Шунуң үчин хер бир эсеринң гимматы, тербиелейжилик әхмиети чеперчилик дережеси шол эсердәки эдеби образларын нәхили типикдиклери билен кесгитленйәр; башгача айды-ланда, гахрыманларың типиклигине баха бермек, уму-ман, шол эсере баха бермек диймекдир. Ине, шуна гөрә-де марксистик-ленинчилик эстетика эдебияткады типик-лиге эдеби дөредижилигинң эсасы меселелеринден бири хөкмүнде гараяр.

Жемгыетчилик дурмушын өсүш канунларыны билмек, чың хадысаларыны дүйпли өврнемек, ондакы типик дуймаклығы ве дүшүнмеклиги башармак реал чепер эдебиятта догручыл беян этмегинң еке-

-тәк шертидир. Мунуң үчин болса языжының марксизм-ленинизм теориясы билен ярагланмагы зерурдыр, чүнки дине шу эсасда дурмушын хәсиетли тарапларына, онун кануны өсүш тенденцияларына чуңнур дүшүнмек ве ола-ра догры баха бермек мүмkindир.

Чепер эдебият ве сунгатдакы типиклик меселеси ба-расында кәбир вагтларда бизде ялңышылықлар гойберил-ди. Ол ялңыш пикирлер айры-айры адамларың типиклик меселесине дүшүнишлери, оңа гарайышлары хөкмүнде дәл-де, гөйә марксистик-ленинчилик эстетиканың чепер эдебиятта ве сунгатта типиклик меселеси хақындакы таглыматы хөкмүнде өңе сүрүлди. Аслында болса эде-бияткады ве сунгатдакы типиклик хақында өңе сүрлен ол пикирлеринң ве гарайышларың марксистик-ленинчилик эстетика хич бир дахылы ёкды, хас догрусы ол пикирлер бизиң партиямызың эдебият ве сунгат хадысаларына тарыхы аныклықда гарамак барасындакы гөркезмелери-не терс гелйәрди. Шонуң үчин хем ССКП Меркези Коми-тетиниң органы болан «Коммунист» журналы 1955-нжи йылда бу меселе барасында өзүниң «Эдебиятта ве сун-гатта типиклик хақындакы меселе догрусында» диен редакцион макаласы билен чыкыш этди.

Шол макалада шейле дийилйәр:

«Небсимиз агырса-да, соңкы йылларын ичинде эде-бият ве сунгат ишгәрлериниң арасында чепер дөредижи-ликдәки типиклик барада кәбир схоластики, ялңыш гара-йышларын яйрандыгыны белләп гечмели боляр. Типикли-ги шол социал-тарыхы хадысаның аслыетине сырыкдырян ве реалистик сунгатта партиялайынлығың йүзе чыкма-гының эсасы сферасы хөкмүнде кесгитленйән типиклик проблемасы мыдама сыясы проблемадыр, шоңа гөрә-де, чепер образын билгешлейин чиширилип гөркезилмеги, шол образын типиклигини хас айдыңлашдырар ве ныг-тап гөркезйәр дийип тассыкляян формулалар гинден яй-рады. Бу схоластики формулалар гөйә марксистик фор-мулалар хөкмүнде гөркезилйәр хем-де бизиң партиямы-зың эдебият ве сунгат меселелери барадакы нукдайназары билен нәдогры багланышдырыляр»¹.

Типиклигинң диңе хайсы-да болса бир социал-тарыхы хадысаның аслыетине, манысына лайык гелйәнлиги ха-қындакы формула бир тараплайын формуладыр, типик-

¹ «Коммунист», 1955, № 18.

лиги дине бир социал-тарыхы хадысаның аслыетине сырыкдырмак етерлик дәлдир. Биз ёкарда чепер эдебиятың идеологияның бейлеки гөрнүшлеринден нәхили тапавутланиялыгы хакында айратын дуруп гечипдик. Ёкардакы формулада болса чепер эдебиятың өзүне махсус болан шу айратынлыгы, онуң спецификасы гөз өңүнде тутулма-яр. «Сунгат хақыкаты суратландырып гөркездегичи специфик формасыдыр. Дурмуша чеперчилик тайдан акыл етирмеклик өзүниң канунлары билен кесгитленйәр, бу канунлар болса ылмы тайдан акыл етириш канунларындан көп барада тапавутланиярлар... Реалистик сунгатда дурмушын әхли фактлары ве хадысалары социал аслыетин бош абстракциясы гөрнүшинде дәл-де, дурмушын өзүниң формасында гөркезилйәр. Типиклиге шол социал гүйжүн аслыетиниң жеменмеси хөкмүнде, дине шонун ялы зат хөкмүнде гарамаклык сунгат есеринде дурмушын индивидуал көп гөрнүшлилигини йитирмеклиге чепер образлары дәл-де, эйсем схемалары дөретмеклиге алып баряр»¹.

Типиклиги белли бир социал гүйжүн аслыетине сырыкдырмаклык, ягны оны дине бир социал маныны өзүнде гөркезийән образ дөретмеклиге язылан эсерлерин бир-бирлерине мензеш болмаклыгына, образ манысына гарыплашдырмаклыга, дүрли-дүрли гылык-хәсиетде болан адамларын өзлерине махсус болан айратынлыкларыны чеперчилик серишделери аркалы хер тараплайын гөркезмекликден языжылары махрум этмеклиге алып баряр. Чүнки ёкардакы формула зерйән языжы өзүниң есеринде хайсы-да болса бир социал гүйжүн манысыны берйән образ дөретмеклиге чалышмалы боляр. Дөредижилик тежрибесинде болса мунуң өзи мүмкин дәлдир. Шонун үчин-де типиклик хакындакы бу формула чепер дөредижилигин өрән бай болан тежрибесинден үзнеликте дурян, онун жанлы мысалларына терс гелйән абстракт, схолас-тики бир формуладыр.

Берди Кербабевин «Айгытлы әдим» романындакы Артык, Ашыр, Айна; Чары Ашыровын «Ганлы сака» поэмасындакы Чарыяр, Ялкап ве башгалары белли бир социал среданың, белли бир дөврүн адамлары, эмма олар бир-бирлерине мензеш адамлар дәл. Олар айры-айры анык адамлар, оларын хер хайсының айры-айры

дурмуш ёллары, язгытлары, гылык хәсиетлери, дуйгы-дүшүнжелери бар. Бу адамлары дине бир алакат (социал аслыет) билен хәсиетлендирмек оларын индивидуал айратынлыкларыны инкәр этмеклиге, рухы дүнйәлерини гарыплашдырмаклыга алып баряр. Әдил шунун ялы-да Вүши кел (А. Говшудовын «Көпетдагың этегинде» диен романы) билен Потдыны (Б. Кербабевин «Айсолтан» повести) олардакы дине бир алакат билен, ягны олары дине колхоз обасының зәхметсөөр яш йигитлери дийип атландырмак билен хәсиетлендирмек мүмкин дәлдир. Бейле хәсиетлендирмек бир тараплы болар. Биринжи мысалдакы гахрымандар ялы, олар-да өзлериниң индивидуал айратынлыклары билен бир-бирлеринден тапавутланын айры-айры адамлардыр.

Мундан башга-да типиклиги дине бир социал аслыет сырыкдырмаклык чепер эсерлере хер тараплайын до-лы анализ бермеклиги-де бөкдейәр. Мәлим болшы ялы, әдеби эсерлердәки образларын хеммеси чеперчилик тайындан бир-бирине дең гелмейәр. Бир эсерде образлар өрән оңат берлип, олар оқыжының анында узак йыллар яшайрлар, дөврүден-дөвре, несилден-несле гечйәрлер. Икинжи бир эсерде болса образлар чеперчилик тайындан говшак я-да пес боляр, олар тиз вагтда оқыжының ядындан чыкып гидйәрлер. Эмма әдеби эсерлердәки образлара дине социал аслыет тайындан гарадан вагтында олар хер тараплайын баха бермек мүмкинчилиги-де болмаяр.

Ине, типиклиге дине бир социал аслыет тайындан гарамаклыгың бир тараплылыгы ве нәдогры болмагы шулардан ыбаратдыр.

«Типиклик реалистик сунгатда партиялайынлыгын айдың болмагының эсасы сферасыдыр, типиклик проблемасы хемише сыясы проблемадыр» диен формула хем нәдогры формуладыр. Эдебиятын ве сунгатын тарыхы языжының өз есеринде суратландырян вакаларына, хадысаларына битарап гарамаянлыгыны гөркезийәр. Ол эсериндәки гахрымандарын херекетлерини я макуллар, я-да язгаряр. Башга бир сөз билен айданында, языжы суратландырян хадысаларының, дөредйән типлериниң үсти билен өзүниң дүнйәгарайшыны беян эдйәр. Эмма мунуң өзүни эдебиятта ве сунгатда Ленин тарапындан ишленилән партиялайынлык принципи билен

¹ «Коммунист», 1955, № 18.

гарышдырмалы дэлдир. «Коммунист» журналының ёкарда гөркезилен редакцион макаласында бу хакда шейле дийилйёр:

«Эмма велин, бу ерде хем сунгат барада партиялайынлыгы дүшүнмеклиге схоластики чеме-лешмеклигин бардыгыны беллөп гечмели боляр, бу схоластики чеме-лешмеклик болса, хусусан-да, типиклик билен партиялайынлыгың бир-бирине меңзедилйәнлигинден, типиклиге партиялайынлыгың реалистик сунгатда йүзе чыкмагының эсасы сферасы хөкмүнде гараяндыгыңдан, типиклигин дине сыясы зада сырыкдырыляндыгыңдан ыбаратдыр. Шу зейилли меңзетмәнің эдебият ве сунгат хадысаларына, тарыха терс гелйән ягдайда чеме-лешмеклиге итеклейән-дигине гөз етирмек кын дэлдир. Художнигиң дөрөден заманыны ве шертлерини назара алмаздан, онуң дүнйә-гарайшының хәснетине чуң анализ бермезден, партия позициясының йүзе чыкмагыны хер бир типик затда тапжак болуп эдилйән сынанышыклар эдебиятың ве сун-гатың партиялайынлыгы принципиниң конкрет-тарыхы мазмунының үстүниң басырылмагына алып баряр... Партиялайынлык, дүнйәгарайшың сынпы тайдан дүшүнжели кесгитлилизини гөз өңүнде тутяр, мунуң өзи болса ху-дожниклериң бирентегине махсус дэлдир»¹.

Чепер эдебиятда ве сунгатда реакцион ве прогрессив угурлар боляр, мунуң өзи кануны затдыр. Эдебиятдакы реакцион угруң гаршысына дүнйәнің бейик реалист язы-жылары дурмушы объектив суратландырмак билен, өз-лериниң социал чыкышларына гарамаздан, өз дөвүрлери үчин прогрессив идеяны беян эдйёрлер. Эмма эдебиятда-кы ве сунгатдакы бу прогрессивлиги партиялайынлыга өвүрмек нәдогрудыр. Ёкарда гөркезилиши ялы, партия-лайынлык языжының белли бир партияның позициясын-да дүшүнжели дурмагыны, сынпы тайдан кесгитлилизини талап эдйёр. Бизиң дөвүрүмизде капиталистик юртларың прогрессив языжылары ажайып типик образлар дөрөд-йёр, эмма велин, оларың бирнәчелери эдебиятдакы партиялайынлыгы боюн алмаярлар, хатда ондан йүз дөндөр-йёрлер. Диймек, эдебиятдакы прогрессивлиги партияла-йынлыга өвүрмек эдебиятың ве сунгатың тарыхы өсүшине, жанлы тежрибесине терс гелйёр. Шонуң үчин хем типиклик партиялайынлыгың айдың болмагының

¹ «Коммунист», 1955, № 18.

эсасы сферасыдыр диймеклик ве типиклиги сыясы зада өвүрмеклик нәдогрудыр.

«Образы дүшүнжели артдырып гөркезмеклик, йити-лешдирмеклик типиклиги ёга чыкарман, гайтам оны до-лы аян эдйёр ве ныгтап гөркезйёр» диен формула хем догры дэлдир. Бу ерде тип дөрөтмекдәки тәрлериң хем-меси оларың дине бирине—улалтмаклыга сырыкдырыл-яр. Тип дөрөтмекдәки гиперболизмиң уланылышы язы-жының хайсы жанрда ишлейәнлигине баглыдыр. Гипер-болизм адатча сатирики хем романтики эсерлер языланда көп уланылар. Бир зады өз болшундан улалдып гөркез-меклик реалистик типлери дөрөтмек везипесине боюн эгдирилип уланылар. Эмма велин, ол тип дөрөтмегиң еке-тәк хем хөкманы шerti дэлдир. «Коммунист» журна-лының макаласында бу хакда шейле дийилйёр:

«Улалдып гөркезмеклиги үзүл-кесил талап этмеклик бизиң сунгатымыза хем эдебиятымыза аз зыян бермеди. Кәбир дөрөдиджилек ишгәрлери ве танкытчылары оны хақыкат хадысаларының өзүни улалдып гөркезмек зе-рурлыгы дийип дүшүнипдирлер, мунуң өзи болса социа-листик реализмиң хақыкы маңысыңдан гышармаклыга—хақыкаты онуң революцион өсүшинде догрочыл сурат-ландырмакдан гышармаклыга гетирди. Шунуң ялы улалдып гөркезмеклик реалистик сунгатың чепер образ-ларың дурмуш хақыкатына хөкман лайык гелмеги бара-дакы эсасы канунының бозулмагына гетирди»¹.

Шейлелик билен, улалдып гөркезмеклиги, гипербо-лизми чеперчилик серишделериниң бейлеки гөрнүшле-ринден тапавутландырып, оны эдебиятың хемме жанрла-ры үчин хемме халатларда хөкманы шерт хасап этмеклик нәдогрудыр. Мунуң нәдогрулыгыны чепер дөрөдиджилегиң тарыхы ве бай тежрибеси долы тассык эдйёр.

«Типиклик йөне хас көп яйран, йыгы-йыгыдан гайталан-ян адаты зат болман, эйсем шу социал-тарыхы хадысаның мазмунына лайык гелйёр» диен кесгитлеме хем өрән бир-тараплайын боляр. Бу ерде типиклик көпчүликлейин задың гаршысына гоюляр. Типиклик эсасан көпчүлик-лейин хадысалара дегишли болан аламатлары аңладяр. Белли халатларда аз яйран затларың-да, шинди көпчү-ликлейин душ гелмейән затларың-да типик болмагы мүм-киндир. «Эмма айратын яйран зат өзүнде хемише көп-чүлиге дегишлилиги алып барян тәзәнің башлангычла-

¹ «Коммунист», 1955, № 18.

рыны суратландырып болса, аз яйран зат, шол халатда реалистик сунгатда типик хасаплагар. Меселем, Горькинин романында Павел Власов хем, онун эжеси Ниловна хем өзлеринин миллионларын өңде барыжы векиллери боланлыклары үчин типикдирлер. Аз яйран зат дурмушын төтөнлейин хадысалары билен дәл-де, эйсем кануналайык хадысалары билен багланышыкы болан махалында, дине шонда типик болуп билер»¹.

Бизин Ватанымыз «юрдун гүли, онун гүйжи, онун гелжеги болуп дурян» коммунизм гуружы миллионларын, он ве йүз миллионларын Ватаныдыр. Шонун үчин-де бизин языжыларымызын эсерлеринде, эсасан, шол миллионларын типик образлары гөркезилмелидир. Екардакы схоластики формула болса, типиклиги көпчүлүклейин затдан айырмак, онун гаршысына гоймак билен шол миллионларын ажайып гылык-хәсиетли, ёкары мораль кешпли реал образларыны дәл-де, тосланып тапылан хем-де өвлүп арша чыкарылан «гахрыманларыны» дөретмеклиге алып баряр. Бу формуланын зыянлы тарапы-да шундан ыбаратдыр.

Типлешдирмек сунгатын ве чепер эдебиятын олары ылымдан тапавутландырып эсасы специфик айратынлыгыдыр. Эдеби образы типлешдирмек языжынын дөредижилик ишинин хемме дөврүн, бүтин процесини өз ичине аляр. Дөредижилик ишинин ёкарда гөркезилген үч дөврүнүн үчүсү-де языжынын тип дөретмек иши билен багланышыкыдыр.

Ылмын ве эдебиятын, умуман, сунгатын предметинин —объектинин бирлиги хақында, ягны реал хақыкатын оларын икиси үчин-де акыл етирижилик объекти болуп дурянлыгы хақында ёкарда айдылыпды. Оларын, ягны ылмын ве эдебиятын акыл етирйән предмети бир-де болса, өзлеринин мазмуну боюнча олар бир-бирлеринден тапавутланярлар. Бу тапавутлылык оларын хақыката айры-айры ёллар билен акыл етирйәнликлеринден, бу меселеде чепер эдебиятын өзүне махсус болан специфик айратынлыкларынын барлыгындан гелип чыкар. Бу специфик айратынлыклар болса, чепер дөредижилигинин мохум меселеси болан чепер образ дөретмекликде, оны типлешдирмекде йүзе чыкар.

Бу ерде бир меселе өзүнүн аныклашдырылмагынын талап эдйәр. Ол хем болса «мазмун» ве «предмет (об-

ект)» сөзлеринин манасы хақындакы меселедир. Рус революцион-демократларынын (шу санда В. Г. Белинскинин-де) эстетикасында «мазмун» сөзи термини көпленч «предмет», ягны реал хақыкат манасында уланылыпдыр. В. Г. Белинский өзүнүн көп ишлеринде, шу жүмледен ылым ве сунгатын бир-биринден тапавуды хақындакы мешхур кесгитлемесинде хем «мазмун» сөзүн хут «предмет» манасында уланыпдыр.

Эгер «мазмун» сөзи реал хақыкат манасында, эдебиятын хем ылмын акыл етирйән предмети, объекти манасында уланылса, онда чепер эдебиятын ве ылмын мазмуну арасында тапавут ёкдур.

Эмма чепер эсерлерин, анык эдеби образын анализинде «мазмун» сөзүндөн реал хақыкат дүшүнүлмән, шол реал хақыкатын белли бир тарапынын языжынын аңында шөхлеленмеги дүшүнүлйәр. Реал хақыката акыл етирмекде, оны өзлешдирмекде чепер эдебият билен ылым бир-биринден тапавутланянлыклары үчин, чепер эдебиятын өзүне махсус специфик айратынлыкларынын барлыгы үчин, Белинскинин сөзи билен айданында, оларын биринин субутэдийәнлиги, бейлекисинин болса гөркезийәнлиги үчин оларын мазмуну-да бир-биринден тапавутланяр.

Эдеби образда мазмун ве форма бир-бири билен айрылмаз баглыдыр. Эдеби образ хақыкаты беян этмегин дине бир формасы болуп дурман, онун мазмуну хем боляр. Эдил шонун ялы-да эдеби образда эстетиклик хем акыл етирижилик бир-бирине айрылмаз баглыдыр. Акыл етирижилик әхмнети болуп билмедик эсер мазмунсыз бир зат болар. Булар ялы эстетик гымматы болмадык эсерин хич хили акыл етирижилик әхмнети-де болуп билмез. Дине эстетик әхмнети, акыл етирижилик гүйжи болан эсерлери хақыкы чепер эдебият эсерлери хасап этмек болар.

Хер бир чепер образ бир вагтын өзүнде хем объективдир, хем субъективдир. Объективлигинин себәби ол языжа баглы болмадык, өз кануны билен яшаян объектив дүнйәнин, объектив хақыкатын беяныдыр, онун шөхлеленмесидир. Субъективлигинин себәби онда объектив затларын, реал хақыкатын языжынын — субъектин аңында өз шөхлесини тапаянлыгындадыр. Шунун үчин-де чепер эсерлерде хақыкатын догры ве чун беян эдилмеги

¹ «Коммунист», 1955, № 18

она акыл етирйән субъектин—языжының тайярлыгына, талантына, дүйәгарайшына баглыдыр.

Чепер эсерлеринң хақыката акыл етирижилиги, чуң-нур идеялылыгы оларың уссатлык дережеси билен кесгитленйәр. Чеперчилигинң белент болмадык еринде идеяның чуңлугы, хақыката акыл етирижилигинң догручыллыгы ве гүйжи хақында гүррүң этмек-де мүмкин дәлдир. Шу себәбе гөрә-де бизиң партиямыз совет языжыларының, хемме дөреджилик ишгәрлерини сунгат эсерлериниң ёкары чеперчилиги, уссатлыгы угрунда ирмән-ядаман гөрешмеклиге чагырар.

Совет эдебиятының эсасы гахрыманлары ССКП-ниң XXII гурултайы тарапындан бирагыздан кабул эдилен бейик Программаны үстүнлик билен дурмуша гечирйән коммунизм гуружы совет адамларыдыр. Ёнде барыжы ве гелҗеге ынамлы гараян совет адамсының дөреджилики зәхметини, ажайып адамкәрчилик хәсиетини, мораль-сыясы кешбини, белент рухлы сыпатларыны суратландырмак совет эдебиятының хемише эсасы везипеси болды ве болуп дуряр.

Совет языжыларының дөреджилик методы—социалистик реализм дурмушы онуң революцион өсүшинде, өне тарап дынгысыз херекетинде догручыл суратландырмагы ве шол суратландырылан дурмуш вакаларына социалистик нукдайназарындан, яғны марксизм-ленинизм теориясы нукдайназарындан баха бермеги гөз өңүнде тутяр. Ине, шонуң үчин хем хер бир совет языжысының идея тайдан берк ярагланан болмагы, гөзәтиминиң гин болмагы, хер бир дурмуш хадысасындакы типик затлары типик дәл затлардан сайгарып ве тапавутландырып билмеги бизиң ажайып дөврүмизе лайык хақыкы чепер эсерлер дөретмегинң эсасы шертидир.

ССКП-ниң бейик Программасында совет языжыларының ве сунгат ишгәрлериниң коммунизм гурулушыгы дөврүндәки везипелери шейле кесгитленйәр:

«Оптимизме ве дурмуша укыплы коммунистик идеялара югрулан совет эдебияты хем-де сунгаты улы идея-тербиечилик ролуны ойнаяр, совет адамсында тәзе дүйәни гуружының сыпатларыны өсдүрйәр. Совет эдебияты ве сунгат миллионларча адамлар үчин шатлыгын ве ылхам алмагың чешмеси болуп хызмат этмелидир, оларың әрк-ислегини, дуйгуларыны ве пикирлерини аңлатмалы-

дыр, олары идея тайдан байлашдырмагың ве ахлак тайдан тербиелемегинң серишдеси болуп хызмат этмелидир.

Эдебияты ве сунгаты өсдүрмекде эсасы линия халкың дурмушы билен багланышыклары пугталандырмакдан, социалистик хақыкатың байлыгыны ве көп дүрлүлигини догры ве чеперчилик тайдан ёкары дережеде суратландырып гөркезмекден, тәзе түйс коммунистик зады жошгунлы хем-де айдың беян этмекден ве жемгыетинң өне гитмегине пәсгел берйән хемме зады паш этмекден ыбаратдыр.

Халкылык ве партиялылык принциплерине эсасландырылан социалистик реализм сунгатында дурмушы чепер суратландырмакдакы батыргай тәзечиллик дүйә медениетиниң әхли прогрессив дәплерини пейдаланмак хем-де өсдүрмек билен утгашяр. Шахсы дөреджилик инициативасының, ёкары уссатлыгың йүзе чыкмагы үчин дөреджилик формаларының, стиллериниң ве жанрларының көп дүрли болмагы үчин языжыларың, художниклерин, сазандаларың, театр ве кино ишгәрлериниң өңүнде гин герим ачылар»¹.

Чепер эсерлерде адамзат дурмушы өз адаты болшунда гөркезилмән, языжының акыл етирижиликли укыбы ве дөреджиликли фантазиясы нетижесинде белли бир дережеде ёкары гөтерилип гөркезилйәр. «Сунгат говыны хас говы эдип гөркезмек үчин, оны болшундан улалдып гөркездемеги өзүне максат эдинйәр»².

Чепер эсер адамзат жемгыетиниң хақыкы дурмушыны окыжының гөз өңүне гетирмек билен, онда тәзе дуйгулар, тәзе мейиллер, тәзе арзулар дөредйәр. Дурмушын арзув эдилйән гөзеллигини гөркезип, окыжының рухы халына леззет берйәр. Шейлелик билен, чепер эдебият адамларда ажайыпплылык, гөзеллик дуйгусыны—эстетик дуйгыны оядяр.

Гөзеллик нәмеден ыбарат ве ол нәме билен өлчелйәр? Чепер эдебиятта, умуман сунгатта гөзеллик адамың бар гүйжүни гоюп етҗек болян, арзув эдйән задыдыр. Муна идеал дийилйәр. Чепер эсерлерде адам өзүниң арзув эдйән, етмеги максат эдинйән дурмушыны конкрет суратда гөрийәр. Н. Г. Чернышевский бизиң дүшүнҗәмизде дур-

¹ Совет Союзының Коммунистик партиясының Программасы. Түркмөндөвлетнешир, Ашгабат, 1961, 143 сах.

² М. Горький о литературе, «Советский писатель», М., 1953, 789 сах.

муш нәхили болмалы болса, оны эдил шонун ялы эдил гөркезийән зада гөзеллик дийилйәр—дийип айдар. Гөзеллик болса, Чернышевскиниң тассыккламагына гөрә, ин бир сагдын гөрнүшде өсийән формадыр.

Шейлелик билен, чепер әдебиятта дурмушын ин бир гымматлы тарапыны бизиң дуймагымыза гөзеллик дийилйәр.

Чепер эсерлери оканымызда бизиң ажайып бир дуйгада болмагымызың, ондан рухы леззет алмагымызың себәби, бизиң оларда (чепер эсерлерде) өзүмизиң хыялы ве мейил эдйән дурмушымызы гөрмегимиздир. Биз ёкарда чепер әдебиятын эсасы материалы адамдыр, чүнки дурмушдакы жемгыетчилик арагаташыкларының хеммеси адамда бирлешйәр дийип айдыпдык. Шонун үчин дурмушын ин гымматлы ве ин гөзел тараплары дине адамың үсти билен гөркезиллип билнер. Н. Г. Чернышевский «Сунгатың хақыката эстетик гатнашыклары» атлы эсеринде гөзеллигин ин ёкары дережесини адам хасап эдип, онуң бүтин дуолян дүйәде ин ёкары жыңсдыгыны, шонун үчин хем адамының бизиң дуйгуларымыза гайым болан дүйәде ин ёкары гөзелликдигини белләп гечйәр. Дүйәниң башга тараплары болса, онуң гөркездеги боюнча, дине адама нәхили дережеде дегишли болмагы ве онуң нәхили дережеде ятланмагы жәхтден гөзеллик әхмиегине эе болуп билер.

Эстетик дуйгы бизиң чепер эсерлерде өзүмизиң арзув эдйән дурмушымызы, онуң гөзеллигини дуймагымыз аркалы дөрәйәр. Эмма бу сөзлерден хемме чепер эсерлерде дурмушын гөзел тарапы гөркезийәнди диең нетижәни чыкармак болмаз. Бирнәче эсерлерде дурмушын яман тараплары-да гөркезийәр. Эмма языжы дурмушын яман тарапыны гөркезмек билен онуң тарапыны тутмаяр я-да оны тассыккламаяр, терсине, ол оны инкәр этмек билен, арзув эдилйән гөзел дурмуша ымтылар. Гаража Бурунов өзүниң «Тирьеккеш» поэмасында дурмушын «гараңкы» тарапыны гөркезийәр. Эмма шол «гараңкы» тарап ягтылыгың арзув эдилмеги, исленмеги нукдайназарыңдан гөркезийәр. Г. Бурунов өзүниң бу поэмасында тирьек беласына дучар болан бир адамың нәхили бетбагчылыклары башыңдан гечирендигини, тирьеккешлигиң нетижесинде онуң гедай халына дүшендигини гөркезмек билен, өзүниң суратландырян шу затларыны тассык этмейәр, терсине, оны инкәр эдйәр, өз

оқыжысыны шонун ялы затларын гаршысына гөреше чагырар. Шейлелик билен, языжы хемише дурмушын гөзел тарапыны өке сүрмәге чалышар. Шонун үчин хем чепер эсер дурмушын хер хили тарапыны гөркезсе-де, ол оқыжыда эстетик дуйгы дөрәдйәр. Чепер әдебиятын әхмиеги хем онуң адамларда дурмуша эстетик гарайын дөретмеги башармагыңдан ыбаратдыр.

Әдеби образ барасында шу ёкарда айдыланлардан онуң манасының өрән гиңлиги айдың гөрүнйәр. Хәсиет, тип манылары образ манасына гирийәр, чүнки олар әдебиятын эсасы предмети болан адама дегишли болуп, оны дүрли тарапдан айдыңлашдырарлар, аныклашдырарлар. Эсерде херекет эдйән адам хәсиетлендирилйәр, хәсиет болса типлешдирилйәр, шунун билен-де әдеби образ дөрәдилйәр.

Чепер эсерлерде көп адам херекет эдйәр, эмма оларын хеммесини сөзүң долы манасында образ атландырмак болмаз, чүнки оларын хеммеси автор тарапыңдан долы хәсиетлендирилмейәр. Эсерде хайсы гахрыман хер тараплайын хәсиетлендирилсе, типлешдирилсе, дине шоны образ атландырмак болар. Бир эсери окуп чыканыңдан соң, онуң бирнәче гахрыманлары узак вагтлап ядында галяр, эмма бирнәчеси болса деррев ядында чыкяр. Әлбетде, хер бир эсерде (ылайта-да улы гөврүмли эсерлерде) хемме гахрыманы дең дережеде хәсиетлендирмек мүмкин дәл, чүнки языжы оларын бирнәчесиниң үсти билен өзүниң эсасы пикирини беян эдйәр, бирнәчеси болса олара көмекчи орнунда гелйәр, кәбирлери болса үчүнжи, дөрдүнжи ерде дуряр. Эмма эсерин эсасы гахрыманлары улы сабырлылык билен ишленилмелидир, олар оқыжының анында хемишелик, жуда болманда көп вагтлап галмалыдыр. Эгер шейле болмаса, эсерин шовсуз чыкдыгыдыр.

Михаил Иванович Калинин языжы Михаил Шолохов билен болан душумыкларының биринде чепер эсерин хили хақында оңа өрән гызыклы гүррүн берипдир:

«Мундан такмынан элли йыл өң, Тбилиси түрмесинде белли бир языжының китабы мениң элиме дүшди. Мен камерада еке өзүмдим ве китабым-да шол китапды. Мен оны гайталап-гайталап, хут он гезек дагы окадым! Шол китап бүтин өмрүме ятдан чыкмаз дийип гүман этмели! Эмма бейле болмады: түрмеден чыкан бадыма мен оны ятдан чыкардым! Билйәрсинизми, бүтин өмрүме ол китап

мени өзүнө чекмеди. Маңа ол вагт хақыкы китап душмады. Эмма велин, Толстойы я-да Чеховы бир гезек окадыңмы, хемишелик ятда саклаярсың, гөзүң өчүндөн айрылмайр. Тээден окап башларсың—гөйө диерсиң кырк йыл мундан өң дәл-де, дүйнө окан ялы, хеммеси танышдыр...»¹

Эсериң тәсирли, дурмушың айнасы ве «окув китабы» болмагы үчин языжының хер образ үстүндө ымыклы ойланмагы, иргинсиз ишлемеги гереkdir, онуң дурмуш тежрибеси, дил байлыгы ве шулар мензеш бейлеки укыплары шу эсасы везипә табын эдилмелидир.

Биз әдеби образың дөредилиши, онуң манасының гинглиги ве башга-да айратынлыклары хақында гүррүн этдик. Эмма әдебият тарыхында образ хемише бир усул билен дөредилмейр, онуң хер бир дөврүң айратынлыгына гөрә айры-айры ёллар билен дөредилиши бар.

Биз дүйнә әдебиятының тарыхында образың айры-айры ёллар билен дөредилишини гөйәрис. Антик сунгатындакы образ дөредилиши билен XVIII—XIX асырларын әдебиятындакы образ дөредилишиниң арасында улы парх бар.

Антик сунгатындакы образ дөредилиши өзүниң мифик хәсиетде болмагы билен тапавутланяр. Гомериң ве бейлеки бирнәче антик языжыларың эсерлериндәки гахрыманларда биз фантастики образларың хәсиетлерини гөйәрис. Антик әдебияты узак заманлардан бәри довам әдип гелйән мифлериң эсасында дөрәнлиги үчин, мифлере дегишли болан көп айратынлыклар онуң өзүнө хем (антик әдебиятына хем) дегишлидир. Шонуң үчин-де антик әдебиятында образ дөредилишиниң өзүнө махсус болан айратынлыклары бардыр. Шонуң үчин хем К. Маркс гадымы грек әдебиятында дөрән ве өсен гахрыманчылыклы эпосың адамзат жемгыетиниң хас ёкары дережә галан дөврүндә, ягны типография станогының гурлушының хем дәриниң йүзе чыкан дөврүндә гайталанмагының мүмкин дәлдигини гөркезип гечйәр.

Романтизм, реализм әдеби методларының хем образ дөредиш ёллары оларың өз айратынлыкларына баглы болуп, бир-бирлеринден тапавутланярлар. Эгер языжы эсериндә өз дөврүндәки хақыкы адамларың образыны бермән, гечмиш я гелжек бир дөври гөз өчүнә гетирип, она дегишли адамларың образыны берсе, онуң эсери романти-

ки эсер боляр. Романтики эсерлерде адамларың дурмушда, хәзирки вагтдакы хақыкы болушлары гөркезилмән, оларың нәхили болмалыдыгы гөркезилйәр. Шонуң үчин хем романтики эсериң авторы әдеби образы өз дөврүндәки адамларың дурмушыны гөркезмек ёлы билен дөретмән, өз хыялында нәхили дурмушы гөз өчүнә гетирйән болса, шонда херекет этжек адамларың образыны дөредйәр, ягны адамларың нәхили болушларыны гөркезмән, оларың нәхили болмалыдыгыны гөркезийәр.

Эмма реалистик эсериң авторы образы бүтинлей башгача ёл билен дөредйәр. Реалистик эсерлерде дурмуш өзүниң хақыкы болшунда, реал суратда, догручыллык билен гөркезилйәр. Реалист языжы әдеби образы өз дөврүндәки адамларың хақыкы дурмушыны хер тараплайын өврнемек нетижесиндә дөредйәр. Ол адамларың хәзирки вагтда нәхилидиклерини гөркезийәр.

Социалистик реализм методы реализмиң ве романтизминиң говы тарапларыны өзүндә бирлешдирйәр. Совет языжыларының социалистик реализм методында язылан эсерлериндә тәзе типли образлар, ягны социализм гуружы совет адамларының ажайып образлары гөркезилйәр. Совет языжысының образ дөретмегиндә социалистик өнө ымтылышы өрән улы роль ойнаяр.

Шейлелик билен, әдебият тарыхында хер дөврүң өзүнө махсус болан әдеби образ дөредиш ёлы болуп, олар бир-бирлеринден тапавутланярлар.

Әдеби жанрлар өзлериниң хәсиетлери боюнча бир-бирлеринден тапавутланярлар. Оларың тапавутланмаклары билен бирликдә, олардакы образлар хем бир-бирлеринден пархланярлар. Әдеби жанрлар: эпос, лирика, драма мазмун тайындан бири-бириндә тапавутланмаярлар. Оларың хеммеси дең дережәдә мазмунлы болярлар ве объектив дүйнәни, жемгыетчилик дурмушы гөркезийәрлер.

Эмма хер бир жанрың өзүнө махсус беян әдижилик айратынлыгы боланы үчин, оларың хер хайсында адам айры-айры ёл билен суратландырыляр, шунуң нетижесиндә хем драматик образлар эпик образлардан тапавутланяр, лирика болса буларың икисиндә пархланып, дурмуш хақында дуйгулар үсти билен гүррүн берйәр.

Образың чепер дөредижилиге дегишли болмагы она

¹ М. И. Калинин о литературе. М., 1957.

чеперчилик манасыны берйәр. Эмма хер бир образың, хер бир эдеби эсериң чеперчилиги дең дережеде болмаяр. Образың чеперчилигине эйсем нәхили баха берилйәр, онун чеперчилик дережеси нәме билең өлчелйәр?

Образың чеперчилик дережеси чепер эсерлерде дурмушың конкрет бир ягдайда, конкрет бир вагтта догры ве долы эдилеп хақыы суратда берилмеги билең өлчелйәр. Эсердәки суратландырылаң вакаларың ынанчлы ве ызыгидерли беян эдилмеги, гахрыманларың хер тарап-лайың индивидуаллашдырылмагы ве шейлелик билең, дурмушың тарыхы акымы догрысында умумылашдырылаң бир пикире гелинмеги чеперчилигиң эсасы аламатыдыр. Языжының дил байлыгы, сөзлери өз еринде башарныклы уланып билмеги, дурмуш тежрибеси ве башгалары—буларың хеммеси чепер эсерде дурмушы онун тарыхы өсүш процесинде догрычыл гөркезмек мақсадына лайыктыкта уланылмадыр. Чепер эсерлерде дурмуш хақыкатының догры ве анык гөркезилмегине марксизмин эсасыны гоужылар улы үнс берипдирлер.

В. И. Ленин сунгатың, шол санда чепер эдебиятың хем догрычыл, эхметкеш көпчүлиги үчин дүшнүкли, вагыз-несихатчы болмалыдыгына улы үнс берипдир. Чепер эдебиятың адамзат дурмушыны догры гөркезмелидиги хақында гүррүң эдип, В. И. Ленин бу жәхтдең Лев Толстойың дөредижилигине улы баха берди. Ол 1910-нжы йылда язан «Л. Н. Толстой ве хәзирки заман ишчилер херекети» атлы эсеринде бу хақта шейле язәр:

«Оба Россиясыны, помещигиң ве дайханың дурмушыны Толстой өрән ягшы билйәрди. Ол өзүниң чепер эсерлеринде бу дурмушы дүниә эдебиятының иң говы эсерлерине дегишли болан уссатлыкда ажайып эдип гөркезди»¹.

В. И. Ленин башга бир ерде дурмушы догры гөркезмек үчин языжының оны говы билмелидиги хақында гүррүң ачып, шейле язәр: «Автор өзүне белли болмадык тема хақында хека язса, ол чепер болуп чыкмаяр»². Шейлелик билең, дурмушы догрычыл, хақыы өсүш процесинде гөркезмек үчин языжының дурмушы говы өвренимеги ве оны говы билмеги герекидр.

Эдеби эсерлерин чунчур идеялылыгы билең чеперчи-

лик уссатлыгы бир-бири билең айрылмаз багланышыктыдыр. Хер бир эсерин чеперчилик формасының онун идея-мазмунына лайык гелмеги дөредижилик ишиниң иң мөхүм шертлериндең биридир. Эсер нәхили чеперчиликде язылса-да, ол айдың идеяны, бай мазмуну беян эдип билмесе, хич хили эхмиете эе болуп билмез, ол диңе техники приёмлара ковалашмак, формализме берилмек болуп галар. Эдил шонун ялы хем языжы нәхили актуал, нәхили мөхүм меселәни өз эсерлериниң эсасында гойса-да, оны уссатлык билең беян эдип билмеги башармаса, өз өнүнде гоян мақсадына етип билмез. Шонун үчин совет языжыларының Бүтинсоюз Икинжи гурултайында, онун өң янындакы дөредижилик дискуссияларында орта атылаң эсасы меселелерин бири эсерлерин чеперчилик дережесини, уссатлыгы ёкары гөтермек меселеси болды. Бизин Коммунистик партиямыз совет языжыларыны батыргай дөредижилик ишлере, эдеби формалары байлашдырмага хем өсдүрмәге, совет окыжысының барха өсийән рухы ислеглерини долы канагатландыраң ялы уссатлыгың ёкары дережесинде язылаң чунчур идеялы, бай мазмунлы эсерлер дөретмәге чагыраң.

Чепер эдебиятың акыл етирижилик—аңладыжылык, сыясы-жемгыетчилик хем тербиелейжилик ролы өрән улудыр. Биз хер бир чепер эсери окан вагтымызда өзүмизниң гөзъетимимизи, дурмуш хақындакы дүшүнжәмизи, тежрибәмизи байлашдыраыс. Бейик рус революцион демократы Н. Г. Чернышевскиниң чепер эдебияты «дурмушың окув китабы» дийип атландырмагы төтәндең дәлдир. Хақыы чепер эсерлерде дурмушың гүн тертибинде гоян өрән мөхүм меселелери орта атылып, олар өнде баряң прогрессив идея нукдайназарындаң улы уссатлыкта беян эдилйәрлер. Шонун үчин хем дурмуша дүшүнмекде, оңа акыл етирмекде чепер эдебиятың өрән улы эхмиети бардыр. Чепер эсерлери омамак билең биз хер бир халкын, хер бир юрдун гечмиш тарыхыны, азатлык, өзбашдаклык угрундакы алып баряң гөрешини, ыкдысады, сыясы дурмушыны, урп-адатыны өврениәрис.

Ф. Энгельс өзүниң М. Гаркнессе язан хатында Балъзагың «Адамзат комедиясы» хақында гүррүң эдип, онун француз жемгыетини өрән реалистик суратландырышыны айтмак билең, хатда ыкдысады деталлар барасында хем шол дөврүн тарыхчыларының, ыкдысатчыларының, статистлериниң—хеммесиниң билеликте язан китапла-

¹ В. И. Ленин о культуре и искусстве. М., 1938, 131 сах.

² Шол ерде, 29 сах.

рының үсти билен алан маглуматындан Бальзагың эсерлериниң үсти билен хас көп маглумат аландыгыны белләп гечйәр.

Чепер эдебиятың жемгыетчилик, сыясы-тербиелейжилик ролы хем улудыр. В. И. Лениниң бейик пролетар языжысы А. М. Горькиниң «Эне» романына нәхили улы баха берени bize мәлимдир. «Эне» романы рус ишчилериниң, рус зәхметкешлериниң элден дүшмез китабына өврүлйәр, оларын революцион дүшүнжесини, революцион ишини гүйчлендирйәр. Социалистик идеялар билен югрулан бу ажайып эсер пролетар революционерлерини тербиелемекде, олары өсдүрмекде ве халкың ганым душманы болан самодержавийәни ёк этмек ишине олары хыжувландырмакда өрән улы роль ойнады.

Прогрессив идеялары өңе сүрйән, революцион рухта язылан чепер эсерлер хемише зәхметкешлерин өз азатлыклары үчин алып барып гөрешлерине, революцион ишлерине улы көмек берйәр, оларда тәзе гүйч ве кувват дөрөдйәр. Профессионал революционер Г. Димитров чепер эдебиятың тербиелейжилик ролы хақында гүррүн ачып, Н. Г. Чернышевскиниң «Нәме этмели?» диен романының өзүне эден тәсири барасында шейле язар:

«Нәме этмели?» диен роман барып мундан 35 йыл озал мениң хут өзүме, шол вагтларда Болгариядакы революцион херекетде илкинжи әдимлери эден яш ишчә адатдан дашары чуннур, айдып болмажак дережеде тәсир этди. Мениң революцион тербийәме ирде-гичде Чернышевскиниң романы ялы тәсир эден хич бир эсерин болмандыгыны мен айтмалыдырын. Бирнәче айлар довамында мен хут Чернышевскиниң гахрыманлары билен билеликте яшадым. Мен айратын хем Рахметовы говы гөрйәрдим. Берк, дурнуклы, горкусыз, гайдувсыз болмагы, өзүмин эркими ве гылык-хәсиетими кынчылыклар, махрумлыклар билен гөрешде бишишдирмеги, өзүмин шахсы дурмушымы ишчилер сынпының бейик ишине боюн эгдирмеги,—бир сөз билен, Чернышевскиниң бу ажайып гахрыманыны мен нәхили гөз өңүне гетирйән болсам, әдил шонун ялы болмагы мен өзүме максат әдип гойдум... Революционерлерин яш өссүримлери «Нәме этмели?» диен романың гахрыманларының—Рахметовын Кирсановын, Лопуховын ве Вера Павловнаның гөрелдесинде тербиелендилер ве йыгы-йыгыдан өзлериниң шахсы бирликлеринде, дурнуклылыкларында революция

ишине вепалылыкларында ве душманлар билен барлышыксызлыкларында—Чернышевскиниң гахрыманларыны хәсиетлендирйән сыпатлара өйкүнмәге чалышдылар. Хатда хәзир хем «Нәме этмели?» диен романы тәзеден гайта-гайта окуп, мен өзүмде улы гозгалан дуйярын ве леззет алярын.

Чернышевскиниң романының бу гүйжүни, бу тәсири ни нәме билен дүшүндирмек мүмкиндр? Мениң пикиримче, дүшүндириши бейик революционерин ве публицистин шол заман үчин тәзе болан адамларын ажайып жанлы образларыны бермеги башаранлыгының фактындан гөзлемек гереkdir¹.

Г. Димитровың бу айданлары чепер эсерин, ондакы әдеби образларын оқыжа нәхили дережеде гүйчли тәсир әдйәндигини гөркезйәр.

¹ Г. Димитровын Н. Г. Чернышевскиниң «Нәме этмели?» диен романына язан сөзбашысындан.

IV БАП

ГОШГЫ ДҮЗМЕГИҢ КАДАЛАРЫ

Гошгы, онун када-канунлары хакында гүррүн гиден вагтында В. Маяковскийниң шу ашакдакы сөзлери ядына дүшйөр: «Мен өз ишим хакында окумыш адам хөкмүндө дэл-де, практик хөкмүндө язжак... Мен өз ишим хакында язан, мениң гелен нетижәме хем ынанжыма гөрә, ол бейлеки профессионал шахырларың ишинден, эсасан, аз тапавутланяр.

Ене-де бир гезек өңүнден берк дуйдуруп гойярын: мен адамың шахыр болмагы үчин, онун гошгы язмагы үчин хич хили када хөдүрләмок. Асла бейле када ёк. Шахыр дийибем хут шейле поэтик кадалары дөредйән адама айдылар. Өзүмн гыршавы чыкан шол бир йүреге дүшгүнч мысалымы йүзүнжи гезек гайталаарын.

Математик—математики кадалары дөредйән, оларын үстүнн етирйән, өсдүрйән адамдыр, математика ылмына тәзелик гиризйән адамдыр. Илкинжи болуп «ики гезек икиниң дөртлүгини» айдан адам бу хакыкаты ики саны чилим галындысыны ики саны чилим галындысы билен гошмак аркалы тапанам болса, бейик математикдир. Ондан сон адамлар хас эгирт улы затлары, мысал үчин, паровоз билен паровозы-да гошайсынлар, шонда-да ол адамлардан математик болмаз»¹.

Диймек, дөредижилик—шахырчылык иши тайяр кадаларың, озал ким-де болса бири тарапындан ойланып тапылан дүзгүнлериң эсасында башланылман, терсине, шол кадалар ве дүзгүнлер дөредижилик ишиниң, онун тежрибелерини жемлемеклигиң нетижесинде йүзе чыка-

рылар, дөредилйөр. Эгер тайяр кадалары өврөнмек ве өзлөшдирмек билен шахыр болмак болян болса, онда хер бир соватлы адам шахыр болуп билерди. Эмма бу хич вагт бейле болмаяр.

Гошгы дүзмегиң када-канунлары хакында гүррүн эдиленде шахырчылык, эдеби дөредижилик гөз өңүндө ту-тулян болса, шу ёкарда айдыланлар догрудыр, чүнки хич бир тайяр када-канун адамың йүрегинде шахырчылык жошгуныны оярып билмез. Эгер шейле болса, онда шахырчылыгың «сыры» нәмеде, умуман, шейле бир «сыр» бармы? Бу сорага мешхур рус совет шахыры М. Исаковский шейле жогап берйөр: «Хабарчыларым менден көплөнч: «Бизе поэзияның сырыны ачып берин. Оңат гошгы язмак үчин нәмелериң герекдигини айдып берин» дийип сораарлар.

Бир вагтлар, гаты яшкам мениң поэзияда, хакыкат-данам, хайсыдыр бир «сыр» бардыр дийип чак эдйәрдим, шол сыры дүшүндирен, ачып берен бир адам тапылайса, башга хич зат герек дэл, менем шондан сон мыдама оңат гошгы язманы өврөнөрдим диййәрдим.

Элбетде, поэзия хакында мунун ялы дүшүнже ялынышдыр.

Поэзияның әхлумы универсал, дурмушын әхли пурсатларына яраян «сыры» ёкдур ве болуп-да билмез.

Мениң пикиримче, шахырана дөредижилигиң «сырыны» шахыр дине өзи ве дине өз калбында тапып билер дийип айтмак догры боларды. Хер шахырың хут өз поэзиясыны тәзеден ачмалы болшы ялы, ол «сыры» хем өзи үчин онун өзи тәзеден «ачмалыдыр»¹.

Эгер дөредижилигиң «сырыны» шахыр өз калбындан тапмалы болса онда шол калбың тебигатында дашкы дүнйәниң тәсирлери астында жоша гелйән дөредижилик гөзбашы-да болмалы, чүнки аслында ёк зады хич ерден тапмак мүмкин болмаяр. Адамда тебигы талантың болмагы дөредижилик ишиниң хөкманы шертидир. Тебигы талант дурмуш хакыкатының тәсирлери аркалы адамда дөрән дуйгулары шахырана гөрнүшде беян этмеклиге мүмкинчилик берйөр. Эмма талантың өзи-де тербиеленмегини талап эдйөр. Шахырың дурмуш хакыкатына, онун вакаларына ве хадысаларына чуңкур дүшүнп билмеги, олардан догры нетижелер чыкармагы башармагы, гошгы

¹ В. Маяковский. Как делать стихи? М., 1952, 4—5 сах.

¹ М. Исаковский. Поэзияның «сыры» хакында. «Совет эдебияты», 1964, № 1, 110—111 сах.

дүмегиң када-канунларың дүйпүл өврөнмеги, умумы ылмы тайярлыгы—онун өзүндө болан тебиги таланты тербиелемегиң чэрелеридир. Таланты тербиелемекде эдеби дөрөдигилигиң када-канунларың, дүзгүнлерини онат билмек айратын орна эдир, чүнки олар адамзадың узак асырлардан бэри довам эдип, йылсайын кэмиллешип, тимарланып гелйэн эдеби дөрөдигилик ишиниң бай тежрибесиниң жеми, дөрөдигилик иши билен мешгулланан энчеме несиллерин эден тагаллаларының нетижеси болуп дурярлар. Шу жэхтден ылмың хер бир пудагында болшы ялы, эдеби дөрөдигилигиң-де теоретика дүзгүнлериниң шахырың практика иши үчин эхмиети өрөн улудыр, олары өврөнмеклигиң шахыр үчин зерур хажаты-да (гизлин сыры-да) шундан ыбаратдыр.

Гошгы дүмегиң када-канунларына шахырчылык нукдайназарындан гараян көбир адамлар шу хакыката дүшүнмөн, дине тайяр дүзгүнлери өзлериңе өзлешдирип, шонуң эсасында шахыр хөкмүндө орта чыкмага сынаышык эдйэрлер. Арада мен окыжыларың биринден шейле мазмунда бир хат алдым (хатың мысал алнан ерлерине хич хили өзгериш гиризмөн, авторың язышы ялы берилйэр): «Мен сизин 1958-нжи йылда язан «Эдебият теориясы» диен китабыңызы көп окуп, шондан соң мен гошгы язмаклыгың күйүне дүшдүм мен улулы-кичили 20-ден говрак гошгы яздым (сонра ол гошгуларың «Мыдам тайяр», «Эдебият ве сунгат», «Совет Түркменистаны», «Яш коммунист» газетлерине иберлени айдылар)... Шу гөркезилен газетлерин редакциясындан хем гошгы язмак барада маслахат бермеклерини сорап хем яздым. Эмма газетлер мениң не гошгымы чап этдилер я-да кабул этдик, эдемзок дийип жогап бердилер, булара иберен гошгуларым эдил гуя гиден ялы...» Сонра хатың авторы өзүне көмөк берилмегини хайыш эдйэр, газет эдараларындан зейренйэр.

Мунун өзи шахырчылык, умуман, эдеби дөрөдигилик ишине ве онун када-канунларына нэдогры дүшүнмегиң хэсиетли мысалыдыр. В. Маяковский «капылашдырылан патарракылар» дийип хут шу хили ёл билен язылан гошгулара айдяр. Капыяның көмеги билен аслында ёк зады бар эдип болмаяр. Мунун терсине, эгер адамың калбында бир учгун бар болса, ол язман сакланып билмез, онун жошгунлы дуйгулары өзлерине ёл тапарлар, капыяда өз-өзүндөн хэзир болар. Эмма хакыкы поэзия

өзакымлылыгың нетижеси дэлдир. Говының хас говы, гөзелиң хас гөзел болмагы үчин шахыр өз кэриниң бүтин тилсимлерини, чылшырымлы када-канунларың, хемме дүзгүнлерини өз заманасының эстетик талапларына лайыктыкта бир кемсиз өзлешдирмелидир.

Эдебиятчы үчин болса поэзияның када-канунлары чепер эсерлери анализ этмекден өтри герекдир. Чепер эсерлерин анализ дине бир эдебият теориясының дүзгүнлерини дэл, эйсем болса, ол хер бир эдебиятчыдан бейлеки гумманитар, жемгыетчилик ылымлар билен, биринжи нобатда философия билен, ымыкты таныш болмагы, пугта ярагланмагы талап эдйэр. Адамзадың эдеби дөрөдигилигиниң дынгысыз өсмеги билен онун када-канунлары хакындакы ылым-да өсйэр хем кэмиллешйэр. Бу умумы дүзгүннүң өзи поэтиканың бир бөлүми болан гошгы дүмегиң кадаларына-да дегишлидир.

РИТМ

Чепер эдебият эсерлери проза—кысса ве гошгы гөрнүшинде языларлар. Буларың хер хайсының өзүне хэсиетли болан айратынлыклары бардыр. Языжы халкың жанлы геплешик дилине эерип, сөзлери өзүниң ислеги боюнча сөзлемлерде бирлешдирйэр, ягны онун бир сөзлеми улы, икинжи сөзлеми кичи болуп билер. Беян эдилйэн мазмунна лайыктыкта онун бир сөзлеми он-он бэш сөздөн, башга бир сөзлеми ики-үч, хатда екеже сөздөн-де ыбарат болуп билер. Мунун өзи хемише хер бир сөзлемде окыжының анына етирилжек болян мана баглыдыр.

Эмма шахырда бейле эркинлик ёкдур, ол бу барада гошгы дүзүлишиниң кадаларындан угур алмалыдыр, она табын болмалыдыр. Шахыр өз эсерлериниң мазмунына гөрө гошгы формаларының ин аматлысыны сайлап аляр ве шол форманың кадасыны саклаяр.

Гошгының прозадан эсасы тапавуды онун ритмли болмагыдыр. Гошгы дүзмеклигиң хемме халклар ве хемме дөвүрлер үчин хемишелик, үйтгемейэн бир кадасы ёкдур. Дүрли-дүрли халкларың поэзиясында шол халкларың дилине, эдеби дөплерине лайык гелйэн гошгы формалары ве шол формалары үпжүн эдйэн, олары дөредйэн кадалары боляр. Мысал үчин, аруз өлчегинде язылан бир гошгыны силлабо-тоник өлчегде язылан бир

гошгы билен денешдирмек мүмкин дэлдир. Оларың хер хайсынын өзүне лайык када-кануны ве айратынлыгы бардыр. Эмма велин, ритмлилик поэзиянын умумы аламатыдыр, ол гошгының хемме гөрнүшлери үчин хәсиетлидир. Гошгы хайсы дөвүрде, хайсы дилде дөредиленингине гарамаздан, хемише ритмли боляр, ритмлилик гошгының эсасы принципидир.

Ритм дине сөзүң сазланышыгыны аңладяр. Эмма ол көп вагтларда башга затлар барасында, мысал үчин, адамларың тебигатың дүрли-дүрли херекетлери барасында хем уланылар. Адамың йүрегинин ритмли уршы, хайсы-да болса, бир кәрхананың ритмли ишлейши хакында айдылар. Мунун ялы ягдайларда «ритм» сөзи гөчме маңыда уланылар. Өзүниң гелип чыкышында ритм догрудан хем адамларың зәхмет процесиндәки херекетлери билең багланышыклыдыр. Адам хайсы-да болса бир иши ерине етирйән вагтында, онуң эдйән херекетлери өзүниң довамында айры-айры бөлеклере бөлүнйәр. Мысал үчин, ер депип дуран бир дайханы алалың: өзүниң чеп аягыны пилиң чеп гулагына гойяр ве бүтин гөвреси билең оны ере уряр. Пил ере боя-бой гидйәр, дайхан ики элине аграм берип, бажагы гөтерйәр ве оны өң янына ташлаяр. Ол ене-де, өңкүси ялы, бүтин гөвреси билең пилиң гулагына депйәр... Ине, бу шол дайханың узак довам эдйән иш вагтындакы херекетинин бир бөлеги. Онуң ишинде бу херекет бөлеги сансыз гезек гайталаныр. Эгер бу гайталаның херекет бөлеклеринин арасында вагт жәхтинден белли бир деңлик ве сазлашык бар болса, ол ер депйән дайханың херекетине ритмли херекет диййәрлер.

Гошгының ритмлилиги адамының зәхмет процесиндәки ритмли херекети билең багланышыклыдыр, онуң эсасында йүзе чыкандыр. Ритмлилик адамының зәхметини еңиллешдирйәр, она гүйч берйәр. Гадымы адамлар көпчүликлейин иш вагтында өзлеринин ритмик херекетлерине сес гошуп хиңленйәр, шол хиңленмелерден кем-кемден иш процесинде айдылаң зәхмет айдымлары дөрөйәр. Эмма көп заманлар бу хили айдымлар дине адамларың ишлейән вагтларында оларың херекетлерине гошулып айдылыпдыр. Ритмли зәхмет херекетине гошулып айдылаң айдымларың өзлери-де ритмли болупдырлар. Вагтың гечмеги ве адамзат жемгыетинин өсмеги билең дура-бара зәхмет айдымлары зәхметден айрылар, ягны олар дине иш вагтында айдылман, халк байрамларында, адамла-

рың дыңч алаң вагтларында зәхмет процесини гөркезйән херекетлер билең ерине етирилйәр. Айдым айдылаңдакы зәхмет процесини гөркезйән херекетлерден болса кем-кемден танс дөрөйәр. Сонра болса айдымың сөзлери ве сазы зәхмети суратландыраң херекетден ве тансдан сайланыр. Сөз билең саз¹ бир-биринден айрылаң еринде болса гошгы—саз билең багланышыгы болман, өзбашдак яшайаң гошгы эмеле гелйәр.

«...Стих начинается с того момента, когда поэты перестали быть певцами... Поэзия родилась в тот момент, когда музыка отпала и осталось одно только слово, когда, следовательно, ритм того произведения, которое называлось стихами, стал строиться не на музыкальной основе, а на основе словесной, языковой»².

Шейлелик билең, гошгының гелип чыкышы ритмли ерине етирилйән зәхмет процесини—өнүмчилик иши билең багланышыклы болуп, оны дөредйән сөзлер өзлеринин ритмлиликлерини саклап, юваш-ювашдан зәхметден, сонра саздан ве тансдан сайланып, өзбашдак яшамаклыга гечйәрлер. Ритм диймек—гошгы сетирлериндәки бир мензеш, бир өлчегде болан белли-белли богун топарларының сазланышып, гайталанып гелмеги диймекдир.

Гошгы дүзмекде ритмиң ойнааң ролы өрән улудыр. В. Маяковский ритм гошгының эсасы гүйжүдир, эсасы энергиясыдыр дийип айдыр. Диймек, эгер ритм болмаса, гошгуда гүйч болмаяр. Шонуң үчин хем шахыр өзүниң дөрөджилик ишинде ритме улы әхмиег берйәр ве эсеринин ритмли болмагы угрунда чалышяр. «Менде өлчег ритмик гүввүлдини сөз билең, максадың гөркезмеси тарапындан өңе чыкарылаң сөзлер билең... ин ёкары эдеп, укып, зехин тарапындан контроллык эдилйән сөзлер билең долдурмагың нетижесинде эмеле гелйәр»³.

Дүйнә поэзиясында хер дүрли гошгы системасы бар. Түркмен поэзиясы гошгы дүзмегиң силлабик системасындакы поэзиядыр. Бу система кәбир эдебиятчыларың ишинде бармак системасы, бармак хасабы хем атландырылар. Силлабик гошгы системасы (силлабе—Sillabe

¹ Бу ерде «саз» сөзи шертлейин уланылар, чүнки ол заманларда саз гураллары болмандыр. Саз дине адамларың сеси аркалы дөредилипдыр, адамларың херекетлери болса шол сес сазына гошулыпдыр.

² Б. В. То м а ш е в с к и й. Стилистика и стихосложение. Учпедгиз, Л., 1959, 295 сах.

³ В. М а я к о в с к и й. Как делать стихи. М., 1952, 7 сах.

грек дилинде «богун» диен сөздүр) гошгы сетирлеринин богун санының деңгелмеги эсасында дөредилең системадыр. Бу система гошгы дүзмегиң бейлеки системаларындан (мысал үчин, аруз—квантитатив, тоник, силлабо-тоник гошгы системаларындан) өзүне махсус болан бирнөче специфик айратынлыклары билең тапавутланяр. Шуңа гөрә-де силлабик гошгы формасында ритмлилиги дөретмегиң ёлы-да башгачадыр. Аруз системасындакы гошгуларда, мысал үчин, ритмлилик узын ве гысга богунларың белли бир тертипде гезеклешип гелмеги билең дөредилияр. Эмма силлабик гошгы системасында богунларың мунуң ялы гезеклешдирилип гетирилмегиңиң герегең ёк, онуң кадасы боюнча, сетирлерин богун санының деңгелмеги етерликдир. Рус поэзиясындакы тоник (тонический стих) гошгы системасында хер сетирде дең санылы басым болмалы, эмма сетирлерин богун санының деңгелмеги хөкман дәл. Арузда узын ве гысга богунларың гошгы сетирлеринде белли-белли дурмалы ерлерибар, олары чалшырмак болмаяр, олары чалшырмак гошгының ритмини бозяр. Тоник гошгуда болса басымларың хер сетирин белли бир еринде болмагы ве сетирлерин басым гойлушы тайындан бир-бирине меңзеш болмагы шерт дәл. Шейлелик билең, хер бир гошгы системасының өзүне махсус болан ритм дөредиш усулы боляр.

Түркмен поэзиясында ритмлилиги дөредйән элементлериниң иң кичиси богундыр. Кәбир әдебиятчылар богны ритм дөретмегиң «гурлушык материалы» атландырырлар. Силлабик гошгының сада дүзгүнлериниң бири, ёкарда айдылышы ялы, онуң хер сетиринде богунларың дең санда гетирилмегидир. Эмма поэзияда богун ылмы грамматикадакы ялы болмаяр. Мысал үчин, *вагт, айт, юрт, нагт, багт* ялы сөзлер өзлериниң язылышында бир чекимли сесден ыбарат боланлары үчин, ылмы грамматикада бир богун хасап эдилйәрлер. Поэзияда болса олар айры-айры ягдайларда ики богун эдилип айдылар.

Мысал үчин:

Узак *вагт* ёл йөрөп,
Кервен гаты ядапды.

(Күйзе ве Тилки)

Иёне биз биреййәм *айтдык* барын,
Бизиң карарымыз графа белли.

(Ата Атажанов, Гушгы галасы)

Бу мысалда «вагт» ве «айт» сөзлери бир богун гөрнүшинде язылан-да болсалар, бу контекстде олар ики богунлы сөзлердир. Умуман, булар ялы сөзлер язув кадасы боюнча бир богун шекилинде язылмакларына гарамаздан, белли-белли ягдайларда сетирин ортасында я-да аягында геленлеринде көпленч ики богун эдилип айдылар.

Шу ашакдакы ләләниң окалышына үнс берин:

Агачлар сая болар,
Голайда гая болар,
Болгусыза душ болсан,
Өмуриң зая болар.

Түркмен дилиниң язув кадасы боюнча «өмүр», «дөвүр» ялы сөзлериң ызындан чекимли сес геленде, оларың икинжи чекимлиси дүшүп галяр ве *өмүр—өмри, дөвүр—дөври* шекилинде язылар. Эгер шу када эерилсе, ёкардакы ләләниң дөрдүнжи сетириндеки «өмуриң» сөзи «өмрүң» гөрнүшинде, ягны ики богун эдилип язылмалы. Эмма бу ерде гошгының өлчеги оны хәзирки гөрнүшинде («өмуриң») язмагы ве ики богун дәл-де, үч богун эдип окамагы талап эдйәр.

«Дийип» сөзи язув кадасы боюнча ики богун эдилип язылар. Эмма гошгы сетирлеринде ол герек еринде (ягны гошгы өлчегиниң талап этмеги боюнча) бир богун айдылар ве «дийип» дәл-де, «дийп» гөрнүшинде язылар. «Гелен аш *дийп* гелмез, туршутмагыл йүз»... (Магтымгулы, Гөзе мыхмандыр).

Шулар ялы мысаллары бизиң поэтик дөредижилеги-мизден көп мукдарда гетирмек мүмкиндр.

Дилимизе гирен совет-интернационал сөзлериниң бир-нөчесинде хем биз хут шу ягдайың өзүни гөрийәрис. Мысал үчин, «октябрь» сөзүни алып гөрелиң. Ылмы грамматика нукдайназарындан гаранында, бу сөз ики богунлы сөздүр, чүнки онда ики саны чекимли сес бар. Эмма гошгы сетирлеринде гетириленинде бу сөз үч, хатда дөрт богун эдилип айдылар.

Мысал үчин:

Бүтин дүйё жар салды
Шанлы *Октябрь* жаңы.
Гитди гаранкы гиже,
Атды азатлык даңы.

(Молламурт, Шанлы Октябрь)

Еди йыллык Октябрь байрамы
Ызда галан миллетлере жан берди.

(Г. Бурунов, Яша, Октябрь)

Ёкардакы мысалларын биринжисинде «октябрь» сөзи үч богунлы болуп (ок-ты-ябрь) гелйәр. Биринжи гошгының хер сетири еди богундан дүзүлипдир, шу өлчегин өзи «октябрь» сөзүни ики богун дәл-де, үч богун эдиپ айтмагы талап эдйәр. Икинжи гошгының хер сетири он бир богундан дүзүлипдир, шол өлчегин талап этмегине гөрә, бу ерде ёкардакы сөз дөрт богун (ок-ты-я-бырь) эдилип айдылар. Мунуң ялы ягдай көпленч ики саны чекимсиз сесин янашык гелйән сөзлеринде душ гелйәр.

Богун ритм дөретмегин иң кичижик элементи болса-да, онда «оюн» өрән көп боляр, чүнки гошгының өлчегин ондан дине бир чекимли сесин болмагыны дәл-де, дүрли-дүрли ягдайларда дүрли-дүрли ролда болмагыны талап эдйәр. Шонуң үчин-де поэтик текст анализ эдилен вагты оларда богунларын дурия ери, айдылышы ве башгалары дине бир грамматик кадалары нукдайназарындан кесгитленмән, олара гошгы өлчегинин талабы тайындан хем гаралмалыдыр.

Кәбир мысаллара йүзленелиң:

Гөзекенден бакма, оглан,
Гөз яшыңы дөкме, оглан,
Ол гыз сана берилмез —
Йүрежигин якма, оглан.

(Ләле)

Шу ёкардакы сетирлерин биринжиси, икинжиси ве дердүнжиси секиз богундан, үчүнжиси болса еди богундан дүзүлипдир. Эмма мунуң өзи дине бу сетирлере дашкы тайдан гаранында шейледир. Хақыкатда болса оларын дине үчүнжиси дәл-де, бейлекилери хем еди богунлы сетирлердир. Мунуң «сыры» богунларын гошгының кадасына боюн эгдирилип айдылмагындадыр.

Гошгының секиз богунлы үч сетиринин үчүсінде хем соңкы ики сөзүң биринжиси чекимли сес билен (бакма, дөкме, якма) гутарып, икинжиси болса (үчүсінде хем «оглан») чекимли сес билен башланяр. Шейлелик билен, ики чекимли сес бир ере дүшйәр хем-де гошгы окалан вагтында (я-да ләле какылан вагтында) шол янашык дурия ики саны чекимли сес бир богун эдилип айдылар. Эгер биз ёкардакы дөрт сетири оларын гошгы өлчегинин

талабы боюнча айдылышы шекилинде язсак, шу хили гөрнүшде боларды:

Гөзекенден бакмоглан (бакма оглан дәл),
Гөз яшыңы дөкмоглан (дөкме оглан дәл),

Йүрежигин якмоглан (якма оглан дәл).

Гөрнүши ялы, бу ерде биринжи сөзүң соңундакы «а» чекимли сес дүшүп галяр. Шунуң нетижесинде хер хайсы ики богундан ыбарат болан ики сөз дөрт богун (бак-ма-ог-лан) шекилинде айдылман, үч богун (бак-мог-лан) шекилинде айдылар хем-де сетир секиз богун (дашдан гөрнүшинден) болман, еди богун боляр.

Ене бир мысал:

Йигрими яш өтди менден,
Хезил этмедим, дүңйә сенден...

(Магтымгулы, Исләрин)

Шу ики сетирин биринжиси секиз богун, икинжиси болса докуз богун, эмма мунуң өзи-де даш гөрнүшден шейледир. Хақыкатдан болса ол секиз богундыр, чүнки гошгы окалан я-да айдым эдилип айдылан вагты биринжи сөзүң икинжи чекимли сеси «и» дүшүп галяр, онуң ызындан чекимсиз «л» сеси болса икинжи сөзүң биринжи чекимлиси билен бирлешип, сөзара богнуны эмеле гетирйәр. Нетижеде, ол секиз богунлы сетир боляр:

Хез-лет-ме-дим, дүңйә, сенден.

Түркмен дилинин кадасында, мәлим болшы ялы сингармонизм кадасы берк сакланяр. Шейле-де болса, ёкардакы сетирлерин икинжисинден ики сөзүң бирлешип, бир сөзе өврүлмеги нетижесинде сингармонизм кадасы сакланмаяр. «Биленим ёк» диен сөзлерин бирлешип, «билемок» шекилинде айдылышы ялы, бу ерде хем «дөкме оглан» сөзлери бирлешип «дөкмоглан» шекилинде айдылар.

Поэзия эсерлерине дыкгат билен гаран оқыжы шулар ялы мысаллары иследигиче тапып билер. Кәбир ягдайларда, гошгы өлчегинин талабына гөрә, бир сөзүң соңкы чекимсиз харпы ондан соң гелйән сөзүң биринжи чекимли харпына гошулып, сөзорта богнуны дөредйәр.

Көшкүн гурмуш ак отаглар ичинде...

Гарк олуп гафлатда ятма, нәзли дилдарым, оян.

Ёкардакы сетирлерин биринжисинде гошгы окалан вагтында онун башинжи богны «ак» ики ере бөлүнйәр, ягны «а» сеси өзбашдак богун шекилинде галып, чеким-сиз «к» сесинден айрылар, «к» сеси болса соңкы сөзүн биринжи чекимлисине гечйәр хем-де ызындан чекимли сес гелйәни үчин дымык «к» сесинден ачык «г» сесине өврүлйәр:

Көш-күн- гур-муш- а-го-таглар -и-чин-де.

Икинжи сетирде хем биз хут шунун өзүни, ягны сөз-орта богнунын эмеле гелмесини гөрйәрис. Бу сетирдәки биринжи сөзүн соңкы «к» сеси гошгы окаланда я-да шу гошгы айдым эдилеп айдыланда соңкы сөзүн чекимли-сине гошулып, сөзорта богнуны дөрөдйәр:

Гар-ко-луп...

Хер бир дилде болшы ялы, түркмен дилинде хем сөз-лер дүрли-дүрли ёллар билен ясала. «СССР», «ТССР», «ТАСС», «МК» ялы сөзлер хер бир сөзүн илкин-жи харпынын алынмагы, «колхоз», «совхоз», «местком», «партком» ялы сөзлер хер бир сөзүн илкинжи богнунын алынмагы эсасында дөрөдилйәр. Соңкы хили топар сөз-лер, ягны хер сөзүн биринжи богнунын алынмагы билен ясала сөзлер жанлы геплешике дура-бара өзбашдак сөзлере өврүлип гидйәр, оларын нәхили эдилеп дөрөди-ленлиги-де дуолман галар. Бу хили сөзлер поэтик сөзде бейлеки сөзлерден тапавутсыз уланыларлар. Сөзлерин дине илкинжи харплар аркалы гысгалдылан формасы болса, ягны «СССР» ялы сөзлер поэзияда көп уланылар ве шол белли богун топары дөрөдилйәр.

СССР-иң битен алма-нарына
Гол узатма, чек элиңи, Чемберлен.

(Шалы Кекилов)

Шу мысалда гысгалдылан «СССР» сөзи гошгуда шол дуршуна язылан-да болса, гошгы окаланда «э-се-се-рин» шекилинде айдылар.

Шу ёкардакы айдыланлардан шахырана сөзде ритм-лилик дөрөтмек үчин богнуң нәхили улы роль ойнайлы-гы эшгәр гөрүнйәр. Поэтик эсер анализ эдиленде, бу яг-дай гөз өңүнде тутулмалыдыр, чүнки кәбир әдебиятчыла-рын жайдар айдышы ялы, богун шахырана сөзүн «гурлушык материалыдыр».

Богунлар гошгы сетирлеринде хер гошгынын өз өлче-гине гөрә, айры-айры топлумлара, бөлеклере бөлүнйәр-лер. Рус поэтикасында ол бөлеклере «стопа» дийилйәр. Ёзбек әдебиятчылары она «турак», газак әдебиятчыла-ры болса «бунук» дийип ат берипдирлер¹. Эгер «стопа» сөзи уланылмаса, түркмен дилинде оны «топлум» я-да «богун топлумы» атландырмак аматлы болса герек. Хер ничик-де болса, биз хәзирликче шертлейин шекилде «топлум» сөзүни уланмакчыдырыс.

Гошгуда сетирлерин белли тертипде богун топлум-ларына бөлүнмеги гошгынын енил хем сазланышыклы окалмагыны үпжүн эдйәр. Гошгынын өлчегине гөрә, бу бөлүнишик хер хили боляр.

Иң гысга сетирли гошгулар түркмен халк шахырына дөрөджилигинде душ гелйәр. Элбетде, «Аз болсун—уз болсун», «Дил—бела, диш—гала» диен ялы үч богундан ыбарат болан гошгы сетирлерини богун топлумларына бөлмек мүмкин дәл, эмма ёкардакы мысалларын өзүнде-де өзболушлы бир бөлүнишик бар. Биринжи мысал бир богунлы капыядан («аз»—«уз») ве ики богунлы редиф-ден («болсун») ыбарат болуп, ол ики ере бөлүнйәр:

1	2
Аз	болсун=3
1	2
Уз	болсун=3

Икинжи мысалда болса капыялар кеситлеме хөкмүн-де гетирилйәрлер, шона гөрә-де хер хайсы үч богундан ыбарат болан бу сетирлере дегишли гошулмалар гошуп, хер сетири дөрт богунлы гошга өвүрмек кын дәлдир.

1	2	1	3
Дил	— бела	— дил	беладыр.
1	2	1	3
Диш	— гала	— диш	галадыр.

Гошулан бу гошулма («дыр») сетире чеперчилик тай-дан хич хили тәсир этмейәр, эмма онун манысыны хас гөнүмелешдирйәр.

Халк шахырана дөрөджилигиндәки хер сетири дөрт богунлы гошгулар көпленч ики топлума бөлүнйәрлер.

¹ М. К. Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963, 110 сах.

2	2
Эгри	азар=4
2	2
Догры	озар=4
2	2
Ягшы	ниет=4
2	2
Ярым	дөвлет=4
2	2
Диле	гелди=4
2	2
Биле	гелди=4

Сетири бәш богундан ыбарат болан гошгулар ики гөрнүшде топлумлара бөлүнйәрлер:

2	3
Акыл	айнамаз=5
2	3
Алтын	гайнамаз=5
3	2
Билимли	учар=5
3	2
Билимсиз	гачар=5

Эгер шахырана сетириң хер хайсы алты сетирден ыбарат болса, ол көплени дең ики топлума бөлүнйәр.

3	3
Тикенсиз	гүл болмаз=6
3	3
Зәхерсиз	бал болмаз=6

Ёкардакылар ялы шахырана сетирлерде хайсы-да болса бир дурмуш вакасы гинден баян эдилмән, аз сөзде анык хем чун маны аңладылар. Мундан башга-да накыллар ве шолара мензеш аз богунлы, гысгажык шахырана сетирлер айдым эдиллип айдылманялыгы үчин, оларын белли-белли богун топлумларына бөлүнмеклери хем-де оларда берк цезураның сакланмагы хөкманы шерт дөл, олар цезурасыз-да болуп билерлер. Эмма халк дөредижилигиниң хер сетири еди богундан ыбарат болан гошгы формасында дурмушың анык вакалары хер тараплайын ве довамлы баян эдилйәр. Шонун үчин хем шахырана дөредижилигин бу формасында сетирлериң богун топлумларына бөлүнмеклери хас әхмиемлидир.

Еди богунлы гошгы формасы хемме түрки халкларының, шу санда түркмен халкының-да поэзиясында иң гадымы гошгы формасыдыр. Академик Ф. Е. Корш өзү-

яин 1909-нжы йылда чап эдилен «Древнейший народный стих турецких племен» атлы ишинде бу гошгы формасының түрки халкларын Күлтегин, Билгекаган ялы гадымы ядыгәрликлериндәки язгыларда душ гелйәнлигини анык мысалларын үсти билен гөркезип, оны түрки халкларын иң гадымы гошгы формасы хасап эдйәр. Ёкардакы ялы гадымы ядыгәрликлерден ве түрки халкларын фольклорындан көп санлы мысаллар гетирмек билен академик Корш еди богунлы гошгуларын ики хили гөрнүшде богун топлумларына бөлүнйәнлигини, ягны оларда цезураның үчүнжи ве дөрдүнжи богунлардан соң гоюлянылыгыны гөркезйәр. Ол шу хили гөрнүшде боляр:

3 — 4 — 7; 4 — 3 — 7

Академик Ф. Е. Коршун ишинде түркмен халк дөредижилигинден мысал гетирилмейәр. Бу барада ол өзүниң ёкардакы ишинде шейле язар: «Мунуң өзи нәхили гынанчлы, нәхили утанчлы болса-да, түркмен айдымлары хакында биз, мегерем, хич зат блмейән болсак герек»¹.

Эмма еди богунлы гошгы барасында академикниң хемме айданлары түркмен халк дөредижилигине хем долы дережеде дегишлидир. Бизин халк поэзиямызда хем бу гошгы формасы өрән гадымыдыр, онун ёкардакы ялы цезура бөлүниши-де бизин фольклорымызда көп душ гелйәр.

4	3
Бага гирдин	алма-нар,
4	3
Болдун бие	хырыдар,
4	3
Багда сениң	ярың бар,
4	3
Берме, оглан,	сен азар.

(Төле)

4	3
Бакжаңыздан	бакайын,
4	3
Баллар болуп	акайын,

¹ Ф. Корш. Древнейший народный стих турецких племен. Записки восточ. отделения императорского русского археологического общества, т. XIX, вып. II—III. СПб., 1909, 151 сах.

4	3	
Сачым чиллән	йүпеги —	
4	3	
Дутарыңа	дакайын.	
	(Ләле)	

3	4	
Бакдым мен	ая-гүне,	
3	4	
Ылгадым,	чыкдым дине,	
3	4	
Чопаның	түйдүгинден	
3	4	
Гурбан мен	чыккан хене.	
	(Ләле)	

3	4	
Бу даглар	болмасайды,	
3	4	
Гееним	солмасайды,	
3	4	
Эй эзиз,	жораларым, —	
3	4	
Айралык	болмасайды.	
	(Ләле)	

Еди богунлы гошгы формасы, мәлим болшы ялы, түркмен халк дөреджилигиниң ләлелер жанрында хас көп уланылар. Халк дөреджилигиниң бу гөрнүшлериң көп мукдардакы материалыны дүйпнли өврәнмеклик бу хили гошгуларда цезураның көпләнч дөрдүнжи богундан соң гелйәнлигини гөркезйәрлер. Мундан башга-да бу формадакы гошгуларын богун саны хемише диен ялы берк сакланса-да, цезура оларда белли бир када боюн эгмәйәр. Кәбир мысаллара йүзленелиң:

3	4	
Боз атым	боза меңзәр.	
2	5	
Бойны	шабаза меңзәр.	
4	3	
Доған гелйәр	дийселер,	
3	4	
Гыш гүнүм	яза меңзәр.	
	(Ләле)	

Шу мысалың биринжи сетиринде цезураның үчүнжи, икинжи сетиринде икинжи, үчүнжи сетиринде дөрдүнжи ве дөрдүнжи сетиринде үчүнжи богундан соң гелйәр.

5	2	
Гара маңлайдыр	башым,	
5	2	
Он үч, он дөртдүр	яшым,	
4	3	
Алтыш яшла	чатдылар,	
4	3	
Какладылар	бу ләшим.	
	(Ләле)	

Соңкы мысалың илки ики сетиринде цезура бәшинжи богундан, бейлеки ики сетиринде болса ол дөрдүнжи богундан соң гелйәр. Бу ерде нәхили болса-да, белли бир тертип бар, эмма илкинжи мысалда цезура барасында белли бир дүзгүн саканылмаяр. Түркмен халк дөреджилигиниң диңе бир ләлелер жанрында дәл, бейлеки гөрнүшлеринден хем иследиңиңче мысал гетирмек мүмкинди. Мунуң өзи силлабик гошгы формасында бозулмаз каданың диңе сетирлерин богун санының дең гетирилмелидигини гөркезйәр.

Кәбир алымлар гошгы сетирлериниң богун топлумларына бөлүнмегини гошгы дүзүлиш системасының хеммеси үчин хөкманы шерт хасап этмәйәрлер. Мысал үчин, профессор Г. Н. Поспелов гошгы сетирлериниң богун топлумларына бөлүнмегини диңе силлабо-тоник гошгы системасының элементи, диңе шу гошгы системасының хөкманы шерти хасап эдип, силлабик хем-де тоник гошгы системалары үчин хөкман дәлдигини айдяр¹. Рус алымының пикириче, силлабик гошгы системасында эсасы ролы сетирлерин богун санының деңлиги ве капыя ойнаярлар.

Силлабик гошгы системасының сетирлерин богун санының деңлиги эсасында гуруянлыгы, онда рифманың мөхүм роль ойнаянлыгы өрән догрудыр. Эмма велиң, силлабик гошгы системасында хем сетирлерин белли бир тертипде богун топлумларына бөлүнмеги эсерин ритмли болмагына, онуң еңил окалмагына улы көмек эдйәр. Мунуң өзи узын сетирли гошгуларда хас айдын дуоляр.

¹ Г. Н. Поспелов. Теория литературы. Государственное учебно-педагогическое изд-во Наркомпроса РСФСР, М., 1940, 82—83 сах.

Секиз богунлы гошгуларда хем цезура белли ере дүшмән, онуң дүрли-дүрли ерлеринде душяр. Кәбир халатларда ол дөрдүнжи богундан соң гелип, сетири дог-ры ики ере бөлйәр.

Гел, көнүл яра гидели,
Хемра болсан, йөр биләни;
Яр ёлуна гадам гойсан
Пай орнуна сер биләни.

(Магтымгулы)

Эмма цезураның шу гойлушы, ягны сетирлерин шу хили болуп, топлумлара бөлүниши бүтин гошгының до-вамында сакланмаяр. Ынха ёкардакы гошгының үчүн-жи бенди:

Шуңкарын / пери / етилер,
Көп дашы / ырак / атылар,
Йигидиң / ады / тутулар,
Гарындаш / хоссар / биләни.

Бу ики бендиң икисиниң-де сетирлери секиз богундан ыбарат, эмма оларың богун топлумларына бөлүнишле-ри башга-башга боланы үчин, ритмеликклери-де бир-бирине дең гелмейәр, оларың хер хайсының өзүне гөрә ритмелиги бар. Эмма хер бендиң айры-айры ритмли болмагы гошгының умуы ритмелигини дөредип бил-мейәр. Ёкардакы гошгының бирнәче бентлери 4—4 гөр-нүшинде, бирнәче бентлери болса 3—2—3 гөрнүшинде богун топлумларына бөлүнйәрлер. Гошгының кәбир бентлеринде болса башга хили бөлүнишлере душ гелин-йәр:

Писин / назарында / дурма,
Бахылын / йүзүни / гөрме,

Кер билен / хылват сөз / гурма.
Ёла гирме / кер биләни.

Эгер бендиң сетирлери богун топлумларына бөлүнен вагтында сөзлөр долулыгына дәл-де, айры-айры богун гөрнүшинде шол топлумлара гошулян болсалар, онда цезураны хемише дөрдүнжи богундан соң гоюп, сетириң богунларыны шоңа гөрә бөлмек боларды. Эмма бармак хасабында — силлабик гошгы системасында бейле эдилмейәр, ягны сөзлөр богун топлумлары арасында бөлүнмейәрлер. Йөне гошгы айдым эдиллип айдылан ваг-тында биз бүтинлей башга ягдайы гөрйәрис.

Молланепесин «Зөхре—Тахыр» дессанындакы «Даг-лар» гошгусының хем хер сетири секиз богундан дүзү-липдир. Онуң аглаба бентлеринде цезура дөрдүнжи бентден соң гоюляр. Эмма биринжи бендиң икинжи, дөрдүнжи сетирлери хем-де соңкы бентлериң ахыркы сетирлери хемме ерде диен ялы үч саны богун топлумына бөлүнип, 3—3—2 гөрнүшинде гелйәр, дине гошгының үчүнжи ве иң соңкы он биринжи бендинде дөрдүнжи сетир ики саны богун топлумына бөлүнйәр.

Кылгыл мениң / ёлум рован,
Чар паслы / бахарлы / даглар.
Сенден карар / тапар жахан,
Мыдам бер / карарлы / даглар.

Хакдыр сени / белент кылан,
Хемдем болгул / пелер билен,
Бахар эйямы / мест болан,
Чисгинли, / жыбарлы / даглар.

Гөрнүши ялы, соңкы бендиң үчүнжи сетиринде цезу-ра умуы кададан чыкып, бәшинжи богундан соң гоюл-яр. Гошгының үчүнжи бендиниң богун топлумларына бөлүниши шунун ялы:

Мен	6	3	гедаларның / гедасы,
2	3	3	
Жаным	4	4	/ Зөхрәнің / пидасы,
4	4		
Ашыкларның	4	4	/ ыктыдасы,
4	4		
Усти белент			/ гарлы даглар.

Бу ерде сетирлерин богун топлумларына бөлүнишинде белли бир када сакланылмайр. Бендин биринжи, икинжи сетирлери үч саны богун топлумына, үчүнжи хем дөрдүнжи сетирлери болса ики богун топлумына бөлүнйөрлер. Шу ягдайы гөз өнүнде тутан вагтында, бу гошгы цезурасыз ялы болуп гөрүнйөр. Муңа гарамаздан, шу гошгыны багшылар айдым эдип, саза гошуп айдан вагтларында, онуң хемме сетирлеринде берк цезура сакланылар ве ол хер сетириң дөрдүнжи богундан соң гоюляр. Ашакда гошгының мысал алнан бентлерини багшыларын айдышы ялы эдип берйәрис:

Кылгыл мениң	4	4	/ ёлум рован,
4	4		
Чар паслы ба	4	4	/ харлы даглар.
4	4		
Сенден карар	4	4	/ тапар жахан,
4	4		
Мыдам бер ка			/ рарлы даглар.

Хакдыр сени	4	4	/ белент кылан,
4	4		
Хемдем болгул	4	4	/ песлер билен,
4	4		
Бахар әйя	4	4	/ мы мест болан,
4	4		
Чисгинли, жы			/ барлы даглар.

Мен гедалар	4	4	/ ның гедасы,
4	4		
Жаным Зөхрә	4	4	/ ниң пидасы,
4	4		
Ашыкларының	4	4	/ ыктыдасы,
4	4		
Усти белент			/ гарлы даглар.

Хер сетири он бир богунлы гошгулар-да, эдил еди богунлы гошгулар ялы, түрки халкларын поэзиясында гадым вагтларда дөрән хем-де өрән гинден яйран гошгы

формаларындан биридир. Академик Ф. Е. Корш ёкарда ады гөркезилен ишинде бу ики гошгы формасының икинсиниң-де гадымыдыгыны гөркезип, оларын башда гелип чыкышында еди богунлы гошгының он бир богунлы гошга гаранда хас өң чыканлыгыны, он бир богунлы гошгының болса еди богунлы гошгуның өнүнден я-да ызындан дөрт богун гошулмагы нетижесинде дөреди-леплигини айдяр¹.

Он бир богунлы гошгулар, эсасан, ики хили гөрнүш-де богун топлумларына бөлүнйөрлер. Оларын биринде цезура алтынжы богундан соң гелип, сетир ики саны богуң топлумына, икинжисинде болса цезура дөрдүнжи хем секизинжи богунлардан соң гетирилип, сетир үч саны богун топлумына бөлүнйөр. Мәтәжиниң «Мәхрим алаң яр» атлы гошгусында цезура алтынжы богундан соң гетирилип, хер сетир ики саны богун топлумына бөлүнйөр:

Ниче йылдан бәри	6	5	/ чекдим жепәң,
6	5		
Огланлыктан сеисин	6	5	/ мәхрим алаң, яр;
6	5		
Аңжайын гөрмедим	6	5	/ әхди-вепәң
6	5		
Бир весиле билен			/ ягы болан, яр.

Гошгы бойдан-баша шу гөрнүшде, шу өлчегде довам эдйәр.

Гара Сейитлиевин «Ак пагта» диен гошгусында хер сетир үч саны богун топлумына бөлүнйөр:

Дайхан гардаш,	4	4	3	/ гулак гой сен / сөзүме,
4	4	3		
Үлкәмизин	4	4	3	/ гудратыдыр / ак пагта;
4	4	3		
Күмүш кимин	4	4	3	/ шөхле салар / йүзүме,
4	4	3		
Ватанмызын	4	4	3	/ кувватыдыр / ак пагта.
4	4	3		
Хатар-хатар	4	4	3	/ безег берип / экилер,
4	4	3		
Гөгеренсон	4	4	3	/ гөзел жоя / чекилер,
4	4	3		

¹ Ф. Коршун ёкарда гөркезилен ишинин 162—163-нжи сахыпасына серет.

4 4 3
 Агарансоң / анбарлара / дөкүлөр,
 4 4 3
 Колхозчынын / шөхратыдыр / ак пагта.

Гошгы ахырына ченли шу өлчегде довам эдйяр, эм-
 ма диңе бир ерде—иң соңкы бәшинжи бендин икинжи
 сетиринде шахыр умуы өлчегден чыкяр. Ынха ол сетир:

6 5
 Гүн кимин шөхлеси / дүнйә сачылсын.

Бизин поэзиямызда он бир богунлы гошгулар шу
 ёкарда гөркезилен ики гөрнүшде богун топлумларына
 бөлүнйәрлер. Мунуң өзи поэтик дөрөдижилигин иң сада
 кануны, иң сада шерти болуп, онуң сакланмазлыгы
 гошгы медениетиниң ёклугыны, болмаса-да, өрән эжиз-
 лигини аңладяр. Эмма, небсимиз агырса-да, бизин хә-
 зирки заман бирнәче шахырларымызың дөрөдижилигин-
 де поэзияның бу элементар дүзгүнине етерлик үнс бе-
 рилмезлигини я-да гелеңсизлигини—хайсының нети-
 жеси болса-да, мунуң өзи поэтик эсерлерин хилини өрән
 ашак дүшүрйәр, олары ички гүйчден, энергиядан мах-
 рум эдйәр.

Элбетде, гошгы сетирлериниң белли бир тертипде
 богун топлумларына бөлүнмеги поэтик эсерин идея-че-
 перчилик дережесини кесгитләп билмез. Эмма поэтик
 эсерин чеперчилик серишделериниң иң мөхүмлеринден
 бири болан ритмлилиги үпжүн эдйән бу каданың назар-
 да тутулмазлыгы хер бир эсери чеперчиликден дашлаш-
 дырып билер.

Биз он бир богунлы гошгы сетирлериниң богун топ-
 лумына бөлүнишиниң диңе ики гөрнүши (6—5, 4—4—3)
 хақында гүррүң этдик. Эмма ол мунуң билен чәкленме-
 йәр. Гошгының ритмлилигини сакламак үчин шахырын
 дөрөдижилик мүмкинчилиги өрән улудыр. Ол сетирлери
 хер хили гөрнүшде богун топлумларына бөлүп, дүрли-
 дүрли өлчегли гошгулар дөрөдип билер. Мысал үчин,
 гошгының биринжи, үчүнжи сетирлери 4—4—3 гөрнү-
 шинде, икинжи, дөрдүнжи сетирлери 6—5 гөрнүшинде
 богун топлумларына бөлмек болар.

Мунуң ялы эдиленде гошгының галан хемме сетирле-
 ринде хем шу өлчегин өзи сакланмалыдыр. Шу хили ёл
 билен хер дүрли өлчеглери пейдаланмак болар. Бу ерде
 ритмлилигин эсасы принципи гошгы сетирлерини богун

топлумларына бөлмекде хайсы-да болса бир тертибин
 сакланмагыдыр.

Академик Ф. Е. Коршуң тассыкламагына гөрә, хер
 сетири он дөрт богунлы гошгулар еди богунлы гошгы
 сетирлериниң икисиниң бирикдирилип, бир сетир эдил-
 меги эсасында дөрөдилипдир. Муна мысал эдип Ф. Е.
 Корш өзүниң ёкарда ады гөркезилен ишинде Хожа Ах-
 мет Ясавының дөрөдижилигинден шейле мысал гетир-
 йәр:

Бишек билиң бу дүнйә—барча халкдан өтер-ә,
 Ынанмагыл малыңа—бир гүн голдан гитер-ә.
 Ата, эне, гарындаш—каян гитди пикир кыл,
 Дөрт аяклык чүбүт ат—бир гүн саңа етер-ә.

Бу ерде хер сетир дөрт саны богун топлумына бөлүн-
 йәр. Бир-бирине гошулан еди богунлы сетирлер 4—3
 гөрнүшинде боланлары үчин, ёкардакы он дөрт богунлы
 сетирлер 4—3—4—3 шекилинде түрки халкларың поэ-
 зиясында өрән гинден яйран формада дүзүлипдирлер.

Түркмен поэзиясындакы он дөрт богунлы сетирлер-
 де-де биз көпленч шу хили богун топлумларыны гөрйә-
 рис.

Бизден йүзүң—совуп сен, каян-каян, бакар сен, = 14
 Алтын-күмүш—зүмержет—дал гердене—дакар сен, = 14
 Гөрөн билен—баш гошуп—жаным ода—якар сен, = 14
 Тутдурмаз сен,—тор гушум—беевана—чыкар сен, = 14
 Албай булап—чагырсам—шункарым сен—гола гел, = 14

(Кемине)

Кеминәниң шу гошгусы бойдан-баша ёкардакы өл-
 чегде довам эдйәр. Эмма бизин классык шахырларымы-
 зың эсерлери топлананда, чап эдиленде хер хили ёйлуш-
 лара душ гелинйәр. Мунуң, элбетде, хер хили себәпле-
 ри-де бар. Шунуң ялы ёйлушлара биз Кеминәниң шу
 эсеринде-де душ гелйәрис. Капья хақында гүррүң эден
 еримизде биз Кеминәниң шу мухаммесине ене йүзлене-
 рис ве шол ерде шу хили ёйлушларың хәсиетли тара-
 пыны белләрис.

Гошгының акымлы, еңил окалмагында цезураның—
 ритмик дыгының ролы өрән улудыр. Гошгуларда се-
 тирлериң айры-айры богун топлумларына бөлүнмекле-
 ри төтөнден дәлдир. Хер бир богун топлумы дилиң ка-
 да-канунларына, фонетик айратынлыкларына лайык-
 лыкта гошга акымлылык, гөзеллик бермек, белли бир

мазмуны беян этмек везипелерини ерине етирижи сес-
лериң сазлаңышыкы бирикмесидир. Ёкарда айдылышы
ялы, гошгының ритмчилигини бержай этмекде богун
топлумларына я-да гошгуларың богун топлумларына
бөлүнмесине улы орун берилйәр. Гошгы окалан вагтып-
да хер бир богун топлумындан соң, онуң улулыгына
я-да кичилигине гаралып, кичижик дынгы, пауза пейда
боляр. Мунуң өзи хемише гошгының хайсы өлчөг билен
язылаңлыгы билен бағлаңышыкыдыр. Мысал үчин:

4	4	3
Көңлүм истәр, / гезсем дүйнә / әлеми,		
4	4	3
Ганатым ёк, / уңа билмен, / нейләйин!		
3	3	5
Оқыр мен, / гөрөр мен / барча келамы,		
4	4	3
Манысыны / сача билмен, / нейләйин!		
4	4	3
Көпләр онда / гуввас болуп / йүзәрлер,		
4	4	3
Маңа захыр, / халкдан пынхан / гезерлер,		
4	4	3
Гүл бадада / гүлгүн шерап / эзерлер,		
4	4	3
Эл узадып / иче билмен, / нейләйин!		

Биринжи бендин үчүнжи сетирини назарда тутма-
саң, Магтымгулының «Нейләйин!» атлы шу гошгусының
хемме бенди 4—4—3 гөрнүшинде язылыпдыр. Шахырың
хер сетири он бир богундан ыбарат болан «Гөзе мых-
мандыр» атлы гошгусыны алып гөрелиң:

6	5
Гара дашдан гара / гылы сайлан гөз	
6	5
Чөңцелер, гөрежиң / гөзе мыхмандыр;	
6	5
Гелен аш дийп гелмез, / туршутмагыл йүз,	
6	5
Нана мәтәч дәлдир, / сөзе мыхмандыр.	

Хер сетири он бир богунлы шу ики гошгы айры-айры
өлчөгдә (везнде) бир-бирлеринден тапавутланярлар. Би-
ринжи гошгының сетирлери үч саны богун топлумына
бөлүнйәр. Биз гошгыны окаи вагтымызда хер богун
топлумындан соң, ягны хер сетирин дөрдүнжи хем секи-

зинжи богунларындан соң сесимизе азажык дынгы бер-
йәрис, муңа ритмик пауза я-да цезура дийилйәр. Эгер-де
кимде-ким шу гошгыны Совет Союзының халк артисти
Аман Гүлмәммедовың окаяшыны эшиден болса, ол бу
богун топлумларындан соң нәхили дынгы гоюяныны
өрән айдын дуяңдыр.

Гошгы окаланда, белли бир интонация билен окаяр,
онуң нәхили интонацияда болмалыдыгы болса ондакы
сетирлериң нәхили тертипде богун топлумларына бөлү-
ненлигине бағлыдыр. «Гөзе мыхмандыр» диен гошгыны
(ол 6—5 гөрнүшинде богун топлумларына бөлүнип, дын-
гы—цезура хер сетирин алтынжы богундан соң гоюляр)
«Нейләйин!» атлы гошгының язылышы ялы окамак мүм-
кин дәлдир. Ине, шу айдыланлар гошгының ритмли бол-
магында цезураның нәхили улы ролуның бардыгыны
гөркезйәрлер.

Шейлелик билен, богун, богунларың гошгы сетирле-
ринде белли бир тертипде топлумлара бөлүнмеси, гош-
гының шу бөлүнме эсасында эмеле гелйән өлчөги, цезура
буларың хеммеси ритмиң эсасы ве мөхүм элементлери-
дир. Гошгы билең язылаң эсерлериң ритмли болмагы
шу элементлериң хеммесиниң гөз өңүнде тутулмагыны
ве бержай эдилмегини шахырдаң талап эдйәр.

КАПЫЯ

Умуман поэзияда, хусусан-да Гүндогар поэзиясында
капыяның ролы өрән улудыр. Түркмән поэзиясы хақында
гүррүң гиденинде болса, революциядан өңки дөвүрми,
соңкы дөвүрми тапавуды ёк,—оны капыясыз гөз өңүне
гетирмек мүмкин дәлдир, чүнки бизиң гошгымыз сетир-
лердәки сеслериң узынлык-гысгалык тертибинде дүзүл-
мән, сетирлериң богун санының дең болмагы ве оларың
капыялашдырылмагы эсасында дүзүлйән гошгы систе-
масыдыр¹.

¹ Бизиң классык шахырларымыз өзлериң дөреджиликлеринде
аруз өлчөгинден—квантитатив метрден хем пейдаланыпдырлар ве
онуң кадасы боюнча энчеме эсерлер дөредипдирлер. Бу хакда шу
сетирлериң авторы тарапындан язылан ве 1961-нжи йылда түркмән
окув-педагогик неширятында чап эдилип чыкарылаң «Эдебият тео-
риясы» атлы китапда гысгача мағлумат берилйәни үчин, бу ерде
айратын дурлуп гечилмейәр.

Капыя гошга гөзеллик берйәр, гошгы сетирлерини овазлашдырар, олардакы сөзлери маны тайындан-да, чеперчилик тайындан-да бир-бирлерине баглашдырар, бирлешдирйәр. Шонун үчин-де гошгының капыясы онун ритми билен айрылмаз багланышыккыдыр. Башга бир сөз билен айданында, капыя гошгының ритмиллигини үйжүн эдйән, оны гүйчлендирйән мөхүм серишделерин биридир.

Хер бир предметде болшы ялы, капыяның-да өзүни кесгитлемеси, тарыхы хем теориясы бар. Дүрли-дүрли вагтларда капыя хер хили кесгитлемелер берлен-де болса, олары, эсасан, ики ере бөлмек мүмкиндр: әдебият алымлары капыя ылмы тайдан кесгитлеме берйәрлер, шахырлар болса өзлериниң дөредижилик тежибелерине даянып, онун гошгы сунгатында ойнай ролуны, мазмунны беян этмекдәки тутян орнуны гөркезийәрлер.

Профессор В. Жирмунский капыя башга алымлар тарапындан берлен кәбир кесгитлемелер хақында гүрүн эдиң, сонра өзи оңа шейле кесгитлеме берйәр: «Капыя дийип гошгының бент композициясында гурамачылык ролуны ойнай дегишли ритмик топарларының ызындан гелйән сес гайталанмасына айдярыс»¹. Эмма алым өзүниң бу кесгитлемесини бир тараплы хасап эдйәр, чүнки капыя хемише гошгы сетириниң ахырында болман, кәбир халатларда онун ортасында, хатда башында-да гелйәр. Шу ягдайы назара алып, В. Жирмунский капыя шу ашақдакы кесгитлемәни берйәр: «Капыя дийип гошгының метрик композициясында гурамачылык везипесини ерине етирйән хер бир сес гайталанмасына айдылар»².

Әлбетде, капыя көпленч гошгы сетирлериниң ахырында гелйәр. Эмма кәбир халкларын поэзиясында, шол санда түркмен поэзиясында хем, капыяның сетирин ортасында, башында гелйән вагтлары-да боляр. Бизн поэзиямызда мунун ялы ягдай реди́ф уланьлан вагтында пейда боляр. Мысал үчин, Молланепесин «Зөхре—Тахыр» дессанында Зөхрәниң Вахыт галандара йүзленип айдян гошгусының хемме бентлеринде капыя сетирин ахырында дәл-де, башында гетирилйәр, капыядан соңкы сөзлер болса реди́ф хөкмүнде гайталанып гелйәрлер:

¹ В. Жирмунский. Рифма, ее история и теория. Петроград, 1923, 9 сах.

² Шол ерде, 11 сах.

Вахыт, менден хабар сорсан,
Бир яр үчин сергердан мен;
Кәшкн ярдан хабар берсен,
Дилдар үчин сергердан мен.

Бу гошгының бейлеки бентлериниң илкинжи үч сетире өзара капыялашып, ол капыялар сетирин ахырында гелйәрлер, дөрдүнжи сетирлерин хеммесинде капыя сетирин башында гелйәр:

Саргарып солды гүл йүзүм,
Зөхер болды ширин сөзүм,
Тахыр гитди, галдым өзүм,
Азар үчин сергердан мен¹.

Бу хили гошгулар, ягны капыяның сетирин башында гелйән халатлары бизн поэзиямызда өрән сейрек душ гелйәр. Эмма капыяның сетирин ортасында гетирилйән вагты классыкы поэзиямызда-да, совет дөврүниң поэзиясында-да көп боляр.

Хер ничик-де болса В. Жирмунскийниң соңкы кесгитлемеси хақыката хас лайык гелйәр. Профессор Г. Н. Поспеловың «Гошгы ахырларының овазлашып гелмегине капыя дийилйәр»² дийип берйән кесгитлемеси-де В. Жирмунскийниң илкинжи кесгитлемесине якын болуп, мунда хем шол бир тараплык дуоляр, чүнки бу ерде-де капыяның кәбир халатларда сетирин ортасында ве башында гелйәнлиги гөз өнүнде тутулмаяр. Эдил шунун ялы-да мениң «Әдебият теориясы» диен китабымда «Гошгуда белли сетирлерин ахырларының сазланышып гелмегине рифма дийилйәр»³ дийлип берлен кесгитлеме-де, әлбетде, кемтер гайдар.

Екарда айдышымыз ялы, шахырлар хем капыя хақында өз пикирлерини айдыпдырлар, эмма олар оңа «академики» кесгитлеме бермән, онун гошгы дүзүлишинде ойнай ролуны, мазмуна болан гатнашыгыны ве башгаларыны гөркезипдирлер. Мешхур француз шахыры ве әдебиятчысы Буало чепер эсерлерин мазмуну хем формасы хақында гүрүн эден еринде мазмуну биринжи орунда гойяр. Капыя поэзияның формасы хөкмүнде гарап, онун хақында шейле язар:

¹ Молланепес. Эсерлериниң бир томлугы. Ашгабат, 1963, 273 сах.

² Г. Н. Поспелов. Теория литературы. М., 1940, 82 сах.

³ Аман Кекилов. Әдебият теориясы. Ашгабат, 1958, 121 сах.

Трагедиямы, эклогадамы¹ я-да баллададамы — хайсында болса болсун,

Эмма капья маны билен оншуксыз болмалы далдыр;
Оларың арасында терслешик ёк, гөреш-де гитмейёр:
Маны — капьяның хөкүмдарыдыр, капья — манының гулудыр.
Эгер сиз капья тапмагы тутанъерлилик билен өвренсеңиз,
Ол акылың чакылыгына тагзым эдип гелер,
Эндик эден сүтем чекижилигине дөвталаплык билен боюн болар (ве)
Өзүнің хөкүмдарына совгат эдип байлык гетирер,
Эмма она азажык эркинлик берәйдиңми—ол өз везипесине гаршы гидер

Хем-де акылың оны элине алмагы узага чекер.
Шейле болса, гой, сизиң үчин маны хемме затдан гимматлы болсун,

Гой, дине ол гошулар өвүшгин хем гөзеллик берсин!²

Бу ерде Буало поэзияның мугаллымы, онуң када-канууларының вагыз-несихатчысы, шахырларың маслахатчысы хөкүмүнде чыккыш эдйёр. Ол капьяны маныны бейя этмегиң формасы хасап эдйёр, эмма маны билен форманың арасында гаршылык гөрмейёр. Капья ерликли уланылса, мазмуны байлашдырар, эсере гөзеллик берйёр.

Поэзияда улы тәзелик дөреден В. Маяковский өзүнің дөреджилик ишинде капья өрән улы үнс берипдир. Өзүнің иш тежрибеси хакында гүррүн эдип, ол капья хакында шейле язар:

«Дөртлеме, эсасан, тайяр; капья билен долдурылмадык дине бир сетир галды... Белки, капьялашдырман гоюп болар! Болмаз. Нәме үчин? Себәби капьясыз (капья гиң манысында дүшүнсең) гошгы даргаяр.

Капья сизиң үнсүнизи өңки сетире гөнүкдирйёр, оны ятламага межбур эдйёр, бир пикири дүзйән әхли сетирлери бирек-биреге якин дурмага межбур эдйёр... мен хемише иң хәсиетли сөзи сетириң соңунда гойярын ве она хер зат эдйәрин вели капья тапярын. Нетижеде, мениң капьям элмыдама диен ялы адатдакыдан үйтгешик, жу-да болманда, ол капья менден өң уланылмадыкдыр ве капьяларың сөзлүгинде ёкдур»³.

Шу ёкарда айдыланлар поэтик дөреджиликде капьяның нәхили улы ролуның боланлыгыны ве бардыгыны гөркезийёр. Капья дийилиён зат дине бир сетирдәки сазланышыгы, сеслериң овалылыгыны аңлатмаяр, мунун

¹Эклогa—гадымы грек хем Рим поэзиясында оба дурмушыны—дайханчылыгы, чарвачылыгы—васп эдип гөркезийән, оны идеаллашдырған диалог гөрнүшинде язылан эсер.

²Буало. Поэтическое искусство. М., 1957, 56—57 сах.

³В. Маяковский. Как делать стихи. М., 1952, 28—29 сах.

өзи меселәниң дине дашкы тарапы болуп дуряр. Капья сетирлере ганат берйёр, олардакы пикирлерин айдың ве уссатлык билен бейя эдилмегине көмек берйёр. Башга хили эдип айданында, капьяларың сетирлерде дөредйән овалларында, сазланышыгында дашкы дүнийәниң тәсирлери астында шахырда дөрән белент дуйгулар, пикирлер, хыяллар аңланяр. Хакыкы поэзияда капья дине шуңа хызмат эдйёр.

Капьяның дөрәйши, гелип чыкышы бизи тарыхың чун жұммушлерине алып баряр. Өзүнің өсүшинде капья көп дөвүрлери башындан гечирипдир. Хәзирки заман поэзиясының кәмиллешен капьялары бирден-бире өз-өзүндән дөрән зат болман, олар көп асырлар довамында адамздың поэтик дөреджилигиниң дынгысыз өсмегиниң, энчеме несиллерин тагаллаларының хем-де оларың поэтик тежрибелериниң жемлешмесиниң нетижесидир. Капьяның өсүшиндәки шу умумы процесиң өзи дүнийәниң бейлеки халкларының поэзиясына дегишли болшы ялы, түрки халкларың поэзиясына хем дегишлидир.

Түрки халкларың поэзиясында капьялар илки башда гошулмаларың үсти билен дөредилипдир. Бу вагтда, ягны капьяның яны дөрәп башлан эмбрионал дөврүнде дуйп сөзлерде капья болмандыр, олар хер дүрли гошулмалар гошулып капья дөредилипдир. Хәзирки вагтдакы манысында муны капья атландырмак мүмкин хем дәлдир. Капьяның бу хили ясалышына мысал эдип, гадымы түрки ядыгәрликлеринден шу ашакдакы ялы мысаллары гетирмек мүмкиндр. VII—VIII асырлара дегишли орхон-енисей язгыларының иң мешхурларындан бири болан Күлтегиниң ядыгәрлигиндәки язгыларда шунун ялы сетирлере душ гелинйёр:

Элик будун эртим элим каны?
Каганлык будун эртим каганым каны?...
Таңры күч бертүк үчүн
Аканым каган сүси
Бөри тек эрмиш
Ягысы кой тек эрмиш...
Каның субча йүгүрти,
Йүңкүн тагча ятды,
Беглик уры оглун кул болды,
Силик кыз оглун куң болды...
Ичре ашсыз; ташра тонсыз!

¹ П. Мелноранский. Памятник в честь Кюль-Тегина. Записки Восточного отделения, т. XII, вып. II, III, IV. Спб., 1899, 66—67, 70 сах.

(Илли халк эрдим,
Илим ханы?
Ханлы-патышалы халк эрдим,
Ханым-патышам ханы?...
Таңры гүйч берени үчин
Атамын ханлык гошуны
Бери ялы болупдыр,
Ягысы гоюн ялы болупдыр...
Ганың сув ялы акды,
Сүңкүң даг ялы болуп ятды.
Даяв бег оглуң гул болды,
Пәкизе (гул ялы) гыз оглуң гырнак болды....
Ичи ашсыз,
Дашы донсуз).

«Эл» билен «каган» сөзүндө хич хили капья ёк, эмма ол сөзлериң ызына «-лык, -лик» гошулмаларының гошулмагы, «будун эртим» сөзлериң гетирилмеги сетирлерде бир хили овазлылык дөредийэр. Үчүнжи ве дөрдүнжи гысга сетирлер-де («элим каны?, каганым каны?») шу хили ёл билен дүзүлипдир. «Бөри» ве «кой» сөзлериңде оваз ёк, овазлылык ене-де ол сөзлериң ызындан башга сөзлериң («тек эрмиш») гетирилмеги билен дөредийэр. Единжи хем секизинжи сетирлердәки «йүгүрти», «ятды» (йүгүр, ят) сөзлериңде овазлашык дуолмаяр, эмма сетирлердәки биринжи сөзлериң (кан, сүңк) ызындан эелик дүшүминиң гошулмасының гетирилмеги, олардан соң гелиән сөзлериң (суб, таг) ахырына «ча» гошулмаларының гошулмагы сетирлерде өзболушлы бир сазланышык эмеле гетирйэр. Соңкы сетирлер барасында хем хут шунуң өзүни айтмак герек, оларда хем сазланышык, овазлылык гошулмалар я-да ишликлер (-лик, -сыз, болды) аркалы дөредийэр.

Х—ХІ асырларың довамында дөредилен мешхур түрки ядыгәрлиги «Китаби-Дәде Горгудда» я-да «Горкут ата китабында» хем биз хут шу ягдайың өзүни гөрийэрис. «Горкут ата китабында» вакалар, эсасан, кысса билен беян эдилйэр, гошгы көпленч халатда гахрыманлар бир-бирлери билен сөзлешен вагтларында айдылар.

Гаршы ятан гара дагым йыкылыпдыр,
Озан, сениң хабарың ёк.
Көлгелиже габа агажым кесилипдир,
Озан, сениң хабарың ёк
Йүрегимде гара багрым диллипдир,
Озан, сениң хабарың ёк

Дүнйәликде бир гардашым аллыпдыр,
Озан, сениң хабарың ёк¹.

Гөрнүши ялы, бу ерде сетир ахырларының сазланышыгы ишликлериң үсти билен үпжүн эдилйэр. Эмма олары өзлериң буйрук формасында аланында хич хили сазланышык, овазлылык ёк: *йык, кес, дил, ал*. Сазланышык бу ишликлериң соңуна хер хили гошулма гошмак аркалы ясалар. Дүйп сөзлериң хеммеси бир богундан ыбарат, эмма оларың хер хайсының сонундан үч богунлы гошулма гелийэр, шол гошулмалар-да сетириң ахырыны белли бир дережеде овазлашдырар. «Йык» ве «кес» сөзлериң соңуна илки гайдым дережесиңиң гошулмасы «-ыл, -ил» гошулар, дине шунуң өзи овазлылык дөредийэр. Соңра гайдым дережесиңиң ызына хал ишлигиңиң гошулмасы «-ып, -ип» сеплешйэр, бу яңкы овазлылыгы ене-де чуңлашдырар. Хабарлык категориясының гошулмасы «-дыр, -дир» билен болса сетирлериң овазлашдырылышлары эдил шунуң ялы, йөне олар «-ин, -ын» гөрнүшиндәки гайдым дережесиңиң гошулмалары гошулар.

Шейлелик билен, ёкардакы ядыгәрликлерден алнан мысалларың икисинде-де сетирлердәки овазлылык, сес сазланышыгы ишликлериң хем-де гошулмаларың үсти билен дүзүлйэр. Булар сөзүң хақыкы манысында капья болман, онуң йүзе чыкып башлан, башлангыч, эмбрионал дөврүни гөркезйэрлер.

Гошгы сетирлериңи овазландырмакда, сазланышыклы этмекде энтек хақыкы капья йүзе чыкмадык вагтында чекимсиз хем чекимли сеслериң гайталанып гетирилмеги-де, ятны аллитерация хем ассонанс улы роль ойнапдыр. Ёкарда гетирилен мысалларда хем оларың элементлери гөрүнйэр.

Эллик будун эртим
Элим каны?
Каганлык будун эртим
Каганым каны?
Ичре ашсыз,
Ташра тонсыз.

Түркмен халк дөредижилигиниң накыллар ве аталар сөзи жанрында шу айдыланлара көп санлы мысаллар гетирмек мүмкинدير:

¹ Китаби-Дәде Горгуд. Бакы, 1962, 59 сах.

Беримсиз байлара барандан,
Керемли даглара бар.

Бал сүйжи, балдан-да—бала.

Гарынжалар гара гүнде,
Гурбагалар саз-сөхбетде.

Гечә жан гайгы, гассаба—яг.
Горкана гоша гөрнер.

Гапаксыз газан гайнамаз,
Энесиз оглан ойнамаз.

Дурна гечсе, дулуңы яң,
Газ гечсе, гапыңы.

Акыл айнамаз, алтын гайнамаз.

Аг ырсгалы алнында.

Аякда боландан, агызда бол.

Ат досты—ата досты...¹

Кәбир түрки халкларын чепер дөрөдигилигинде болшы ялы, аллитерация ве ассонанс түркмен халкының-да шыгыр сунгатында хақыкы капьяның йүзе чыкмазындан өнки дөврүне дегишлидир. Умуман аланында, гошгы сетирлериниң ахырларының ишлик, хер хили гошулмалар аркалы овазландырылмагы, эдил шунуң ялы-да, шу максат билен аллитерациядан, ассонансдан пейдаланылмагы поэзияның тарыхында дүйп сөз капьясына гечилмегиниң өнүсырасындакы дөвр болуп дуряр.

Элбетде, дүйп сөз капьясына, ягны хемме кадалары берк сакланян чун ве чылшырымлы хақыкы капья бирден гечиләймәйәр, мунуң өзи көп асырларын дөрөдигилик тежрибесини талап эдйәр. Аллитерация ве ассонанс хақында айдыланда болса, түрки халкларын фольклорында ол шинди хем улы роль ойнаяр. Мундан башга-да кәбир дили түрки диллерин топарына гирйән халкларын (хакас, тува ве ш. м.) хәзирки заман поэзиясында хем аллитерация, ассонанс гошгуларын сес сазланышыгыны гурамакда капьяның орнуны тутуп гелйәр, гыргызларын, газакларын поэзиясында-да олар шинди уланылар². Мешхур газак языжысы хем алымы М. О. Ауэзов өзүнин

¹ Түркмен халк шахырана дөрөдигилиги. Ашгабат, 1956, 160—166 сах.

² М. К. Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963, 32—44 сах.

«Дүрли йылларын пикирлери» атлы макалалар йыгындысында гыргыз гахрыманчылык эпосы «Манасда» гошгы сетирлериниң сес сазланышыгыны дүзмекде аллитерация, ассонанс билен бирликде капьяның-да гатнашяныгыны ныгтап гөркезйәр¹.

Түрки халкларын поэзиясында дүйп сөз капьясына гечилмегинде арап ве парс поэзиясының тәсири улы боляр. Мәлим болшы ялы, VII асырдан башлап араплар Гүндогарын көп юртларыны басып алярлар ве өзлериниң басып алан ерлерине ыслам динини яйрадырлар, оларда яшаян халкларын медениетине өзлериниң улы тәсирлерини етирйәрлер. Шу тәсириң өзи араплар тарапындан басылып алнан юртларын поэзиясына-да етйәр. Шу тәсир нетижесинде, бир тарапдан, дүйп сөз капьясы өсүп хем көмиллешип башлан болса, икинжи тарапдан, арап медениетиниң тәсирине дүшен халкларын поэзиясына аруз өлчеги аралашып башлаяр. Түркмен поэзиясына аруз парс эдебиятының үсти билен гечйәр. Узун ве гысга богуңларын белли бир тертипде аралашып гетирилмеги эсасында дүзүлйән аруз өлчеги түркмен дилиниң кадаларына, онун тебигатына лайык гелмейән-де болса, бизин революциядан өнки дөвүрдәки шахырларымызың бирнәчеси өзлериниң дөрөдигилигинде ондан пейдаланыпдырлар. Эмма бизин шахырларымыз аруз өлчегиниң кадаларына көре-көрлүк билен еержек болман, оны түркмен дилиниң тебигатына уйгуңлашдырмак билен уланыпдырлар.

Кәбир эдебиятчылар, хусусан-да олардан түрки халкларын поэзиясында гошгы формаларының, капьяның тарыхы хем теориясы билен иш салышянларын бирнәчеси арузын аралашмагы нетижесинде айры-айры түрки халкларын поэзиясында силлабик гошгы формасының — бармак хасабының гүйчден дүшенлигини, өз орнуны оңа беренлигини, арузын тәсири билен дүйп сөз капьясына гечиленден сон, аллитерация, ассонанс ялы гошгуда овазлык, сазланышык дөрөдиги серишделерин әхмиедден дүшүп, уланылмакдан галанлыгыны, төтәнден болян бир зада өврүлип гиденлигини айдырлар. Шу хили гарайыш М. К. Хемраевин ёкарда ады гөркезилен ишинде хас айдыррак беян эдилйәр.

Бу хили пикир билен, элбетде, долы разылашмак болмаз. Ёкарда айдылышы ялы, бизин революциядан

¹ М. О. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959.

өнки дөвүрдөки шахырларымызын арап, парс диллери хем оларын поэзиясы билен якындан таныш боланлары гошгынын аруз системасын пайдаланыпдырлар. Эмма аруз хич вагт түрмен поэзиясынын эсасы гошгы системасы болан бармак хасабыны гүйчден дүшүрмөндир. Магтымгулы өзүнүн бирнече гошгуларыны аруз өлчегинде язан-да болса, умумылыкда аланында, онун поэзиясы түркмен халк дөрөдигилигинин дәплерине, түркмен жаңлы геплейиш дилине даяняр. XVIII—XIX асыр түркмен шахырларынын бейлеки гөрнүкли векиллери-де Магтымгулынын гөрелдесине эерипдирлер.

Аллитерация, ассонанс хақында айдыланда болса, буларын икиси-де, эсасан, түркмен халк дөрөдигилигине дегишлидирлер. Дүйп сөз капьясына гечиленден соң, элбетде, оларын поэтик дөрөдигиликдөки функциялары өзгерйәр. Эмма велин, чеперчилик серишделеринин бир гөрнүши хөкмүнде олар хич вагт өз әхмиедлерини йтирмейәрлер. Бизин классык шахырларымыз-да олардан пайдаланыпдырлар, хәзирки заман шахырларымыз-да пайдаланярлар.

Гаракчымың я сейтмиң, хожамын,
Я сакымың, я шерапымың, я жамын,
Я йылмы сен, я гүндизмиң, гижемин,
Я аймы сен, я гүми сен, нәме сен?

(Магтымгулы, Нәме сен?)

Гаялары гызыл гүлли,
Гүллери шейда билбиллп,
Дерелери дәли сыллы,
Үмүрли, губарлы даглар.

(Молланепес, Зөхре—Тахыр)

Әле дүшүп эки болган боз кейикниң баласы,
Авчыларының авлагы акмарал элден гидер.
(Мәтәжи, Элден гидер)

Ая ашык болмушам, асмана арзым айдайын.

(Кемине)

Шулар ялы мысаллары хәзирки заман түркмен шахырларынын эсерлеринден хем гетирмек мүмкинди.

Элбетде, чекимсиз хем чекимли сеслерин гошгы сетирлеринде белли тертипде гайталанып гетирилиши хемише ве хер гошгуда ёкардакылар ялы болуп дурмаяр. Эмма мунун өзи хәли-шинди шахырларын дөрөдигили-

гинде душ гелйәр ве ол төтөнден дәл, чүнки чекимли я чекимсиз сеслерин гайталанып гелмеги гошга айратын бир овазлылык, гөзеллик, акымлылык берйәр. Мысал үчин, Молланепесин «Зөхре—Тахыр» дессанында Хасан багбанын тарапындан айдыян «Гүл ичре сейран кылды гүл» диен газалында «г, л, ү» сеслеринин гайталанышыгы төтөнден болан бир зат хасап этмек болармы?

Ачда алгың, беге бергиң болмасын...

Әйсем болса, Магтымгулынын шу сетиринин дүзүлиши төтөнденмидир! Я-да шу сетирдөки сеслерин сазланышыгы гошга гөзеллик бермейәрми?

Хер бир чеперчилик серишдеси шахырын ондан пайдаланып билшине гөрә, хайсы-да болса бир идеяны беян этмеклиге хызмат әдйәр. Әдил шунун ялы-да, эгер шахыр чеперчилик серишделери билен чакданаша гызыкланып, өзүнүн бар үнсүнн оңа берип, оны ерликли уланып билмесе, ондан әдилйән эсасы талапы унутса, мунун өзи оны хөкман формализме алып барар. Аллитерация ве ассонанс хақында хем шуны айтмак герек.

Шу ёкарда айдыланлар аллитерациянын хем ассонансын революциядан өнки дөвүрде-де, хәзир хем түркмен поэзиясынын чеперчилик серишделери арсеналында дурянлыгыны гөркезйәрлер.

* * *

Түркмен классыкы поэзиясы чылшырымлы ве дүрли-дүрли гөрнүшдөки капьялара бай поэзиядыр. Түрмен совет поэзиясында капья меселесинде аз-кем өзгеришлер йүзе чыкан-да болса, онда гечмишин чеперчилик серишделеринин бу гөрнүшинин гөрелделери, өзүнде асырларын бай тежрибелерини жемлән дәплери довам этдирилиәр.

Ёкарда айдылышы ялы, капья, эсасан, сетирин сонунда боляр, эмма шахыр редиф уланан вагтында капья сетирин ичинде гаяр. Сетирин ичинде капьянын хайсы орунда дурянлыгы сетирин нәче богундан ве редифин нәче сөзден ыбаратлыгына баглыдыр. Редиф, Е. Э. Бертельсин адалатлы беллейши ялы¹, гошгынын богун саныны деңлешдирмек үчин гетирилмән, бентде я-да сетирде беян әдилйән манынын өзүнден гелип чыкмагыдыр.

¹ Е. Э. Бертельс. Навои. М.—Л., 1948, 66 сах.

Түркмен классыкы эдебиятында-да, халк дөредижилгинде-де редиф өрэн көп уланылыпдыр. Редиф бир сөзден-де, ики сөзден-де, үч сөзден-де дүзүлип билнер. Ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, кәбир гошгуларда капья сетириң башында гетирилип, ондан соңкы сөзлериң хеммеси редиф болуп гелиёр:

Ашыгам, саклана билмен,
Сайраан дилиң дердинден.
Билбилем, уклая билмен,
Гырмызы гүлүң дердинден.

(Кемине)

Гошгының соңкы бентлеринде илкинжи үч сетир өзара капьялашяр, дөрдүнжи сетири «дилиң», «гүлүң» сөзлери билен капьялашып, онуң ызындан «дердинден» диен редиф гайталаняр (балың дердинден, голуң дердинден, элиң дердинден, жулуң дердинден, гүлуң дердинден). Кеминәниң бу гошгусы секиз богунлы гысга сетирден ыбарат боланы үчин (хер бент көпленч үч сөзден ыбарат) капья сетириң дик ортасына дүшйёр. Шахырын узын сетирли (хер хайсы 15 богунлы) «Өртәр мени» атлы дөртлемесинде редиф ики сөзден (өртәр мени) ыбарат блса-да, капьяның өзи билен билеликте сетириң икинжи ярымына дүшйёр:

Эй перим, салсаң назар, ялкым дүшер дидарыңа,
Гөзлейип гөз гыйгы бирле,

ба кышың өртәр мени.

Бат алып мисли жерен дек, бөкүшин өртәр мени.

Магтымгулының «Әр янында беллидир» атлы гошгусының хер сетири еди богундан дүзүлипдир, онуң редифи-де, ики сөзден ыбарат, шонуң үчин-де, капья сетириң соңунда я ортасында дәл-де, онуң илкинжи сөзи болуп гелиёр:

Ягшылыгы—пис билмез,—
Әр янында беллидир.
Гөрер гөзүң гымматы
Көр янында беллидир.

Соңкы бентлериң дөрдүнжи сетирлеринде «кер, зер, нер, яр» диен бир богунлы сөзлер капья болуп гелиёрлер, оларың ызындан болса ёкардакы ики сөз редиф хөкмүнде гайталаняр.

Биз ёкарда бентлердәки сетирлери маны тайындан бир-бирлерине баглашдырмакда, олара бир битевилик бермекде капьяның ойнаан мөхүм роля хакында айдыпдык. Шу гошгуда капья екеже богунлы бир сөзден ыбаратлыгына гарамаздан, ол хер бендиң сетирлерини бир ушлыба дүзйёр, олары бир маныны беян этмеклиге гөнүкдирйёр. Эгер хайсы-да болса бир бентден капья болуп гелиён шол бир богунлыжа сөзи айырсаң я-да оны башга сөз билен чалшырсаң, шол бендиң сөзлери пытражак, манысы дагажак.

Үч сөзден ыбарат болуп гелиён редифе биз ёкарда Молланепесден бир мысал гетирипдик. Мәтәжиниң «Зүлпүн сениң» диен гошгусында редиф үч сөзден дүзүлипдир. Магтымгулудан ики сөзли редифе гетирилен мысалдакы ялы, бу гошгуда хем сетир гысгажык боланы үчин капья онуң башында гелиёр:

Алнымдан ай дек пери
Чыкар гара зүлпүн сениң.
Айнында ышкың ханжары
Какар гара зүлпүн сениң.

Шу хили капья гошгуда бойдан-баша довам эдйёр. Шулар ялы мысаллары башга шахырларың эсерлеринден-де тапмак мүмкин. Эмма велиң, умумылыкда алаңында үч сөзли редиф түркмен поэзиясында өрэн сейрек душ гелиёр.

Кәбир гошгуларда биринжи бендиң икинжи, дөрдүнжи (эгер мухаммес я-да мүседдес болса, оларың биринжи бентлериниң бәшинжи ве алтынжы сетирлери) сетирлери бейлеки бентлериң болса ахыркы сетирлери долы гайталаняр. Зелининиң «Ватаным сени» гошгусы шейле башланяр:

Йүрек талвас эдер, гөтерлер серим,
Көңүл арзув эйләр, ватаным сени!
Этрек, Гүрген—юрдум, гезен ерлерим,
Көңүл арзув эйләр, ватаным сени!

Шу бендиң икинжи, дөрдүнжи сетирлериндәки «Көңүл арзув эйләр, ватаным сени» диен сөзлери хич бир өзгеришсиз соңкы бентлериң дөрдүнжи сетирлеринде долы гайталаняр.

Эдебият теориясы боюнча түркмен дилинде чыкан кәбир ишлерде, шу санда шу сетирлериң авторы тарапындан язылып, 1958—1961-нжи йылларда нешир эдилен

«Эдебият теориясы» диен kitapда-да, бу хили долы гайталанып сетир рефрен атландырылыпдыр. Эмма бу сөзүн манасы бу сетире догры гелмейер. Рефрен дийлип бендин гайталанып сетирине айдылмаяр-да, бир бентден я-да бирнече бентден соң гайталанып гелйән гошгы сетирине я-да сетирлерине айдылар. «Рефрен» сөзи французча болуп, русча «припев», түркменче «гайталама» дийилйәр. Бу көпленч көплүк болуп айдылан айдымларда душ гелйәр.

Долы гайталанып гелйән сетирлер революциядан өңки түркмен поэзиясында көп душ гелйәр. Ол белли бир сетирдеки капыяның ызындан гелйән редиф дәл-де, бүтин бир бендин редифи ялы болуп гөрүнйәр. Эмма бу ерде бир ягдайы айратын белләп гечмек герек. Эгер гайталанып сетирде сөз үйтгедилсе, ол сетир бүтинлей капыясыз болуп галяр, чүнки үйтгедилйән сөзүн ерине гоюял сөз (ылайта-да ол сетириң ахырындакы сөзүн өң янындан гелйән болса) капыя дөредип билмейәр. Шу айданымыз хас дүшнүкли болар ялы мысаллара йүзленелин.

Кеминэниң «Акмеңли» гошгусы шейле башланяр:

Аташы—семендер, ышкы мессана,
Янар мен, көер мен гүнде, Акмеңли.
Хер бир сөзүң бермен йүз-мүң дессана,
Янар мен, көер мен гүнде, Акмеңли.

Соңкы бентлерин дөрдүнжи сетирлери шу ашакдакы ялы:

1. Хуснун иле шөхле салар, Акмеңли.
2. Ятсан яның ере дегмез, Акмеңли.
3. Турсан сачың ере дегер, Акмеңли.
4. Зерре жанда такат галмаз, Акмеңли.
5. Улаланда, ызы мәлим, Акмеңли.
6. Алтынжы гүн мунда гоймаз, Акмеңли.

Гөрнүши ялы, бу ерде капыя дүйбүнден йитйәр. Эгер «Акмеңли» сөзүниң өң янындан гелйән сөзлер бир-бирлери билен капыялашып болсалар, онда гошгы бүтинлей башга хәсиетде боларды, ол ёкарда гөрүп геченлеримиз ялы еке сөзден ыбарат болан редифли гошгы боларды хем-де долы гайталанып гелйән сетирлере гошулмазды.

Инди «Гөроглы» дессанындан бир мысал аламын:

Гочларым, хәзир болунлар,
Даглар гүммүр-гүммүрленди.
Етип дербенди алыңлар,
Даглар гүммүр-гүммүрленди.

Шу илкинжи бендин икинжи, дөрдүнжи сетирлеринде дең гайталанып сөзлер соңкы бентлерин дөрдүнжи сетирлеринде өзгердилйәр, шонун билен-де гошгының умумы капыялашыш дүзгүни бозуляр.

1. Галкан гүммүр-гүммүрленди.
2. Ерлер гүммүр-гүммүрленди.
3. Гөклер гүммүр-гүммүрленди.
4. Ёллар гүммүр-гүммүрленди.

Бу сетирлерде, элбетде, аллитерация хем ассонанс улы роль ойнаяр. Олар диңе бир айдым эдилеп, айдыланда дәл, окаланда хем капыяның ёклогыны соңкы сетирин овалылыгы белли бир дережеде ювар. Эмма сетир үйтгедилмән, хемме бентде «даглар гүммүр-гүммүрленди» шекилинде айдылса хас говы болжак.

Эгер долы гайталанып сетирлерде сетириң башында дуран сөзлер үйтгедилсе (соңкы мысалдакы ялы), онда капыяның кемтерлик эдйәни онча дуолмаяр. «Гүл—Билбил» дессанында Билбилиң ша Алыжының өңүнде дуруп айдян мухаммесинде хем шу ёкардакылар ялы долы гайталанып гелйән сетир бар, эмма онда сөзүн чалшырылмагы билен капыя бозулмаяр. Биринжи бендин бәшинжи, сонра бейлеки бентлерде долы гайталанып сетири шунун ялы:

Бу ширин жан Гүл үчин алсаң пида дийп гелмишем.

Икинжи бендин ахырында шу сетириң өзи шейле гөрнүшде берилйәр:

Бу ширин жан Гүл үчин болсун пида дийп гелмишем.

Мухаммесин соңкы бентлеринде шу ики сетир гезеклигине гайталанып гелйәрлер. Бу ерде сетирлерин ве бендин капыясына шикес етирилмейәр, терсине, «алсан», «болсун» сөзлери сетириң манасына өрән лайык гелйәрлер, оларда белли бир овалылык бар.

Эмма велин, шу хили долы гайталанып гелйән сетирлерде сөзлерин үйтгешдирилмеги билен капыяның ёюл-ян ери бизин революциядан өңки поэзиямызда, эдил шонун ялы-да, халкың поэтик дөредижилигинде-де көн душ гелйәр. Мунун, элбетде, хер хили себәбинин болмагы

мүмкіндір. Мәлім болшы ялы, бизиң классык языжыларымызың хут өз голязмалары bize гелип етмәндир, оларың эсерлери багшыларың, гөчүрижилерин, айры-айры дашбасмаларының үсти билен бизиң дөврүмизе гелип етипдир. Эсерлериң асыл нуска нәхили дережеде якынлыгы, дашлыгы багшыларың өз кәри боюнча тайярлыгына, гөчүрижилерин саватлылыкларына баглы боляр. Багшыларың-да, китап, диван гөчүрижилерин-де хемме халатда өз кәрлерине долы хөтде гелиәнликлерине, элбетде, гүвә гечмек болмаз. Кәбир фактлар шу ёйлушлара (биз бу ерде хәзир дине капыяны гөз өңүнде тутярыс) багшылар тарапындан ёл берленлигине шаятлык эдйәрлер.

«Гөроглы» эпосында Гөроглының Агаюнус хакында айдяң айдымы шейде бент билен башланяр:

Гафлатда ятырдым, гелди бир пери,
Ышк одуна мени хайран әйледі,
Шол периниң сөвдасына дүшмүшем,
Ышк одуна мени хайран әйледі.

Шу бендин икинжи ве дөрдүнжи сетирлериндәки сөзлер бейлеки бентлерин-де дегилши сетирлеринде долы гайталаняр, эмма ин соңкы бентде ол бүтинлей башгы хили айдыляр:

Ады Агаюнус дилдар әйледі.

«Шасенем—Гарып» дессанында Эзбер хожаның Гүлнахал хакында айдяң дөртлемесиниң ахыркы дөрдүнжи сетирин хемме бентде шунун ялы:

Ярымын адына Гүлнахал дийрлер.

Эмма дөртлемәнин соңкы бендинде ене-де ёкардакы ягдайы гөрийәрс:

Эзберхожа днер, безирген идим,
Өмрүм хош гечирген бир кәрвен идим,
Бир ярың ышкында сергездан идим,
Мениң хем адыма Эзбер жан дийрлер.

«Гөроглы» эпосындан ве «Шасенем—Гарып» дессанындан алнан ёкардакы мысалларда сетирлерин ве сөзлерин багшылар тарапындан ёйланлыклары месе-мәлим билдирип дур. Бу ерде bize нәбелли болан шахырлары

гәлеңсизликде, дөредижилик әжизлигинде айыплара хич хили делил ёк, чүнки гошгуларың икисинде хем ин соңкы бентден бейлекилеринде хемме када долы сакланыляр. Дессандан алнан мысалың биринжи сетиринде «Эзберхожа днер, безирген идим» дийлип, гошгының кимин адындан айдыланлыгы билдирилйәр, дөрдүнжи сетирде болса, «Мениң хем адыма Эзбер жан дийрлер» дийлип, ене-де шол бир задың өзи гайталаняр.

Багшылар дүрли-дүрли боляр. Олардан бир топары өзүниң айдым әдип айдяң гошгусының әсасы мазмунына, ондакы хер сөзүн манысына дүшүнмәге чалышяр, онун үстүнде йөрите ишлейәр, өзүне дүшнүксиз болан сөзлери өврәйәр. Бу хили багшыларың поэтик дуйгулары йити боляр, олар үчин хер бир сөз дине сеслер бирлешмеси дәл-де, белли бир маныны динлейжә етирмегин серишдеси болуп дуряр. Шулар ялы багшылар бизиң әдеби мирасымызы несилден-неслә гечирмекде гечмишде өрән улы иш әдипдирлер.

Багшыларың башга бир топары өз айдяң айдымларының мазмунына етерлик үнс бермейәр, сөзлериң манысына дүшүнмек үчин тагалла этмейәрлер, хатда ятдан олары долы өврәнмән, өзлеринден сөз-де гошярлар. Шунун нетижесинде хер хили ёюшлара ёл берйәрлер.

Бизиң дөврүмизде багшыларың репертуарына улы үнс берилйәр, олар телим ерде гөзден гечйәр, дернелйәр. Эмма шуңа гарамаздан, кәбир багшылар хәзир-де айдымларың сөзлерини ёюп айдярлар, шу хили ёюшлар радио үсти билен динлейжи көпчүлигине-де яйраяр.

Магтымгулының «Исләрин» атлы гошгусы багшыларың репертуарына көпден бәри ымыклы гирен әсерин бирдир. Онда шейле бир бент бар:

Иигрими яш өтди менден,
Хезил этмедим, дүниә, сенден,
Тили сүйжи, леби хандан,
Бир гойна салан исләрин.

Багшы Анна Бабажанов радио үсти билен чыкыш әдип, шу айдымы айдан вагтында ёкардакы бенде шейле өзгериш гиризйәр:

Иигрими яш өтди менден,
Хезил этмедим, я р ы м, сенден...

Багшы өз мейлине «дүйнә» сөзүни «ярым» сөзи билен чалшырар, шунуң нетижесинде болса, гошгының гың философик манысы дар галыпа салынар, шахырын дүйнә хақында, өз яшан дөври хақында беян эдйән жемлейжи пикири онуң шахсы дурмушына, сөйгүлис билен болан интим гатнашыгына сырыкдырылар. Багшының өзи муны, элбетде, дуйян дәлдир. Эгер ол айдян айдымының хер сөзүне, онуң хак манысына дүшүнмәге чалышян болса, бейле гөдек ёйлушыга ёл бермезди.

Ене бир мысал:

Магтымгулының «Уят әйлейир» гошгусы шу ашакдакы бент билен гутаряр:

Гөрүшли, Менли ханым,
Истиханым, ширин жаным,
Пырагы дийр, диниманым
Етдирмез, уят әйлейир.

Кәбир багшылар радио үсти билен чыкыш эденлеринде бу бендиң үчүнжи сетирини өзлериңе үйтгедип, «Пырагы дийр, сөвер ярым» шекилинде айдярлар. Шу хили «дүзедишиң» нетижесинде бу бентде шейле капья эмеле гелйәр: х а н ы м — ж а н ы м — я р ы м.

Белки, багшы «дин, иман» сөзлерини айтмакдан чекинендир. Эгер шейле болса, онуң айдымдакы сөзлериң манысына дүшүнмезлиги өңкүден-де хас улурак ялнышлыга алып баряр. Шахыр бу ерде дини васп этмейәр, терсине, она дил етирйәр. Ол ынсан дуйгуларыны васп эдип, өз сөйгүлисини, онуң гөзеллигини ширин жаны билен, дини-иманы билен денешдирйәр.

Шулар ялы мысаллары көп дережеде гетирмек мүмкиндр. Шу фактларын өзи ёкардакылар ялы капья ёйлушларының белли бир бөлегиниң кәбир багшыларын өз айдян айдымларының мазмунына, ондакы сөзлериң манысына үнс бермейәнликлери, олара дүшүнмейәнликлери нетижесинде йүзе чыкянлыгыны гөркезийәр.

Капья ёйлушының белли бир бөлеги-де (бу ерде революциядан өңки түркмен поэзиясы гөз өңүнде тутуляр) гошгулары, дессанлары гөчүрижилериң тайярлыкларының, соватлылык дережелериниң пес болмагы зерарлы йүзе чыкар. Мунун өзи айратынам Дашкентде, Казанда дашбасма гөрнүшинде чап эдилен түркмен дессанлары ве диванлары үчин хәснетлидир, чүнки ол неширлере ыл-

мы нукдайназарындан гаралман, олар дине пейда гөрмек, газанч этмек максады билен амала ашырылыпдыр.

Бу ерде, гепин гердишине гөрә, ене бир зады белләп гечмек герек. Совет дөврүнде бизиң революциядан өңки әдеби мирасымызың көп эсерлери телим гезек нешир эдилди. Эмма шол эсерлериң текстини өврәнмекде етерлик ишленмеди. Оларың кәбирлери болса, хайсы-да болса бир дашбасмадан я-да голязмадан көре-көрлүк билен бирден-бире гөчүрилип чап эдилди. Шунуң нетижесинде, оларың текстинде улулы-кичили кән етмезчиликлере ёл берилди. Шол етмезчиликлериң белли бир бөлеги-де капьяның пайына дүшйәр. Галыберсе-де, гайталанян сетирлердәки капьясызлыга кәвагтларда шахырларын хут өзлериңиң-де ёл берен болмаклары мүмкиндр.

Редиф түркмен совет шахырларының дөредижилегинде хем көп душ гелйәр. Классык шахырларың гөрелдесине эерип, бизиң хәзирки заман шахырларымыз сөз сунгатының бу серишдесинден башарныклы пейдаланярлар ве оны довам этдирйәрлер. Бу ерде редиф хақында айратын дуруп гечмеклигиң хажаты ёк. Эмма мурапбаг формасында язылан гошгуларың дөрдүнжи сетири хақында аз-кем гүррүң этмек герек. Совет поэзиясында бу сетириң долы гайталанян формасына өрән сейрек душ гелинйәр. Йөне велин, долы гайталанян дөрдүнжи сетирдәки ёкарда гөркезилен етмезчиликлериң тәсири биленми я-да башга себәплере гөрәми кәбир шахырларың дөредижилегинде айры-айры гошгуларың дөрдүнжи сетирлери өрән говшак капьялашдырылар. Муңа мысал эдип, Дурды Гылыжын «Байлар» хем «Гарыплар» диен ики гошгусыны алып гөрелиң. «Байлар» гошгусының биринжи бенди шейле:

Гөркезип гечейин көне заманы,
Нәче йыл бир-бирин хан этди байлар.
Гарып пукарага бермән аманы,
Гүлүшип ызындан сын этди байлар.

Бу ерде «хан» хем «сын» сөзлери капья дөрөдйәр. Гошгының икинжи бендинин дөрдүнжи сетири:

Нәче йыл жебирләп, хор этди байлар, —

он биринжи бендинин дөрдүнжи сетири:

Шейдип хызматында уланды байлар, —

он үчүнжи бендинин дөрдүнжи сетири:

Зор билен хызматын *этдирди байлар*, —

ахыркы бендинин дөрдүнжи сетири:

Ковдук арамзадан, *ёк болды байлар*—

диен гөрнүшде берилйэр, олар гошгының бейлеки бент-лериндэки жемлейжи дөрдүнжи сетирлер билен капья-лашмаярлар. «Гарыплар» гошгусы шу ашакдакы бент билен башланяр:

Миллион йыллап гезип депги астында,
Эзилп аякда *галды* гарыплар.
Бенди болуп залымларын дестинде,
Байларын голунда *болды* гарыплар.

Бу гошгы жеми он дөрт бентден ыбарат, олардан икисинин дөрдүнжи сетирлери шейле:

Гизлин маслахатлар *этди* гарыплар.
Догры ёла атын *сурди* гарыплар...

«Салды» сөзи ики ерде капья болуп гелйэр:

Чын хакыкат сөвеш *салды* гарыплар,
Ватаи үчин сөвеш *салды* гарыплар.

«Болды» сөзи болса биринжи бентдэкиден башга-да дөрт ерде капьялык юмшуны «ерине етирйэр»:

Барысы агымбир *болды* гарыплар,
Хак, хукугна *ёе болды* гарыплар,
Барысына *ёе болды* гарыплар,
Ан-билиме *ёе болды* гарыплар.

Эдил шунуң ялы «алды» сөзи-де ики ерде капья хөк-мүнде гелйэр. Шейлелик билен, бу гошгының аглаба се-тири капьясыз галяр. Шунуң ялы капьялашдырыша йиг-риминжи, отузынжи йыллардакы түркмен совет поэзия-сының көп санлы векиллеринин дөредижилигинде душ гелмек болярды.

Капья сетириң башындамы, ортасындамы тапавуды ёк, онуң дүзүлиш принципи бир боляр. Хайсы халкын поэзиясында болса болсун, капьянын гарыплыгы—бай-лыгы, чуңлугу—ялпаңлыгы, долулугу—долы дэлдиги

шол халкын дилинин сөзлүк фондуна *ве* сөзлүк составына баглыдыр. Шахыр гошгы язан вагтында өз халкының бү-тин сөз байлыгындан пейдаланяр, ол өзүниң сетирлери үчин иң овазлы, иң манылы сөзлери агтаряр, чүнки улы болмадык гоштулар аз сөзде гиң маныны улы чеперчилик билен бермеги талап эдйэр. Мундан башга-да гошгы се-тирлери өлчегли боланы үчин, хер бир чем гелен сөзи се-тире ерлешдирмек болмаяр. Керпич билен жай саян усса үчин хайсы керпичиң жайың хайсы еринде гоюлмагының хич хили тапавуды ёк, чүнки керпичлерин хеммеси бир өлчегдедир. Эмма сөзлериң хеммеси бир өлчегде дөл, шонуң үчин хем шахыр өз дөредйән сетиринин өлчегине лайык гелйән сөз агтаряр. Мунуң өзи шахырдан көп та-галлалары, узак вагт ойланмагы, өз эне дилинин хемме-генжи-көнини бәш бармагы ялы билмеги гүррүңсиз талап эдйэр.

Шахырын сөз агтармагыны айратын-да капья талап эдйэр. Капьяның талабы дине бир дең өлчеглик, оваз-дашылык билен гутармаяр, ёкарда айдылышы ялы капья сетирлердэки сөзлери маны тайындан бир-бирине баг-лашдыряр. Эгер В. Маяковский иң хәсиетли сөзи капья эдип сетириң ахырында гоиян болса *ве* хер эдип-хесип эдип онуң билен, ягны шол хәсиетли сөз билен капья-лашян сөз (я-да сөзлер) тапян болса, диймек, капьяның өзн язылян эсериң мазмунундан гелип чыкяр, онуң хәсиетлилиги-де шундан ыбаратдыр.

Түркмен поэзиясында дүрли-дүрли гошгы формалары *ве* оларын хер хайсының өзүне махсус капьялашыш ка-далары бар. Газалда, мысал үчин, биринжи бендин ики сетири өзара капьялашып, сонкы бентлериң хеммесинин икинжи сетирлери-де шолара эерйәнликлери үчин, бүтин эсер өзара капьялашян сөзлер эсасында дөредилйэр. Мунуң өзи, элбетде, шахырын дөредижилик геримини, онуң бсян эдижилик мүмкинчилигини белли бир өлчеге саяр, оны чөклендирйэр. Шу формада секиз сетирли бир эсер язмак үчин бәш саны, он ики сетирли эсер язмак үчин еди саны, он алты сетирли эсер язмак үчин шахыра докуз саны бир-бири билен оваздаш гелйән, сазлашян, ягны капьялашян сөз тапмак герек. Молланепесин «Гөз-лериң» атлы мешхур газалы он дөрт сетирден ыбарат болуп, секиз сөз—«эй жан», «дерман», «мыхман», «махи-

«табан», «бижан», «эй жан»¹, «хайран», «перишан» өзара капыялашып гелйәр.

Шу ёкардакы мысалдан гөрнүши ялы, гошгының бу формасында гинден сөхбет гурмак, ягны узак бир ваканы беян этмек мүмкин дәл. Шонун үчин-де газал формасында көпленч философик я-да лирики мазмунда гөврүми улы болмадык эсерлер язылар.

Мурапбагың—дөртлемениң (биз бу ерде онун клас-сыкы формасыны гөз өнүнде тутарыс) догрусунда хем хут шуны айтмак герек. Хер бенди дөрт сетирден ыбарат боланы үчин, мурапбаг, газала гаранда, шахыра аз-кем гинрәк герим берйәр. Шейле-де болса, бу формада хем гүррүни узаклашдырмак кын. Он дөрт сетирли газал секиз саны өзара капыялашян сөз талап эден болса, йигрими дөрт сетирли мурапбаг-да еди саны капыядаш сөз талап эдйәр.

Нәме үчин бизин түркмен халк дессанларымыз гошгы билен кыссаның утгашдырылып гетирилмеси билен язылыпдыр? Бу сорагың жогабы шу ёкарда айдыланлардан мәлим боляр. Түркмен халк дессанларында дөртлеме, газал, мухаммес ялы капыяның кадасы өрән берк сак-ланян гошгы формалары уланылыпдыр. Ол формаларда узак довам эдйән чылшырымлы вакалары сураатланды-рып гөркезмек мүмкинчилиги болманы үчин, шахырлар кыссаның көмегине йүз тутупдырлар. Кысса халк дессан-ларында ики везипәни ерине етирйәр: биринжиден, кысса билен дессанларың умумы сюжет ёрдумы беян эдилйәр, икинжиден кысса дессандакы дүрли формада язылан гошгулары бир-бирлери билен маны тайдан баглаш-дырар.

Шейлелик билен, шахырың капыя үстүнде ишлеми, ол хакда ойланмагы язылжак эсерин мазмуну би-лен-де, формасы билен-де багланышыклы боляр. Шонун үчин-де капыяны дине бир сеслерин оваланышыгы хөк-мүнде дүшүнмеклик она йүзлей ве формал гарамаклык болар.

¹ Бизин пикиримизче, газалың алтынжы бендинин икинжи сети-ри асыл нусгада «Бир бакышда мүнни гурбан кылды эй жан гөзле-рин» болман, «Бир бакышда этди эй жан мүнни гурбан гөзлерин» гөрнүшинде болан болса герек, чүнки «эй жан» газалың биринжи сетиринде гелйәр, бу ерде нәхили-де болса, бир булашыклык бар. Бейик уссадың шу хили гайталамаклыга ёл бержегине ынзасын гелмейәр.

Хер бир шахыр капыя үстүнде ишлән вагтында, онун үчин дегерли сөзлер гөзлән вагтында, элбетде, озалы би-лен өз эне дилинин сөзлүк составына, онун байлыгына даяняр. Биз түркмен халк шахырына дөредижилигине (халк айдымларына, ләлелере ве башгаларына) үнс бе-рен вагтымызда, онда түркмениң сада, дүшнүкли сөзле-рини гөрийәрис. Оларда сөзлүгимизе башга халкларын дилинден гечен сөзлер бар-да болса, олар вагтың гечмеги билен хут бизиң өзүмизинки ялы болуп гиден сөзлердир, хатда халк көпчүлиги оларың чет юрт диллеринин эле-ментидигини-де сайгармаяр.

Эмма биз классык шахырымызың эсерлеринде бүтинлей башга ягдайы гөрийәрис. Мәлим болшы ялы, бизиң клас-сык шахырларымыз арап ве парс медениети билен якын-дан таныш болупдырлар, дини мекдеплерде, медреселерде окапдырлар. Башга бир сөз билен айданында, олар арап ве парс дилини хем әдебиятыны дүйпли өвренипдирлер. Мунун өзи онун дөредижилигине, хусусан-да оларын эсерлеринин дилине улы тәсир эдипдир, олар арап ве парс сөзлерини көп уланыпдырлар. Бу уланмаклык классыкларың дине умумы сөзлүгине дегишли болман, ол оларың капыя дүзүшлерине-де аралашяр:

Дембе-дем гелер, мухасыл,
Кылгыл мырадымны хасыл,
Ики ашык болды васыл,
Рахметине даянмазмын?

Худайым эйлесе лүтфы анаят,
Тахырың рухуна хатм эдип аят,
Ярымың габрыны эйләп зыярат,
Ол ерде ләш болуп, галмасам болмаз.

(Молланепес, Зөхре—Тахыр)

Кырк мүн беги бардыр—мейдан эзбери,
Кырк мүн бахадыры, кырк мүн рехбери,
Дех диенде чыкар йүз мүн лешгери,
Хайлым гелир ширин жаына сенин.

(Шабенде, Гүл—Билбил)

Шу мысал гетирилен бентлерин капыялары арап ве парс сөзлеринден дүзүлипдир. «Зөхре—Тахыр» дессанын-дан алнан мысаллардакы «мухасыл», «хасыл», «васыл», «анаят», «аят», «зыярат» сөзлери арап сөзлери болуп, «Гүл—Билбил» дессанындан алнан мысалдакы «эзбер»,

«рехбер», «лешгер» сөзлери болса парс сөзлеридир. Би-
зиң классык шахырларымызың эсерлеринден шулар ялы
мысаллары кән мукдарда гетирмек мүмкинди. Мунун
өзи бизиң революциядан өңки арап ве парс медениети
билен таныш болан шахырларымызың капыя үстүнде
ишлән вагтларында дине түркмен дилиниң сөз байлыгы
билен чәкленмән, дилимизе бейлеки халкларың дилинден
гечен сөзлере-де йүзленендиклерини ве олардан башар-
ныклы пейдаланандыкларыны гөркезийәр.

Капыяның түркмен совет поэзиясындакы ягдайы ха-
кында ашакда айратын дурларам вели, азажык өңе дүш-
ме болса-да, шу ерде ёкарда гозгалан меселә багланы-
шыклы болан бир зат хакында сөз ачмагы ерликли
хасап эдйәрин.

Совет хәкимieti йыллары ичинде түркмен халкының
ыкдысадыетиниң, медениетиниң гүлләп өсмеги нетиже-
синде совет-интернационал сөзлериниң хасабына ве көне
сөзлере тәзе манының берилмеги билен дилимиз-де өрән
байлашды. Дилимизиң бу байлашышы хакында бирнәче
ылмы ишлер-де язылды. Элбетде, хер бир сөз бир дилден
икинжи диле йөне бир овоз хөкмүнде гечмейәр, ол өзү-
ниң тәзе манысы билен гечйәр. Дил байлыгы—аң бай-
лыгы диймекдир. Дилимизе гечен көп санлы тәзе сөз-
лерден башга-да, калькалашдырмак ёлы билен өз эне
дилимизиң материалы эсасында тәзе сөзлер, тәзе аңлат-
малар, тәзе терминлер дөредилди. Буларың хеммеси
халкымызың революциядан соңкы дөвүрде ыкдысады
хем медени тайдан өсүшиниң, газанан тарыхы үстүнлик-
лериниң бизиң дил меденнетимизде шөхлеленишидир.

Совет-интернационал сөзлери бизиң дилимизи байлаш-
дырмак билен бир вагтда оны көп санлы архизмлерден
арассалады. Халкымызың жанлы гөплешик дилине гирип,
онда ымыклы орнашып билмедик арап ве парс сөзлери
уланышыкдан дүшүп галдылар. Мунун терсине, тәзе
сөзлер язув дилинде-де, жанлы гөплешик дилинде-де өз-
лерине берк орун тапдылар. Ине, шу ягдайың өзи бизиң
поэзиямыза-да өзүниң улы тәсирини етирди. Бизиң совет
шахырларымыз өзлериниң язан эсерлеринде тәзе сөзлери
батыргай уландылар, олардан капыя-да дөрөтдилер.

Кәбир мысала йүзленелиң:

Шахыр Помма Нурбердиев өзүниң кичи яшлы чага-
лар үчин язан «Ден какылды жаң» атлы китабында көп

санлы совет-интернационал сөзлерини уланяр, олардан
бирнәчеси капыя болуп гелиәр:

Хайдап Николай,
Өрән гөвне жай
Бульдозёр сүрйәр...

Оң досты Хайдар
Сүрүп грейдер...

Нина катерли
Экскаваторлы
Ярышда озыр.
Ерземин газяр...

Дәде Степан
Ишде гахрыман...
Прораб Саша
Баш болуп ише...

Ёкардакы сетирлерде дилимизе тәзе гирен алты саны
сөз капыя болуп гелиәр, олардан икинжи өзара, бейлеки-
лери болса түркмен сөзлери билен капыялашяр.

Гара Сейитлиев уруш йылларында язан «Маяковскә»
атлы гошгусында бейик шахыра йүзленип шейле языр:

Сен
броновиклер
Бильен
Болъ-
ше-
виклер
Бильен
Гезердиң сөвешлерде...
Көте-
-де
гечин
жандан.
Душианың
арка-
сын-
дан
Тылдакы
Жора-
ча
Совинформ
бюро-
ча
Сөвешкен
ын-
сан-
ларың

Хабарыны етирдин.

Шулар ялы сетирлер ве бентлер бейлеки түркмен шахырларынын эсерлеринде хем кэн душ гелйэр. Бу ерде, элбетде, капьяларын хили хақында, ягны оларын жайдарлыгы-жайдарсызлыгы, шовлулыгы-шовсузлыгы хақында гүррүн гитмейэр. Шахырларын өз эне дилинин сөзлери эсасында дөредйән капьяларынын хил тайындан дүрли-дүрли болушлары ялы, бу ерде хем оларын ерликди я ерликсиз болмаклары мүмкиндр. Бу мысаллар шахырларын капья үстүнде ишлейән вагтлары өзлеринин бүтин сөз байлыкларындан пейдаланяндыкларынын, эсерин хәснетине, мазмунына лайык капьялашян сөзлер тапмак ишинин олары шона алып барянлыгыны гөркезйәрлер, бу ерде гүррүн-де шу хакда гидйэр.

Капья гошгынын ритмилегини, чеперчилигини, гөзеллигини, акымлылыгыны эмеле гетирийән еке-тәк бир сериште дәлдир, ол гошгуда шу сыпатлары бержай эдйән, олары кесгитлейән мөхүм серишделерден биридир. Шонун үчин-де капьяларын онат дүзүлмеги, беян эдилйән мазмуна табынлыкда болмагы гошгынын умумы идея-чеперчилик дережесине улы тәсир эдйэр.

Капьянын дүзүлиши бизин поэзиямызда дүрли-дүрли боляр, эдебият алымлары оны долы капья, долы дәл капья, бай капья, гарып капья диен ялы топарлара бөлийәрлер. Йөне велин, нәхили дүзүлен-де болса капьянын әхмие, чеперчилик ролы онун гошгы бентлеринин, бентдәки сетирлерин ичинде аныклашяр, чүнки биз капья диен сөзден диен бир сес овазлашыгыны дәл-де, башга сөзлер билен айрылмаз багланышыкда дуран вагтында белли бир мазмуны беян этмеклиге хызмат эдйән сеслер овазланышыгына дүшүнйәрис. Шонун үчин-де капьянын хилине диен контексте, ягны онун анык гошгы сетирлеринде дуран ерине, ойнаян ролуна гарап догры баха бермек мүмкиндр.

Элбетде, гарып капьядан бай капьянын, долы дәл капьядан долы капьянын, өң уланылып ленч эдилен капьядан тәзе оригинал капьянын онатлыгына сөз ёк. Эмма сетирден дашарда формал тайдан говы ялы болуп дуран капьянын сетирин ичине дүшен вагтында ерлик-

сиз болуп дурмагы, хич бир хили манянын беян эдилмегине көмек бермән, гуры бир оваза өврүлмеги мүмкиндр.

Бу ерде, гепин гердишине гөрә, мешхур рус шахыры Самуил Яковлович Маршагың шу мынасыбетли образлы айдан бир задыны мениң ятласым гелйәр. Ол капьяны гошундакы солдата мензедйәр. Хич бир серкерде сөвешден өң даявлыгына я-да шунун ялы башга хили сыпатларына гарап, өз солдатына сылаг берип билмез, чүнки солдат диңе сөвешде өзүни башгалардан сайлап билер. Сөвеш вагтында болса даявлыгы я-да башга бир хили үйтгешик сыпаты болмадык солдатың-да гахрыманлыкда өзүни өзгелерден тапавутландырмагы мүмкиндр, ине, шол солдат сылага мынасыпдыр. Капья меселеси-де эдил шунун ялыдыр¹.

Кәбир вагтларда капья ковалашып, эсерде беян эдилйән мазмунын унудылян я-да ёюлян вагтына-да душ гелйәрис. Мунун ялы ягдайда капья гошга гөзеллик бермән, ондакы мазмуны беян этмеклиге көмекчи болман, гуры бир оваза өврүлйәр ве гошгыны гошгулыкдан узаклашдырар. Ынха бир мысал:

Ойна гүймәп агтык, човлукларыңы,
Я бежерип көне пенснәңи сен,
Ал-да отур ахыр пенсияңи сен.
Сениң яшың сөййәр ховлукмазлыгы.

Диңлейән кәрдешлең маслахатыңи,
Генлейән, гүнлейән мисли дегирмен:
«Энтең ёк гылжымы асмак мақсадым,
Оңармарын эгер, эгер, эгер мен»².

Мысалдан гөрнүшине гөрә, яш шахыр тәзе капьялар дөретмеклиге чалышяр. Мунун өзи онат ымтылыш. Йөне велин, хер бир тәзечиллик көнәнин өсүш довамы болмалыдыр, онун иң онат дәплерини өзүнде жемлешдирмелидир. Тәзечиллик хайсы-да болса бир кәрин пейдасыз аңсатлашдырылмагы, өңкүсинден песе дүшүрилмеги дәлдир.

Биринжи бентде «пенснә» сөзи билен «пенсия» сөзи капьялашдырыляр. Шахыра нәме үчин «пенснә» сөзүни уланмак герек болдука? Түркменче «әйнек» диен сөз бар

¹ С. Маршак. Писать все так же трудно... Ж. «Вопросы литературы», № 9, 1964, 46—54 сах.

² «Совет адабияты», № 7, 1964, 29 сах.

ахыры! Аслында «пенснэ» сөзи хәзир рус дилинде хем кән уланылмаяр, онун ерине «очки» (эйнек) сөзи уланылар, чүнки бурна беркидилип гейилйән эйнек (пенснэ) өрән аз душ гелйәр, хемме ерде гулага дакылян эйнек (очки) уланылар.

Биз ёкарда «капыяның бейик усады» (Маршак) В. Маяковскийниң иң хәсиетли сөзлери (гошгының мазмуны үчин хәсиетли болан сөзлери) капыя эдип гоянлыгы хакында айдыпдык. Бу ерде «пенснэ» сөзи хәсиетли сөз болман, ерликсиз уланылан, үчүнжи сетирдәки «пенсия» сөзүне капыя эдилжек болуп гетирилен сөздүр.

Икинжи бентде «дегирмен, эгер мен» сөзлери капыялашдырылар. Мундан башга-да бу ерде «дегирмен» сөзи деңешдирме хөкмүнде гетирильәр. Бу ерде нәхили деңешдирме бар? Өз дең-душларының берйән маслахатыны диңләп, эмма олар билен разылашман, ойланып бир адамың болуп отурышы дегирмене меңзедилйәр («Гейлейән, гүнлейән мисли дегирмен»). Хер бир деңешдирмеде деңешдирилйән затларың хайсы-да болса бириниң манысы хас гүйчлендирилйәр, хас айдыңлашдырылар, ол айдылжак пикириң хас анык болмагына көмек берйәр. Шонун үчин-де шахырлар чеперчилигин бу серишдесинден хәли-шинди пейдаланярлар. Эмма ёкардакы мысалдакы деңешдирмеде биз бейле сыпатлары гөрмейәрис.

Дегирмен айланяр, агыр бир зат дегирмен дашы билен деңешдирилйәр, бир галмагад ятан вагты «дегирмениң сувы совулан ялы болды» дийилйәр. Эмма ичини гепледип, ойланып отуран бир адамының дегирмен билен деңешдирилмегинден хич хили маны чыкмаяр. Шахыр үчин болса ол «эгер мен» диен сөзлери капыялашдырмага герек болупдыр.

Бизниң шу гетирен мысалларымыз С. Я. Маршагың ёкардакы капыя хакында айдыланларының өрән догрулыгыны субут эдйәр. Догрудан-да, үзңеликте аланында «пенснэ» билен «пенсия», «дегирмен» билен «эгер мен» яман капыя дәл, эмма олар гошгы сетирлеринде гетирленлеринде капыяның ойнамалы ролуны ерине етирип билмән, гуры оваза өврүлйәрлер.

Ясама задың, зораякдан тосланылып тапылан задың хер бир ерде галп болшы ялы, ол капыя меселесинде хем галпдыр. Капыя сетирлердәки өз берйән манылары боюнча ерли-еринде гоюлян сөзлериң тебигы тертибинден гелип чыкмалыдыр. Капыяның тебигы болмадык еринде,

онун сетирдәки бейлеки сөзлери маны тайдан бир-бирлерине баглашдырмаян еринде хакыкы поэтик эсер хакында гүррүн этмек болмаз.

Капыяның дүйп сөзде болмалыдыгы, гошулмаларың көмеги билен ясалян капыяларың поэзиясының гелип чыкыш тарыхының илкинжи дөвүрлерине дегишлилиги хакында башга айдылыпды. Капыялашян дүйп сөзүң бир богунлы, ики богунлы, хатда үч богунлы болмагы-да мүмкинди. Капыялашян сөзүң богун саны нәче көп болса, капыя-да шонча чуң боляр. Эмма бизниң дилимизниң агглютинатив хәсиетде болмагы ве онда сингармонизм кадасының сакланмагы бир богунлы сөзден болан капыяны-да чуңлашдырмага долы мүмкинчилик берйәр. Мысал үчин, бир богунлы «гөз» ве «ёл» диен сөзлери аладың. Шу сөзлериң ызына аффикслериң гошулмагы билен олардакы овалылык чуңлашяр. Ызларына көплүк сан гошулмасыны гошсан, олар ики богунлы капыя өврүлйәрлер—«гөзлер, ёллар», көплүк сан гошулмасындан сон дөрт богунлы сөзе өврүлип, капыя хас-да чуңлашяр:

Гөз-лер-иң-де = гөз-ле-риң-де.
Ёл-лар-ың-да = ёл-ла-рың-да.

Дилимизде сингармонизм кадасының сакланмагы болса, дүйп сөзе гошулян гошулмаларың инчелик-ёгынлык тертибини саклаяр ве сөзлериң меңзеш овалы болмагыны үпжүн эдйәр.

Ёкардакы мысаллардан гөрнүши ялы, дилимизниң агглютинатив дил болмагы ве онда сингармонизм кадасының сакланмагы поэзия эсерлерине гөзеллик берйән оңат капыялары дөретмеклиге улы мүмкинчилик берйәр.

Капыя дүйп сөзүң өзүнде болмалы я-да дүйп сөз капыясы дийленде, капыя диңе дүйп сөзүң хут өзүнде болмалы, ягны капыя дүйшён дүйп сөзлер, хөкман, бир-бирлери билен оваздаш болмлы дийилдиги дәлдир. Биз дүйп сөз капыясы диен вагтымызда, озалы билен, оны диңе гошулмалар аркалы дүзүлйән эмбрионал капыяларың гаршысына гояярыс.

Элбетде дүйп сөз капыясында көпленч дүйп сөзлер капыялашяр. Капыялашян дүйп сөзлер ызларына гошулма кабул эдип-де билерлер, этмән-де билерлер:

Гуванма дөвлет чагына,
Гирмәкиз хазан багына.

Мениң дек перзент дагына
Сизлер гирифтар олманыз.

(Хүйрлукга—Хемра)

Бу мысалда «чаг», «баг», «даг» сөзлери капьялашып гелйэрлер, оларың ызына болса йөңкеме хем-де йөнелиш дүшүминиң гошулмасы гошулар ве олар капьяны чуңлашдырлар. Эмма бу хемише бейле болуп дурмаяр. Дилде капья ясамагың көп дүрли ёллары бар, шахыр өзүниң уссатлыгы билен сес сазланышыгыны дөредйэр.

Гыза бой отурмак, гизленмек *мерде*,
Шире гумда гезмек, өрдөгө—*гырда*,
Аркайын ятмаклык, гезмек хер *ерде*
Илден гачгак галтамана ярашмаз.

(Байлы шахыр)

Бу бендин капьясы «мерт», «гыр», «ер» сөзлериниң эсасында дүзүлипдир. Эмма «мерт» сөзи баш дүшүмде дуран вагтында соңкы сөзлер билен дүйбүнден капьялашмаяр. Шахырың сетирлеринде болса бу сөзлер өрөн оңат капьялашарлар. Мунуң гизлин сыры ёк. Шахыр «мерт» сөзүниң ызына йөнелиш дүшүминиң гошулмасы болан чекимли «е» сесини гошанда онун ахыркы дымык сеси «т» ачык сесе—«д» өврүлйэр ве «мерт» сөзи «мерт-де» шекилине гечип, ызына вагт-орун дүшүминиң гошулмасыны кабул эден «гыр» хем «ер» сөзлери билен капьялашар.

Капьялашян сөзлериң бириниң бир богунлы сөзден, бейлекилериниң ики богунлы сөзден болмагы-да мүмкүндир. Мунуң ялы боланда, капьялашян сөзлериң ызына хер дүрли гошулмалар гетирилип, оларың көмеги билен капья чуңлашдырылар.

Аяк земин, аршда *башым*,
Хем паны, бакы *ёлдашым*,
Яшылдашым, деңим-*душум*,
Кандан гөзлөп тапам сени.

(Байлы шахыр)

Бу ерде капьялашян сөзлериң богун санындакы тапавутлылык гошгының акымлы окалмагына зыян етирмейэр.

Долы ве долы дәл атландырылян капьяларың гөрнүшлери хақында бирнөчө сөз. Мениң пикиримче, капьяларың

бу хили бөлүнишлери, эгер оларың хили гөз өңүндө ту-тулян болса, шертлейиндир. Гошгы дүзүлиши билен мешгулланын алымлар дүйп сөзлерден дүзүлйөн капьяларда чекимлилериң инчелик-ёгынлык, узынлык-гысгалык дүзгүниниң сакланмагыны долы капья хасап эдйэрлер:

Елукды бир долы, дегди бир *баран*,
Бирин юрды билен эйледі *вейран*,
Бирисиниң яры ызында *хайран*,
Гөзи ёлда галды, булар гелмеди.

(Магтымгулы)

Шу бентдөки «баран», «вейран», «хайран» сөзлериниң үчүсінде хем сингармонизм кадасы сакланяр, капьяларың хеммеси ёгын чекимлилер, эсасында дүзүлипдир. Эдил шунун ялы оларың хеммесиниң ахыркы богны узын чекимли сеслердир.

Башга хили ёллар билен дүзүлйөн капьяларда-да эгер шу ёкардакы дүзгүн сакланса, олар долы капья хасапланярлар.

Ачылып гүл гунчадан, от салды билбил *жанына*,
Каст эдипдир ол мегер, ренгин боятмыш *ганына*,
Ол бегим болды гөрүп, ашык перилер *ханына*,
Элтди Сала бирле бизни, барды гүл *боссанына*,
Өзи гүл сейрине гитди, бизни багбан эйледі.

(Шабенде, Гүл—Билбил)

Хергиз гутулмадым баггы *гарадан*,
Бизе бейле кымат кылды *ярадан*,
Вай, эгер еди йыл гечсе *арадан*,
Айланавер мен натыван сарыя.

(Шасенем—Гарып)

Биринжи бентде «жан», «ган», «хан», «боссан» сөзлериниң ызына йөнелиш дүшүминиң гошулмасы гошулып, капья дүйп сөзлер билен гошулмалар арасындакы сазланышык эсасында дөредилйэр. Бу ерде хем чекимли сеслериң ёгынлык-инчелик, узынлык-гысгалык принципи долы сакланылар.

Икинжи бентде капьялар бүтинлей башга хили ёл билен дөредилйэр. Биринжи сетирдөки «гара» сыпат болуп (аслында «гара» сөзи бү ерде гөчме маныда ула-нылар, онуң өңүндөки «багты» сөзи оны метафора өвүр-йөр), ол ызына чыкыш дүшүминиң гошулмасыны кабул эдйэр. Икинжи сетирдөки «ярадан» (худай) ат сөзи бо-

луп, ызына хич хили гошулма кабул этмэн, баш дүшүмде дуряр. Үчүнжи сетирдэки «ара» ат сөзи болуп, ол хем ызына чыкыш дүшүмünün гошулмасыны кабул эдйэр. Шейлелик билен, бу мысалда хем долы капьялара дегишли болан кадалар сакланылар.

Биз ёкарда долы капьялара мысал эдип, дине ёгын чекимлилери алдык, олар хакында айдыланлар инче чекимлилере-де дегишлидир.

Түркмен гошгусының капьяларында ёгынлык-инчелик кадасы хемише сакланмаяр. Капья дөрөдйөн богунлар ёгын ве инче сеслер аралашып гелйэрлер. Халк дөрөди-жилигинин эсерлеринде-де, классык ве хэзирки заман поэзиямызда-да шу ёл билен, ягны инче ве ёгын сеслерин гезеклешип гетирилмеги билен ясалян капьялар өрөн көп уланылар. Эдил шунуң ялы-да капья дөрөдйөн богунлар додакланян ве додакланмаян сеслер хем аралашып гелйэрлер:

Акар-акар *жар* билен,
Алма билен, *нар* билен. а-ә
Ничик өмүр сүрейин
Бир аксакал *эр* билен.

Ахалдан чыкдым *гума*,
Иллер, гитдим мен *гүме*, у-ү
Ахалда как башында
Экин экерлер *дүме*.

(Лөле)

Балкан *дашдыр-ла*, гызлар,
Он ики *гөчдүр-ле* гызлар. а-ө-е
Шол Балканда байларын
Лапы *кечдир-ле*, гызлар.

(Лөле)

Гөрөн ашык *пида* болар,
Ил-гүнүнден *жыда* болар, и-ы-е
Магтымгулы *геда* болар
Дин-керамат бойларыңа.

(Магтымгулы)

Тирсем багында *гүлүңни*,
Эмсем лебинде *балыңны*,

Билезикли ак *голуңны*, ү-а-ө
Салгыл багбаның бойнуна.

(Шасенем—Гарып)

Ак алтыны артык *сөйүп*,
Гардан-да ак фартук *гейип*,
Зэхметине зехин *гоюп*, ө-е-о
Жуван яшлы бир гыз гелйэр.

(Рехмет Сейидов)

Ёкардакы мысаллардан гөрнүши ялы, инче-ёгын, додакланян ве додакланмаян чекимли сеслерин капья дөрөдйөн богунларда гарышып гелмеклери капьяның хили-не тэсир этмейэр. Бу бентлердэки капьялар «долы дэл» дийлип атландырылян капьялара дегишли болсалар-да, оларда долы ве гөзел овазлашык дуоляр. Шонуң үчин хем капьяларын «долы» ве «долы дэл» дийлип, ики ере бөлүнмеги шертли бир бөлүнишик болуп, ол капьяларын хилини, сыпатыны кесгитлейөн бир аламанат дөлдир.

Эгер капьялашян ики сөз янашык дурса, оларда инчелик-ёгынлык тертибинин сакланмагы овазлылыгы, сазланышыгы хас гүйчлендирйэр. Мысал үчин, «иллер» сөзи билен «ёллар» сөзүни капьялашдырандан, чекимли-си инче болан «пиллер» сөзүни капьялашдырсаң, овазлылык говы бержай эдилйэр. Эмма бу Молланепесде:

Тахырым, гитсен ырага,
Гутлы болсун *ёллар* саңа...
Междуның гезен мейданы
Рэхм эйлесин *чөллер* сана —

диен сетирлери окан вагтымызда инчелик-ёгынлык тапа-вудыны дуймаярыс.

Долы капья дөрөтмек билен инчелик-ёгынлык дүзгүнни хемме ерде сакламак сынанышыгы шахыры, гүр-рүнсиз, гуры оваза ковалашмаклыга алып барарды.

Ишликден ясалян капьялар хакында хем эдил шунун өзүни айтмак герек. Мөлим болшы ялы, ишликден ясалян капьялар «арзан, аңсат» капьялар хасап эдилйэр. Эмма мунуң өзи хемише бейле болуп дурмаяр. Бу ерде хемме зат шахырын талантына, онуң хайсы ёл билен-де болса, өз дөрөдйөн капьяларыны өз еринде уланып билмегине баглы боляр. Ёкарда айдылышы ялы, капья өзү-нин нэхили капьядыгыны дине сетирлер ичинде анык

сөзлер, анык манылар билең багланышыклы болуп дур-
ян вагтында йүзе чыкяр:

Ярымың мазарын гучуп ятайын,
«Яр-яр» дийип, бу дүйәден өтейин,
Өмрүзая йылдыз кимин батайын,
Бу ватанда хич карарым ёк мениң.

(Шасенем—Гарып)

Ынха, бу бендин капьялары ишликден ясалыпдыр.
Эмма гахрыманың ички дүйәсини чеперчилик билең
беян этмеклиге ол хей бир зыян етирйәрми? Элбетде,
ёк. Диймек, барысы шахырың башаржаңлыгына баглы,
капьяның хайсы сөз топарындан ясалянлыгы, долулугы
я-да долы дэлдиги өзбашдак, текстден дашарда ве он-
дан үзңеликте хич бир зады кесгитләп билмейәрлер.

Екарда айдышымыз ялы, эгер капья оваздаш дүйп
сөзлерден ясалып, ол сөзлер-де ызларына гошулма кабул
этселер я-да олардан соң редиф гетирилсе, капья барха
чунлашып гидйәр. Эмма бу хемише бейле болмаяр. Ка-
пьяның дүрли-дүрли дөредилиш ёллары бар. Кәбир
халатларда капья сетириң иң ахыркы богундакы сазла-
нышык эсасында дөредилийәр. Капьяның бу хили дөре-
дилиши бизиң поэзиямызда көпчүликлейин дэл, эмма
ол азда-кәнде түркмен классык шахырларында-да душ
гөлийәр.

Жүпбе жөвшен, зере *совут*,
Кесерли гылыч, арап *ат*,
Сөвеш гүни гидер *уят*,
Гайраты болман йигиде.

(Магтымгулы)

Сынада хижраның оды, гелмишем мен бу *махал*,
Сөвдүгим, тургул еринден, кылмагыл хергиз *халл*,
Патыша сен, мен геда, ашыклым рузы-*эзел*,
Кешт эдип әлем-жаханы, гөрмедим сен дей *гөзгел*,
Ала гөзли, шовхы сөзли, тоты гүфтарым, оян!

(Молланепес)

Бу хили капьялар көп богунлы дүйп сөзлерден я-да
ызына гошулма кабул эдйән дүйп сөзлерден дүзүлийән
капьялара гаранында хас ялпакдырлар. Шонун үчин хем
«чуң капья» ве «ялпак капья» диен аламатлар бизде
шертлейин дэл-де, өзлериниң хақыкы маныларында ула-

ныляр. Мунун шейледигини хас айдыңлашдырмак
үчин ёкардакы бентлериң капьяларыны хут шол гошгу-
лардакы бейлеки бентлериң капьялары билең денешдир-
мек етерликдир:

Гуллук етиргин *жаныңдан*,
Аяма парча *наныңдан*,
Ганлы болса, геч *ганыңдан*
Бир гарып мыхман йигиде.

Молланепесден мысал алиан мухаммесиң бәшинжи
бенди шейле капьялашдырыляр:

Зөхре жан, сенсиз бу паны дүнә *зындандыр* маңа,
Бир мүбәрек йүзлериң гөрсем, не *армандыр* маңа,
Бу перишан халымы ким гөрсә, *хайрандыр* маңа,
Мен сениң көйүңде көйсем, гүнде *дөврандыр* маңа,
Тахырың халын гөрүп, инди эшит зарым, оян!

Шу бентлердәки сетир ахырларының сазланышыкла-
ры чуң ве ялпак капьялар арасында нәхили тапавудын
барлыгыны айдың гөркезийәрлер.

Капья сазланышыгыны дөретмекде чекимсиз сесе-
рин-де ролы улудыр. Кәбир түрки халкларын поэзия-
сында диңе чекимсиз сеслериң эсасында хем капья дө-
редилийәр. Шейле ягдайы биз газак халкының поэзия-
сында гөрийәрис. З. А. Ахметов өзүниң 1964-нжи йылда
Алмаатада нешир эдилен «Казакское стихосложение»
атлы китабында муңа шейле мысал гетирйәр:

Жанында *жапырак*,
Устинде жулдыз да,
Елбиреп *калырап*
Жигит пен ол кыз да.

(Абай)

Кара жерди кылгандай мүлде *талак*
Кус батыры карандай жайып *канат*
Ушкыш кеме ишине минип алып,
Жогары көтерилдик көкке *карап*.

(С. Мукапов)

Биринжи бентде чекимсиз «к-п» сеслериниң, икинжи
бентде болса чекимсиз «к-т-п» сеслериң сазланышыгы
эсасында капья дөредилийәр.

Түркмен поэзиясында чекимсиз сеслерден бу хили ёл
билең капья дөредилмейәр. Бу барада бизиң капьямыз

хас талап эдижиликли ялы болуп гөрүнйэр. Бизде акусти-
тики тайдан бир-бирине якын болан дине ики саны чеки-
м-сиз сесиң эсасында капья дөредилийэр, олар «ч» ве «ш»
сеслеридир. Капьядаш болуп гелен вагтларында бу сес-
лериң-де ызындан көпленч вагтда башга гошулмалар
гегирилийэр:

Зелили дийр, акыл хер яна *чашды*,
Дар болды бу жайлар, мазасы *гачды*,
Башыма көп элем-сөвдалар *душди*,
Хер иш гөрдүм элли яшын ичинде.

Гарып болуп Халап-Ширвана *гачсам*,
Ярым Шасенем дийп, өртөнип-бишсем...

(Кемине)

Тимар берип *сачларыңа...*

Теңне дакып *дөшлериңе.*

(Мәтәжи)

Кәбир вагтларда «л» ве «д» сеслериниң эсасында хем
капья дүзүлийэр:

Буларың хич хайсын танамасам-да,
Бир зат мениң үчин беллиди *белли*:
Гиденлең хеммеси биз үчин гитди,
Геленлең хеммеси биз үчин *гелди*.

(Керим Гурбаннепесов)

Бу ерде ассимиляцияның тәсири улы роль ойнаяр.
«Белли» ве «гелди» сөзлериниң арасындакы сазланышы-
гы дөредийән «л» ве «д» сеслериниң бир-бирине якынлыгы
дәл-де, «гелди» сөзүндәки «л» сесиниң тәсири билен «д»
сесиниң «л» сесине өврүлип, жанлы гөплешикде «гелди»
сөзүниң «гелли» эдиллип айдылмагыдыр. Эгер «гелди»
сөзүндәки «д» сесинден өң гелиән «л» сеси хайсы-да
болса чекимсиз сеслериң бири билен чалшырылса, бу
сөзләр арасындакы хәзирки сазланышык болмазды. Шей-
лелик билен, бу ерде дине прогрессив ассимиляцияның
нетижесинде капья сазланышыгы эмеле гелийэр.

Шу ёкардакылардан башга ягдайларда чекимсиз сес-
ләр өзбашдак капья дөредип билмейерлер. Кәбир халат-
ларда дымык сес билен онуң ачыга өврүлиши арасында
капья сазланышыгы дөредилийэр, эмма мунуң өзи өрән
сейрек душ гелийэр:

Сыядан гарадыр далында *сачы*,
Ак йүзе дүшүпдир зүлпүниң *уңы*.

(Халк айдымы)

Аслыетинде бу ерде хем сазланышыгы дөредийән «сач»
ве «уч» сөзлеринде гайталанып гелийән дымык «ч» сеси-
дир, эмма икинжи сетирең ахырындакы «уч» сөзүниң
богун ясайжысы узын чекилип айдыланы үчин она үчүн-
жи йөңкемәниң гошулмасы гошуланда «ч» сеси «ж»
сесине өврүлийэр.

Чекимсиз сесләр капья дөрөтмеклиге бизиң поэзия-
мызда чекимли сесләр билен аралашып гелмек билен
гатнашярлар. Капья дөредийән богунда (я-да богунлар-
да) чекимсиз сеслериң хайсы-да болса бири гайталанып
гелийэр ве капья овазлашыгыны гүйчлендирийэр:

Йигит бардыр, душман *чапар*,
Даг-дүзлере эдер *сапар*,
Йип-ичерин зордан *тапар*
Горкмаз таңрым вебалындан.

Йигит бардыр, сана *гечмез*,
Сарнар отыр, үйи *өчмез*,
Малы болса иймез-ичмез,
Ел якындыр шемалындан.

(Молламурт)

Биринжи бентде капья дөрөтмеклиге чекимсизлерден
«п» ве «р» сеслери гатнашярлар. Олардан хайсы-да бол-
са бирини башга сес билен чалшырсан, капьядакы саз-
ланышык бозуляр. Бу ерде капья ики богунлы сөзден
ыбарат болуп, оларың биринжисиндәки чекимсиз сес
капья сазланышыгына гатнашмаяр, шонуң үчин хем оны
башга бир чекимсиз сес билен чалшырсан-да, ол капья-
ның гурлушына тәсир этмейэр. Мысал үчин, биринжи
сетирдәки «чапар» сөзүниң илкинжи чекимсизини, ягны
«ч» сесини «г» сеси билен чалшырып, «гапар» язсак,
сөзүң манасы үйтгейэр, эмма ондакы сазланышык өң-
күси ялы галяр ве капья бозулмаяр.

Икинжи бентде капья дөрөтмеклиге чекимсиз «ч»
сеси гатнашяр, хайсы сетирде-де болса оларың бирини
башга бир чекимсиз сес билен чалшырсан, капья өзүниң
овазлылыгыны йитирийэр. Бу бентде капья үчин эсасы
ролы чекимсиз сес ойнаяр, «мез» гошулмасы болса бир
богундан дүзүлен капьяны чуңлашдыяр.

Шейлелик билен, капья дөредйән чекимли сеслери үйтгедип болмайшы ялы, онуң дөрмегине гатнашян чекимсиз сеслери-де үйтгетмек я-да башга сеслер билен чалшырмак болмаяр.

Чекимсиз сеслерин капья дөретмекде баш ролы ойна-ян кәбир халатларында чекимли сеслерин долы сазланы-шыгы сакланмаяр:

Арыф болсан, бу дессана гулак тут,
Гел, парасат билен ягшы зехин эт,
Лагнаты, бигаират, догдадык йигит
Тәсиби, намысы, ары танамаз.

(Зелили)

Шу мысалдакы «тут», «эт», «йигит» сөзлери капьяла-шып гелйән болсалар-да, олардакы чекимли сеслер ара-сында долы сазланышык дуолмаяр. Мунуң өзи капья дүзмекде чекимли ве чекимсиз сеслерин икисинин-де долы овазылыгы сакламакларының хөкманы шерт болуп дурянылыгыны гөркезйәр.

Капья хакында гүррүң гиден вагтында, онуң түрки халкларын поэзиясында гинден яйран ве туюг атлан-дырылян формасы хакында хем айтмак герек.

Туюг формасында язылышы хем айдылышы та-йындан бир мензеш, эмма маны тайдан бир-биринден бүтинлей айры болан сөзлер, ягны омонимлер капьяла-шып гелйәрлер:

Гой бәри, дестян алмалы,
Биз үчин яны алмалы,
Ак йүзи гоша алмалы,
Алма билен нарым гелди.

(Молланепес)

Шу бентдәки капья эдилип гетирилен «алмалы» сө-зүниң үч манасы бар: биринжи сетирде ол ишлигин хөкманлык формасы, икинжи сетирдәки «алма»—иймит, үчүнжи сетирде янак («алма»—иймиш) сөзүниң гөчме манасы) хөкмүнде гетирилйәр.

Туюг формасының белли бир пикири айдың беян эт-мек үчин хич бир аматлы тарапы ёк, терсине, ол шахыры дар галыпа саяр. Бу форма көне заман шахырларының өз сөзе—байдыкларыны, чепердиклерини гөркезмек үчин өзара эден ярышларының нетижесинде йүзе чыкан болса герек. Шейле-де болса, гечмишиң бирнәче шахыр-

лары әдеби дөредижилигин формаларындан бири хөк-мүнде туюгдан пейдаланыпдырлар¹. Түркмен классык шахырларының дөредижилигинде бу форма өрән сейрек душ гелйәр.

Бизин хәзирки заман поэзиямызда туюг ёк диен ялы-дыр, ол диңе кәбир шахырын дөредижилигинде төтәнден душ гелйәр:

Сени хопба эдип әкитмәге-де
Доганың хәзириң өзүнде тайын,
Йөне, Гүлнәз, энтәк азажык отур,
Ойланшып гөрели башга бир тайын...

—Мениңем өзүмн сөйяним барды.
Ынха, инди...

Ашак серетди Тылла.
Гоюн гөзлериниң кирпиклеринден
Эрәп гайтды күмүш гатышык тылла.

(Керим Гурбаннепесов)

Шахырларымызың кәбирлериниң дөредижлигинде душ гелмегине гарамаздан, поэзияның туюг формасы өз мөвсүмини гечирен, шу гүнки гүнүң талапларына жогап берип билмейән формалардан биридир.

Түркмен совет поэзиясында тә сонкы вагтлара ченли революциядан өңки дөвүрдәки капья кадалары довам этдирилди. Бентлерин дүзүлишине дегишли кәбир өзге-ришлер йүзе чыкан-да болса, хас догрусы бентлерин капьялашышында кәбир еңиллешдирмеклиге, садалаш-дырмаклыга ёл берлен-де болса, капья дөредижили-гиниң өңки принципи сакланды.

Урушдан сонкы түркмен поэзиясында капья дөрөт-меклиге тәзелик гиризмек мейиллери йүзе чыкды. Шу мейиллер Керим Гурбаннепесовын, Бердиназар Худайна-заровын дөредижилигинде хас айдың дуоляр:

Олар даг дек дуруп, оқуң өңүнде,
Шол ерде гайшарлып жан берйән вагты,
Кә гызлар бу ерде ашак япырлып,
Өзүн күртә бусуп, ятырар багтын...

Урушдан, сөйгүден гүррүң эдишип,
Ичимиз дөкүндик өйләне ченли,
Бу гиче бу ерде болмажак болсак,
Инди етип гелйәр гайтмаңам чени.

(Керим Гурбаннепесов)

¹ Бу барада проф. Мәти Көсәевин 1963-нжи йылда нешир эди-лен «Әдебият тарыхының кәбир меселелери» диен китабына сәредий.

Рус поэзиясында бу хили капыялар «такмын» капыя— «приблизительная» рифма атландырыларлар. Гөрнүкли рус совет шахырлары өзлериин дөредижиликлеринде капыяның бу гөрнүшини көп уланярлар.

Екардакы мысаллардан гөрнүши ялы, сетирлерин бу хили капыялашдырылышында капыялашян сөзлердәки сеслерин хеммеси оваздаш болман, олардан дине бирнәчеси овазлашып гелйәр. Капыялашып гелйән *вагты—багтын, ченли—чени* сөзлериин дөрдүси-де ики богунлы сөзлер болуп, оларың биринжи богунларындакы сеслер бентлериң икисинде хем (*ваг—баг, чен—че*) өзара овазлашып гелйәрлер, икинжи богунларында болса шол овазлашык долы сакланмаяр. Шу хили «такмын» капыялара биз Б. Худайназаровын «Дөврүң депесиндәки адам» поэмасында хем душ гелйәрис.

Бизиң классыкы поэзиямызың ажайып овазлы капыяларына өвренишен гулак үчин бу хили капыяларың бир бада гарынжан, гүнленч болуп эшидилмеги-де мүмкин, мунун өзи кануны затдыр. Эмма хер бир затда болшы ялы, поэзиядакы тәзелик-де өзлешдирилер, юваш-ювашдан оңа гөз-де, гулак-да өвренишер.

Дүйнәде хич бир зат өзүниң бир ягдайында, бир болшунда дурмаяр. Жанлы-жансыз хер бир зат хемише херекетде, хемише өсүш процесинде болуп, дынгысыз өзгерип дуряр. Поэзияның-да хемишелик кадасы ёкдур, ол хемише өсүп, өзгерип, өзүниң хәзирки дережесине етипдир, ол ене өсер, ене өзгерер ве барха кәмиллешер.

Эмма хер бир тәзелик көнәниң тебигы өсүш довамы болмалдыр, узак асырлар довамында халкың поэтик зәхметиниң топлан бай тежрибелерини, әдеби мирасының иң онат дәплерини өзүнде бирлешдирмелидир. Дине шу хили тәзечиллик мейиллери онат нетиже берип билер.

Гечмишиң әдеби мирасыны ыхлас билен хер тараплы хем дүйпли өврәнмән, онуң дүрли өвүшгинли ажайып ве непис гөрелделерини етерликли өзлешдирмән, дине тәзелик адына ковалашып, ясама суратда хайсы-да болса бир үйтгешиклик дөрөтжек болмаклык, нәмеде болса бир зады тослап тапжак болмаклык сынанышыклары тәзелиге дәл-де. хөкман, галплыга алып барар. Тәзелик агтармагың шунуң ялы бир сынанышыгы хақында биз ёкарда айдып гечипдик.

Соңкы йылларың ичинде капыя хақында республика-

ның «Әдебият ве сунгат» газетинде бирнәче макала чап әдилди. Оларың биринде капыясыз гошга гечмек пикири, икинжисинде рус поэзиясындакы аял, әркек капыясыны (женские и мужские рифмы) өзлешдирмек пикири, үчүнжисинде нәхили ёл билен-де болса көне классыкы әдебиятымызың «оқыжыны иризен» капыясындан дашлашмак пикири орта атылды.

Бизиң пикиримизче, мөхүм меселәниң бу хили гөнүмел гоюлмагы эсассыз гүррүн болды, чүнки поэзиядакы тәзелик белли макала, хайсы-да болса, кабул әдилен бир карара әерилип дөрөдилмейәр. Элбетде, бир халкың поэзиясы икинжи бир халкың поэзиясына тәсир әдйәр, муны хич инкәр әдип болмаз. Эмма гошгы дүзүлишиниң айры бир системасындакы дүзгүнлери ясама суратда бейлеки бир халкың поэзиясына гечирмек болмаз.

Капыясыз гошгы (белые стихи), әдил шунун ялы-да, аял-әркек капыялары тоник я-да силлабо-тоник гошгы системалары үчин хәсиетлидир. Силлабик гошгы системасында болса капыя—эсасы роль ойнаяр. Чекимли сеслерин узынлык ве гысгалык кадалары назарда тутулман, дине капыялар үсти билен сетирлери маны тайдан бир-бирине баглашдырян силлабик гошгы системасындан капыяны айрып ташласан, шахырана сөзүң проза өврүлдиги болар. Әгер биз капыядан эл чексек, онда тоник гошга гечмели боларыс.

Капыя гошга ритмиллик хем гөзеллик берйән ин мөхүм чеперчилик серишделериниң биридир. Шахырын капыя үстүнде ишлемеги онуң эсерлериниң идея-чеперчилик дережесиниң ёкары болмагының хөкманы шертлеринден биридир. Капыя дөрөтмегиң еке-тәк ёлуны, хемишелик рецептини бермек мүмкин дәлдир. Капыя дүрли-дүрли ёллар билен дүзүлйәр, онун хили ве көп дүрлүлиги шахырың дил байлыгына, укыбына, талантына, ядавсыз ишлемегине, тежрибесине баглыдыр.

Эмма поэтик дөредижиликде хемме зады капыя сырыкдырмак болмаз. Эсасы меселе шахырың тебигы талантының гүйжүне, онун реал хақыкаты, дурмуш вакаларыны чуңнур дуюп билмеклигине, олардан эсасы затлары эсассыз затлардан, хәсиетли тараплары хәсиетсиз тарапдан селжериги сынчылыгына, пикириниң йитилигине хем айдыңлыгына баглыдыр. Әгер шахырда шу сыпатлар болса, француз акылдары Буалоның айдышы

ялы, капьяларың өзлери өз эрклерине она хызмат гелер. Дашкы дүнйенин, онуң көп санлы хадысаларының ве вакаларының тәсирлери билен толгунан ве жошан йүрек капья гөзлегинде сергезданчылык чекмейэр, капьялар ызлы-ызына онуң хузурына гелйэрлер. Бейик Магтымгулы: «Диле гелен сөзлер көңүл нагшыдыр» дийип, хак айдыпдыр. Эгер шейле болмаса, узак ойланылып, кән отурылып, зораякдан тапылан капьяларың көмеги билен хич хили чепер эсер дөретмек мүмкин дәлдир.

БЕНТ

Гошгының ритмикасы ве капьясы хакында шу ёкарда айдыланларың эсасында инди оны, ягны гошгыны эмеле гетирийән элементлериң хер хайсы хакында гүррүн этмек, оларың шахырана ойнаян ролларыны хем-де өзара багланышыкларыны гөркезмек мүмкинدير. Шахырана сөзүң илкинжи элементи седир. Сес өзүниң иң кичижик элементлигине гарамаздан, ол шахыра сөзүң бейлеки элементлериниң хеммесиниң эсасы керпичидир, чүнки олар дине сеслериң бирлешмеси аркалы эмеле гетирилйэр.

Хер бир чекимли сес өзбашдак я-да чекимсиз сеслер билен бирлешип, богун дөрөйэр. Ёкаркы бөлүмлерде белленилип гечилиши ялы, шахырана сөзде богнуң ойнаян ролы өрән улудыр. Аруз өлчегинде богнуң узынлыгы, тоник гошгы системасында онуң басымлы-басымсызлыгы, силлабик гошгы системасында онуң саны ве силлабо-тоник гошгы системасында онуң, ягны богнуң басымлы-басымсызлыгы-да, саны-да—буларың икиси-де назарда тутуляр.

Богунларың белли тертипде бирлешдирилмесинден богун топлумлары (рус поэзиясында *с т о п а*, өзбек, уйгур поэзиясында *т у р а к*) эмеле гелйэр. Богунларың топлумлара бирлешмеси шахырана сөзүң ритмли болмагыны үпжүн эдйэр. Топлумларың бирлешмесинде болса шахырана сөзүң, ягны гошгының сетири, көне эдеби термин билен айданымызда **мысыра** эмеле гелйэр. Сетирлериң белли бир када боюнча бирлешдирилмесинден болса гошгы бентлери дөрөйэр.

Эдебият алымлары бенде маны тайындан бир-бирине якын хер хили кесгитлемелер берйэрлер:

«Манысы боюнча, эдил шунуң ялы-да, адатча, өзлериң капьялары боюнча хем бир-бирлери билен бирлешен гошгы сетирлериң хер бир топарына бент дийилйэр»¹.

«Бент — геплейшиң овалзланын (ритмик-интонацион) материалыны ритмик топарлара бирлешдирмек серишделери аркалы амала ашырылян гошгы утгашмасының ёкары дережесидир»².

«Бент—умумы капьялашма ве интонация билен бир-бирине өркленен сетирлер утгашмасы болуп, адатча, гошгуда гайталанып гелйэр»³.

Гөрнүши ялы, айры-айры сөзлер билен айдылян болса-да, ёкардакы кесгитлемелериң үчүсиниң-де манысы бир-бирине якындыр. Озалы билен, бент гошгы сетирлериң белли бир тертипдеки бирлешмесидир. Бу бирлешмеде капья (эдил шунуң ялы-да интонация) мөхүм роль ойнаяр, чүнки хер бир бент сетирлериң белли бир када боюнча капьялашдырылмагы эсасында дүзүлйэр. Капьяның өзи сетирлери дине бир овалзлылык, сазланышык тайындан дәл-де, эйсем олары маны тайындан-да бир-бирине баглашдырян сериште болуп дурияңлыгы үчин, хер бир бент өз ичине алян сетирлериң бирлешмеси оларда беян эдилйән маныларың-да бирлешмеси болуп дуяр.

Хер бир халкың поэзиясында болшы ялы, түркмен поэзиясында хем өзлериң гурлушлары—сетир санлары, капьялашыш тертиби боюнча бентлер дүрли-дүрли боляр. Бу дүрли-дүрлүлик төтөнден я-да шахырларың эрк-ыгтыяры боюнча болман, бентлерде беян эдилйән вакалар хем-де өңе сүрүлйән идеялар билен багланышыкдыр. Шахырана дөредижилигиң хер бир эсери өзүниң хәсиетине гөрә, оңа лайык гелйән бенди талап эдйэр.

Бентлериң дүрли-дүрли болмаклары ве оларың арасындакы тапавутлар бизи ене-де капья меселесине доландыяр, чүнки форма тайдан бентлериң арасындакы тапавутлар, эсасан, олардакы сетирлериң капьялашды-

¹ Г. Н. Поспелов. Теория литературы. М., 1940, 89 сах.

² В. В. Томашевский. Стих и язык. М.—Л., 1959, 206 сах.

³ Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1959, 306 сах.

рылышы билен кесгитленйэр. Шейлелик билен, бент гурлушыгында мазмун билен форма арасындакы айрылмаз бирлигин кадаларындан угур алынар.

Бент языян эсерин темасына ве идеясына лайык гелип, олары баян этмеклиге укыплы болан ритм-ли шахырана сетирлерин капыялар аркалы белли бир тертипде айры-айры гайталаып дуран топарлара бирлешдирилмесидир. Шу сада кесгитлеме бизин поэзиямыздакы бентлерин эсасы хэсиетлендирижи тарапларыны өз ичине аляр.

Шахырана дөреджилигин тарыхында бентлерин гелип чыкышы бизи асырларын жуммушине алып баряр. Эдебият алымларынын, шунуң билен бирликде, Гундогар поэзиясы билен мешгулланын алымларын-да, бир агыздан диен ялы тассыкламаларына гөрэ, шахырана сөзүн илкинжи бенди параллелизм эсасында ики сетирден ыбарат болуп дөрөпдир. Параллелизмин эсасы айратынлыгы—онда ики хадысанын суратландырылып, оларын бир-бири билен денешдирилмегидир. Ики денешдирилйән хадысанын арасында меңзешлигин, якынлыгын болмагы-да мүмкин, тапавудын, дашлыгын болмагы-да мүмкин.

Халк шахырана дөреджилигинин кичи хем гадымы формасы болан накылларда ве аталар сөзүнде параллелизме көп душ гелинйэр. Оларда тебигатдакы бир хадыса билен адамзат дурмушында болян бир хадыса денешдирилйэр. Бу хили денешдирме пикирин чепер ве тәсирли баян эдилмегине көмек берйэр. Кәбир мысаллара йүзленелиң:

Агач иймишинден белли,
Адам кылмышындаң.

Бедев атлар семиз болар,
Гоч йигитлер тәмиз болар.

Ит йүврүгин тилки сөймез,
Гамлы киши гүлки сөймез.

Шу ёкардакы ики сетирли бентлерин хеммеси параллелизм эсасында дөредилипдир, оларын хер хайсында тебигата хәсиетли болан бир вака я-да хадыса адамларын дурмушындакы бир вака, хадыса билен денешдирилйэр, оңа параллель гетирилйэр. Бу мысаллар параллелизмин нәхили мөхүм чеперчилик, уссатлык серишдесидигини гөркезийерлер.

Шу параллель сетирлерин бирини аланымызда-да, ол айдын маны берйэр. Биринжи бендин биринжи сетирин агачларын өз гетирйән иймишлери билен бир-бирлеринден тапавутланындыгыны аңладяр. Эмма шу аңлатманы өзбашдак аланында, онда шахыраналык, ол диңе хеммелер үчин мәлим болан бир хақыкаты баян эдийэр. Икинжи сетир билен бирликде геленде болса, ол бүтинлей башга хили яңланяр. Ики хадысанын янашык гетирилмеги ве бир-бири билен денешдирилмеги диңлейжини ойландыряр, сөзлере ве сетирлере шахырана гүйч берйэр. Сетирлерин капыялашдырылмаклары болса, бир тарапдан, оларын шахырана гүйжүни артдыряр, икинжи тарапдан, оларын аңсатлык билен диңлейжинин ядында галмагыны үпжүн эдийэр.

Бентлерин поэтик дүзүлишинде хем хәсиетли тапавутлар бар. Биринжи бендин икинжи сетиринде «белли» сөзи гайталанмаяр. Онун гайталанмазлыгы болса сетирлери бир-бирине айрылмаз баглаяр. Эгер икинжи сетир өзбашдак хәзирки гөрнүшинде болан болса, биз ондан хич зат дүшүнип билмездик. Эмма ики сетирин билеликте аланымызда, «белли» сөзүниң икинжи сетире-де дегишлидигини дуйярыс. Капыялашын сөзлерин чыкыш дүшүминде болмаклары мунуң шейледигини хас-да аныклашдыряр (нәмеден белли?—кылмышындан).

Бу ерде редифин («белли» сөзүниң) икинжи сетирде гайталанмазлыгы сетирлерин богун саныны-да үйтгедйэр: биринжи сетирде секиз богун, икинжи сетирде болса алты богун бар. Эмма бу ягдай, ёкардакы себәплере гөрэ, диңлейжиде-де, окыжыда-да кынлык дөрөтмейэр.

Гайталанмазлык капыялашдырылып дүзүлен накылларын хеммеси үчин хәсиетли дәлдир. Мысалларын икинжи ве үчүнжи бентлеринде биз оны гөрийерис, бу ерде «болар» ве «сөймез» сөзлери бентлерин икинжи сетирлеринин икисинде хем сакланяр.

Гысга сетирли накыл бентлериндәки редифлерин икинжи сетирде нәхили ягдайда гайталанмаыянлыгыны, нәхили ягдайда гайталанянлыгыны анык кесгитлемек, онуң себәплерини гөркезмек, әлбетде, өрән кын. Эмма велин, ёкардакы мысалларын үчүнжи бендинин икинжи сетириндәки «болар» сөзүни айрып, оны:

Бедев атлар семиз болар,
Гоч йигитлер тәмиз...—

шекилинде язсаң, кемтер гайдян ялы, бендин бир зады етмейән ялы болуп дуряр. Хут шунуң өзи дөрдүнжи бент-дәки редиф болуп гелйән «сөймез» сөзи хақында хем айдылмалыдыр.

Параллелизм көп хили боляр. Халк дөредижилиги үчин ёкардакылар ялы тебигат хадысалары билен адамзат дурмушындакы ягдайлары янба-ян эдип гоймаклык хәсетлидир. Эмма халк дөредижилигиниң эсерлеринде адамзат дурмушындакы дүрли-дүрли ягдайлар-да, хадысалар-да параллель гетирилйәр:

Багшыныңкы «хай» билен,
Молланыңкы «вай» белен.

Билеги ёгын бирини йыкар,
Билими болан мүнини йыкар.

Икинжи бентде адамдакы физики гүйч билен билим гүйжүниң денешдирмесинден башга-да, сес параллелизми хем бар. Мунда капьялашян сөзлерден (бир—мүн) бейлеки хемме сөзлер оваздаш гелйәр: сетирлерин икиси-де бир мензеш богун билен (би-ле-ги, би-ли-ми) башланяр, сонкы богунлар-да акустики тайдан бир-бирлерине гаты якын, сетирлерин ахырындакы сөз болса (йыкар) долы гайталаняр. Шейлелик билен, биз бу бентде параллелизмиң ики гөрнүшине душ гелйәрис.

Гуры агачлар янар, сөнер.
Өл агачдан хасыл өнер.

Бу мысалда тебигат предметлери хақында гүррүн гидйәр, эмма онуң гөчме, метафорик манысы бар, бу ерде тебигатдакы затларын параллели гөркезилеп, олар бир-бири билен денешдирилип, адамларын дурмушы гөз өнүнде тутулар.

Ине, параллелизм эсасында халкын шахырана дөредижилигинде йүзе чыкан шу гысгажык ики сетир бизин поэзиямызда бент дүзүлишиниң башлангыжыдыр. Бениң шу хили башлангыч формасына биз гадымы түрки ядыгәрликлеринде (орхон-енисей язгыларында, Махмыт Кашгарынын сөзлүгинде ве башгаларында) душ гелйәрис.

Шахырана сөзүн шу хили сада бентлериниң йүзе чыкмагы адамзадын өз эдеби дөредижилигиниң тарыхында газанан улы үстүнлигидир. Шу сада бентлерин эсасында сонра юваш-ювашдан ритмик—шахырана сөзүн дөрт

сетирли бентлери эмеле гелйәр. Дөрт сетирли бентлерин дөремеги билен болса сөз сунгатынын тәзе сахыпасы ачылар. Дөрт сетирли бентлерин гелип чыкышы ве өсүши айдым ве саз сунгатынын тарыхы билен айрылмаз багланшыкыдыр.

Адамзадын ыкдысадыетиниң, медениетиниң дынгысыз өсмеги нетижесинде, дөредижилигин бейлеки гөрнүшлери ялы, сөз сунгаты-да өсйәр. Бу өсүш чепер эдебиятын тәзе-тәзе гөрнүшлерини, оларын өзүне лайык формалары-да дөредйәр. Гошгы бентлериниң-де барха байлашып гитмеклери эдеби дөредижилигин шу умумы өсүш процеси билен багланышыкыдыр.

Хәзирки заманда бизин поэзиямызда бентлерин дүрли-дүрли гөрнүшлери болуп, оларын хер хайсынын өзүне дегишли айратынлыклары-да бар. Умунан, Гүндогар поэзиясында, шу санда түрки халкларын поэзиясында хем өрән гадымы болан, өрән гинден ййран гошгы бенди **месневидир**. Месневиниң халк дөредижилигиндәки параллелизм эсасында дөрән ики саны гысга сетирли гошгы бендиниң кәмиллешен гөрнүшидиги жеделсиздир.

Гүндогар поэзиясынын бүтин дүниә белли болан мешхур эсерлери—Нызамынын, Новайынын ве башгаларын поэмалары бендин шу формасында язылыпдыр. Революциядан өнки түркмен поэзиясында, эгер халк дессанларыны гөз өнүнде тутмасак, хемме сюжетли эсерлер (Дөвлетмәммедин «Вагзы-Азады», Абдысетдар Қазынын «Женнамасы» ве башгалары), кәбир дини хәсиетдәки китаплар (Вепайынын «Ровнакыл-ысламы») месневи формасында язылыпдыр. Түркмен совет шахырлары хем месневини көп уланярлар.

Улы эсерлерин месневи формасында язылмагы төтенден дәлдир. Онуң капьялашып кадасынын садалыгы, ягны бир бендин бейлеки бентлер билен капья жәхтинден багланышыгынын ёклугы, олардан гарашсызлыгы шахыра ваканы гинден беян этмеклиге долы мүмкинчилик берйәр.

Революциядан өнки дөвүрдәки түркмен поэзиясында (әдил шунуң ялы бейлеки Гүндогар халкларынын поэзиясында хем) месневиниң ики сетири өзара капьялашып, онда гутарныкы бир пикир аңладылар. Башга бир сөз билен айданымызда, бентлер капья тайындан өзбашдак болушлары ялы, олар гутарныкы анык бир пикири аңлатмак тайындан хем өзбашдакдырлар:

Улудан, кичиден этмән утанжы,
Талап, сен, йыгнадың хазына-генжи.

Вейран этдин шахерлери, обаны,
Рехм этмән хич киме, кән ичдин ганы.

(Нызамы, Сырлар хазынасы)

Дер Самаркант залымы мешхур иди,
Гиже-гүндиз иши зүлмы-зор иди.

Тагт ичре ятмыш эрди ол ован,
Сынасындан дегди ок, кылды пыган.

(Дөвлетмәммет, Вагзы-Азат)

Ёкардакы бентлерин хер хайсында гутарныклы бир пикир баян эдилйәр. Эсерлерин хер бир еринде айдыл-жак пикирин бир бентде гутарман, икинжи бентде гечирилйән ери ёк. Мунуң өзи месневиниң өнки вагтларда берк кадасы хасап эдиллипдир.

Бизин хәзирки вагт поэзиямызда месневиниң бу кадасы хемише берк сакланылып дурмаяр. Шахырын баян этжек болян пикири дине ики сетириң чәгинде тамамланман, герек еринде бейлеки бентлере-де гечирилйәр. Бу ягдай көпләнч месневи формасында язылан улы гөврүмли эсерлерде душ гелйәр:

Такатлы окыжым, сен-де элиң бер,
Кәйиндирен болсам сакавлап эгер,
«Хичден гич ягшыдыр»—язгарман мени,
Гечерсин гүнәми хошлашык гүни.

(Аман Қекилов, Сөйги)

Месневиниң сетирлери хемише диеп ялы он бир богундан ыбарат боляр. Сетири он бир богундан аз я-да кән болан месневи формасындакы эсер өрән сейрек душ гелйәр.

Поэзияның хер бенти ики сетирден ыбарат болан газал формасы месневиден хас чылшырымлыдыр. Бу чылшырымлылык газалың капьялашыш кадасындадыр. Газалың биринжи бендиниң ики сетири, месневиниң ялы өзара капьялашяр. Онун месневә меңзешлиги дине шундан ыбаратдыр. Бу меңзешлик-де формал бир меңзешлик болуп, ики сетирден дүзүлйән бу бентлер бүгинлей айры хәсиетде болан гошгы формаларыдыр.

Газалың соңкы бентлериниң биринжи сетири капьясыз болуп, икинжи сетирлери биринжи бендин сетирлери

билен капьялашяр. Мунуң өзи капьялар аркалы газалың хемме сетирлерини бир эрше баглашдыряр. Шонун үчин хем газал формасында шахыр гүррүни узага чекип билмейәр, ол айтмакчы болян пикирини санлыжа сетирин ичинде баян этмели боляр. Гүндогар поэзиясының иң гөрнүкли векиллериниң иш тежрибесинден мәлим болшуна гөрә, газалың гөврүми такмынан ол ики сетирден йигри-ми дөрт сетире ченлидир. Газал формасында язылан йигри-ми сетирли бир гошгы шахырдан он бир саны бир-бири билен капьялашян сөз топламагы талап эдйәр. Бу форманың чылшырымлылыгы-да ине шундан ыбаратдыр.

Газалың мазмуны хакында әдебият алымлары арасында еке-тәк бир пикир ёк. Бу хакда бир-бирине гапма-гаршы гелйән пикирлер өне сүрүлйәр. Алымлардан бир топары газалда дине сөйги дуйгуларының, хусусан-да сөйүшйәнлерин ахы-наласының баян эдилйәнлигини, шу тема билен-де онун мазмунының чәкленйәнлигини айдярлар. Алымларын башга бир топары болса газалда дине сөйги арагатнашыклары баян эдилмән, онда жемгыетчилик дурмушының-да суратландырылянлыгыны ыкпар эдйәрлер.

М. К. Хамраев өзүнн ёкарда ады гөркезилен ишинде газалың мазмуны хакындакы бу гаршылыклы пикирлерин үстүнде аиратын дуруп гечйәр. Гаршылыклы ики тарапын-да пикирини алымларын өз сөзлери билен баян эдип, М. К. Хамраевин өзи оларын биринжи топарына гошулар. Ол Е. Э. Бертельсин сөзлерине салгыланып, газалда дине сөйги хасратларының баян эдилйәнлигини, этика, философия, дидактика меселелериниң газалың мазмунына гирмейәнлигини, булар ялы меселелери баян этмек үчин Гүндогар поэзиясында башга формаларын бардыгыны айдяр¹.

Бизин пикиримизче, газалың мазмуныны дине адамларын интим арагатнашыклары, сөйги дуйгулары билен чәклендирмек догры дәлдир. Биринжиден, шахыр сөйги дуйгуларының үсти билен хер дүрли мазмуны баян эдип билер. Молланепесин мешхур «Гөзлерин» атлы газалындакы:

Йылда бир гурбан эдерлер әхли әлем айт үчин,
Бир бакышда мүнни гурбан кылды, әй жан, гөзлерин—

¹ М. К. Х а м р а е в. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963, 136—140 сах.

диен сетирлери, эйсем руханылар топарының гулагыны шаңладаян дэлмидир? Шахыр сөйүшйәнлериң ахы-наласыны беян этмек билен, олары шу ягдая салан себәплери-де гөзлейәр ве оны тапяр, ол өз дөврүниң када-канунларыны язгаряр, лирики гахрыманларыны чыкгыңсыз агыр гүнлере салан дүзгүнлери ве ол дүзгүнлери дөреденлери нәлетлейәр. Шейләлик билен, йөрите сөйги арагатнашыкларына багышланып язылан газалың-да мазмуны сөйгиниң чәгинден даша чыкяр, көп ваглар-да социал меселелере барып етйәр.

Икинжиден, диңе сөйги дуйгуларына, шахсыет дурмушына дәл, социал меселелере, жемгыетчилик дурмушына багышланып язылан газаллара хем көп душ гелиңйәр. Магтымгулы тарапындан язылан газалларың бирнә-чәсинде, догрудан-да, ашыкларың нәзик дуйгулары, ахы-налалары беян эдилйәр. Эмма оларың ичинде өз мазмуны билен жемгыетчилик дурмушыны, дүйнә вакаларыны, халкың яшайшыны суратландырыңлары-да кән. Муңа мысал эдип, шахырың «Түркмен бинасы» диңе газалыны долулыгына гетирийәрис:

Гурдугым асында билгил, бу земиниң мыхыдыр,
Эрер ол эркин мыдам, будур түркмен бинасы.
Терки дүйнә әйлейир, гелсе рақып гашына,
Бил, полатдан бина болган, будур түркмен галасы.
Сүлейман, Рүстем Зал, Жемшит она болмуш геда,
Гүнде йүз мүн салса лешгер, дегмез шаның беласы.
Даглар ондан алар таглым, лешгерлери сап-сап дурар,
Хер саланда зүлпүкары, артар йигитниң хөвеси.
Теке, ёмүт, языр, гөклең, Ахал или бир болуп,
Кылса бир жайга йөриш, ачылар гүл ләлеси.
Күлли гызылбаш барыны атды даг аркасына,
Гижә-саба ятмаяр, гелер аларың наласы.
Хер гадам урса сайят, болмаяр ол душугәр,
Бенди кылып ала билмез, дүшмез түркмен баласы.
Арыфлары дем-дем гелер, тойы бардыр хер заман,
Мерди-мердан сөзлүдир, ёкдур көңүл гилеси.
Айдадыр Магтымгулы, ёкдур көңүлде хилеси,
Хак сылайып, кылмыш назар, бардыр онун саясы.

Шахырың «Паны жахан герекмес», «Гөрмүшем», «Дашымыза», «Хам олур», «Бир ниче мысал» ялы газаллары хем хайсы-да болса бир шахсыетин ышкы хасраты ха-

кында язылан әсерлер болман, оларда жемгыетчилик әхмиети болан меселелер гозгаляр, философик пикирлер өне сүрүлйәр.

Шу ёкарда айдыланлар газалда диңе сөйүшйәнлериң ички дүйнәси, агыр хасратлары беян эдилйәр, газалың мазмуны диңе шулардан ыбарат боляр диңе пикирин хақыката догры гелмейәнлигини гөркезийәрлер. Сөйги хақында, сөйүшйәнлер ве оларың пәк дуйгулары хақында диңе бир гошгының газал формасында дәл-де, онун хер дүрли формаларында гүррүң берлиши ялы, газалда хем диңе интим арагатнашыклар хақында гүррүң эдилмән, адамзат яшайшының көп тарапы хақында гүррүң берилйәр.

Бу ерде, әлбетде, анык бир дөври-де назарда тутмак герек. Белки, X—XV асырларда Рудакиның, Хафизың, Жамының яшан вагтларында газалдан диңе сөйгини, сөйүшйәнлериң чекйән хасратларыны суратландырмак талап эдилендир, догрудан-да, онун темасыны ве мазмуныны шол дөврүң әдеби дәби шу меселе билен чәклендирендир. Эмма Магтымгулының дөврүнде газал өзүниң өңки тематик ве мазмун чәклилигинден чыкяр.

Газалы месневиден тапавутландырян кәбир формал тараплары хем беллемек герек. Месневи көпленч он бир богундан дүзүлйәр, онун капьясы-да хемише диңе ялы редифсиз боляр, редиф болайса-да өрән сейрек душ гелйәр. Мунун терсине, газал узын сетирлидир, онун хер бир сетири он дөрт, он бәш богундан ыбарат боляр, капьясының өнүнден болса көпленч халатларда редиф гетирилйәр.

Шейләлик билен, газал өзүниң дүзүлиши тайындан-да, беян эдижилик герими, тематикасы хем өз ичине алян мазмуны тайындан-да месневиден тапавутланяр. Өзүниң гелип чыкышы боюнча газал, гүррүңсиз, месневи билен багланышыклыдыр.

Түрки халкларың поэзиясында газал кадасында дүзүлән башга бир гошгы формасы бар, оңа **мүстезат** дийилйәр. Мунун газалдан тапавуды узын сетирлериң арасында газал кадасында капьялашян ве бүтин гошгы боюнча довам эдйән гысгажык сетирлер гетирилйәр. Гысга сетирлериң әсасы әхмиети, маны тайдан узын сетирлер (газал) билен багланышыклы болуп, узын сетирлерде беян эдилйән пикирлери хас гүйчлендирип, ныгтап гөркезмеклеринден ыбаратдыр:

Эй яры харезми, сана бир ниче эбят
 Бизден ола пешгеш.
 Мен кабылы шәгирдем, олуң сиз маңа уссат,
 Хич олмаялым каш.
 Гам дештиде авара, болуп яры зебуным,
 Аклым дагы хайран,
 Айып этме, эгер тартар исем шөхлели перят
 Сынам долы аташ.

(Сейди)

Шемшат катдын түрпе гүлүстанга дүшүпдир,
 Эй Лейлийи-рагна!
 Гөйәки гөзүм женнети-рызванга дүшүпдир,
 Эй каматы-зыба!
 Межнуны белакеш элемиде—сүтемиде
 Багрыга уруп даш.
 Ташлайып өзүн хары-мугалынга дүшүпдир,
 Аварайы сәхра.

(Андалып, Лейли—Межнун)

Екардакы мысалдан гөрнүши ялы, узун сетирлер гош-
 гының бизе мәлим болан газал формасыдыр, гысга се-
 тирлер болса оларың—газалаң «көмөкчилери» болуп,
 умумы беян эдилйән маныны гүйчлендирйәрлер. Мүсте-
 зат бейт билен мурапбагың аралыгындакы бир гошгы
 формасыдыр. Бу форма бизиң классыкы поэзиямызда
 өрән сейрек душ гелйәр, хәзирки заман поэзиямызда
 болса дүйбүнден ёк.

Газалаң эсасында юваш-ювашдан узун сетирли гош-
 гуларың дүрли гөрнүшлери йүзе чыкяр. Профессор
 Е. Э. Бертельсин айтмагына гөрә¹, газалаң эсасында
 түрки халкларың поэзиясында, шу санда түркмен поэ-
 зиясында хем, өрән гинден яйран мухаммес, мүсәддес
 ялы гошгы формалары хут шу газал формасының гөрнү-
 шини үйтгетмек аркалы, ягны оңа тәзе сетирлер гошмак
 билен дөредилипдирлер. Эгер газалаң үстүне ене-де үч
 сетир артдырсаң, мухаммес, эгер дөрт сетир артдырсаң,
 мүсәддес формалары эмеле гелйәр.

Е. Э. Бертельсин бу айданларыны түркмен классыкы
 поэзияның материаллары билен барлап, денешдирип гө-
 ренинде, онуң хақыката догры гелйәнлиги мәлим боляр.
 Газалаң биринжи бенди өзара капыялашян ики сетирден
 ыбарат болса, мухаммес дөредйән шахыр шол биринжи
 бендин үстүне, элбетде, оларың умумы капыялашын

кадасыны сакламак билен, ене-де үч сетир гошяр, шунуң
 نتیжесинде өзара капыялашян бәш сетирли бент эмеле
 гелйәр. Хут шу хили ёл билен Лутфының газаллары
 эсасында Новайының көп санлы мухаммеслер дөреден-
 лигини Е. Э. Бертельс айлратын ныгтап гөркезийәр.

Эгер Новайы Лутфының газалларының эсасында
 өзүниң көп санлы мухаммеслерини дөреден болса, эдил
 шонуң ялы-да, Андалып хем Новайының газалларының
 эсасында өзүниң мухаммеслерини дөредипдир. Муңа
 анык бир мысал алалын.

Новайының 1948-нжи йылда чап эдилен сайланан
 эсерлериниң биринжи томуның 67-нжи сахыпасында онуң
 еди бентден ыбарат бир газалаң ерлешдирилипдир. Шу
 газалаң эсасында Андалып еди бентли мухаммес язып-
 дыр. Мунуң үчин ол Новайының биринжи бендиниң се-
 тирлери билен капыялашян үч сетир дөредип, оларың
 ызына-да Новайының сетирлерини гошяр ве, шейлелик
 билен, өз мухаммесиниң башкы бендини эмеле гетирйәр.

Новайының газалаңының биринжи бенди:

Ун секиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
 Не ажап чун сарви нозим ун секиз ёшиндадур¹.

Андалыбың мухаммесиниң биринжи бенди:

Бир перивеш ким гамы мени зар каллашындадыр,
 Жан фезалыклар леби-лаглы гөвхер башындадыр,
 Шовру-сөвдайы-кыямат зүлли чырмашандадыр,
 Он секиз мүн әлем ашубы эгер башындадыр,
 Не ажап ким сарви-нәзим он секиз яшындадыр².

Мухаммесин икинжи бенди газалаң икинжи бенди-
 ниң биринжи сетири билен капыялашян үч сетириң баш-
 дан гетирилмеги ве онуң ызындан газалаң ики сетири-
 ниң-де гошулмагы билен дүзүлйәр.

Новайының газалаңының икинжи бенди:

Деса булгайким, яна хам ун секиз йил хусни бор,
 Он секиз ёшинда мунча фитнаким, бошиндадур.

Андалыбың мухаммесиниң икинжи бенди:

Болсун ол Ай меснеди-хусн үзре дайым беркарап,
 Лаглы серабида хергиз гөрмесин хат-у губар,

¹ Е. Э. Бертельс. Навои. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1948.
 67—70 сах.

¹ Навои. Танланган асарлар, т. I. Тошкент, 1948, 67 сах.

² Андалып. Сайланан эсерлер. Ашгабат, 1963, 36—37 сах.

Гөйе бир гүл турар ол ачылмышдыр овал бахар.
Дийсе болгай ким ене хем он секиз йыл хусны бар.
Он сек-из жынында мунча питиелер башындадыр.

Шу хили ёл билен Новайының еди бентли газалының эсасында Андалып еди бентли мухаммес дөредйәр, башга бир сөз билен айданында, он дөрт сетирли эсер отуз бәш сетирли эсере өврүлйәр. Шунуң билен бир вагтда-да мухаммеседе газалың эсасы мазмуну сакланып, ол хас гинрәк беян эдилйәр.

Андалып дине Новайының дәл, Фузулының газаллары эсасында хем мухаммеслер дөредипдир. Эгер Лутфының газаллары эсасында Новайы, Новайының хем Фузулының газаллары эсасында Андалып өзлериниң мухаммеслерини дөреден болсалар, онда мунун, ягны газал эсасында мухаммес дөретмеклигиң Гүндөгәр халкларының әдебиятында дәбе өврүлип гиденлигини гөркезйәр.

Капыялары меңзеш харплар билен беллесек, газалың схемасы шейле боляр: *аа-ба-ва-га-да* ве ш. м.

Шу схеманы довам этдирсек, мухаммеси шейле беллемели болярыс: *ааааа-бббба-вввва-гггга-дддда* ве ш. м.

Мухаммес формасында бизиң поэзиямызда ажайып эсерлер дөредилипдир:

Серим сана садага, саллангын *бәри*, дилбер, *а*
Гөвсүн кукы Булгурың, гуманым, *гары*, дилбер, *а*
Дидарына муштак мен, дердима, *дәри*, дилбер, *а*
Тәзе йылың новрузы, паслы-*бахары*, дилбер, *а*
Сен ачылган новгүл сен, мен *хырыдары*, дилбер. *а*

Ашыкларың адаты оюн билен базыдыр, *б*
Өйке-кине этселер, керешмею-нәзидир, *б*
Бир-бириниң ызындан өлүп гитсе разыдыр, *б*
Гер гелсе, гулагыма билбилиң овазыдыр, *б*
Йүз өвүрмен йүз киши чалса *дугары*, дилбер. *а*

(Мәтәжи)

Сетир санларының башга-башга болмагына гарамаздан, газал билен мухаммесин дүзүлиш принципи, сетирлериниң богун саны бир-бирлерине барабар гелйәр. Газалдакы ялы, мухаммесин-да капыялары көпленч редибли боляр. Редиф дине эсасы капыя (бәри, гары, дәри, бахары, хырыдары ве ш. м.) дегишли болман, ол айры-айры бентлерин икинжи дөрт сетиринде хем боляр.

Эгер газал бендиниң үстүне ене-де дөрт сетир гошсан онда **мүседдес** атландырылаң алты сетирли бент эмеле гелйәр. Өзүниң дүзүлиши боюнча мүседдесин мухаммесден хич хили тапавуды ёк, тапавут дине оларың сетир санындадыр. Мүседдесе мысал әдип, Магтымгулының «Ичинде» гошгусыны гөркезмек болар:

Гөргүл, не иш битирдин, гелдин *жахан* ичинде, *а*
Галдың дүйә гамында, йүрегин *ган* ичинде, *а*
Абат дийп гол узатсан, дүйби *вейран* ичинде, *а*
Тен—топракдыр, аңланмаз, жөвхери *жан* ичинде, *а*
Сен оларың янында, гелмез сен *сан* ичинде, *а*
Рүстем топрага гарлып, галды *егсан* ичинде. *а*

Ол дүйәге, яранлар, баран бар-да, гелен ёк, *б*
Дири, өли халындан хабар-хатыр билен ёк, *б*
Чархы-пелек элинден аңлан бар-да, гүлен ёк, *б*
Яланчының вепасы ёкдур дийсем, ялан ёк, *б*
Акыл эдин, гардашлар, көнелерден галан ёк, *б*
Дүйәге бил баглаган галды *зыян* ичинде. *а*

Мухаммес формасыны түркмен классык шахырлары өзлериниң дөредижилик ишлеринде өрән гинден уланып-дырлар. Түркмен халк дессанларында-да, хер бир шахырын дөредижилегинде-де бу формада язылан ажайып эсерлере душ гелйәрсин. Халк багшыларының репертуарында хем мухаммес өзүне мынасып орны тутяр. Эмма алты сетирли бентлер—мүседдеслер түркмен поэзиясында мухаммесе гаранында хас аз уланылыпдыр. Түркмен халк дессанларының көпүсинде бендин бу формасы уланылмандыр.

Молланепесин кәбир мүседдес формасында—бендинде язан эсерлеринде сетир санына ве капыя дахыллы үйтгешиклик бар. Бу үйтгешиклик бендин бәшинжи сетирине дегишли болуп, онуң умумы капыядан чыкып, догры ки ере бөлүнмегинден ве өзара капыялашмагындан ыбаратдыр. Бу хили бентлерин капыялашыш кадасыны харплар билен беллесек шейле боляр:

Биринжи бент: —а

—а
—а
—а
—с
—с
—с

Икинжи бент: —б

—б
—б
—б
—е
—е
—а

Молланепесин мешхур «Истәп ки гөзел яры» диен эсери шу формада язылыпдыр:

Истәп ки гөзел яры, гөрдүм ки саламатдыр, а
Баш гойдүм аякында, «Тур!—дийди—не халатдыр?» а
Турдүм, дийдим: «Арзым бар».—«Арз эйле, адалатдыр!» а
Дийдим: «Саңа ашык мен...» «Гой!—дийди—не хажатдыр?» а

Дийдим: «Перилер ханы, с
Сенсиз нәтерем жаны?» с
Дийди: «Бу сөзүң бизге ялганчы хекаятдыр». а

Сонкы бентлерде илки дөрт сетир өзара капьялаш-яр, биринжи сетир ене-де биринжи бентдәки ялы өзара капьялашян ики саны гысгажык сетире өврүлйәр, алтынжы сетир болса биринжи бендин илкинжи дөрт сетири хем алтыныжы сетири билен капьялашяр:

Дийдим: «Гөзүң өлдүрди, гамзаң ки кылып хаста». б
«Шексиз өле сен—дийди—бир гайры ватан исте». б
Дийдим ки: «Өзүм гитсем, гөвнүм сана вабесте!» б
Дийди: «Не алач эйлей, сен ашыкы нәкесте!» б
Дийдим ки: «Алач эйле, е
Хусуну маңа пач эйле!» е
Бир гүлди элин дишләп, дийди: «Не кесапатдыр». а

Бу ерде газалың мүстезат формасы билен бир мензешлик бар, эмма бу онуң хут өзи дәл. Умуман аланында, бәшинжи сетириң икә бөлүнмеги бу формадагы гошгулары догры алты сетирли мүседдеслерден тапавутландыяр. Екарда мысал гетирилен бентлерин хер сетири он дөрт богундан дүзүлипдир, икә бөлүнйән бәшинжи сетириң-де хер хайсында еди богун бар. Диймек, богун саны боюнча бәшинжи сетир бендин бейлеки сетирлеринден тапавутланмаяр. Эгер оны ики ере бөлмән, бир сетирлигинде гойсаң, онда «Истәп ки гөзел яры» диен гошгы хем-де Молланепесин шу формада язан бейлеки гошгулары мүседдес бенди боляр, эмма оларын бәшинжи сетири өзүниң капьясы тайындан бендин бейлеки сетирлери билен сазлашмаяр. Екардагы мысал алан бентлеримизи алты сетир эдип язсак, оларын капьясы шунуң ялы боляр:

Саламатдыр—халатдыр—адалатдыр—хажатдыр—жаңы—
хекаятдыр,
Хаста—исте—вабесте—нәкесте—пач эйле—кесапатдыр.

Шейлелик билен, бу тип гошгулар хемме сетирлери дең капьялашян алты сетирли бентлерден тапавутланяр. Икинжи тарапдан, бу формадагы гысга сетирлер мүсте-задың сетирлерине-де бап гелмейәрлер. Мүстезадың гыс-га сетирлеринде бойдан-баша газал капьясының тертиби сакланяр. «Истәп ки гөзел ярыда» гысга сетирлер эдил месневи ялы, өзара капьялашярлар ве оларын арасында капья тайдан багланышык ёк. Мундан башга-да мүстезатдагы гысга сетирлерин хер хайсы алты бо-гундан (олардагы узун сетирлер болса, Молланепесин гошгусындагы ялы, он дөрт богундан) ыбаратдыр.

Эйсем болса, мүседдесден дине бәшинжи сетириңиң капьясы ве онуң ики ере бөлүнмеги билен тапавутланян «Истәп ки гөзел яры» гошгусының формасы ниреден гелип чыкыпдыр? Бу сорага чүрт-кесик бир жогап берәй-мек, элбетде, гаты төвекгеллик боларды. Шейле-де болса, бу форма я-да мүседдесин бу үйтгедилең гөрнүши, би-зиң пикиримизче, газалың мүстезат формасының эсасын-да йүзе чыкан болса гереке.

Шейле пикир этмеклиге кәбир эсас-да бар. Шу бен-дин бәшинжи—умумы капьядан чыкян сетири газалың сонкы бентлериндәки капьялашман галян биринжи сети-ри ядыча саяяр. Эгер ёкардагы када билең язылан мү-седдесин биринжи бендиндәки сонкы дөрт сетири, бейле-ки бентлериндәки илкинжи дөрт сетири хем айырсаң, ол газал бендине өврүлйәр. Шу ягдайың өзи мухаммесин, мүседдесин газал формасы эсасында дөрәнликлери ха-кында проф. Е. Э. Бертельсин айдан пикириниң өрән догрулыгына шаятлык эдйәрлер. Мүседдесин бәшинжи капьялашман гелйән сетири болса, бизиң пикиримизче, юваш-ювашдан, шахырларын иш тежрибесиниң өсмеги билең өзара капьялашян гысга сетирлере өврүлип гиден-дир. Нәхили-де болса, бу форманың мүстезат хем газал гөрнүшиндәки бентлер билең багланышыгының барлыгы, оларын эсасында дөрәнлиги жеделсиздир.

Өзлериниң сетир санлары боюнча түркмен поэзия-сында хер дүрли гошгы бентлери душ гелйәр. Биз ёкар-да хер бенди ики, бәш хем алты сетирли гошгулар ха-кында гүррүн этдик («Истәп ки гөзел яры» гошгусының формасының ики гысга сетириңиң богун саны онуң бир узун сетириңиң богун саны билең дең гелйәни үчин, биз оны өзболушлы мүседдес—алтылама хасап этдик).

Хер бенди еди сетирден ыбарат болан гошгы форма-

сына гүндогар поэтикасында **мусабба** дийилйәр. Бу форма мухаммес ялы көп уланылан болмаса-да, кәбир түркмен шахырларының дөредижилигинде душ гелйәр.

Эй сен киби бир мугбече, *Тәхранда* тапылмаз,
Бар өзбек иле кулли *Сөйүнханда* тапылмаз,
Бу ышвалларың жүмлейи *хубанда* тапылмаз,
Чөхрән киби гүл барча *гүлүстанда* тапылмаз,
Гүлүң ысы дек ыссы гүл *рейханда* тапылмаз,
Тархы деханың гунчайы *хинданда* тапылмаз,
Рагнайы каддың серви *хураманда* тапылмаз.

(Сейди)

Шу мысалдан гөрнүши ялы, мусаббаның биринжи бендиниң хемме сетирлери өзара капьялашяр. Соңкы бентлериниң болса илки алты сетири бир-бирлери билен капьялашып, ахыркы сетирлери-де биринжи бендин сетирлери билен сазланышып гелйәрлер. Шейлелик билен, мусабба диң өзүниң бир сетириниң артыклығы билен мүседдесден тапавутланяр.

Кәбир түркмен шахырларының дөредижилигинде мусаббаның башга бир гөрнүши-де душ гелйәр:

Яны башдан ода салды *яр мени*,
Эйледи хусиуна *хырыдар мени*,
Зүллери *тар-тар мени*,
Аглатды *зар-зар мени*,
Гашы кеман, кирпичклери *тир мени*,
Эгер гөрсе, гамзалары *ийр мени*,
Өлдир бу гүн гөзлери *ганхор мени*.
Жахан ичре мени *рысва* кылыпдыр,
Бу эзиз өмрүми *көтә* кылыпдыр,
Мени *жепа* кылыпдыр,
Якып *ода* кылыпдыр,
Гайгы билен саргарып, гүл реңким *солупдыр*,
Иллере мешхур эдиң, инди гөзден *салыпдыр*,
Чын овсунжы сый сачы мар мени.

(Зелили)

Зелилиниң бу гошгусы капьялашыш тайындан Сейдиниң ёкарда мысал гетирilen мусаббасындан тапавутланмаяр. Эмма онуң сетирлериниң богун саны башга хили дүзүлипди, онда белли бир када эерилмейәр. Гошгының мысал алнан биринжи бендиниң илкинжи ики сетири он бир богундан, үчүнжи ве дөрдүнжи сетирлери еди богундан, бәшинжи, алтынжи ве единжи сетирлери болса он бир богундан, икинжи бендиниң бәшинжи, алтынжи сетирлери он дөрт богундан, единжи сетири болса ене-де он бир богундан ыбаратдыр. Мундан башга-да бу гош-

гының биринжи, икинжи, үчүнжи ве бәшинжи бентлериниң илки ики сетири он бир богундан болуп, дөрдүнжи бендиниң шол сетирлери болса он дөрт богундандыр. Бу хили гошгы формасы түркмен поэзиясында сейрек душ гелйәр.

Бенди секиз сетирден ыбарат болан гошгулар **мусамман** диййәрлер. Түркмен классык шахырларының бирнәчеси бу форманы өзлериниң дөредижиликлеринде уланыпдырлар. Өзүниң капьялашыш кадасы боюнча гошгының бу формасы мухаммесден, мүседдесден ве мусабадан хич хили тапавутланмаяр, бу ерде тапавут диң бент дөредйән сетирлерин санындадыр.

Мусаммана мысал эдиң, Молланепесиң «Дилбер» гошгысыны гетирмек болар.

Шүкүрим көпдүр хемише бир *бирибара*, дилбер,
Ким ашык болды мен дек сен дек *марала*, дилбер,
Докуз мелек энвери, эй махы *пара*, дилбер,
Хер бир сөзүң жан берер йүз мүн *бимара*, дилбер.
Сенде рехим көпдүр-ле, бу халым *сора*, дилбер,
Бир бирехим энеңе тапмадым *чәре*, дилбер,
Ичден-дашдан яндым-ла, ышгында *нара*, дилбер,
Гел икимиз ялбаралы кадыр *жепбара*, дилбер.
(Молланепес)

Гошгының соңкы бентлериниң илкинжи еди сетири өзара капьялашяр, иң ахыркы сетири болса бүтин гошгының довамында долы гайталаняр, ягны «Гел икимиз ялбаралы кадыр жепбара, дилбер» диң сетир рефрен хөкмүнде гелйәр. Кәбир түрки халкларын поэзиясында муссамманың соңкы бентлериниң илки алты сетири өзара капьялашып, оларын единжи, секизинжи сетирлери биринжи бендин сетирлери билен капьялашярлар.

Бизин поэзиямыз форма өрән бай. Гошчы халкларын әдебиятындан, онуң дүрли-дүрли формасындан дөредижиликли пейдаланмак билен, өз эне дилимизин байлыгына даянып, бизин классык шахырларымыз шахырана беян эдижилегин көп хили гөрнүшлерини ишлөпдирлер ве олары өзлериниң дөредижилик ишлеринде башарныклы уланыпдырлар. Зелилиде секиз сетирли гошгының шу ашакдакы ялы гөрнүши душ гелйәр:

Көңүллер көшгүнде хыялың ханы?
Өвлады-хункара меңээр хөкүмли.
Ашык чексе наланы,
Яда салар ләләни,
Гамза салар таланы,

Ерде пеше, падшаһы,
Худайымың халаны
Кирпигиң ок, гашың яйдыр чекимли.

Гөзеллеринг васын этселер канда,
Әлем агзы тамам жем болар сенде.
Тә жан бардыр бу тенде,
Арзымендим бар сенде,
Адың Рума дүшди, овазын Хинде,
Лейли сана кенизек,
Зүлейха сана бенде,
Багда гүлчәхре сен, булгур бакымлы.

(Зелили)

Зелилиниң «Хөкүмли», «Эйледі хуснуна хырыдар мени» хем-де «Халым перишан» гошгулары ве башга бирнәчелери түркмен классык шахырларының гошгы дүзүлишиниң тәзе-тәзе формаларыны агтаранлыкларыны, бу угурда көп тагалла әденликлерини айдың гөркез-йәр. Бу агтарышларың белли бир дережеде نتیже беренлигине революциядан өңки дөвүр шахырларының дөредижилигинде шу ёкардакылар ялы формада азылан эсерлеринг душ гелйәнлиги шаятлык әдйәр.

Докуз сетирден дүзүлен бентлер бизиң поэзиямызда өрән аз, шейле-де болса, ол айры-айры шахырларың дөредижилигинде ек-ярым душ гелйәр.

Тапды шөхрат халк ичинде, бу *жахалатдан* нышан,
Галды дөрвүшлер тилинде, дагы-*хасратдан* нышан,
Галмады мазлумлара, дести-*нусратдан* нышан,
Сербе-сер долды жахана, бу бет *апатдан* нышан,
Дегди әлем әхлине, йүз мүн *хыжалатдан* нышан,
Әр билерлер кимде болса, ол *шераратдан* нышан,
Яда салмаз хайыр ишнә, тапган *зулалатдан* нышан,
Не мүревветден эсер бар, не *адалатдан* нышан,
Шек дегилдир, достларым, гелди *кыяматдан* нышан.

(Магтымгулы)

Шу мысал Магтымгулының «Нышан» атлы гошгусының биринжи бендидир. Онун сонкы бентлериниң илки секиз сетири өзара капыйлашып, докузынжы сетирде биринжи бендинг ахыркы сетири долы гайталаняр. Бу гошгы бәш бентден ыбарат болуп, онун икинжи бенди секиз богундан ыбаратдыр. Мунун ялы сетир етмезчилиги я-да кәбир халатларда онун артык гетирилмеги классыкларың гошгуларында чендан душ гелйәр. Эмма бу

шахырларың гүнәси болман, гөчүрижилеринг геленсизлигиниң я-да соватсызлыкларының نتیжесидир.

Түркмен классык поэзиясында хер бенди он ве мундан-да көп сетирден дүзүлйән бентлере хем душ гелинйәр. Кәбир шахырларымыз шу хили көп сетирли бентлерде-де, оларың формасының чылшырымлылыгына гарамаздан, ажайып эсерлер дөредипдирлер. Муна мысал әдип, Молланепесиң «Зөхре—Тахыр» дессанындакы Зөхрәниң Вахыт галандара йүзленип айдяң «гетир» редифли гошгусыны алмак болар. Гошгының дүзүлиш кадасыны хас айдыңрак гөз өңүне гетирмек үчин онун ики бендини алярыс.

Биринжи бент:

Вахыт, гидер болсаң *мундан*,
Жаным сөөн жаны гетир.
Дердим зыяда гүн-гүнден,
Ширин жаным чыкар *тенден*,
Пынхан сырым ёкдур *сенден*,
Сен хем әл гөтерме *менден*,
Маңа дост болмаз хер *кандан*.
Гелер вагтың чыкса *ченден*,
Әл гөтәрмен бу *ватандан*,
Өлдүм айралык *дердинден*,
Дердима дерманы гетир.

Икинжи бент:

Мениң үчин янып-көөн,
Гуллагын хер яна *яян*,
«Чын хақыкат дост мен» *диен*,
Ышкың сериштесин *иен*,
Хер киме бир сырын *диен*,
Йүрегимде даглар *гоян*,
Гашымда зер-зербап *геен*,
Рақып дидарыңдан *доян*,
Янар одума сув *гуян*,
Яланчыда көңлүм *сөөн*,
Оян, гара багтым, *оян*,
Түкенмез дөврәни гетир.

Гошгының диңе биринжи бенди он бир сетирден, галан дөрт бендиниң дөрдүси-де он ики сетирден дүзүлипдир. Аслында биринжи бендиң хем он ики сетирли боланлыгы жеделсиздир. Эмма бу ерде геп мунда дәл. Геп бу гошгының дүзүлиш кадасының өзболушлылыгындадыр. Бизиң мундан өңки таныш болуп гечен гошгы формаларымызда биринжи бендинг хемме сетирлери бир-бирлери

билен капьялашардылар. Бу ерде болса гошгының бүтин довамында гайталанып гелйән хем-де онуң хемме сетирлерини бир-бирлерине баглашдырян капья икинжи ве он биринжи сетирде гетирилйәр, гошгының бейлеки, ягны 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 сетирлери болса өзара капьялашып гелйәрлер. Соңкы бентлерде капьяның бейлеки гошгы формаларындакы ялы умумы кадасы сақланяр, ягны оларың башкы ве он бир сетири өзара капьялашып, он икинжи сетири болса биринжи бендин икинжи хем он биринжи сетирлери билен оваздаш болуп гелйәр.

Эгер Молланепесин дессанында шу формада язылан дине ёкаркы мысал алнан гошгы болан болса, онда онуң биринжи бендинин ёйланлыгы хем-де шонуң нәтижесинде көп сетирли бентлерин умуы формасындан чыкяндыгы хақында ойланмак боларды. Эмма дессанда шунуң ялы башга бир гошгының болмагы ве онуң-да капья кадасының шуна дең гелмеги бу ерде хич хили ёйлушың болманлыгыны, авторың тәзе бир бент формасыны дөреденлигини субут әдйәр.

Бу гошгы Тахырын Мойсепит сердарын атлыларына душ гелен вагтында, олара йүзленип айдан гошгусыдыр, дессанда ол **эфсана** атландырыляр. Бу гошгының биринжи бенди он ики сетирден ыбарат болуп, онуң хемме сетирлер үчин умумы болан ве олары бирлешдирйән капьясы икинжи хем он икинжи сетирде гелйәр. Гошгының соңкы бәш бендинин хеммеси он сетирден дүзүлип-дир. Бу хили тапавутларына гарамаздан, гошгуларын икиси-де бир када билен язылыпдыр. Бу ики гошгының бейлеки бенди көп сетирли гошгулардан ене бир тапавуды, ол-да оларың сетирлеринин гысга, ягны секиз богунлы болмагындан ыбаратдыр.

Түркмен поэзиясында өрән гинден яйран гошгы формасы **мурапбагдыр**. Мурапбагың айратын мешхурлыгының хем-де халк ичинде чуңдан яйрамагының себәби онуң айдым сунгаты билен багланышыкы болмагыдыр. Бизде айдымлар-да, ләлелер-де бүтинлей диен ялы бенди дөрт сетирли гошгулардан ыбаратдыр. Биз шу ягдайың өзүни бейлеки түрки халкларда-да гөрйәрис¹.

Мурапбаг—дөртлеме сетиринин богун хасабы боюнча дүрли-дүрли боляр. Еди хем он бир богунлы дөртлеме-

лерин түрки халкларын гадымы гошгы формасыдыгы хақында биз ёкарда айдыпдык. Сетири секиз богунлы дөртлемелер хақында хем хут шунуң өзүни айтмак мүмкин-дир. Түркмен поэзиясында сетири докуз, он ики, он үч богунлы гошгулар душ гелмейәр. Он дөрт, он бәш, он алты богунлы узун сетирлер болса мурапбаг үчин ончаклы хәсиетли дәлдир, әлбетде, узун мурапбаглар-да боляр, эмма олар өрән сейрекдир. Шейлеликте, айдым сунгаты билен багланышыкы болан дөртлемелерин сетирлери секиз ве он бир богундан ыбаратдыр, сетирлери еди богунлы дөртлемелер болса халк дөредижилигинин эсерлери хем-де ләлелери үчин хәсиетлидир.

Дөртлеме бизин классыкы әдебиятымызың эсасы гошгы формасыдыр. Магтымгулының, Сейдинин, Зелилинин, Молланепесин ве бейлеки классык шахырларын хеммесинин эсерини умумылыкда аланында, оларың, такмынан, алтмыш-етмиш проценти мурапбаг формасында языландыр. Эгер биз классыкы поэзиямызы гөз өңүнде тутсак, онда онуң еке-тәк капьялашыш формасы болуп, схемасы шунуң ялыдыр:

Биринжи бент: —————а
 —————б.
 —————а
 —————б.

Соңкы бентлер: —————с
 —————с
 —————с
 —————б.

Сетирлерин богун санына гаралман, классыкы әдебиятымызда дөртлемелерин хеммеси шу када билен капьялашдырылярлар. Дине бир беллемели зат, ол-да биринжи бендин биринжи хем үчүнжи сетирлериндәки сазлашыгын кәбир халатларда сақланылман, оларың капьясыз гаянлыгыдыр. Мунуң өзи дине биринжи бендин ики сетирине дегишли болуп, дөртлемәнин умумы капьясына тәсир этмейәр.

Совет поэзиясында дөртлемәнин капьялашыш кадасына аз-кем өзгеришлик гиризилди, башга сөз билен айданында, ол садалашдырылды. Бу садалашдырмаклык шулардан ыбарат болды.

1. Гошгудақы бентлер капья тайындан бир-бирине баглашдырылман, дине хер бендин биринжи, үчүнжи хем-де икинжи, дөрдүнжи сетирлери бир-бирлери билен

¹ М. К. Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963.

капыялашдырыларлар (*абаб, сдсд* ве ш. м.). Гөрнүши ялы, бу ерде тэзе бир зат ёк, бүтин гошгы дөртлемэнин классыкы поэзиядакы капыялашдырыш кадасының биринжи бендинин формасында язылар.

Мысал үчин:

Той гидйэр, гыз-гелин ал-элван өвсүп, *а*
Яда саялар гүллер ачан баглыгы. *б*
Той гидйэр, йигитлер түйнүге товсуп, *а*
Алжак боляр иң овадан яглыгы. *б*

Гөр, нэхили олар азара галып, *с*
Бир бөкенлер ене-де бир сынаняр. *д*
Кэбириниң эли чалажа илип, *с*
Башын яйкап, хырчын дишлөп гынаняр. *д*

(Мәммет Сейидов)

Түркмен классыкы поэзиясында месневиден башга бентлери капыя жэхтинден багланышыкы болмадык екеже-де гошгы формасы ёк. Классыкы дөртлемэнин биринжи бендинин галыбында дүзүлөн шу ёкардакы ялы гошгы формасында бентлер бир-бирлерине капыя тайдан баглы болмаярлар. Мунуң өзи шахыр үчин еңиллик дөредйэр, бу форманың садалыгы-да шундан ыбаратдыр.

Бизинң эдеби танкыдымызда бу форма шертлейин «башаша» атландырылды, рус поэзиясында муна «перекрестная рифма» дийилйэр. Гошгының бу формасында көплөнч улы болмадык лирики эсерлер-де, вакалары гинден беян эдижи поэмалар-да язылар.

2. Садалашдырылан бендин бейлеки гөрнүшине шертлейин **башаша** дийлип ат берилди. Бу формада бендин дине ики сетири, ягны икинжи ве дөрдүнжи сетирлери капыялашып, биринжи хем үчүнжи сетирлери бош галяр. Бу форма отузынжы йылларын башында йүзе чыкып, бизинң поэзиямызда эсасы орны зеледи. Дине улы гөрүмли сюжетли эсерлер (мысал үчин, Б. Кербабаевин «Дакылма», «Яз мөвсүминде бир гөзел», А. Аламышовын «Сона», Хожя Шүкүровын «Чопан», «Азатлык», Ораз Тэчназаровын «Батрак», Г. Буруновын «Тиръеккеш» поэмалары ве башгалар) дэл-де, дүрли тема багышланан овнук гошгулар-да шу формада язылды. Ынха, бу форманың хәсетли мысалы:

Басым болжак ишлери *а*
Санасам бирин-бирин, *б*

Иш үстүнде дик дурсак, *с*
Тизден гөрерис барын. *б*

Хер бир герек еринде *е*
Гурлуп агыр *сенагат*, *д*
Ене гитсин гурлушык, *к*
Этмән оңа *канагат*. *д*

(Х. Н. Чарыев)

Гошгының (хас догрусы гошгы бендинин) бу сада формасы түркмен совет поэзиясының өсүш тарыхынын белли дөврүнде өзүниң онайлы ролуны ойнады. Ёкарда гөркезиленлер ялы түркмен совет поэзиясының гөрнүкли эсерлери шу формада язылды. Бу форманы дурмушын өзи—вакалары гинден ве хер тараплы беян этмеклигин зерур хажаты дөретди. Шу нукдайназардан гаранында, бу форманың гелип чыкышы кануна лайык бир затды.

Эмма велин, шу форманың дине «аңсатлыгына», «садалыгына» (мен сонкы ики сөзи өрән дүшүнжелилик билен гоша дыркак ичине алярын, чүнки эдеби дөредижиликде «аңсат», «сада» диен дүшүнже ёк ве болуп-да билмез) даянылып, хақыкы чепер дөредижиликке хич бир дахылы болмадык көп санлы гошгуларын ве поэмаларын языланлыгыны, чап эдиленлигини, эдил шунун ялы-да, оларын дурмушын аягына эерип билмән, дөрән дөврүниң чаңы астында галып гиденлигини-де ныгтап гөркезмек герек.

Урушдан сонкы дөвүр түркмен поэзиясында бу форманың уланылышы эп-эсли дережеде азалды, овнук гошгуларда ол өрән сейрек душ гелйэр. Түркмен шахырлары бу дөвүрде классыкы поэзиянын формаларына, эдил шунуң ялы-да доганлык халкларын поэзиясындакы онат гөрелделере йүзлендилер. Эмма шахырана эпик эсерлер дөредйән шахырларымыз шинди хем бу форманы башарныкылы уланярлар. Муна мысал эдип, Чары Ашыровын мешхур «Ганлы сака» поэмасыны гөркезмек болар.

Бейик Ватанчылык уршуна ченли түркмен поэзиясында алты сетирден ыбарат болан бир бент гөрнүши-де уланылды. Бу бент **бошаша** дийилйән дөрт сетирли бендин сонуна месневиниң гетирилмеги билен дүзүлйэр:

Мешхур бәшйыллыгын икинжи йылы,
Улы үстүнликде жемини гөрди.
Чалт эдимлер билен эдимлөп өне,
Социализм гурмак эмини гөрди.

Бу бәшйыллык социализм бәш йылы,
Байлаң планындан үйтгешик хили.

(Х. Н. Чарыев)

Бендиң бу гөрнүши шол вагтын хемме шахырларының дөредижилигинде душ гелйәрди. Берди Кербабаевин «Амыдеря» поэмасы-да бендиң шу формасында язылан эсердир. Урушдан сонкы дөвүрде бендиң бу гөрнүши уланылмаяр диен ялыдыр.

Гошгының **рубагы (рубаи)** формасы өзүниң капьялашыш системасы билен-де, мазмуны билен-де мурапбадан тапавутланяр. Рубагының биринжи, икинжи хем дөрдүнжи сетири өзара капьялашып, үчүнжи сетири бош галяр (*ааба, ссдс* ве ш. м.). Түркмен классыкы поэзиясында рубагы формасы өрән сейрек душ гелйәр. Мунун дерегине, ол түркмен ләлелериниң еке-тәк формасыдыр.

Ай догар *гәдигинден, а*
Танадым *әдигинден, а*
Ярым онда, мен мунда, *б*
Дөнейин *түйдүгинден, а*

Бейик максат тутдук биз, *с*
Улы багта *етдик* биз, *с*
Ленин экен багының *д*
Гүли болуп *битдик* биз. *с*

Мазмун тайындан рубагының айратынлыгы онуң дине бир бентден ыбарат болуп, шол бендиң дөрт сетиринде гутарныкы чуңнур бир манынын беян эдилмегидир. Рубагыда ызыгидерли бир вака беян эдилмейәр. Түркмен халк дөредижилигиниң гинден яйран поэтик жанры ләлелерде рубагының шу айратынлыгы сакланыпдыр.

Рубагы, эсасан, фольклорың ләле жанрының формасы болса-да, революциядан өңки кәбир түркмен шахырларының дөедижилигинде хем душ гелйәр. Муңа XIX асыр түркмен шахыры Дованың көп санлы бентлери мысал болуп билер:

Еңил затлар *еле* гидер,
Ягшы-яман *биле* гидер,
Иүрек билен эдилең иш
Болмаз дийме, *бола* гидер.

Болдум пейдасыз *перийде,*
Хөвесим гачтын *хер ийде,*

Этжек болсам, ягдайым аз
Барына герек *серийде.*

Хәзирки заман түркмен шахырларының кәбиринин дөредижилигинде рубагы душ гелйәр. Оларын кәбири оны Омар Хайямыңкы ялы бир бентлигинде уланса, кәбири онуң капьялашыш кадасы боюнча көп бентли гошгулар дөредйәр. Умуман аланыңда, хәзирки заман түркмен шахырлары рубагыны аз уланярлар.

Түркмен поэзиясында душ гелйән дөрт сетирли бентлер хакында гүррүң гиден вагтында бир ягдайы айратын белләп гечмек герек. Бу ягдайы лирики эсерлердәки көп пикирлиликдир, көп темалылыкдыр. Биз ёкарда рубагының бир бендинде белли бир пикириң беян эдилйәнлигини айтдык. Профессор Е. Э. Бертельсин тассыклагына гөрә¹, Новайының дөврүнде газалың-да хер бендинде өзбашдак, бейлеки бентлере багланышыгы болмадык пикир аңладылыпдыр, онуң умумылыгы, битевилиги болса капьясы хем өлчеги билен кесгитленипдир. Хут шунуң өзүне месневиниң бентлери хакында хем айтмак мүмкин-дир. Белки, шунуң тәсири билендир, бизиң классык шахырларымызың мурапбаг формасында язан кәбир эсерлеринде (көпләнч дидактики хәсиетли эсерлерде) көп темалылык душ гелйәр.

Умуман аланыңда, хер гошгы белли бир тема багышланяр ве хемме гүррүң шол теманың төверегинде гидйәр, шоңа баглы боляр. Эмма кәбир гошгуларда хемме бентлер үчин умумы бир тема болман, хер бентде (кәбир халатларда хатда хер бир сетирде) диен ялы айратын, өзбашдак пикир беян эдилйәр. Шу айдыланлары хас аныклашдырмак үчин Магтымгулының ики саны гошгусыны, ягны онуң «Ызламаян болармы» хем-де «Жош гелсе» диен эсерлерини мысал алалың.

Шахыр «Ызламаян болармы» диен гошгусында өлүм зерарлы ынсаның өз перзендинден жыда дүшүши, ахы-хасратлары хакында гүррүң берйәр. Бу сөзүң хакыкы манысында элегиядыр. Шахыр бирден-бире ынсанда болан айралык дуйгулары хакында гүррүң этмән, хайваның-да (кәкилигин, билбилиң, эшегин, ак маяның, жерениң) өз баласындан айра дүшениңдәки гөзяш дөкүшлерини айдяр ве гошгының ахыркы, жемлейжи бендинде «Магтымгулы, хайван билсе баласын, ынсан багрын

¹ Е. Э. Бертельс. Навои, 74 сах.

дузламайа болармы?» дийип, эсерин эсасы мазмуныны беян эдйэр. Эсерин хемме бентлеринде айдылян пикирлер шу эсасы пикире, идея баглашдырылар.

Шахырың икинжи гошгусы бүтинлей башга хили принципде дүзүлипдир. Магтымгулы бу ерде өз оқыжысына дурмушдакы дүрли-дүрли затлар хақында өвүт-несихат берйэр. Гошгының биринжи бендинин илки ики сетиринде ерсиз гахарланмагың ынсан үчин зыянлы бир затлыгы айдылян болса, онуң үчүнжи хем дөрдүнжи сетирлеринде ашык үчин айралыкдан агыр задың ёклугы айдылар. Гошгының икинжи бендинин сетирлери халк накылына өврүлип гидипдир, оларын хер хайсында айры-айры пикир беян эдилйэр:

Достуны эглеме, непден галмасын,
Душманың саклама, сырың билмесин,
Ачда алгын, беге бергиң болмасын,
Иш мүшгилдир, аңламаза душ гелсе.

Бу гошгы еди бентден ыбарат болуп, онуң хер бендинде оқыжа я-да диңлейжэ дурмушын дүрли тарапларына дегишли маслахатлар берилйэр. Шахыр ол маслахатларың бирини баш орунда гоюп, бейлекилерини она табын, я болмаса, она көмекчи эдип гетирмейэр, маслахатларың хеммесиниң өзбашдак эхмиети бар. Магтымгулының ёкарда мысал алнан биринжи гошгусында хемме гүррүн бир зада сырыкдырыларды, икинжи гошгуда болса, онуң терсине, көп зат хақында гүррүн, маслахат берилйэр. Шу хили көп темалылык шахырың көп эсерлери үчин хасиетлидир.

Магтымгулының шу ёкардакылар ялы көп темалы гошгуларында, биринжи тарапдан, халк дөредижилигиниң, хусусан-да накылларың ве аталар сөзүниң тәсири дуюлян болса, икинжи тарапдан, оларын айры-айры сетирлери накыллара, аталар сөзүне өврүлип, халк дөредижилигиниң бу хили жанрларыны байлашдырар. Муны анык мысалларың үсти билен гөркезмек боларды, эмма бу бизиң везипәмизе гирмейэр.

Шейлелик билен, анык, гутарныклы бир пикирин беян эдилмеги гошгының месневи, газал, рубагы ялы айры-айры формаларына дегишли болман, шахырың дөредижилик айратынлыгына, эсерин хасиетине баглыдыр. Көптараплы гошгуларда, ёкарда гөршүмиз ялы, гошгының ики сетирли, дөрт сетирли битеви бир бендинде дәл, хатда бир сетиринде хем гутарныклы маны беян эдилйэр.

Совет дөврүне ченли түркмен поэзиясында белли болан бентлер шу ёкардакылардан ыбаратдыр¹. Совет поэзиясында бендин эркин формасы йүзе чыкды.

Гошгының эркин бенди совет шахырлары үчин дурмуш вакаларыны гинден ве хер тараплы беян этмек үчин герек болды. Бендин бу формасының хасиетлендирижи тапавуды онда гошгы сетирлеринин белли бир тертипде бентлере бирлешдирилмән, эсерин хасиетине гөрә, оларын дүрли-дүрли гөрнүшде болмагыдыр. Эркин бентлер өзлериниң сетир санлары боюнча-да, сетирлериң богун санлары боюнча-да белли бир када боюн эгмейэрлер. Бу ерде хемме зат шахырың нәхили ваканы суратландырыллыгына ве нәхили мазмуны беян эдйәнлигине баглы боляр.

Эркин бенде дегишли кәбир мысаллара йүзленелиң. Ине, Гара Сейитлиевин «Экишиниз шовлы болсун!» атлы гошгусының биринжи бенди:

Бахар гелйэр!
Бахар гелйэр!
Ерин доны чөзүлйэр.
Топрагың йүзи гүлйэр.
Дагларың башларыңдан,
Гаялаң дөшлеринден
Акышяр гарлар эрәп,

Бахарың ышкы билен дашлардан отлар дөрәп,
Гөтерйэр башларыны.
Сәхер чешме башында даранып башларыны,
Яшылбаш соналар-да ойнап, дүрли нәз эдйэр.
Бахар гелйэр!
Чөллер гүлйэр!
Дүйән йүзүн яз эдйэр.

Гөрнүши ялы, ёкардакы сетирлерде капыйалашмаяны ёк, узын сетир болсун, гысга сетир болсун—тапавуды ёк, оларда белли бир капыйалашыш тертиби сакланяр. Эмма гошгуда сетирлериң шу хили өзара бирлешиги сон душ гелмейэр. Башга бир сөз билен айданында, гошгының

¹ Түркмен поэзиясының формасы өрән байдыр ве дүрли-дүрлүдир. Биз бу ерде оларын дине эсасы хақында гүррүн эдип, касыда, мәрсийә, мынажат, кытта ве ене шулара меңзеш гөрнүшлере хем-де оларын хер хайсының өзүне махсус болан айратынлыклары хақында зат айтмадык. Поэзиямызың шу хили гөрнүшлери билен гызыккланып, олар билен таныш болмак ислейән ёлдашлара М. Көсәевин 1963-нжи йылда чап эдилен «Эдебият тарыхының кәбир меселелери» диен ишини салгы берйәрис.

сетирлери бир-бирине мензеш болан я-да белли бир тертип эсасында бентлере бөлүнмейэр. Шонун үчин хем бу хили гошгулара эркин бентли гошгулар диййэрлер.

Гошгының ёкардакы бенди он дөрт сетирден ыбарат болуп оларың дөрдүси (1, 2, 12, 13-нжи сетирлери) дөрт богундан ыбарат, едиси (3, 4, 5, 6, 7, 9, 14-нжи сетирлери) еди богундан ыбарат, үчүси (8, 10, 11-нжи сетирлери) болса он дөрт богундан ыбарат эдиллип дүзүлипдир. Илкинжи бент болса он секиз сетирден ыбарат болуп, онун он икиси он дөрт богундан, дөрдүси еди богундан ве икиси дөрт богундан ыбарат эдиллип дүзүлипдир. Гошгының бейлеки бентлериниң дүзүлиши-де эдил шунун ялы үйтгешикдир.

Керим Гурбаннеспесовың «Таймаз баба» поэмасы хем эркин бентлер эсасында язылан эсердир. Бу ерде хем бентлер гүррүң гидишине гөрө, дүрли-дүрли эдиллип дүзүлйэр.

Ине, онун бир бенди:

Әхли сөзлең палчыгыны
Өз элинде эйләң ялы,
Өзи гуяп, өзи ясап,
Дегерлисин сайлан ялы,
Әгер бир зат дийәйдигиң
Бәлчик сөзүн орта атар.
Өйкеләниң дуяйдыгы
Деген болар хас-да бетер.
Я яландан гахарланып,
Билгешлинден хайбат атар.
Ким озалдан белет болса,
Ичин тутар,
Гүлер ятар.
Икән-екән нәбелетлер
Бөврүн динләп оя батар,
Шолар үчин өрән хатар.

Бу сетирлерде башаша капья кадалы сакланяр. Бент он алты сетирден ыбарат дүзүлипдир, эмма поэмада бендиң бу гөрнүши сакланмаяр. Шахыр ваканың хәсиетине гөрә, бенди дүрли-дүрли эдип дүзйэр, хер бендин сетир саны болса, оларда беян эдилйән мазмуна ве ол мазмуны беян эдйәниң геплейиш айлратынлыкларына баглы боляр.

Бендиң бу хили дүзүлиши, ёкарда айдылышы ялы, шахыра улы эркинлик, иң герим берйэр, бент оны көп санлы формал дүзгүнлерден халас эдйэр.

Эркин бент бизиң поэзиямызда, эсасан, урушдан сонкы дөвүрде йүзе чыкып башлады. Ол хәзир бизиң көп

шахырларымызың дөредижилигинде душ гелйэр. Эркин бендиң пейда болмагы ве барха гинден ййрамагы бизиң хәзирки заман поэзиямызың өсүшине шаятлык эдйэр, онуң бизиң социалистик хақыкатымызы хас долы гөркезмек үчин тәзе гинишликлер, тәзе геримлер агтарянлыгыны хем-де оны тапманың угрунда чалышянлыгыны гөркезйэр.

Биз ишин шу бабында гошгы дүзүлишиниң кадалары хақында, гошгы билен язылан эсерлериң хәсиетлендирижи алааматлары болан ритмлик, капья ве бентлер хақында гүррүң этдик. Бу барада шинди йөрите язылан монографик бир ишин ёклугы үчин, бу илкинжи сынанышыгың хер тарапдан кемтер гайдян, етмезчилик эдйән ерлериниң болмагы кануныдыр. Мунун өзи бизиң әдебият теориямызың иң мөхүм бөлүмлеринден бири болан гошгы кадаларыны өврнемек, онуң хақыкы теориясыны дөретмек угрундакы ишин довам этдирилмелидигини гөркезйэр.

М А З М У Н Ы

Автордан	5
I б а п. Эстетик пикирлерин дөрейши ве өсүши	7
II б а п. Чепер эдебият хакыкаты шөхлелендирмегин бир формасыдыр	107
III б а п. Эдеби образ	165
IV б а п. Гошгы дүзмегин кадалары	220
Ритм	223
Капыя	243
Бент	284

АМАН КЕКИЛОВ

ИСКУССТВО СЛОВА

На туркменском языке

Түркменистан ССР Ылымлар академиясының Редакцион-
-неширят советиниң карары боюнча чап эдилйәр

Төрөнүл району
депутаттарының
Ашгабат аўылы совети
АТҚАРЫҢ КОМИТЕТИ

Исполнительный комитет
Ашгабатского
аулыного совете, а
депутатларының
Түркістан району

96 г.

№ _____

Неширять редакторы Г. Непесов
Сурат редакторы В. Пудова
Тех. редактор Т. Е. Гаврилова
Корректор Г. Непесова

Иыгнамага берилди 5/VIII-70 й. Чап этмәге ругсат эдилди 14/XII-70 й.
Кагыз форматы 84×108¹/₃₂. Чап листи 16, 19. Физ. чап листи 9,875.
Учёт-нешир листи 16,4. Нешир № 200. Заказ № 99.
Тиражы 3570. Бахасы 1 м. 41 к. И — 34373.

«Ылым» неширятьы, Ашгабат, Комсомол көчеси, 17.
«Ылым» неширятьынын чапханасы, Ашгабат, Энгельс, 2.